ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

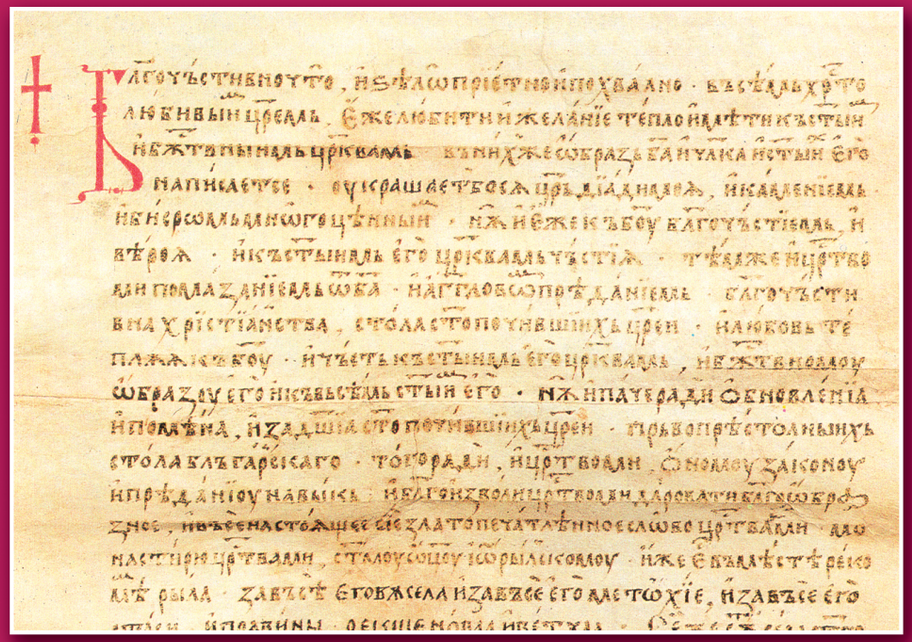

?? лв.

ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

Иван Билярски

ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

ВСУ „Черноризец Храбър“

Иван Билярски

ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

Посвещавам
на баща ми
Александър Ив. Билярски

© Иван Билярски, автор, 2011
© ВСУ „Черноризец Храбър“, 2011

ISBN 978-954-715-471-1

Иван Билярски

ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

2011
ВСУ „Черноризец Храбър“

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ 7

ВЪВЕДЕНИЕ 9

БЪЛГАРСКАТА ПРАВНА ЛЕКСИКА
ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО:
ОЧЕРТАВАНЕ НА ПРОБЛЕМА.
ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО 9

Глава първа
СЛОВНИК
НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА
ПРАВНА ЛЕКСИКА 25

СЛОВНИК НА ЛЕКСИКАТА ОТ ДОМАШНИ ИЗВОРИ 34

СЛОВНИК НА ПРАВНАТА ЛЕКСИКА ОТ
ZAKONЪ SOUDЬNЬIJI LJUDЬMЪ 152

Глава втора
ПРАВО, ЕЗИК И ИДЕНТИЧНОСТ 182

Глава трета
ПРАВНА ЛЕКСИКА,
СВЪРЗАНА С ВЪРХОВНАТА ВЛАСТ 205

Глава четвърта
ИНСТИТУЦИИ,
ВОЕННИ И АДМИНИСТРАТИВНОПРАВНИ
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ 261

Глава пета
ОБЩА ЦЪРКОВНА
И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА.
ЦЪРКОВНИ САНОВЕ И ИНСТИТУЦИИ 401

Глава шеста
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ ИЗ ОБЛАСТТА
НА ЦЪРКОВНАТА ЮРИСДИКЦИЯ.
БРАЧНО И СЕМЕЙНО ПРАВО 423

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 445

СЪКРАЩЕНИЯ И ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА 450

ПРИЛОЖЕНИЕ 475

СЛОВНИК
на термините от българските писма
до папа Инокентий III 475

ПРАВНА ЛЕКСИКА
ОТ ДВА ГРЪЦКИ ДОКУМЕНТА
ОТ ВЛАДЕНИЯТА НА ДЕСПОТ АЛЕКСИЙ СЛАВ 486

УВОДНИ ДУМИ

Тази книга е резултат на проект, който започна много отдавна. Всъщност може би винаги съм се интересувал от това, което е скрито в думите. От неподозираните дълбини и тайни, които се крият в обикновената думичка, изписана на белия лист. Можем да разровим в нея безброй пластове и да попаднем – както в романтичните представи за археологията – на какви ли не чудеса, на древни скрити значения, за които никога не сме си и помисляли, че имат нещо общо със сегашното. И изведнъж виждаме, че те не само имат, но и че ни го разкриват по-пълно. Намираме пътя, изминат от прадедите ни, за да достигнем до „нашата“ думичка.

Разбира се, този интерес е само далечната предпоставка за започване на конкретното изследване. Имената свидетелстват понякога не само за древността и пътя на думата, но и за културната принадлежност на обществото към една по-голяма цивилизация. Това е така, защото вече споменатите прадеди може да не са създавали думата от началото на човешката словесност, а просто да са я заели или да са я изковали (какъв хубав израз за дума!) въз основа на чужда. Точно такъв е случаят и със средновековна България, цялата култура на която – а правото с особена сила – свидетелствува за принадлежността ѝ към великата цивилизация на Източната империя, на Новия Рим, Константинопол.

Конкретната работа по темата започна с една статия, която изготвих, когато бях стипендиант в университета на Сейнт Андрюс в Шотландия и която по-късно бе публикувана в *Byzantine and Modern Greek Studies* в Бирмингам. Систематично обаче започнах да работя върху изследванията си през годината (2003–2004), която прекарах като стипендиант на New Europe College в Букурещ, именно с проект, посветен на правната лексика в българските средновековни документи. Това бе изключително плодотворно време за мен и сега се възползувам от случая, за да благодаря на колежа за предоставената ми възможност. През 2006 г. бях в Центъра за византийски изследвания Dumbarton Oaks във Вашингтон със същата тема и престоят и работата ми там се оказаха решаващи за крайния резултат на моя труд. Изказвам своите благодарности и за тази предоставена ми възможност както и на проф. Предраг Матеич, директор

на Hilandar Research Library, Ohio State University, така и на целия екип, работещ с тази чудесна колекция от микрофилми на славянски ръкописи, с която имах възможност да се запозная по време на престоя си в САЩ.

Така се достигна до настоящия труд. Той ми се струва твърде голям по обем и опасявам се, че като всяко обширно нещо, ще носи със себе си и много грешки. За тях отговорността нося само аз, а за добрите му страни, каквито се надявам, че също има, искам да изкажа своите благодарности на всички колеги и приятели, които ме подкрепяха при неговото изготвяне по един или друг начин: проф. Иван Божилов, Мария Йовчева, Ирина Вайновски, Теодор Пиперков, Марияна Цибранска и много, много други.

ВЪВЕДЕНИЕ

БЪЛГАРСКАТА ПРАВНА ЛЕКСИКА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО: ОЧЕРТАВАНЕ НА ПРОБЛЕМА. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Проблемът.

Настоящото изследване е посветено на специфичен проблем в проучванията на средновековната българска история и култура: особената правна лексика, изградена в процеса на развитието на държавността у българите. Тази проблематика би трябвало да бъде разгледана и представена на общокултурен фон и правният език да се осмисля като носител на определени концепции, като материя, въплъщаваща нормативността, правилата за поведение, регламентирани от държавата в специфичната среда на православните славяни на Балканите през Средновековието. Интересуващата ни лексика трябва да се разглежда и в контекста на културата, към която средновековна България принадлежи. През езическата епоха България е държава на прабългарите и като такава носи отличителните белези на културата на Евразийската степ. След възприемането на християнството за официална религия, пътят на страната е към Константинопол, което се отразява във всички области на живота, в частност и върху правния език. В тази насока се очертават и целите и задачите на изследването.

Правото е феномен на културата, и при това е един от най-съществените белези на всяка културна общност. Като система от правила за поведение в държавноорганизираното общество, то е съществена част от цялостната му нормативна система, която се гради върху основните ценности на цивилизацията и има задачата да ги защитава. Защитата на тези ценности е всъщност защита на идентичността на общността, изградена тъкмо на тяхната база. В различните епохи значимостта на правото в нормативната система е различно – в някои общества преобладава обичаят, в други различните религиозни предписания, а значението на морала е винаги много голямо. При все това с усложняването на социалните връзки, на обмена и на задачите, целите и методите на управление, значимостта на правото все повече нараства. Изключително съществено е както за тео-

рията, така и за практиката, да бъде разбрано, че изграждането или рецепцията на определен тип правна система е знак за принадлежност към определена културна общност или път за присъединяването към нея. От своя страна, всяка правна система има своя обща терминология и специфична лексика. Това е необходимо, за да се получи единство на отделните ѝ подразделения или „национални“ правни системи, поставящи си сходни задачи и функциониращи по аналогичен начин. Същевременно общата лексика в много от случаите се дължи на общ произход на нормативната уредба като текстове. Такъв е случаят с римското право в Европа и в християнския свят изобщо или на шариата (сиреч на съответните текстове от Корана, сунната или фикха) в ислямските страни.

Проучването на лексиката има особено значение в дирениятa по средновековното българско право. Липсата на извори налага определен тип изследване, което единствено може да компенсира отсъствието на пряка информация – а именно етимологическия подход към достигналите до нас данни. За съжаление сведенията за много правни институти или държавни институции са достигнали до нас само като споменаване на тяхното наименование в различни текстове, без каквото и да било изложение за същината им. Това налага изясняването на характера на самата дума, на наименованието на институцията или съответното правоотношение, което се оказва единствен път да достигнем до заключения за основните му характеристики[1]. Те биха могли да бъдат подсказани в наименованието, ала биха могли и да ни насочат към търсене на паралелни институти в съседните страни, главно в Империята, а също в Сърбия и в двете княжества Влашко и Молдова, данните за които са изобилни. За да имаме право на това обаче, ние трябва предварително да сме изпълнили две условия: *първо*, да сме изяснили основната теза за сходството на правните системи и даже за произхода на българската, сръбската, румънската от ромейската; и *второ*, да сме идентифицирали думата и нейните аналози в документалното и в правното наследство на съседните и културно сродни на средновековна България страни.

[1] На този проблем на изследванията върху правото и институциите от българското Средновековие съм посветил особена статия: Iv. Biliarsky, Les perspectives des études sur les institutions du Premier empire bulgare, *Βυζαντινός δόμος*, (12), 2001, pp. 171–173.

Тези бележки имат за цел да покажат и основната насока на интерпретацията на юридическата лексика на българското Средновековие, която си позволявам да предложа. Българската култура през X–XV век е изцяло в рамките на т. нар. „Византийска цивилизация“, или „Византийска общност“, както я назова Димитри Оболенски преди близо четири десетилетия[2]. Това се отнася до книжнината, изкуството, политическата идеология, дори до всекидневния живот и манталитета, но най-вече до държавното устройство и правото. Докато Първото българско царство пази и след Покръстването голям брой институции, наследени от езическата държава на прабългарите, изградена според традициите на Великата степ, то Второто царство е изцяло повлияно от ромейската държавна традиция[3]. Това обяснява и защо в него безапелационно доминира ромейската правна култура[4]. С настоящото изследване ще се опитам да проследя този процес по отношение на правната лексика в един по-широк кръг текстове.

2. Предмет и характер на изследването. Методи. Структура на труда.

2.1. Предметът на предлаганото изследване е посочен в самото му заглавие – това е средновековната българска правна лексика. Както вече отбелязах, тя ще ни интересува в качеството ѝ на културен (а не като чисто лингвистичен) феномен, ала сред целите ни не на последно място стои уточняването на отделните слова, тяхното правно значение и мястото им в нормативната система на страната през интересуващата ни епоха. Предметът и целите, които си поставяме, определят и характера на труда.

Предлаганото изследване е историческо из областта на историята на правото, и по-точно на българското право през Сред-

[2] D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453,* London, 1971; вж. и българското издание: Д. Оболенски, *Византийската общност. Източна Европа 500–1453 г.*, Университетска библиотека, № 396, София, 2001.

[3] Ив. Билярски, *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIVв.)*, София, 1998.

[4] По този въпрос, що се отнася до административната терминология, вж. статията, която съм посветил специално на проблема: Iv. Biliarsky, „Some Observations on the Administrative Terminology of the Second Bulgarian Empire“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Birmingham, (25) 2001, pp. 69–89.

новековието, но трябва да се подчертае и неговият комплексен и интердисциплинарен характер. Преди всичко трябва да се има предвид, че на практика всяко дирене из областта на правното минало принадлежи към науките за държавата и правото. Характерът на изследването се определя от материала, с който се работи, както и от целите на изследването, които визират правна система, институти или отношения, принадлежащи на миналото.

2. 2. Също така безспорен е интердисциплинарният характер на настоящия труд както с оглед на използвания материал, така и по отношение на методите за изследване, които принадлежат не само на правната и историческата, ала и на филологическата наука. Става дума за изследване на текстове и на лексика, които са несъмнено обект на текстологията и на езикознанието. Това впечатление може да се засили още повече и от силното застъпване на етимологичния аспект в представянето на материала. Несъмнено всяка дума има своя живот в употребявания от хората език, а чак след това и като принадлежаща към определен тип специална лексика или професионален език. Така е и с правната лексика, призвана да изрази нещата от всекидневната практика, която пък правото, като нормативна система, е призвано да регламентира в съответствие с държавната воля. Тя не може да бъде напълно затворена, както разбира се и всяка друга лексикална група. От тази гледна точка ние не можем да пренебрегнем и методите на лингвистиката при осъществяване на такова изследване.

Всичко това предполага дирения, в които лексиколожкият анализ не може да бъде изключен. При все това, аз не смятам, че той е измежду основните в предлагания труд – по-скоро съм се старал да използвам вече публикуваните достижения на специалистите в тази област. Трудът няма претенции да навлиза в детайлите на филологическото езиковедско дирене, което изобщо не е сред моите цели, нито се смятам за специално подготвен за осъществяване на такова. Ползването обаче на материали и достижения на езиковедските изследвания е съществена част от моето изложение.

2. 3. Интердисциплинарният характер на изследването се определя и от теоретичните проблеми, които съм се опитал да третирам в него. Става дума за проблемите около правото и

културата (цивилизационния модел), правото и идентичността, правото и езика, както и възможностите да се изрази точно волята за установяване на съответното правило за поведение в конкретен текст на конкретен език. Тук не бих искал да назовавам областите от знанието, към които тези теми принадлежат. Нямам претенции изследването да е философско, но мисля, че не може да се избегне и засягането на общи културологични тези и материя.

3. Текстове, върху които е изградено изследването.

3. 1. Предлаганото изследване е базирано на юридическата лексика, която се намира в *оригинални домашни текстове от християнската епоха*, писани на славянски български език. За целта са подбрани такива паметници, в които правната лексика да е сравнително добре представена и които да са представителни за официалния език от българското Средновековие както от Първото, така и от Второто царство. Отхвърлянето на преводните произведения означава, че от изследването са изключени всички текстове и паметници, които представляват превод от гръцки, както и компилациите въз основа на ромейски текстове. За съжаление, това са всички закони от българското Средновековие, тъй като писаното право в държавата след Покръстването е изцяло рецепирано от Империята. Има обаче едно изключение – в отделен словник съм представил лексиката от Закона за съдене на людете (ЗСЛ), който е създаден на основата на титул XVII на Еклогата. Аргументите за неговото включване са: *първо*, от една страна, той не е точен превод на екложния текст, а включването му би допринесло за обогатяване на лексикалната база на изследването и, *второ*, с присъствието на такъв текст още по-ясно се вижда защо съм избрал само домашни паметници за основа на труда си.

Искам изрично да подчертая, че трудът е базиран върху юридическия език не само от документи и нормативни текстове, но и от чисто наративни такива, които – поради характера и изключителната малобройност на достигналите до нас документи и законови текстове – даже преобладават. Подборът на използваните текстове е правена от мен и тя не е произволна, а насочена към по-представителни произведения с оглед поставената задача. Давам си сметка, че колкото е по-широк кръгът от използваните текстове, толкова по-добре би била изпълнена

задачата на изследването. От друга страна, ограничаването е необходимо с оглед възможностите на сам човек да обработи всички материали от един все пак не малък масив. Така навярно много читатели ще потърсят неща, които ще се окажат непредставени в Словника, а други ще се удивяват защо нещо е там.

3. 1. 1. Би могло да се възрази срещу това да се прави изследване на правната лексика, като почти всички законови текстове са изключени от него. Веднага ще кажа, че такова питане и съмнение по принцип е резонно и на него трябва да се отговори. За тази цел трябва да имаме предвид количеството на правните извори от българското Средновековие, с които разполагаме. Разбира се, веднага ще потвърдя, че каквито и да са обясненията, то едно изследване, основано на ***всички*** български средновековни текстове, ***с отчитане и на ръкописната традиция,*** би било най-богато, пълно и предполага най-точни изводи. Събирането на целия този материал обаче не е работа за един човек, а за сравнително голям колектив, и то в продължение на достатъчно дълго време. В този смисъл аз си позволих да се самоограничa по отношение на обхвата на текстовете, на чиято основа да се проведе изследването. Моята цел е с това да се опитам да дам началото на едно бъдещо, по-обхватно проучване, в което могат да се включат и изследователи не само от България, но и от други страни. Смятам, че едно пълно представяне на правния език на православните славяни през Средновековието би трябвало да се осъществи в рамките на цялата *Slavia Orthodoxa* или поне за православните славяни на Балканите, а не само на някоя отделна държава. Тук съм се опитал само да посоча паралели със Сърбия, Русия или дунавските княжества.

Все пак количественият критерий и невъзможността на отделен изследовател да го обработи не е необорим аргумент срещу използуването на материала. Тъкмо затова ще кажа, че имам и други аргументи по същество. Те са свързани със самия характер на предложеното изследване. Освен всичко останало, в него се интересувам от взаимната зависимост на специализирания правен език и разговорната реч, от проникването на думи и словесни формули от едната сфера в другата, което не би било отразено достатъчно ясно в преводния правен текст. Главният ми аргумент за изключването на преводните и компилираните текстове от материала, върху който е основано изследването, е силната зависимост на превода от оригиналния текст. Тук не става дума за някаква общокултурна зависимост, която е характерна през Средновековието за книжовния български език като цяло. Имам предвид пряката зависимост на словообразуването и на създаването на конструкции въз основата на оригиналния текст. Това не е без значение при формирането на българската юридическа лексика, но все пак дава друга насока на изследването, която предвид ограничения му характер се стремях да избегна. Тук ще си позволя да цитирам още в самото начало един от резултатите на настоящия труд: а именно че особено в чисто терминологичната си част (тук аз не представям само специализирана терминология, а по-широк кръг лексика) средновековният български правен език е силно зависим от гръцкия език на Империята. Това, разбира се, е резултат от самата рецепция на правото, която повлича не само нормативността, но и езика, с който тази нормативност се мисли, записва и изговаря. Ако бих включил и преводните законови текстове, очевидно заключението ми не би се променило, а би било потвърдено още по-категорично. Това обаче би поставило изводите ми в по-голяма зависимост от факта на превеждането, а не на цялостния културен обмен и влияние на Империята в България. То не би спомогнало и на вече споменатото ми желание да вземам предвид взаимното проникване между професионалния юридически език и всекидневната или поне неспециализирана реч.

Посоченият проблем се вижда съвсем ясно в словника на правната лексика от ЗСЛ. Там проличава как се следва ромейската гръцка словесност и се изковават форми специално заради осъществяването на превода или компилацията. На съответните места ще бъдат дадени и съответните примери.

3. 1. 2. От друга страна, има и допълнителен, за съжаление, „технически“ проблем относно включването на преводните текстове, и най-вече за законите. Той е свързан със състоянието на издаването на средновековните български правни паметници. От всички паметници, за които безспорно или доста съмнително се претендира да са присъствували в правната система на средновековната българска държава, истинско критично издание има само Законът за съдене на людете. Всички останали, включително и Еклогата (чието критично издание, доколкото ми е известно, е отдавна подготвено от Я. Щапов, но все още не е видяло бял свят), се ползуват по-стари публикации, предимно руски

от XIX век, които не вземат предвид развитието на текста и различията в отделните преписи, а те биха били от особена важност за проучване като настоящото. Така се оказва, че трябва да се работи по ръкописи, което би придало различен характер на изследователския процес. Отделен въпрос е доколко тези ръкописи са достъпни за българския изследовател.

Така, след като се опитах да очертая какъв тип текстове съм положил в основата на изследването и да аргументирам избора си, ще се спра на основните групи извори, които са представени в изготвения словник (или глосар) на правната лексика в различните правни клонове.

3. 2. Както вече имах възможността да отбележа, ние разполагаме с твърде ограничен брой средновековни документи или законодателни паметници, чието присъствие в българската държава да е безспорно. Точният им брой, разбира се, зависи от това кои текстове ще бъдат включени в тази категория, но и при най-разширеното им тълкуване те остават твърде малко. Тук ще си позволя да направя кратък преглед на текстовете, които са положени в основата на предлаганото изследване и присъствието на определена лексема в които е основание за включването ѝ в словника и така в кръга думи, на който е базирано изследването.

3. 2. 1. Доколкото всички средновековни български законови текстове са преводни или компилирани, основно място тук заемат *българските документи от епохата*. Вече отбелязах, че по изключение е включен Законът за съдене на людете, ала материалът от него е представен отделно от този, произхождащ от български домашни паметници. Също така в приложение съм дал словник на документи от български произход, ала съставени на чужд език. Там проблемите са по-различни, доколкото се влияят от чужди формуляри, и не могат да бъдат изцяло интегрирани в предложения словник като част от основното изследване.

3. 2. 1. 1. При интегрирането на документалното наследство на средновековна България в изследването на юридическата лексика би трябвало предварително да си отговорим на няколко питания: какво да правим с неавтентичните или фалшиви документи; с тези, които не са акти на българския владетел, а двустранни споразумения или договори, по които той е страна; с документите, които са акти на българския средновековен владетел, но са издадени или запазени само на чужд език. Подходът към всички тези случаи не може да бъде еднакъв, поради което ще се спра поотделно на всеки от тях.

Що се отнася до достигналите до нас *неавтентични* или *фалшиви документи*, то трябва да се каже, където подходът към тях не може да бъде еднакъв. По дефиниция документът съдържа, въплъщава някакво волеизявление – на държавен орган или на частно лице. Волеизявлението във фалшивия документ е неистинско, понякога несъществуващо, ала това не означава, че той няма стойност като извор. Той не я притежава само по отношение на същината на волеизявлението и по възможността то да предизвика правни последици, но не спрямо съдържащите се в текста елементи, по неговата форма и т. н. Очевидно всеки фалшив документ, изготвен през съответната епоха и с оглед да бъде използуван, би трябвало да съдържа всички характерни черти на истинския. Ако ние се интересуваме не от конкретното правоотношение, а от този тип правоотношения и от актовете, посредством които те се осъществяват, то фалшивият документ е напълно адекватен извор на сведения за тях.

Точно така стои по моему въпросът с т. нар. Виргинска грамота, приписвана на цар Константин Асен[5]. Документът е очевидна реплика на грамотата на сръбския крал Стефан Урош II Милутин от 1300 г.[6] И е бил изготвен тъкмо за да оправдае и да даде историческо основание на сръбския крал да издаде своята грамота, с която уж да потвърди правата и благата, дарени на монастира на св. великомъченик Георги от българския цар ня-

[5] По този въпрос няма единно мнение в историографията. Някои изследователи твърдят, че грамотата е автентична. Това с нищо не променя настоящото изследване, тъй като аз така или иначе съм я включил в Словника, но с оглед колегиална коректност тук ще посоча основните публикации по проблема: Г. Баласчев, „Същински ли е хрисовулът на цар Константин Тих (1257–1277)“, *Минало,* II, к.н. 5–6, 1911, с. 178–187; П. Петров, „Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения“, *Годишник на Софийския университет. Филсофско-исторически факултет,* I, 2, 1958, с. 171 сл.; Л. Горина, „К вопросу о подлинности Виргинской грамоты“, *Советское славяноведение*, 1965, 5, с. 171 сл.

[6] Р. Грујић, „Три хиландарске повеље“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних областима*, Скопље, 1936, с. 5–24.

колко десетилетия по-рано. Така, можем да кажем, че навярно българският цар Константин Тих Асен не е дарявал такива права на въпросния монастир, но същевременно ако би бил, то той навярно би го направил със сходен документ, съдържащ сходни елементи, структура и лексика. Затова смятам, че в конкретния случай ние можем да използуваме този текст, който прочее е най-богат откъм термини от всички други, включени в словника.

Същевременно има фалшификати, които по никой начин не могат да бъдат използувани. Обикновено това са документи, изготвени в други и много по-късни епохи с оглед обосноваване на претенции за собственост върху имоти, предполагаемо дарени още през Средновековието. За съжаление те не са съобразени с изискванията на средновековната дипломация и право, а (ако изобщо са изготвяни внимателно и в съгласие с някакви норми) с тези от епохата, когато са създадени. Обикновено става дума за обосноваване на различни претенции, предявявани по време на османското владичество на Балканите. Такива са т. нар. „Калиманова“ грамота, датирана уж от края на XII век[7], и т. нар. „Своден зографски хрисовул“, издаден от василевса Леон VI Мъдри (IX–X век), цар Йоан II Асен (1218–1241), сръбския цар Стефан Душан (XIV век) и от деспот Йоан Углеша (убит в битката на Марица през 1371)[8]. Тук изобщо няма да коментирам тяхната неавтентичност – това не подлежи на съмнение. Искам само да отбележа, че езикът им не е този, който е бил използуван в канцеларията на средновековните български владетели, изпълнен е с турцизми и други късни заемки, което прави лексиката им неизползуваема за настоящото изследване. Това се отнася в още по-голяма степен за правната база, на която са изготвени.

Що се отнася до *двустранните споразумения и договори*, при тях положението е различно. Мисля, че трябва да бъдат използувани в едно дирене като настоящото. Би трябвало обаче да се държи сметка за факта, че имаме работа с двустранен акт, който не би могъл да отразява правните възгледи само на едната страна. Така неминуемо в него биха попаднали термини, които нямат нищо общо с българската правна среда, ала по-скоро с тази на другата страна, която и да била тя.

Така достигаме до проблема с *актите, които не принадлежат на българския владетел*, а на някой *местен господар*. За

[7] Й. Иванов, *Български старини изъ Македония*, София, 1931, с. 602–608.

[8] Иванов, *Български старини изъ Македония*, с. 537–546.

изследователите е очевидна бедността на акти, които да са били издадени от локални владетели в българската държавна територия. Тук можем да причислим някои надписи или приписки, актовият характер на които не е съвсем безспорен, както и преписка с чужбина. Най-същественият от тях е писмото на деспот Яков Светослав до киевския митрополит, с което му изпраща препис от Кормчаята книга[9]. То съдържа няколко съществени елемента, като формулата за назоваване, изяснения около правния сборник и т. н.

3. 2. 1. 2. След принципното уточняване на кръга от документите, които по моему би трябвало да бъдат включени тук, в последващото изложение ще си позволя да представя кратки сведения за тези, върху които изследването се основава.

– Ватопедската грамота на цар Йоан II Асен от 1230 г.[10] Документът е издаден непосредствено след битката при Клокотница, по време на посещението на българския владетел на Св. Гора. Това е единствената запазена от множеството грамоти и дарения на царя за светогорските монастири. С него той дава селото Семалто, Серско, на Ватопедския монастир. Документът е открит и публикуван от гръцкия учен Михаил Ласкарис през 1930 г.

– Дубровнишката грамота на цар Йоан II Асен, датирана след 1230 г.[11] Това е оризмо, издадено също след битката при Клокотница, когато Йоан Асен става на практика най-могъщият господар на Балканите. С него се дават определени права и привилегии на търговците от Дубровнишката република да търгуват свободно на територията на Царството. Едностранен акт на българския владетел.

– Договорът на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г.[12] е двустранен акт между българското царство и адриатическата република, който регламентира отношенията между тях в две

[9] Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, т. II, София, 1967, с. 142–147.

[10] М. Ласкарисъ, *Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II*, (=*Български старини*, кн. XI), София, 1930; Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София, 1931, с. 576–577; М. Андреев, *Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право*, София, 1965.

[11] Г. Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, Москва, 1911, с. 13; Ивановъ, Български старини изъ Македония, с. 577–578.

[12] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 155–159.

области. От една страна, се сключва политически съюз срещу Сърбия, а от друга, се уреждат търговските отношения, режимът на чужденците, собствеността и др.

– Виргинската грамота, неавтентичен документ (хрисовул), приписван на цар Константин Тих Асен (1257–1277)[13]. Текстът е антидатиран вариант на грамотата на сръбския крал Стефан Урош II Милутин за монастира св. Георги до Скопие от 1300 г.[14]

– Зографската грамота на цар Йоан Александър от 1342 г.[15] Хрисовул (Златопечатно слово), издаден от българския владетел, с който се потвърждава, гдето той е измолил от василевс отстъпването на селото Хантак по долното течение на Струма в полза на българския светогорски монастир св. Георги Зограф.

– Мрачка грамота на цар Йоан Александър от 1 декември 1348 г.[16] Хрисовул на българския владетел, с който се обдарява монастира св. Никола, разположен в областта Мраката край с. Оряхово в Западна България. На монастира се даряват няколко села със съответните приходи и права.

– Рилска грамота на цар Йоан Шишман от 21 септември 1378 г.[17] Златопечатно слово на българския владетел в полза на Рилския монастир. Това е единственият средновековен български документ, който се съхранява в България, в архива на Рилския монастир.

– Витошката грамота на цар Йоан Шишман[18]. Хрисовул в полза на Драгалевския монастир, намиращ се близо до София в планината Витоша.

– Брашовската грамота на цар Йоан Срацимир[19]. Потвърждават се правата на търговците от общината на град Брашов (Кронщад) свободно да извършват търговията си в територията под негова власт.

[13] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 14–19; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 578–587.

[14] Грујић, „Три хиландарске повеље“, с. 5 сл.

[15] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 21–23; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 587–590.

[16] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 24–26; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 590–594.

[17] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 26–28; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 594–600; Ив. Дуйчев, *Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г.*, София, 1986

[18] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 29; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 600–601.

[19] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 30; Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 601–602.

3. 2. 2. Средновековните български *надписи* образуват втората група текстове, върху които е изградено изследването. За разлика от документите, те не са толкова единни и образуват едно цяло само по формалния белег, отнасящ се до начина, по който са достигнали до нас. По-долу ще представя основните групи надписи, оформени тъкмо от тези си формални белези, ала преди това бих искал да отбележа, че тази твърде неоднородна група съдържа както документални текстове, така и такива, правени съвършено случайно, като графитите. Несъмнено тя е една от най-богатите на лексикален материал за едно изследване като настоящото.

3. 2. 2. 1. *Надписи върху камък, от стенописи и тъкани.* Вече посочих, че надписите не са единни като група и това се отнася не само до формалните им белези, но и до съдържанието на текста. Несъмнено отделни надписи имат характер на акти и на практика представляват документални текстове, достигнали до нас върху камък или стенопис. Това ни най-малко не променя официалния актов характер на текста. Да не забравяме, че даже и законовите текстове от Античността обикновено са ни известни само от надписи. В тази група епиграфски паметници биха влезли всички заповеди, договори, инвентари, гранични надписи и др. Смятам, че не е необходимо да обосновавам значението на тези текстове за историята на правото. За удобство, при изготвяне на словника на правната лексика съм ползвал изданието на средновековните български надписи, изготвен от К. Попконстантинов и О. Кронщайнер[20], но в съкращенията има добавена литература за отделните текстове и така може да се установи оригиналното издание и някои интерпретации. Корпусът ми бе нужен главно за подреждане на материала и изготвяне на номерацията му.

3. 2. 2. 2. *Надписи на печати.* Печатът е знак на определено лице или институция и неговото поставяне винаги е символ за

[20] K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner, *Старобългарски надписи/ Albulgarische Inschriften,* vol. I–II (*Die slawischen Sprachen*, Bd. 36, 1994; Bd. 52, 1997).

направено волеизявление на тогова, комуто печатът принадлежи. Самото волеизявление не се съдържа в печата, а в текста, под който той бива поставен. Тъкмо затова надписите върху печати нямат актов характер, ала обикновено имат официален такъв. Полагането на печат винаги е правно релевантно действие и смятам, че смисълът на включването на този материал в изследването е очевиден и безспорен.

И тук отново трябва да кажа, че при изготвянето на словника съм ползувал корпуса, изготвен от Ив. Йорданов[21], като е посочен номерът на вида печат и страницата, на която е публикуван в тази книга.

3. 2. 2. 3. *Надписите на монети* са на практика печати, поставяни от владетеля или изобщо от оторизираните за това власти върху метални пластини с цел удостоверяване качеството и количеството на метала в пластината с оглед използването ѝ в гражданския оборот. В този смисъл монетите имат официален характер и съдържат волеизявлението на оторизираното лице, което потвърждава гореказаното. Именно затова (освен с оглед евентуални щети) подправянето на монети и изобщо на парични знаци се наказва от държавата според закона. Монетата (и паричният знак изобщо, ала в средновековна България други такива не са съществували) има и важно политическо, емоционално и идентичностно значение. Част от монетите, а всъщност повечето, ако не почти всички средновековни български монети, не са били сечени с оглед на обслужване на гражданския оборот, а за да бъде утвърждаван престижът на властта. Тъкмо затова текстовете на паричните знаци принадлежат към строго правно регламентирани области, като властта и обмена и т. н., поради което представляват особен интерес на настоящото проучване.

Отново искам да отбележа, че при изготвянето на словника на правната лексика от надписите върху монети съм ползвал книгата на Й. Юрукова и Вл. Пенчев[22], което позволява по-добрата организация на материала.

[21] Иван Йорданов, *Корпус на печатите на средновековна България,* София, 2001.

[22] Й. Юрукова, Вл. Пенчев, *Български средновековни печати и монети,* София, 1990.

3. 2. 3. *Приписките* са бележки към ръкописите, които не принадлежат към основния текст и които са отново твърде неединни като група текстове. Сред тях може да има както актов материал, така и текстове от типа на ктиторските посвещения. Приписките, когато в тях се отбелязва собственикът, смяната му и придобиването на книгата, могат да ни предоставят интересни сведения и за гражданския оборот.

Приписките са подредени според номерацията им в първия том на изготвения корпус, обхващащ текстовете, датирани през X–XV век[23].

3. 2. 4. *Наративни текстове, трактати и ораторска проза*. Вече се опитах да обоснова включването на такива текстове в изследването. Определянето на точния им брой и индивидуализирането им е по-трудна задача. Винаги може да има аргумент за обхващането на материала от един или друг текст. Аз съм се ръководил от съображението за неговата значимост и лексикално богатство, както и от присъствието на проблематика, която да има някакво, макар и не преобладаващо, отношение към правото. Тъкмо затова в изследването са включени: *Трактатът на презвитер Козма „Беседа против богомилите“*[24] е вероятно най-значимият и богат оригинален български книжовен паметник; т. нар. *Анонимна хомилия от Клоцовия сборник*[25], известна още като *„Поучение към князете“*, която не е правен паметник, но има интересна за нас лексика и *Синодикът на цар Борил*, смисълът на приобщаването на който ми се струва очевиден и не се нуждае от особена аргументация.

[23] Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, том 1 (X–XV век), София, 2003.

[24] Ю. К. Бегунов, *Козма презвитер в славянских литературах*, София, 1973; М. Попруженко, *Козма пресвитер, болгарский писатель X века*, (Български старини, 12), София, 1936; Д. Ангелов, *Презвитер Козма и беседата му против богомилите*, София, 1945; *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, София, 1992, с. 233–234.

[25] Текстът на хомилията е издаден за първи път от *A. Vaillant.* Une Homilie..., 37–47; вж. също и *A. Dostàl. Clozianus Codex paleoslavenicus glagoliticus*. Praha, 1959, 109–149; MMFH, IV, 199–204; Найденова, „Правните паметници в Първото българско царство“, с. 145–146.

4. Структура на изследването. Словник (или „глосар“) на правните термини: структура на отделните единици в словника.

Предлаганото изследване се състои от няколко части. Освен настоящата глава (която върви заедно със словника на правната лексика), има една особена, която да представи общите наблюдения по отношението между правото (и системата за нормативно регулиране на обществото като цяло) и културата на същото общество. Ще се опитам да предложа своите виждания по проблеми като право и идентичност, право и ценности, право и език. Не смятам, че е нужно тук предварително да представям проблематиката, която е изложена на съответното място.

Основното изложение е разделено в няколко глави, които ще представят правната лексика в отделните публичноправни клонове, като искам изрично да отбележа, че от настоящата книга са изключени термините, свързани с фиска и данъците, които представляват предмет на отделна моя книга. Първоначалната ми идея беше да изготвя изследване на цялата правна лексика от времето на българското Средновековие. Така и започнах. В процеса на писането на труда обаче стигнах до извода, че такова представяне би довело до прекалено обемист труд, който при това би бил силно дебалансиран от гледна точка на представителността на изворовата база, с която работя. Докато избраните текстове са в голяма степен представителни за държавните институции и публичноправните отношения като цяло, то не така стои въпросът с материалното гражданско и наказателно право и с процеса. Смятам, че за тяхното изследване е необходима повече представителност с включването на повече законови текстове. Защо това е невъзможно на сегашния етап вече обясних по-горе.

Глава първа
СЛОВНИК НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ПРАВНА ЛЕКСИКА

1. Преди да продължим, смятам, че трябва да представя *структурата и съдържанието на отделните единици*, от които се състои словникът.

1. 1. При подбора на думите съм се придържал към възможно най-широкото тълкуване на понятието „юридическа лексика“. Така в него попадат не само термините в точния смисъл на думата, ала и всички думи, които имат отношение към правото и към ословесяването на различните правни действия, институти, лица, институции, предмети и т. н. В словника са включени и глаголите, изразяващи определени действия, които имат правен характер, както и прилагателни, имащи отношение към правото. Давам си напълно сметка, че по този начин се губи кохерентността и присъствието на много от термините и другите думи в него би могло да бъде поставено под съмнение или направо да бъде отречено. Това, разбира се, не е добре с оглед на структурата на текста, ала ми се струва по-приемливо да разширя броя и обхвата, нежели прекалено да го ограничa.

1. 2. Остава да представя структурата на отделната единица. В началото естествено стои самата дума, като съм развързал титлите и други съкращения. Думите са подредени по азбучен ред. След самата лексикална единица, в скоби, съм отбелязал морфологичните ѝ характеристики: име, глагол, наречие, при съществителните е посочен и родът, а когато е необходимо – и числото.

Следва указание за местата, където думата може да бъде открита в текстовете, включени в изработването на словника – съкращение, показващо за какъв текст става дума (името, с което документът е известен, указание дали е надпис, приписка или друг текст), следвано от число, указващо страницата или реда според съответното ползувано издание.

След това указание съм се опитал да предложа кратко изясняване на етимологията на думата, на нейния произход. Смятам, че това е съществен елемент от изследването, тъй като в множество случаи ние можем да съдим за юридическото значение на определена дума единствено от това, което знаем за про-

изхода ѝ. При това изясняване съм предложил някои собствени разработки, но разбира се, съм се опирал най-вече на достиженията на филологическата наука, намерили изражение в етимологичните речници, които съм ползувал. Те, както и друга библиография, са указани в скоби, непосредствено след тази част.

Накрая съм предложил историческо тълкуване на съответната дума. В него се включва изясняване на конкретното ѝ правно значение, което ще ни интересува. Това се налага, тъй като понякога може да става реч за думи от обща употреба, а тази в правния език да е тясно специализирана. Заедно с това се изяснява и значението на думата в нейното развитие и в конкретната историческа среда на средновековна България, както и в рамките на конкретния текст, в който се намира. След тази част от единицата съм предложил кратка библиография, която съм се опитал да ограничa. Желанието ми е да препращам само към нови заглавия, в които всеки да може да намери интересуващата го литература.

2. *Представяне на материала, върху който е изградено изследването.*

Както вече отбелязах, материалът, върху който е изградено изследването, е най-разнообразен. Той обхваща множество произведения, които са цитирани във всяка отделна единица на словника, за да се укаже мястото, където можем да намерим съответната дума. Тук, по-долу, ще намерите съкращенията, посредством които това цитиране е осъществено. Преди това искам да отбележа обаче, че Законът за съдене на людете и лексиката от него е представена в отделен словник.

Използвани текстове

АХ = Анонимна хомилия от Клоцовия сборник от MMFH, t. IV, pp. 199–204

Бра. = Брашовска грамота на цар Йоан Срацимир

Варс. = Законъ соудныи людьмь, Варсанофьевски препис (*Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961, с. 41–46)

Ватоп. = Ватопедска грамота на цар Йоан II Асен

Вирг. = Виргинска грамота, неавтентична, приписвана на цар Константин Асен

Вит. = Витошка грамота на цар Йоан Шишман

Дубр. = Дубровнишка грамота на цар Йоан II Асен

Е. = Еклога (по изданието на L. Burgmann: *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantins V.*, herausg. L. Burgmann (= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Bd. 10), Frankfurt-am-Main, 1983

Зогр. = Зографска грамота на цар Йоан Александър

ЗСЛ = Законъ соудныи людьмь, нормализиран текст (*Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961, с. 104–109)

К = презвитер Козма, *Беседа против богомилите*

МАД = Договор на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г.

Мр. = Мрачка грамота на цар Йоан Александър

• Н 1 – Битолски надпис на цар Йоан Владислав: Мошин Вл., „Битољска плоча из 1017 године“, *Македонски јазик,* Скопје, XVII, 1966, с. 51–61; Заимов Й., *Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 г.,* София, 1970; Божилов Ив., „Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси на средновековната българска история“, *Исторически преглед,* 1971, 1, с. 84–100; Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974, 33; Р. К., I, p. 15

• Н 2 – Надпис на оловна пластинка от Кълъраш (Румъния): Р. К., I, p. 19–21 (X – нач. XI в.)

• Н 3 – Надпис от с. Цар Асен (Силистренско): Ангелов Н., „Старобългарски надпис от края на IX век от с. Цар Асен, Силистренски окръг“, *Археология,* 1980, 2, 35–38; Попконстантинов К., „За четенето и тълкуването на надписа от Цар Асен, Силистренски окръг“, *Археология,* 1982, 3–4, 43–49; Медынцева А., „О надписи на ‘кресте’ Манасий (с. Цар Асен, Болгария)“, *Советская археология,* 1990, 4, 39; Р. К., I, p. 25 (X в.)

• Н 4 – Надпис от с. Гиген (Плевенско): Гошев Ив., *Старобългарски глаголически и кирилски надписи IX–X в.,* София, 1961, 79–83; Malingoudis, I, 37 sq.; Маргос А., „Някои бележки по четенето на противобогомилския надпис от средновековната църква при с. Гиген“, *Старобългарска литература,* 15, 1984, 119–125; Р. К., I, p. 29 (X в.)

• Н 5 – Надпис на кръст от с. Голеш (Силистренско): Р. К., I, p. 33 (X в.)

• Н 6 – Надпис от Агиос Германос (край Преспанското езеро, Гърция): Успенский Ф., „Надпись царя Самуила“, *Известия русского Института в Константинополе,* 4, 1899, 1–4; Милетич Л., „Към Самуиловия надпис от 993 г.“, *Известия русского Института в Константинополе,* 4, 1899, 14–20; Malingoudis, I, 39–42; Р. К., I, p. 37 (993 г.)

• Н 7 – Надпис (1) от с. Крепча (Търговищко): Шкорпил К., *Опис на старините по течението на р. Русенски Лом*, София, 1914; Константинов К., „Два старобългарски надписа от скалния монастир при с. Крепча, Търговищки окръг“, *Археология,* 1977, 3, 19–28; Смядовски Ст., „Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа“, *Археология,* 1982, 2, 38–42; Р. К., I, p. 47 (кр. X – нач. XI в.)

• Н 8 – Надпис (2) от с. Крепча (Търговищко): вж. Н 7, Р. К., I, p. 49 (октомври 921 г.)

• Н 9 – Надпис (4) от с. Крепча (Търговищко): вж. Н 7, Р. К., I, p. 55 (X в.)

• Н 10 – Надпис (5) от с. Крепча (Търговищко): вж. Н 7, Р. К., I, p. 57 (X – нач. XI в.)

• Н 11 – Надпис (6) от с. Крепча (Търговищко): вж. Н 7, Р. К., I, p. 57 (X – нач. XI в.)

• Н 12 – Надпис (7) от с. Крепча (Търговищко): вж. Н 7, Р. К., I, p. 59 (X–XI в.)

• Н 13 – Глаголически надпис от Мурфатлар (Румъния): Р. К., I, p. 73 (X в.)

• Н 14 – Надпис (1) от Мурфатлар (Румъния): Barnea I., „Les monuments rupestres de Basarabi en Dobrugea“, *Cahiers archéologiques,* 13, 1962, 187–208; Mihaila G., „Старославянские надписи, открытые в. С. Басараб (обл. Добруджа)“, *Revue roumaine de linguistique,* 9, 1964, 2, 149–169; Popkonstantinov K., „Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Bassarab)“, *Etudes ethnoculturelles,* Sofia, 1987, 115–145 ; Р. К., I, p. 75 (X в.)

• Н 15 – Надпис (2) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 77 (X в.)

• Н 16 – Надпис (3) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 79 (X в.)

• Н 17 – Надпис (4) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 81 (X в.)

• Н 18 – Надпис (5) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 83 (X в.)

• Н 19 – Надпис (8) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 91 (X в.)

• Н 20 – Надпис (10) от Мурфатлар (Румъния): вж. Н 14, Р. К., I, p. 95 (X в.)

• Н 21 – Надпис от Мирча водъ (Румъния): Comsa E., Popescu D., „Cercetari arheologice pe trascul canalului Dunare-Mare Neagra“, *Studii şi cercetari de istorie veche,* 1951, 1, 171; Bogdan D., „Добруджанская надпись 943 г.“, *Romanoslavica,* 1, 1958, 88–104; Гюзелев В., „Добруджанският надпис и събитията в България след 943 г.“, *Исторически преглед,* 1968, 6, 40–48; Божилов Ив., „Надписът на жупан Димитър от 943 г.“, *Известия на окръжния исторически музей в Толбухин,* 1973, 37–58; Р. К., I, p. 109 (943 г.)

• Н 22 – Надпис на оловна пластинка от с. Одърци (Добричко): Р. К., I, p. 113–115 (X–XI в.)

• Н 23 – Надпис на оловна пластинка-амулет от с. Орешак (Варненско): Дончева Л., Попконстантинов К., „Апокрифна молитва от X–XI век върху оловен амулет от с. Одърци“, *Сборник в чест на Д. Ангелов*, София, 1994, 288–292; Р. К., I, p. 119 (X – нач. XI в.)

• Н 24 – Надпис на глинена плочка от гр. Първомай (Пловдивско): Заимов Й., „Нов старобългарски паметник. Първомайски надпис от XI–XII в.“, *Български език,* 1983, 4, 293; Р. К., I, p. 129 (X–XI в.)

• Н 25 – Надпис на златен печат на мечоноша Тагчи от Пазарджик: Станчев Ст., „Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав“, *Надписът на чъргубиля Мостич,* София, 1955, с. 13, обр. 19; Йорданов Ив., *Корпус на печатите на средновековна България,* София, 2001, 142, No 183; Р. К., I, p. 132 (X в.)

• Н 26 – Надпис на оловна плочка от Перник: „Епиграфски паметници“, *Сборник Перник,* 2, София, 1983, 171–175; Р. К., I, p. 135 (Хв.)

• Н 27 – Надпис (1) от Плиска: Georgiev P., „Eine zweisprachige Graninschrift aus Pliska“, *Palaeobulgarica,* 1978, 3, 32–44; Р. К., I, p. 153 (нач. X в.)

• Н 28 – Надпис (3) от Плиска: Иванова В., „Старобългарският надпис от с. Теке Козлуджа“, *Известия на българското археологическо дружество,* VII, 1932–33, 319–321; Р. К., I, p. 157 (кр. IX – нач. X в.)

• Н 29 – Керамичен кирилски надпис (2) от Преслав: Р. К., I, p.175 (X в.)

• Н 30 – Надпис (3) от Преслав: Р. К., I, p. 177 (нач. X в.)

• Н 31 – Надпис (5) от Преслав (на чъргубиля Мостич): *Надписът на чъргубиля Мостич,* София, 1955; Р. К., I, p.185 (X в.)

• Н 32 – Надпис (6) от Преслав: Гюзелев В., „Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис?“, *Исторически преглед,* 1967, 82–85; Р. К., I, p. 187 (нач. X в.)

• Н 33 – Надпис (7) на оловен печат от Преслав: Герасимов Т., „Нов молвдовул на Георги монах и синкел български“, *Известия на археологическия институт,* XX, 1955; Р. К., I, p.188 (X в.)

• Н 34 – Надписи (9) на глинени плочки от Преслав: Р. К., I, p. 190 (X в.)

• Н 35 – Надпис (11) от Преслав: Р. К., I, p. 197 (X в.)

• Н 36 – Надпис (12) от Преслав: Р. К., I, p. 199 (X в.)

• Н 37 – Надпис (1) от Равна: Попконстантинов К., „За два паметника с псалтирни текстове“, *Приноси към българската археология,* И, София, 1992; Р. К., I, p. 215 (кр. IX – нач. X в.)

• Н 38 – Надпис (4) от Равна: Р. К., I, p. 223 (X в.)

• Н 39 – Надпис (5) от Равна: Георгиев П., „Хронологическо проучване върху датиран надпис от Равна“ *Епохи,* 2, 1993, 58–60; Р. К., I, p. 225 (889 г.)

• Н 40 – Надпис (11) от Равна: Р. К., I, p. 233 (X в.)

• Н 41 – Надпис на оловна плочна от с. Руйно (Силистренско): Р. К., I, p. 237–239 (X в.)

• Н 42 – Надпис от Шумен: Р. К., I, p. 242 (кр. IX в.)

• Н 43 – Надпис от Варош (Македония): Милюков П., „Християнские древности в Западной Македонии“, *Известия русского археологического института в Константинополе,* 4, 1899; Томовић Г., *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд, 1974, 32; Р. К., I, p. 244 (996 г.)

• Н 44 – Надпис от Станимака: Златарски В., „Асеневият надпис при Станимака“, *Известия на българското археологическо дружество,* София, II, 1911, 231–247; Дуйчев Ив., *Из старата българска книжнина,* т. II, София, 1944, 38; Malingoudis, I, 60–62; Р. К., II, p. 15 (1231 г.)

• Н 45 – Надпис на кръст от Ватопед: Frolov A., „Une inscription bulgare inedited“, *Revue des etudes slaves*, Paris, XXI, 1944, 97; Дончева Л., Смядовски Ст., „Кръст енколпион реликвар на цар Георги Тертер“, *Археология,* София, 1990, 2, 45–51; Р. К., II, p. 19 (XIV в.)

• Н 46 – Надпис от Батошево (Габровско): Христов Хр., „Батошевският надпис“, *Археология,* София, 1976, 4, 65–70; Malingoudis, I, 63–68; Р. К., II, p. 23 (XIII в.)

• Н 47 – Надпис (1) от Боянската църква: Шафарик Й., „Писмени споменици српски и бугарски“, *Гласник Српског научног друштва,* 1855, 7, 191; Грабар А., *Боянската църква*, София, 1924, 28; Златарски В., „Боянският надпис“, *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет,* 1935, 31 (10), 7; Гълъбов И., *Надписите към Боянските стенописи,* София, 1963; Добрев Ив., „Към тълкуването на ктиторския надпис в Боянската църква“, *Годишник на Софийския университет, Факултет Славянски филологии*, 1982, 71 (1), 129 сл.; Р. К., II, p. 31 (1259 г.)

• Н 48 – Надпис (2) от Боянската църква: вж. Н 47, Р. К., II, p. 33 (1259 г.)

• Н 49 – Надпис (3) от Боянската църква: вж. Н 47, Р. К., II, p. 34 (1259 г.)

• Н 50 – Надпис (4) от Боянската църква: вж. Н 47, Р. К., II, p. 35 (1259 г.)

• Н 51 – Надпис (5) от Боянската църква: вж. Н 47, Р. К., II, p. 36 (1259 г.)

• Н 52 – Надпис (6) от Боянската църква: вж. Н 47, Р. К., II, p. 38 (1346 г.)

• Н 53 – Надпис (1) от Червен: Ангелов Н., „Надписи, монограми, букви и знаци“, *Средновековният Червен,* София, 1985, 236 сл.; Р. К., II, p. 45 (XIII в.)

• Н 54 – Надпис (2) от Червен: вж. Н 53, Р. К., II, p. 47 (XIII в.)

• Н 55 – Надпис от Дойран: Иванов Й., *Български старини из Македония*, София, 1931, 199; Веленис Г., Два двуезични надгробни надписа от XIV в.“, *Palaeobulgarica,* 1979, 3, 39–45; Р. К., II, p. 51 (1362 г.)

• Н 56 – Надпис (1) от с. Градец (Видинско): Миятев Кр., „Старобългарски надгробен надпис от XIV век“, *Годишник на Народния музей,* 5, 1933, 253–255; Младенов Ст., „Бележки върху новонайдени надгробен надпис на видинската болярка Станислава“, *Списание на Българската Академия на науките,* 48, 1934, 241–261; Р. К., II, p. 59 (XIV в.)

• Н 57 – Надпис (2) от с. Градец (Видинско): вж. Н 56, Р. К., II, p. 61 (XIV в.)

• Н 58 – Надпис (1) от с. Иваново (Русенско): Василиев А., „Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново“, *Известия на българския археологически институт,* 15, 1946, 197–203; Маргос А., „Надписът на Иво Граматик“, *Археология,* 1981, 1–2, 36–40; Маргос А., „За надписите, свързани с цар Георги Тертер при с. Иваново, Русенско“, *Palaeobulgarica,* 1984, 4, 44–50; Смядовски Ст., „Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик“, *Археология,* 1981, 1, 41–44; Попконстантинов К., „Още веднъж за надписа на Иво Граматик“, *Археология,* 1983, 1–2, 98–105; Маргос А., „За четенето на надписа на Иво Граматик при с. Иваново, Русенско“, *Археология,* 1986, 2, 39–44; Р. К., II, p. 65 (1290–1291 г.)

• Н 59 – Надпис (2) от с. Иваново (Русенско): вж. Н 58, Р. К., II, p. 67 (1290–1291 г.)

• Н 60 – Надпис от Ямбол: Шкорпил К., *Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия*, Пловдив, 1885, 103; Шкорпил К., „Материали по археологията и античеката география на България“, *Периодическо списание,* 21–22, 1887, 523–525; Гълъбов Ив., „Ямболският надпис“, *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Ст. Романски,* София, 1960, 421–426; Р. К., II, p. 71 (1356 г.)

• Н 61 – Надпис от с. Калугерица (Шуменско): Миятев Кр., „Старобългарският надпис при с. Калугерица“, *Сборник Дякович,* София, 1927, 319–325; Маргос А., „Старобългарските надписи при с. Калугерица“, *Плиска–Преслав,* I, София, 1970, 193–197; Р. К., II, p. 77 (XIII в.)

• Н 62 – Надпис от Karydochorion (бивше Кърчево, Гърция): Иванов, *БСМ*, 29–34; Malingoudis, I, 47–49; Р. К., II, p. 81 (1204 г.)

• Н 63 – Надпис от гр. Кричим (Пловдивско): Гошев Ив., „Цар Асеневият надпис над крепоста Кричим“, *Списание на БАН, 70, клон историко-филологически* 33, 1945, 65–85; Младенов Ст., Няколко думи за Кричимски надпис“, *Списание на БАН, 70, клон историко-филологически* 33, 1945, 87–94; Маргос А., „Кричимският надпис“, *Музеи и паметници на културата,* 1965, 4, 3–5; Malingoudis, I, 73; Р. К., II, p. 85 (XIII в.)

• Н 64 – Надпис от Крива Паланка (Македония): Иванов, *БСМ,* 147; Р. К., II, p. 88 (1350 г.)

• Н 65 – Надпис от с. Невша (Варненско): Хаджиев К., „За средновековните кирилски надписи от с. Невша, Провадийско“, *Археология,* 1986, 4, 41–44; Р. К., II, p. 91 (XIII в.)

• Н 66 – Надпис от с. Осмар (Шуменско): Константинова В., „Средновековни надписи от Шуменско (XII–XIV в.)“, *Palaeobulgarica,* 1983, 7, 68; Р. К., II, p.102 (XIII в.)

• Н 67 – Надпис (1) от с. Рояк (Варненско): Маргос А., „Средновековните български надписи при с. Рояк, Провадийско“, *Български език,* 1976, 4, 296–302; Смядовски Ст., Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа“, *Археология,* 1987, 1, 39–40; Р. К., II, p. 119 (1252 г.)

• Н 68 – Надпис (2) от с. Рояк (Шуменско): вж. Н 67, Р. К., II, p. 119 (XIV в.)

• Н 69 – Надпис (5) от Шумен: Антонова В., „Новооткрит старобългарски надпис от Шуменската крепост“, *Известия на народния музей в Коларовград,* 4, 1967, 79–83; Malingoudis, I, 87; Р. К., II, p. 135 (XIV в.)

• Н 70 – Надпис (1) от Троица (Шуменско): Попконстантинов К., „Старобългарски надпис от с. Троица, Шуменски окръг“, *Археология,* 1980, 4, 56–64; Р. К., II, p. 147 (1263 г.)

• Н 71 – Надпис (3) от Троица (Шуменско): вж. Н 70, Р. К., II, p. 150 (XIV–XV в.)

• Н 72 – Надпис от Боженишки Урвич край Ботевград (Софийско): Мутафчиев П., „Боженишкия надпис“, в: Мутафчиев П., *Избрани произведения,* т. I, София, 1973, 486–517; Гюзелев В., „Надписът от крепостта“, *Сборник Боженишки Урвич,* София, 1979, 43–44; Р. К., II, p. 155 (XIV в.)

• Н 73 – Надпис (1) от св. Четиридесет мъченици: Дуйчев, *СБК,* II, 38–39; Р. К., II, p. 167–168 (1230 г.)

• Н 74 – Надпис (2) от св. Четиридесет нъченици: Гошев Ив., *Търновски царски надгробен надпис от 1388 г.,* (= *Български старини*, кн. XIV), София, 1945; Н. Овчаров, „За правилното четене на търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, *Археология,* 1995, 1, 46; Р. К., II, p. 169 (XIV в.)

• Н 75 – Надпис на кръст на севаст Берислав от Търново: Герасимова-Томова В., „Кръстът на севаст Берислав“, *Известия на окръжния музей във Велико Търново,* 5, 1972, 129–136; Р. К., II, p. 173 (XIII в.)

• Н 76 – Надпис (5) от Велико Търново: Р. К., II, p. 181 (XIII–XIV в.)

• Н 77 – Надпис на златен пръстен на столник Слав: Дуйчев, *СБК,* II, 291; Malingoudis, I, 103; Р. К., II, p. 190 (XIII в.)

• Н 78 – Надпис (12) от Велико Търново: Р. К., II, p. 193 (XIV–XIII в.)

• Н 79 – Надпис (13) от Велико Търново: Р. К., II, p. 195 (XIII в.)

• Н 80 – Надпис (1) от Враца: Р. К., II, p. 203 (XIII в.)

• Н 81 – Надпис (2) от Враца на златен пръстен на севаст Хинат: Р. К., II, p. 205 (XIII в.)

• Н 82 – Надпис от Зайчар: Гълъбов Ив., „Един малко известен надпис от времето на Срацимира“, *Български език,* 1956, 3, 229–238; Маргос А., „Към четенето и тълкуването на два средновековни български надписа“, *Археология,* 1982, 3–4, 55–56; Смядовски Ст., „Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа“, *Археология,* 1982, 2, 41; Р. К., II, p. 209 (XIV в.)

• Н 83 – Надпис от църквата в с. Долна Каменица, Сърбия: Љубинковић Р., Ћоровић-Љубинковић М., „Црква у Доњој Каменици“, *Старинар,* I, 1950, 54; Живковић Б., *Доња Каменица (Цртежи фресака), Споменици српског сликарства,* 6, Београд, 1987, табл. IX

• Н 84 – Надпис от църквата св. Никола в Станичене: *Црква светог Николе у Станичене,* Београд, 2005, с. 79–80 редове 1–4

• Н 85 – Надписи от църквата св. Никола в Калотина: Gerov G., Kirin A., „New Data on the Fourteen-Century Mural Painting in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina“, *Зограф,* 23, 1993–1994, с.51–64. Н 85 (1) – с. 52, Н 85 (2) – с. 53 и 54, Н 85 (3) – с. 53 и 55, Н 85 (4) – с. 53 и 56, Н 85 (5) – с. 57.

НМ = Надпис на монета

НМ 1 – Златна монета на цар Йоан II Асен: Юрукова-Пенчев, с. 79

НМ 2 – Медни монети на цар Йоан II Асен: Юрукова-Пенчев, с. 79

НМ 3 – Монети на цар Константин Асен: Юрукова-Пенчев, с. 85–88

НМ 4 – Сребърна монета на цар Теодор Светослав Тертер: Юрукова-Пенчев, с.100–101

НМ 5 – Медни монети на цар Теодор Светослав Тертер: Юрукова-Пенчев, с. 106

НМ 6 – Сребърни монети на цар Михаил III Шишман Асен (тип III и IV): Юрукова-Пенчев, с. 111

НМ 7 – Медни монети на цар Михаил III Шишман Асен (тип IV): Юрукова-Пенчев, с. 121

НМ 8 – Сребърни монети на цар Йоан Александър (тип I–II): Юрукова-Пенчев, с. 125–128

НМ 9 – Медни монети на цар Йоан Александър. Монетарница в Търновград (тип I–V): Юрукова-Пенчев, с. 137–140

НМ 10 – Медни монети на цар Йоан Александър. Монетарница в Шумен: Юрукова-Пенчев, с. 142

НМ 11 – Медни монети на цар Йоан Александър. Монетарница в Червен (тип IV–VI): Юрукова-Пенчев, с.145–147

НМ 12 – Сребърни монети на цар Йоан Срацимир: Юрукова-Пенчев, с.149–151

НМ 13 – Медни монети на цар Йоан Срацимир: Юрукова-Пенчев, с. 160–162

НМ 14 – Сребърни монети на цар Йоан Шишман (тип II–IV): Юрукова-Пенчев, с. 166–169

НМ 15 – Билонови монети на цар Йоан Шишман (тип I–II): Юрукова-Пенчев, с.170–172

НМ 16 – Медни монети на цар Йоан Шишман (тим I–II): Юрукова-Пенчев, с.172–175

НМ 17 – Монети на Мицо: Юрукова-Пенчев, с. 176–178

НМ 18 – Монети на деспот Яков Светослав: Юрукова-Пенчев, с. 178

Нов. = Законъ соудныи людьмь, Новгородски препис (*Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961, с. 35–40)

НП = Надпис на печат. Печатите са представени според изданието на Йорданов Ив., *Корпус на печатите на средновековна България,* София, 2001 като се посочва номера на вида печат и страницата според това издание.

Пр. = Приписка (текстовете са подредени и номерирани според изданието им в Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, том 1 (X–XV век), София, 2003)

Рил. = Рилска грамота на цар Йоан Шишман

Син. = Синодик (текстът е цитиран според изданието на Попруженко М. Г., *Синодикъ царя Борила,* Български старини, кн. VIII, София, 1928, номерата показват номера на отделните статии в Синодика според двата преписа – Дриновия и Палаузовия, съответно Син. Др. и Син. Пал.)

Син. Др. = Синодик по Дриновия препис (вж. Син.)

Син. Пал = Синодик по Палаузовия препис (вж. Син.)

Словарь древнерусского языка = Словарь древнерусского языка (XI–XIV в.), т. I-, Москва, 1988–

Уст. = Законъ соудныи людьмь, Устюжски препис (*Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961, с. 47–54)

СЛОВНИК НА ЛЕКСИКАТА ОТ ДОМАШНИ ИЗВОРИ

авва (същ., м. р.) – Н 12. || Етим.: от староеврейски, посредством грц. „ἀββα. (Фасмер, I, 58) || Знач.: „Отец“. Настоятел на монастир, игумен, монах-старец. Може да бъде и обръщение към Бог Отец (*Словарь древнерусского языка,* I, 71–72; *Instituţii feudale*…, 1).

алагаторь (същ., м. р.) – Рил. 54, Вит. 9. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀλαγάτωρ“. || Знач.: Военна провинциална институция, свързана с кавалерията. (Ив. Дуйчев, *Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г.*, 63; Билярски, *Институциите...*, 314–317; В. Велев, в: *Език и литература*, XXXV, 1980, 95).

анагностъ (същ., м. р.) – Н 34. || Етим.: Транслитерация на грц. „ἀναγνώστης“. || Знач.: „анагност“, четец в църквата. Църковна степен. (*Словарь древнерусского языка*, I, 85; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 74).

аподохаторъ (същ., м. р.) – Ватоп. 10, Вирг. 100, Мр. 29, Рил. 55, Вит. 10 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „ἀποδοχάτωρ“, който не е открит в никакъв запазен гръцки текст в оригинал. || Знач.: Фискален служител. Наименованието произлиза от „ἀποδόχιον“ (= „склад за жито“) или „δοχεῖον“ (= „склад“). Можем да го определим като „отговорник за складовете, където са се съхранявали продуктите, събирани като данък в натура“. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 40–41; Ив. Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; Билярски, *Институциите...*, 370–372; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 48).

аподохиа (същ., ж. р.) – Ватоп. 14, || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀποδόχιον“ или „ἀποδοχή“. || Знач.: „склад за жито“, където са се съхранявали данъците събирани в натура. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 44; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, p. 90; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 48).

апокрисиаръ (същ., м. р.) – Ватоп. 10 || Етим.: Транслитерация на гр. „ἀποκρισιάριος“, без окончанието за Именителен падеж. || Знач.: Служител по съобщенията, „пратеник“. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 38–39; Билярски, *Институциите...*, 389–391; *Instituţii feudale*…, 448–449).

арико (същ., ср. р.) – Ватоп. 20. || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „ἀερικόν“. || Знач.: Сред писалите по въпроса автори няма единодушие за характера на това държавно вземане в Империята, а оттам и в България. Фр. Дьолгер и българските изследователи го определят като глоба, Й. Торнаритис и Дж. Халдон – като паричен данък, а последното изследване на Н. Икономидис, към което се присъединявам, вижда в арико допълнителен данък върху добитъка. (Fr. Dölger, „Das ἀερικόν“, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929–1930), 450–457; Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 46–48; J. Ch. Tornaritès, „Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζαντινοῦ ἀερικοῦ“, *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ δικαίου*, I (1930), 1–212; J. Ch. Tornaritès, „Ἀερικός-aerarium-fiscus“, *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ δικαίου*, 1/2 (1931), p. 307–366 ; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 383–385; Литаврин, *Болгария и Византия…,* pp. 324–325; J. Haldon, „Aerikon/Aerika: a Re-Interpretation“, *JÖB*, 44 (1994), p. 136–142; Oikonomidès, *Fiscalité*, 80 suiv.; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 49).

архиепископъ (същ., м. р.) – Пр. 1, 2, 14 пет пъти, 77. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀρχιεπίσκοπος“. (*БЕР*, I, 17; Фасмер, I, 91) || Знач.: „архиепископ“, висш църковен сановник.

архиерархъ (същ., м. р.) – Мр. 5, 19, 48 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀρχιεράρχος“. (*БЕР*, I, 17) || Знач.: „Архийерарх“, „първосвещеноначалник“, название на висшите църковни сановници.

архиереи (същ., м. р.) – Мр. 26; Пр. 54. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀρχιερεύς“ без окончанието за именителен падеж. (*БЕР*, I, 17; Фасмер, I, 91) || Знач.: „Архийерей“, „първосвещеник“, название за висшите църковни сановници. (*Instituţii feudale*…, 20)

архиереиство (същ., ср. р.) – Н 46. || Етим.: вж. „архиереи“. || Знач.: Притежаването на архиерейски сан. Архиерейско служение в църквата.

архимандритъ (същ., м. р.) – Вир. 9, 95, Мр. 35, 38, **архимандритова** (прил. – archimandritae; Gen. sg.) – Вир. 89; Н 59; Пр. 31, 51 (1). || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „ἀρχιμανδρίτης“, без окончанието за Именителен падеж. От „μάνδρα“ = „кошара“, „мандра“, „обор“ (*БЕР*, I, 17 ; Фасмер, I, 91) || Знач.: Църковен сан и служба. Обикновено санът се носи от игумена на монастира.

архистратигъ (същ., м. р.) – Н 22; Пр. 44 (1) bis, 48 (4) bis, 51 (1), 54. || Етим.: Транслитерирано от грц. „ἀρχιστρατηγός“. (Фасмер, I, 91) || Знач.: „Архистратег“, главен военачалник. В случая става дума за св. архангел Михаил.

багаинъ/богоінъ (същ., м. р.) – Н 42. || Етим.: Термин с титуларен характер от тюркски прабългарски произход. У други тюркски народи се среща като „baγa“. K. Menges свързва титлата с монголската „bajan“, тъй като приема, че „βαγαίνος“ трябва да се чете „bagajnos“. W. Tomaschek я свързва с тюркското „bagh“, откъдето и османското „beğ“. Във всеки случай няма съмнение, че обозначава втория ред (след боилите) на прабългарската аристокрация и участвува като съставен елемент в наименованията на множество институции на Първото българско царство. (V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon,* Helsinki, 1896, 131, 15; V. Thomsen, „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei“, *Zeitschrift des deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 78 N.F. 3, 1924, 163; G. Ramstedt, „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei“, *Journal de la Société Finno-Ougrienne,* 30, 1913, H. 3, 3–9; С. Е. Малов, *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования,* Москва, 1951, 61.6, 65.7; Г. Айдаров, *Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века,* Алма-Ата, 1971, 326.6, 354.3, 356; W. Tomaschek, in *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn,* Wien, 17, 1894, 208; J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften,* Leipzig, 1893, 40, note 1; K. H. Menges, „Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions“, *Byzantion,* 21, 1951, 95). || Знач.: „Багаин“, вторият клас на прабългарската племенна аристокрация. В надписа Н 42 се среща като „остро богоінъ“, но не мога да се изкажа дали става дума за съставно наименование на институцията, при което първата част да конкретизира втората, или това е остатък от името на лицето. (В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, София, 1992, с. 66–67; *История на България,* т. II, София, 1981, 170–172).

багрѣница (същ., ж. р.) – Син. Др. 93, Син. Пал. 110 || Етим.: От „багъръ“ = „червен цвят“, „пурпур“. Според по-старото становище тази последната дума иде от индоевроп. „**bhōgh-ro-*“ с първоначално значение на „потапям“, „мокря“, което се е запазило и в някои български говори. Сходно с холандската дума „bagger“ = „тиня“, „кал“. От тези думи се е развил и глаголът „вапсвам“, сроден с гр. „βαπτίζω“, който първоначално означава „топя“, „мокря“, а впоследствие „кръщавам“. Натапянето и мокренето несъмнено е свързано с „боядисването“. Фасмер вижда значението на думата свързано с наименованието на пурпурната мида, от която се е добивал цветът. Според други изследователи думата има тюркски прабългарски произход, сходен с този на думата „бакър“. Тя иде от багръ – порфура – прапржда, като в крайна сметка обозначава цвета. „Багреница“ е производно, създадено в славянска среда и със славянска наставка. За нас е важно значението на пурпурен цвят, което навежда на мисълта, че самият термин е изграден въз основа на гръция му първообраз. (*БЕР,* I, 24–25; Фасмер, I, 103; *Кирило-Методиевска енциклопедия,* т. III, София, 2003, с. 248) || Знач.: „Багреница“, гр. „порфύра“. Вид царска одежда. Думата се среща в Супрасълския сборник и у патриарх Евтимий в похвалата на Свв. Константин и Елена (вж. Kałużniacki, p. 121), както и неколкократно в славянски превод на Манасиевата летопис.

багрѣнородьнъ/багрородьнъıи (прил.) – Н 67; Пр. 57. || Етим.: Калка на грц. „προφυρογένητος“. Вж. „багрѣница“. || Знач.: „Багренороден“, „който е роден в багрената стая“, название на някои от децата на василевса, родени след възкачването му на престола. Може да има отношение при легитимацията при прехвърляне на властта. (Dagron, „Né dans la pourpre“ pp. 105–142 ; Андреев, „Титулът 'багренородни'“, passim).

банъ (същ., м. р.) – МАД 104 || Етим.: Произходът на думата е от езиците на степните народи. Вероятно е да се свърже с прабългарската дума „βοεάνος“ = „господар“, която намираме у Константин Багренородни. На монголски „bajan“ = „богат“, „заможен“, „силен“. (БЕР, I, 30; Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana, 1976, t. I, p. 11; von Miklošich, *Die türkische Elemente in der südost- und osteuropäischen Sprachen*, t. I, S. 11) || Знач.: Институция, широко разпространена в Средна и Източна Европа и на Балканите. Висш служител в провинциалната администрация. Тя е позната от времето на Първото българско царство, ала не присъствува в административната номенклатура на Второто царство. (*Instituţii feudale*…, 34–35, 39; Iv. Biliarsky, „Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquête turcque ?“, p. 89 suiv.; Поповић, „Повеља бана Тврткa I Котроманића Дубровнику “, с. 153).

бацина (същ., ж. р.) – Н 76. || Етим.: От „баща“ (от праслав. „*bat-(i)-ja“. Би могло да бъде създадено по примера на „patrimonium“. (*БЕР,* I, 37) || Знач.: „Наследствена собственост“, „patrimonium“, съответствува на рус. „вотчина“. Среща се по-

често в средновековна Сърбия, както транслитерирано и на гръцки като „μπάστινα“. (*Instituţii feudale*…, 38, 336).

безаконьникъ (същ., м. р.) – К 4:14–16 || Етим.: Вж. „законъ“ с отрицателната частица „без-“. Думата е производна от прил. „безаконьнъ“. || Знач.: „Който няма закон“, който не спазва закона“.

безаконьнъ (прил.) – Пр. 71 (3); К 22:4–6, 67:21–23 || Етим.: „законъ“ с отрицателната частица „без-“. || Знач.: „Който няма закон“, който не спазва закона“. Субстантив от прил. име.

безбожьнъ (прил.) – Пр. 49 (1), 71 (3); К 8:21–23, 9:2–3 || Етим.: От „богъ“ с отрицателната частица „без-“. || Знач.: „Безбожен“. Правното значение на думата би могло да се свързва с репресията, осъществявана от държавата срещу еретици и друговерци.

безгрѣшьнъ (прил.) – К 31:16 || Етим.: От „грѣхъ“ с отрицателната частица „без-“. Навярно калка от гръцката дума „ἀναμάρτητος“ || Знач.: „Безгрешен“. Правното значение на термина би могло да се свързва с проблемите около вината, както и с покаянието и епитимиите, регламентирани от каноничното право.

бесъвѣстьнъ (прил.) – К 74:1–3 || Етим.: От „съвѣсть“ > „съвѣстьнь“ с представка „безъ-“. || Знач.: „Безсъвестен“, „вероломен“, гр. „ἀσυνθέτους“. Правното значение може да се свързва с проблемите около вината при правонарушение или престъпно деяние.

бестоудьнъ (прил.) – К 13:21–22, 24:19–21, 35:14–17 || Етим.: От слав. „стоудъ“ = „αἰσχύνη“, „срам“, „чувство за срам“. Първоначално значение „студ“. От тук чрез редуване се получава руското „стыд“ (срам). Сходно е положението при „мраз“ и „мерзък“. Срв. древноинд. „tudáti“, „tundate“ („блъскам“, „жаля“), лат. „tundo“, „tutudi“, „tundere“ („бия“, „клатя“, „удрям“), албан. „shtynj“ („блъскам“). Друга вероятност дава грц. „στύω“ („втвърдявам“, „правя твърд“). Към основното значение се прибавя представката „без-“. Навярно думата е калкирана от гръцката „ἀναίσχυντος“. (Фасмер, III, 786–787) || Знач.: „Безсрамен“. Може да има отношение към разбирането за вината.

бестоудьство (същ., ср. р.) – К 64:25–27, 79:18–21 || Етим.: Вж. „бестоудьнъ“. || Знач.: „Безсрамие“, „позор“, гр. „αἰσχρότης“.

бесчьстьнъıи (прил.) – Пр. 21 (7). || Етим.: Представка „без-“ пред думата „чьсть“. Тя се свързва с прасл. „*čьstь“ във връзка със старослав. „чьтж, чисти“ родствено със староинд. „cíttis“, авест. „čisti-“ („мислене“, „познание“, „разбиране“) и „cetati“ („съблюдавам“, „забелязвам“, „мисля“). Навярно думата е калкирана от гръцката „ἄτιμος“. (Фасмер, IV, 350) || Знач.: „Безчестен“.

вечина/вечиноу (нареч.) – К 56:10–12, 56:12–15, 56:18–20 || Етим.: От думата чинъ с представка „без“. || Знач.: В съчетание „вечина/вечиноу ходити“ = „безчинно“, „държа се по безчинен начин“, „непристойно“, гр. „ἀτάκτως“. (Давидов, 29).

вечиньница (същ., ж. р.) – АХ 201. || Етим.: От „чинити“ = „подреждам“, „слагам в ред“, „правя“, „извършавам“, свързано е със значението „чин“ = „ред“, „порядък“, „ранг“, гр. „τάξις“ (Фасмер, IV, 362–363). || Знач.: „Безчинство“, „нещо нередно“, в случая означава нарушаване на определени морални и религиозни норми. К. Максимович смята думата за моравизъм, защото не се среща в паметници изън кръга на тези, създадени в Моравия. Трябва да се отбележи, гдето сходни форми откриваме и в български текстове, като този на Презвитер Козма. (MMFH, 181; Vašica, L'origine cyrillo-méthodienne…, 169; Proházka, ZSL, 362; Cibranska, ЗСЛ, 200–201; Максимович, *ЗСЛ*, 89).

вечьствовати (глаг.) – К 17:12–14 || Етим.: Вж. „вечьстие“. || Знач.: „Безчестя“, „оскверняват“, „похулвам“. Може да има отношение към наказателното право. (Давидов, 29).

вечиние (същ., ср. р.) – К 73:13–16, 74:11–12. || Етим.: От „чинити“ = „подреждам“, „слагам в ред“, „правя“, „извършавам“, свързано е със значението „чин“ = „ред“, „порядък“, „ранг“, гр. „τάξις“ (Фасмер, IV, 362–363) || Знач.: „Безчестие“, „безчинство“, „безбожие“, „светотатство“, гр. „ἀταξία“, „ἀσέβεια“. (Давидов, 29; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 53–54).

виръкъ (същ., м. р.) – Вирг. 44 || Етим.: Варианти на този термин се откриват в почти всички славянски езици. Става дума за заемка от тюркските езици (*БЕР*, I, 49), дума със значение на „данък“. Тя не произлиза от глагола „бера, брати“ (чието оригиналното значение е „бера“, „давам плод“, „нося плод, бременна“), а от тюркския корен „bäri, bärü“ = „дар, подарък“, откъдето иде и значението на „данък“. Вж. и връзката с тюркско-татарската дума „böjörowčy“ = „владетел“ и тюркската „bujurudžu“ = „началник“ (Фасмер, I, 167). Възможно е терминът да е част от прабългарското наследство в езика. || Знач.: „Данък“. (*Instituţii feudale*…, pp. 42–44, 44–45).

благо (същ., ср. р.) – АХ 203; К 38:3–5, 75:8–11, 22:15–17 || Етим.: От праслав. „*bolgъ“, вероятно сродно с латв. „bałgans“ („светъл“, „белезникав“), староинд. „bhárgah“ („блясък“), грц. „φλέγω“ („горя“), лат. „fulgor“(„светкавица“) и „flagro“ („горя“, „пламтя“) с начално значение „светъл“, „лъчезарен“ и от там „добър“, „честит“. (*БЕР,* I, 52–53; Фасмер, I, 171) || Знач.: „Благо“, „добро“, „имот“, гр. „ἀγαθόν“. (Давидов, 29–30).

благовѣньчанъıи (прил.) – Мр. 49 || Етим.: Калка от гръцката дума „εὐστέφανος“ / „εὐστεφανοῦν“. || Знач. : Епитет за суверена. (Билярски, „Два наръчника за питакиа…“, 262).

благовѣрьнъ (прил.) – МАД 4 ; Вирг. 4, Мр. 51, Рил. 112, Вит. 23; Н 47, 60, 68, 69, 70, 84$_4$; Пр. 15, 53, 54 два пъти, 56 (1) два пъти, 57, 58 (2), 59 три пъти, 80 три пъти, 89, 95 (2), 98. || Етим.: Думата е изградена като превод на ромейския епитет за владетеля и би трябвало да отговаря на „εὐπιστός“. По същество става дума за засилване на значението на епитета „вѣрьнъ“. || Знач.: Епитет за владетеля, съответен на гръцкия „πιστός“, вж. лат. „fidelis“. Трябва да се отбележи обаче че в ранните старобългарски паметници тази дума често е превод на „εὐσεβὴς“ (Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; Билярски, „Два наръчника за питакиа…“, 262).

благовѣстити (глаг.) – К 7:19–21, 8:2–3, 60:11–13, 62:21–22, 64:9–11 || Етим.: Калка от гръцкия глагол „εὐαγγελῶ“ = „съобщавам добра новина“, „благовестявам“. || Знач.: Правното значение на термина може да се свърже основно с осъществяването на някои правнорелевантни действия. Такъв е случаят със сключването на брак (вж. К 60:11–13). (Давидов, 30).

благодать (същ., ж. р.) – К 14:7–8, 11:9–11, 12:19–20, 36:21–22, 71:14 || Етим.: Калкиран от гръцката дума „(εὐ)χαρίς“. || Знач.: „Благодат“, „благоволение“. (Давидов, 30).

благодѣıание (същ., ср. р.) – К 29:14–17, 47:8–9 || Етим.: Калка от гръцки – „εὐεργέτημα“ (или във връзка с глаг. „ἀγαθοεργεσία“). || Знач.: „Благодеяние“, „правене добро някому“. (Давидов, 30).

благоизволение (същ., ср. р.) – Пр. 42 || Етим.: От „воля“. Калка от гр. „εὐδοκία“ = „добра воля“. || Знач.: „Благоизволение“, „проява на добра воля“.

благословити (глаг.) – Н 39; Пр. 17, 20 (1), 21 (6), 43, 54, 74; К 9:8–9 (**благословестити**), 44:19–21, 60:8–11 (**благословистити**) || Етим.: Калка от гръцки „εὐλογεῖν“. На практика цитираните по-горе са три различни глагола с еднакво значение. || Знач.: „Благословя“, „благославям“. Може да има значение при някои правно релевантни действия, както и в каноничното право. (Давидов, 30).

благословлениие (същ., ср. р.) – К 36:6–7 || Етим.: Калка от гръцката дума „εὐλογία“. || Знач.: „Благословия“, гр. „εὐλογία“, лат. „benedictio“. Може да има отношение към извършването на определени правно релевантни действия. (Давидов, 31).

благотворити (глаг.) – К 36:16–18 || Етим.: Калка от гръцки „ἀγαθοποιεῖν“. || Знач.: „Извършвам добро дело“.

благочьстивъ/благочьстивьнъ (прил.) – Зогр. 5, 19, 44, 70, 73; Мр. 1, 49, Рил. 1, 7–8; Н 47, 49, 74; Пр. 45 (4), 77 (за деспот). || Етим.: Калка на гръцката дума „εὐσεβής“. || Знач.: Епитет и част от формулата за назоваване на различни сановници.

благочьстиие (същ., ср. р.) – Пр. 45 (4); К 37:7–9 || Етим.: Калка от гръцки – „εὐσεβεία“. || Знач.: „Благочестие“. Може да има значение в областта на каноничното право.

блюсти (глаг.) – Вирг. 102 bis, К 2.21–22, 4:1–3, 14:12–15, 15:25, 22:4–6, 27:16, 29:17, 30:7–9, 32:5–6, 40:16–17, 41:5–6, 42:1–3, 50:14–17, 57:21–22, 65:9, 75:22–24 || Етим.: Свързано с глагола „бдя“, „будя“, „бодър“, откъдето произлиза и значението „пазя“. (Фасмер, I, 178) || Знач.: „Пазя“, „охранявам“, гр. „παρατηρεῖν“, „φυλάσσειν“. Особен интерес във връзка с фиска представлява в съчетанието „ни градъ ... блюсти, ни темницѣ блюсти“ от Виргинската грамота. Правното значение на термина е свързано с особената повинност за населението да охраняват крепости или тъмници. (Давидов, 32–33).

блудь (същ., ж. р.) – Син. Др. 33; К 2:4–7, 2:14–16, 22:11–12, 32:14–15, 33:13–14, 42:4–7, 74:13–14, 74:16–17 || Етим.: От индоевроп. *bhlendhn = „сънливост“, „мързел“, от което се е развило значението „блуждая“, „скитам се“ и „срамувам се“; в германските езици това е дало и значението „сляп“, „ослепявам“. (БЕР, I, 57 ; Фасмер, I, 180). || Знач.: „Измислица“, „лъжа“, „мит“, „заблуждение“, „лъжеучение“, „ерес“, „разврат“, „блудство“. Гр. „πλάσμα“. Може да има значение във връзка с каноничното и с наказателното право по отношение на еретиците или на нарушителите на сексуалния морал. (Давидов, 33, СДРЯ, I, 244–245, Попруженко, *Синодикъ,* CXXXIV).

блѫсти (глаг.) – Син. Пал. 111; К 2:4–5, 5:25–26, 17:19–21, 22:8–10, 63:14–16 || Етим.: Вж. „**блѫдь**“. || Знач.: „Лъжа“, „празнословя“, „развратнича“. Вж. „**блѫдь**“ (Давидов, 33).

блѫдити (глаг.) – АХ 201; К 60:7–8. 60:20–21 || Етим.: От индоевроп. *bhlendhn = „сънливост“, „мързел“, от което се е развило значението „буждая“, „скитам се“ и „срамувам се“; в германските езици това е дало и значението „сляп“, „ослепявам“. (БЕР, I, 57, СДРЯ, I, 234–235; Фасмер, I, 180) || Знач.: „Блудствувам“, „прелюбодействувам“. Правното значение е свързано с наказателното и каноничното право. (Давидов, 33).

блѫдъ (същ., м. р.) – К 60:14–16, 67:19–21, 73:18–19 || Етим.: Вж. „**блѫдити**“! || Знач.: „Блудство“, „разврат“, гр. „πονηρία“. Терминът има значение в наказателното право, както и в каноничното в частта за епитимиите.

блѫдьникъ (същ., м. р.) – К 4:14–16, 24:1, 60:4–7, 65:1–3 || Етим.: Вж. „**блѫдити**“! || Знач.: „Блудник“, „развратник“, гр. „πόρνος“. Терминът има значение в областта на наказателното и пенитенциалното (епитимиите при покаяние) право.

блѫждение (същ., ср. р.) – К 14:1–4, 27:22–23, 28:8–10, 60:13–14, 61:1–2, 64:25–27 || Етим.: Вж. „**блѫдъ**“. || Знач.: „Блудство“, „разврат“, гр. „πορνεία“. Терминът има значение в наказателното право, както и в каноничното в частта за епитимиите.

богатити сѧ (глаг.) – К 47:8–9 || Етим.: Вж. „**богатъ**“! || Знач.: „Обогатявам се“. Може да има значение в областта на гражданското право.

богатичищь (същ., м. р.) – К 31:24–25 || Етим.: Вж. „**богатъ**“. || Знач.: „Богаташче“, „син на богаташ“. Вж. „**богатъ**“.

богатъ (прил.) – Пр. 25 (3), 71 (1); К 29:14–16, 45:5–7, 48:10–11, 48:13–15, 53:7–9, 54:6–8, 67:26, 69:12–15, 69:15–16, 69:16–18, 70:8–10, 70:11, 70:18–19, 72:3–5 || Етим.: Според едната етимология от праслав. „*bogъ“ = „имот“, „дял“, „богатство“. Спред другата от „*бог*“ (от старо индоевропейско значение в смисъл на „господар“, „който има дял“, „който раздава/разпределя (храна)“) в значение на божество; „който има бога в себе си“, „който е защитен от бога“. (*БЕР,* I, 60–61; Фасмер, I, 181–183) || Знач.: „Богат“, „богаташ“ (субстантив), гр. „πλούσιος“. Богатството през Средновековието е както имуществена, стопанска, така и етична категория, която би могла да има и противоположни

оценъчни значения. Бих искал специално да обърна внимание на етимологията на тази дума, която е предложена от византийския автор Кекавмен, който определя богатия като „богоподобен“. (Кекавмен, *Советы и рассказы...*, с. 136 и 137 бел. 19; Дуйчев, „Няколко бележки към Кекавмен“, с. 197–198).

богатьство (същ., ср. р.) – К 2:18–20, 18:4–5, 29:14–17, 31:24–25, 35:19, 47:6–8, 47:11–12, 54:18–20, 65:1–3, 69:8–9 || Етим.: Вж. „**богатъ**“. || Знач.: „Богатство“, „имущество“, гр. „πλοῦτος“.

богатѣти (глаг.) – К 50:11–12 || Етим.: Вж. „**богатъ**“. || Знач.: „Богатея“.

богобоꙗзньнъ (прил.) – Пр. 57. || Етим.: От „**Богъ**“ и „**боꙗти**“. (*БЕР,* I, 71; Фасмер, I203, 204) Калка от грц. „θεοφόβος“. || Знач.: „Богобоязлив“, „който се бои от Бога“. За сакралния характер на властта.

боговѣньчаньнъıи (прил.) – Пр. 56 (1) bis. || Етим.: От „**Богъ**“ и „**вѣньчати**“. Калка от гр. „θεόστεπτος“. || Знач.: „Боговенчан“, „когото Бог е коронясал“. Има пряко отношение към божествения произход и сакрализацията на властта.

богоданъ (прил.) – К 63:14–16 || Етим.: Съставна дума от „**богъ**“ и „**дати**“. Навярно думата е калкирана от гръцката „θεόδοτος“. || Знач.: „Даден от Бога“. В конкретния случай става дума за Мойсеевия закон.

боголюбивъ (прил.) – Зогр. 5 || Етим.: Калка на гр. „ θεόφιλος“. || Знач.: В цитирания текст става дума за епитет за висш служител. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 92).

богоначрьтанъ (прил.) – Мр. 12 || Етим.: Калкирано от гръцката дума „θεοχάρακτος“. || Знач.: Свързано е с божествените основания на властта.

богоносьнъ (прил.) – Вит.19; Пр. 69. || Етим.: Калкирано от гръцката дума „θεοφόρος“. || Знач.: В цитирания текст става дума за епископите от Първия вселенски събор в Никея.

богонареченьнъ (прил.) – Зогр. 73 || Етим.: Калкирано от гръцката дума „θεοπρορισμένος“. || Знач.: Става дума за царя.

богоспасьнъ (прил.) – Н 70 (Търн.); Пр. 52 (Търн.), 57 (Търн.), 65 (Серес), 77 (Ловеч). || Етим.: От „**богъ**“ и „**спасти/спасати**“, калка от гр. „θεοσωστός“. || Знач.: „Богоспасяем“, „закрилян от

Бога“. Епитет за Константинопол, а сетне за Търновград и др. столични градове, който е от изключително значение за изучаването на държавността и държавната идеология.

богоугодьно (нареч.) – Мр. 1 || Етим.: Калка на гр. „θεοάρεστος“. || Знач.: В цитирания текст това е характеристика на акта на даряване на монастирите.

волѣринъ (същ., м. р.) – Мр. 26, 27; Рил. 58; Н 73; Пр. 45 (4), 76 (3); К 35:12–13, 35: 14–17 || Етим.: Дума с прабългарски произход – от „*boilar*“, което е множествено число на думата „*boila*“ (= лице от висшата класа на прабългарската аристокрация). (*БЕР*, I, 66; Фасмер, I, 203–204). || Знач.: „Болярин“, „представител на висшата аристокрация“. По време на Второто царство този термин е представлявал общо наименование на сановниците и велможите и не е имал характера на определена институция. Идентичен смисъл намираме в Сърбия, Литва и Влашко и Молдова. В Русия болярите са преди всичко представителите на старата наследствена аристокрация, противопоставени на новите „дворяне“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 119 ; *Instituţii feudale*…, 52–54, 499; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 48).

волѣрка (същ., ж. р.) – Н 56. || Етим.: Вж. „волѣринъ“. || Знач.: „Жената на болярина“, „жена, принадлежаща към класата на болярите“. (*Instituţii feudale*…, 52–54).

вракъ (същ., м. р.) – К 60:4–7, 60:11–13, 60:13–14 || Етим.: От праслав. „*brokъ“ от глагола „бера“ с начално значение „вземам“, „грабвам“. (*БЕР,* I, 73; Фасмер, I, 206) || Знач.: „Брак“, „бракосъчетание“, „сватба“.

вранити (глаг.) – К 31:17–18 || Етим.: Вж. „врань“. || Знач.: „Забранявам“, „преча“, „възпирам“, гр. „κωλύω“.

врань (същ., ж. р.) – Н 45, 73; Пр. 45 (4). || Етим.: От индоевроп. *bhor-ni-s = „разпра“, сродно с „боря се“. (БЕР I, 73; СДРЯ, I, 304–305; Фасмер, I, 207) || Знач.: „Бран“, „война“, „битка“.

врачьнь (прил.) – К 63:18–19 || Етим.: Вж. „вракъ“. || Знач.: „Брачен“, свързан с брачните отношения.

вродьнина (същ., ж. р.) – Вирг. 29–30 || Етим.: От „вродъ“ = „брод“ и наставката „-нина“. Трябва също да се държи сметка и за глагола „вродити“ = „бродя“, „скитам “ (*БЕР*, I, 80; Фасмер, I, 216) || Знач.: Такса за преминаване на река през брод, гр. „πορικόν“.

Терминът може също да е превод на „διαβάτον“. В румънските княжества той присъства като „brudina“ (Дуйчев, *Рилската грамота*, 63–64; *Instituţii feudale*…, 60).

вѣда (същ., ж. р.) – Н 45; К 5:16–18, 46:8–10, 48:5–6, 50:3–4, 52:5–6 || Етим.: От праслав. „*bědа“ от индоевроп. „*bhoidh-“. Сродно с литов. „bėdà“ и латв. „będa“ = „грижа“, „мъка“, гот. „bajdjan“ и старовисоконем. „beitten“ = „принуждавам“; староалбан. „*bhoidha“ = „клетва“, лат. „fides“ = „вяра“ и гр. „πείθω“ = „убеждавам“. (*БЕР*, I, 39; Фасмер, I, 142) || Знач.: „Беда“, „страдание“, „причина“, „необходимост“. Терминът по принцип е свързан и със сръбската „вѣдьба“, която представлява вид допълнителна работа, повинност. (Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 184).

вѣдити (глаг.) – К 24:17–19 || Етим.: Вж. „вѣда“. || Знач.: „Принуждавам“, „карам някого да извърши нещо“; „убеждавам“.

вѣдьнъ (прил.) – К 70:21–22 || Етим.: Вж. „вѣда“. || Знач.: „Беден“, „тежък“, „труден“.

вѣльць (същ., м. р.) – К 53:1–2 || Етим.: От „бял“, противопоставено на „чернец“, „черноризец“ = „монах“, поради одеждите и отричането от света. (Словарь древнерусского языка, Москва, 1988, т. I, с. 364) || Знач.: Правното значение на думата може да се търси в областта на статуса на лицата. Става дума за мирянин или представител на бялото духовенство. Не монах.

варарь (същ., м. р.) – Вит. 11 || Етим.: Изградено от основата „*var-*“ и наставката за мъжки род „*-ar*“. Иде от глагола „варити“ в значение на „изпреварвам“, „чакам“, „пръв съм / преди съм“, „пазя“, „охранявам“. || Знач.: Думата означава „пазач“. Военнополицейска институция. (Biliarsky, „Trois institutions méconnues…“, 100–102; Билярски, *Институциите...*, 321–323; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 62–64).

варьничии (същ., м. р.) – Рил. 57. || Етим.: Иде от корена „*var*“ в значение на „вря / варя“, „кипя“, „горещ“ през „*варница*“, към което е прибавена наставката от прабългарски произход „*-чии*“ за образуване на деятелни имена от мъжки род. || Знач.: „Който отговаря за варницата“, навярно военно-фискален служител, натоварен е някои дейности по организацията на строителните ангарии във връзка с нуждите на армията. (Biliarsky, „Trois institutions méconnues…“, 98–100 ; Билярски, *Институциите...*, 383–384).

варъваръ (същ., м. р.) – Пр. 49 (1); К 6:16–17 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „βάρβαρος“ със значение „чужденец“, а сетне „варварин“. Самата дума е звукоподражателна поради факта, че елините не са разбирали „бърборенето“ на чужденците. (БЕР, I, 119; Фасмер, I, 274) || Знач.: „Езичник“, „варварин“.

ватахъ (същ., м. р.) – Вирг. 15 || Етим.: Думата има тюркски произход и предствлява влияние от езиците на Великата степ. На староруски „*ватага*“ = „шатра“, „дом“, „семейство“, „род“. От тук произлиза и значението на „глава на рода или на група хора изобщо“, или „водач, предводител“. (Miklosich, *Türkischen Elemente*..., II, 185; Фасмер, I, 278) || Знач.: Военна институция, военен или полицейски командир. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 120; *Instituţii feudale*…, pp. 495–496; Билярски, *Институциите*..., 333–335).

векьникь (същ., м. р.) – МАД 4, 64, 71, 87 || Етим.: Вж. „**вече**“. || Знач.: „Член на **вече**“ . Институцията не е българска и терминът не е част от българския политически и правен речник.

величьство (същ., ср. р.) – МАД 40, К 69:8–9 || Етим.: От старослав. „**великъ**“ = „голям“, „силен“. Вж. литовск. „vala“ = „сила“, тохар. „wäl“ или „walo“ = „цар“, гр. (F)ᾱ́λις = „достатъчно“, лат. „valeo“ и „validus“. Към основата е добавена наставката „-ство“. (*БЕР,* I, 131–132; Фасмер, I, 289) || Знач.: Обръщение към владетеля. В цитирания текст става дума за българския цар, ала тази формула не е типична за българското Средновековие – тя представлява западно влияние, дошло през сръбските земи и установило се през модерната епоха. В цитирания текст на Презвитер Козма думата означава „величие“ и обозначава величието на достойнството.

вельмѫжъ (същ., м. р.) – Зогр. 5; Пр. 45 (4), 65, 89. || Етим.: Думата е създадена преди XI век посредством съединяването старосл. „**вельи** “ = „голям, велик“ и глагола „*мога*“ (а не думата „мъж“). (*БЕР*, I, 131,132; Фасмер, I, 290) || Знач.: Думата означава „велможа“, „голям сановник“.

велѣти (глаг.) – АХ 199, 202 (два пъти); К 13:2–4, 14:12–15, 14:17–20, 16:9–11, 28:10–13, 35:13–14, 38:11–14, 38:16–18, 38:18–19, 39:22, 40:1, 45:8–9, 48:10–11, 56:2–4, 62:8–9, 68:11–12, 71:9–10, 75:4–6 || Етим.: От индоевроп. корен *wel-, *wl̥- = „желая“, „искам“ от тук > „казвам“, „заповядвам“. (БЕР, I, 132–133, 391–392; Фасмер, I, 288) || Знач.: „Заповядвам“, „поръчвам“, „препоръчвам, съветвам“, „позволявам“, „казвам“.

вече / всъщност класическата форма е **вѣце** (същ., ср. р.) – МАД 64, 71, 87 || Етим.: От праслав. „*větъ“ = „говоря“ > „sъvětъ“ = „βουλή“, лат. „senatus“. Вж. Авестийската дума „vaeθa“, гр. „ἔπος“, индоевропейската „ueku“. (Skok, t. III, 589–590) || Знач.: „Сенат“, „/народно/ събрание“ лат. „Senatus“, „consilis“, „contractus“, гр. „βουλή“. Държавна институция на Република Дубровник. В текста на договора са цитирани три вида „вече“: „малко“ (ред 64), „умалено“ (ред 71) и „велико/голямо“ (ред 87). Институцията не е част от публичноправната система на България от този период и терминът не е присъствувал в политическия речник на страната. Напротив, в ранната епоха терминът „вече“ се среща в южнославянски и руски текстове с две значения: „градско събрание на стареите“ и „събрание на бунтовници“. Изказано е становище (Ф. Малингудис), че второто значение е вторично и е създадено в България. (Завадская, „О ‘старцах градских’...“, passim; Granberg, *Veche,* passim; Malingoudis, „Zu einigen Verfassungstermini des *Codex Suprasliensis*“, S. 200; *Лукин*, „О так называемой многозначности понятия ‘вече’...“, passim; Лукин, „Ранные нелетописные упоминания веча“, passim)

вещь (същ., ж. р.) – Син. Др. 33, 35, Син. Пал. 33, 35; К 2:18–20, 2:23–25, 26:10–12 || Етим.: От праслав. *vektь, *věktь-, сродно с гот. „weíhts“ = предмет, нем. „Wicht“ = „съзнание“, „същество“. (БЕР, I, 140; СДРЯ, I, 406–410; Фасмер, I, 309–310) || Знач.: „Вещ“, лат. „res“, гр. „πράγμα“, „дело, постъпка“ (вж. К2:23–25). В първия случай става дума за основна категория на вещното право. Във втория – за правно релевантни деяния. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXV; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 56).

вина (същ., ж. р.) – Зогр. 4, К 17:1–2, 19:2–3, 48:1–3, 51:14–17, 52:13–14, 59:2–4, 73:10–12 || Етим.: От индоевр. („*weina“). Значението е „причина“, „мотив“, „вина, отговорност“ и е твърде стабилно. (*БЕР*, I, 148; Фасмер, I, 316) || Знач.: „Вина“, „причина“, „мотив“, гр. „αἰτία“, лат. „causa“. (*Instituţii feudale*…, p. 232–233; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 56).

винарь (същ., м. р.) – Вирг. 99; Мр. 29, Рил. 54, 55, Вит. 9 || Етим.: Дума, създадена от „вино“ и наставката за мъжки деятелни имена „-арь“. || Знач. : Фискален служител, натоварен със събирането на данъците върху виното, навярно съответен на византийския „οἰνόμετρος“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; *Instituţii feudale*…, pp. 494–495, 501–502 ; Билярски, *Институциите*..., 364–366).

вино (същ., ср. р.) – Мр. 32 К 13:10–11, 26:10–12, 27:12–14, 27:14–16, 28:10–13, 29:2–4, 53:10–11, 58:9–11, 60:11–13, 63:19–21, 65:10, 74:18–21, 78:19–21 || Етим.: Заето направо или чрез германските езици от латинската дума „vinum“ и сродно с гръцката „(F)οἶνος“ = „вино“. От индоевропейския корен „**wei-*“ = „вия се“, което е свързано с формата на лозата. (*БЕР*, I, 149 ; Фасмер, I, 316–317) || Знач.: С този термин се описват задължението на населението да осигурява вино на преминаваща войска или чиновници. Думата има и най-общо, неправно значение, и цитиранията (както са тези от Презвитер Козма) не са правно-релевантни. (Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 185–187).

виньнъ (прил.) – К 73:1–3, 78:18–19 || Етим.: Вж. „**вина**“. || Знач.: „Виновен“.

високъ (прил.) – МАД 11, 32, 33 || Етим.: От индоевр. „**ups-ok-os*“ подобно на гр. „ἱψιλος“ и със същото значение. (*БЕР,* I, 152) || Знач.: Правното значение е свързано с квалификация на владетеля. (Билярски, „Два наръчника за питакиа от Късното средновековие“, 262).

вистиарь (същ., м. р.) – Н 78. || Етим.: Транслитерирано от гр. „βεστιάριος“/„βεστιάριον“, което иде от лат. „vestiarium“. || Знач.: „Вестиарий“, служител в царския дворец по личното обслужване на владетеля, като има и титуларна стойност. В Империята се заема от евнуси. Това е службата по царския гардероб, а сетне и по съкровищницата на владетеля. (*Instituţii feudale*…, 82, 101, 502–504; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 412; Билярски, *Институциите...,* 156–164).

висьнарь (същ., м. р.) – МАД 77 || Етим.: Вж. „**вистиарь**“. || Знач.: Институция на дубровнишката република. В текста тя е цитирана като „**висьѣрье опькиньски**“ (мн. ч.).

владальць (същ., м. р.) – Вирг. 42 два пъти, 80 || Етим.: От праслав. „**vold-*“ (индоевроп. „**wold/h/-*“) със значение на „господствувам“, „управлявам“ и наставка за имена от мъжки род. (*БЕР*, I, 160) || Знач.: Общо наименование на лице, притежаващо власт, обикновено някакъв местен господар. „Човек с власт“. Съответната гръцка дума е „ἄρχων“. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 119).

владание (същ., ср. р.) – МАД 8 || Етим.: Вж. „**владальць**“. || Знач.: „Владение“.

владъка (същ., м. р.) – АХ 199, 200, 203 (три пъти); Пр. 38 (2), 42, 51 (1), 56 (1) bis, 58 (2), 65, 102, 117; К 3:24–25, 19:19–21, 30:23–25, 37:9–11, 44:1–2, 46:3–5, 67:12–14, 76:12–16 || Етим.: Вж. „**владальць**“. || Знач.: „Владика“, „който има и упражнява властта“ (Бог, архиерей, светски господар). (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

владъчица (същ., ж. р.) – Зогр. 2; Н 1; Пр. 38 (2), 43. || Етим.: Вж. „**владальць** “. Наставката „-ица“ е за образуване на имена от женски род. Превод на гр. „δέσποινα“, вж. и лат. „domina“. || Знач.: Назоваване на Богородица.

владъчьствиѥ (същ., ср. р.) – АХ 204; К 44:19–21 || Етим.: Вж. „**владъка**“. || Знач.: „Владичество“, упражняване на властта, гр. „δεσποτεία“. (Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику“, с. 153).

владъчьство (същ., ср. р.) – Пр. 14 bis. || Етим.: Вж. „**владъчьствиѥ**“. || Знач.: „Качеството да е владика, епископ“, обръщение към владиката.

владѣти (глаг.) – Н 45; К 39:22, 40:1 61:3–4, 62:8–10 || Етим.: От праслав. „**vold-*“, което е от индоевроп. „**wold(h)-*“. Вж. „**власть**“. (*БЕР*, I, 160–161; Фасмер, I, 326). || Знач.: „Владея“, гр. „ἐξουσιάζειν“, „αὐθεντεῖν“.

властель / властелинъ (същ., м. р.) – МАД 12, 104, К 31:14–16, 35:11–12, 37:9–11, 37:13–15, 37:15–16, 44:13–15 ; Вирг. 94 **властелинъ** – МАД 20, 57 К 23:6–8, 23:10–11, 23:15–17, 37:17–18. || Етим.: От „**власть**“, която има индоевроп. корени: „**wold-ti-s*“ със стабилно значение на „власт“. Съответната гръцка дума би трябвало да е „ἄρχων“. || Знач.: Общо наименование на господари и държавни сановници. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 119 ; Лишев, *За генезиса на феодализма*..., с. 151 сл.; *Instituţii feudale*…, 281, 508; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 48).

власти – Вирг. 16, 81 || Етим.: Вж. „**власть** “. || Знач.: „Упражнявам власт“, „κυριέυειν“, „dominare“.

власть (същ., ж. р.) – Ватоп. 6, Мр. 30, 34, Рил. 44, 50; АХ 200, 201; К 6:8–11, 24:1–3, 24:4–5, 37:6–7, 39:3–4, 56:15–16, 61:20–23; Пр. 16. || Етим.: Думата има индоевроп. корени: „**wold-ti-s*“ със стабилно значение на „власт“. (*БЕР*, I, 163; Фасмер, I, 327) || Знач.: „Власт“, гр. „ἐξουσία“, лат. „potestas“. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 119).

влъхвование (същ., ср. р.) – Син. Др. 79, Син. Пал 102 || Етим.: От глаг. „**влъснѫти**“ = „говоря“, „бърборя“, „бая“. Свързано е с извършването на словесните магии. (*БЕР,* I, 166; Фасмер, I, 346) || Знач.: „Правене на магии“, „извършване на заклинателни и други сходни действия“. Думата се среща и у патриарх Евтимий в Похвалното слово за Константин и Елена (вж. Kałużniacki, 115). Може да има значение за наказателното право, както и за каноничното. (Попруженко, CXXXV).

влъхвъ (същ., м. р.) – К 80:6–9 || Етим.: От глаг. „**влъснѫти**“ = „говоря“, „бърборя“, „бая“. Вж. „**влъхвование**“. (*БЕР,* I, 166; Фасмер, I, 346) || Знач.: „Влъхва“, „гадател“, „езически жрец“. Терминът може да има значение в наказателното право. (*Instituţii feudale*…, 514–516; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

влъшьва (същ., ж. р.) – К 14:1–4. || Етим.: Вж. „**влъхвъ**“. || Знач.: „Магия“, магьосничество“, гр. „φαρμακεία“. Терминът може да има значение в наказателното право. (*Instituţii feudale*…, 514–516).

вождь (същ., м. р.) – Пр. 65; К 75:24–25 || Етим.: От праслав. „*vodi̯ь“ („вожд“, „водач“) от индоевроп. „*wodh-jos“. От глагола „водя“. (*БЕР,* I, 170–171; Фасмер, I, 330–331, 332) || Знач.: „Вожд“, „водач“, гр. „ὁδιγός“, „ἡγεμῶν“.

воиноводьць (същ., м. р.) – Пр. 45 (4) || Етим.: Съставна дума от „**воинъ**“ и „**водити**“. || Знач.: „Който води войската“, „военачалник“, без конкретно институционно значение.

воиноначальникъ (същ., м. р.) – Пр. 45 (4). || Етим.: Съставна дума от „**воинъ**“ и „**начальникъ**“ (вж.!). || Знач.: „Военачалник“, „военен предводител“. Има само общо, но не и конкретно значение за определена институция.

воиньство (същ., ср. р.) – Пр. 45 (4). || Етим.: От индоевроп. „*wei-“, „*woi-“ = „гоня“, „ловя“ > индоевроп. „*woju-s“ > праслав. „*wojь“. Значение, свързано в лова и воюването. (*БЕР,* I, 172, 173; Фасмер, I, 334–335) || Знач.: „Воинство“. (*Instituţii feudale*…, 324–330, 452–453, 510; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 38).

воиска (същ., ж. р.) – Н 73. || Етим.: От праслав. „*vojьsko“, вж. „**воиньство**“. (*БЕР,* I, 173–174; Фасмер, I, 335) || Знач.: „Войска“, „въоръжените сили на държавата“.

воловерьщина (същ., ж. р.) – Вирг. 88, 101 || Етим.: Термин, из-

граден на основата на гръцките термини „ζευγολόγιον“ и „ζευγαρατίκιον“. || Знач.: Наименование на данък върху земеделското производство. В османската фискална система терминът преминава като „çiftlık“ и производните му, което е калка на гръцкия термин. Като такъв го възприемаме и на български „чифтлик“ (от „чифт“), както и във Влашко и Молдова. (Dölger, *Staatenwelt*, 256–258 ; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 442–444; Литаврин, *Болгария и Византия*, 320–321; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения*…, 105; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 91–92; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64 ; Oikonomidès, *Fiscalité,* 84 ; *Instituţii feudale*…, 99–100; (вж. **ѕевгарь**).

воля (същ., ж. р.) – Пр. 42; К 3:18–19, 4:22–24, 7:17–19, 17:6–7, 19:11–14, 21:6–7, 21:15–16, 23:20–21, 24:8–10, 25:1, 36:14–16, 38:3–5, 51:6–7, 51:8–10, 52:1–3, 52:5–6, 55:11–12, 56:4–5, 61:20–23, 64:15–16, 67:12–14, 67:14–16, 74:4–5, 74:21, 76:17–19 || Етим.: Сродно с „веля“, „повелявам“ и с литов. „valià“, („воля“), латв. „vaļa“ („сила“, „власт“), нем. „Wahl“ („избор“) и „wollen“ („искам“), староинд. „vára-“ („желание“, „избор“), авест. „vara“ („воля“, „подбор“). (БЕР, I, 175–176; СДРЯ, I, 472–474; Фасмер, I, 347–348) || Знач.: „Воля“, „свобода“, „благосклонност“, гр. „θέλημα“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 56).

вольнъ (прил.) – К 57:3 || Етим.: Вж. „**воля**“. || Знач.: „Волен“, „доброволен“, „свободен“.

воювати (глаг.) – К 54:10–12 || Етим.: Вж. „**воиньство**“! (*БЕР,* I, 177; Фасмер, I, 332) || Знач.: „Воювам“, „боря се“.

воєвода (същ., м. р.) – Н 52, 74 „**великъ воєвода**“; Пр. 45 (4), 48 (1) „**великъ воєвода**“, 48 (4) пет пъти „**великъ воєвода**“. || Етим.: Калка от гръцкия термин „στρατηγός“. (БЕР, I, 172–173; СДРЯ, I, 457–458; Фасмер, I, 332) || Знач.: Има значението на конкретна институция „воевода“ (военен командир и/или областен управител), както и по-общото значение на военачалник. В някои случаи е част от комплексно наименование на по-висша институция, „велик воевода“ (так в Пр. 45 (4), макар и да става дума за царя в този случай). (*Instituţii feudale*…, 508–510; Petrov, Grozdanova, „Woiwode…“, 99–127; Билярски, *Институцшите...,* 201–207, 270–286).

врагъ (същ., м. р.) – МАД 9, 10, 12, 14; Пр. 45 (4), 71 (3), 94 (8); К 1:9–10, 2:18–20, 2:22–23, 3:14–15, 4:8–9, 4:10–11, 21:13–14, 22:7–8, 23:15–17, 32:9–10, 32:10–12, 50:11–12, 53:12–13, 53:17–18,

77:13–15 || Етим.: Свързана е с литовската дума „vargas“ = „нещастие“, „vergas“ = „роб“, латв. „vargt“ = „страдам“, пруската „wargs“ = „лош“, готската „wrikan“ = „преследвам“, „ловувам“. (*БЕР*, I, 178–179; СДРЯ, I, 479; Фасмер, I, 360) || Знач.: „Враг“, „неприятел“, „противник“, гр. „ἐχθρός“.

вражьда (същ., ж. р.) – Вирг. 86, 87, К 6:23–24, 14:1–4, 33:17–18, 53:11–12, 64:8–9, 64:9–11 || Етим.: Произлиза от „врагъ “. Първоначалното значение е „омраза“, „неприятелско отношение “, откъдето иде и значението „човекоубийство“ (гр. „φόνος“, лат. „homicidium“). (*БЕР*, I, 180; СДРЯ, I, 480–481) || Знач.: Правното значение на думата е „човекоубийство“ или някакво заплащане като наказание за него. Значението у Презвитер Козма е „вражда“, „омраза“, „злоба“ – т. е. няма специално правно значение на термин. (Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 188–189).

врачь (същ., м. р.) – Пр. 91 (1). || Етим.: От праслав. „*v(ъ)r-ačь“, което е свързано с корена на руския глагол „врать“ = „говоря“, „боботя“, „говоря бърза/неразбрано“, „лъжа“. (*БЕР*, I, 183; Фасмер, I, 361). || Знач.: „Лекар“, „лечител“, в приписката става дума за Св. св. Безсребреници Козма и Дамян.

вр҃ѣдъ (същ., м. р.) – К 15:21–22, 29:1–2 || Етим.: От индоевропейския корен *werdho- („изпъквам“, „раста“), староинд. „várdhati“ („раста“), латв. „ap-virde“ (цирей“). Праслав. *verdъ, което е преминало в женски род в съвременните езици. (БЕР, I, 184, СДРЯ, I, 489–490; Фасмер, I, 295) || Знач.: „Вреда“. Терминът може да има значение както за наказателното, така и за гражданското право. (*Instituții feudale*…, 349).

вр҃ѣмѧ (същ., ср. р.) – АХ 202 || Етим.: От индоевроп. „*wert-men“ от корена „wert-„ = „въртя“ плюс наставката „-men“ също както при „племе“, „семе“ и др., сродно със староинд. „wartman-“ = „път“, „коловоз“. За значението сравни лат. „annus vertens“, „mensis vertens“, „anniversarius“. Иде от цикличната концепция за времето. (*БЕР*, I, 185; Фасмер, 361-362) || Знач.: Думата означава „време“, но това значение не ще ни интересува. С оглед правната лексика трябва да се обърне внимание на случаите, когато тя би могла да означава „причина“, „вина“. Освен в „анонимната хомилия“ това е и сходният текст на ЗСЛ. Няма етимологична връзка между двата смисъла, а само специфична употреба на думата.

вьдати (глаг.) – К 39:8–10 || Етим.: От „дати“ с представката „въ-“. || Знач.: „Отдам“, „дам“.

възаконити/ възаконѣати (глаг.) – Пр. 14 bis, К 27:7–9. 32:3–5, 43:11–12, 52:6–7 (възаконѣати). 60:1–2 || Етим.: Вж. „законъ“. (СДРЯ, I, 525–526) || Знач.: „Узаконя“, „узаконявам“ правя нещо да е съответно на закона. (*Instituții feudale*…, 273–274).

възбранити/възбраняти (глаг.) – К 27:1–4, 38:11–14, 38:15–16, 54:6–8, 59:9–10, 64:1–3. 69:2 || Етим.: Вж. „бранити“. || Знач.: „Забранявам“, „преча“, гр. „κωλύω“.

възвр҃ѣщи (глаг.) – К 69:2–3 || Етим.: От индоевроп. „*werg-“ и от там „вратити“ = „въртя“ + преставка „въз-“. (*БЕР,* I, 212–213, Фасмер, I, 355) || Знач.: „Отхвърля“, „прехвърля“, „отдам“.

въздвигнѫти (глаг.) – К 59:2–4 || Етим.: От представката „въз-“ и „двигнѫти“. Значение „движа нагоре“. (*БЕР,* I, 325–326; Фасмер, I, 487) || Знач.: „Предприемам“, „установявам“, „определям“. Конкретният цитат от Презвитер Козма има отношение към чина за покаяние.

въздвизати (глаг.) – К 27:14–16, 39:9–11 || Етим.: Вж. „въздвигнѫти“! || Знач.: „Предизвиквам“ (27), „разпространявам“, „проповядвам“ (39).

възразити (глаг.) – К 29:7–8 || Етим.: От „въз-“ и „режа“/ „разити“. Korena „*arz-“ от индоевроп. „*ure-g’h-“, свързано с идеята за „бия“, „чупя“, „разделям“. (*БЕР,* I, 204, VI, 147, 206–210; Фасмер, III, 434) || Знач.: „Възразя“, „опровергая“, „оборя“.

възимати (глаг.) – К 15:2–3, 53:20–21, 74:26–27 || Етим.: От „въз-“ и „имѣти/имати“, което е от праслав. „*imamь, *imati“, което е от корена „jьmo“, „jęti“. Вж. и „емвам“, което е сродно в литов. „imù“, старопрус. „imam“, лат. „emo“, гот. „niman“, нем. „nehmen“ = „вземам“, „купувам“, вж. и гр. „νέμω“ = „деля“, „получавам дял“. (БЕР, I, 494–495, II, 69–70; Фасмер, II, 128, 129) || Знач.: „Вземам“ (53, 74), „снемам“, „отнемам“ (15).

възложение (същ., ср. р.) – К 13:1–2 || Етим.: От „въз-“ и праслав. корен „*log“. Свързано със значение „лежа“. „Слагам да лежи отгоре/върху“. (*БЕР,* III, 268–269, 454–455; Фасмер, II, 445) || Знач.: В съчетанието „възложение р҃ѫкоу“ означава „ръкополагане“, което е калка от гръцката дума „χειροτονία“.

възнести (глаг.) – К 8:11–13, 32:9–10, 66:16–17, 77:17–18 възнести с – К14:6–7, 31:20–22, 71:1–3, || Етим.: От глагола „нести“ плюс представката „възˌ-“. Калка от гр. „ἀναφέρω“. || Знач.:

„Издигам“, „помагам някому да напредне, да се замогне“, гр. „ὑψόω“. Във възвратната форма „издигна се“, „заемам високо положение“.

възѧти/възимати (глаг.) – К 3:8–11, 24:17–19, 38:3–5, 76:9–10 || Етим.: Образувано от представка „въз-“ и глагола „ѩти/имати“ = новобълг. „емам“, „емвам“ („хващам“) || Знач.: „Взема’, „хвана“, „получа“, „приема“.

възѧтиѥ (същ., ср. р.) – К 43:17–18 || Етим.: Вж. „възѧти“. || Знач.: „Вземане“, „поемане“.

вѣкоупобожьнъ (прил.) – Син. Др. 40 || Етим.: Калка от гр. „ὁμόθεος“ || Знач.: „Единобожен“, за единството на божествената и човешката природа у Иисус Христос. Думата не присъствува в Палаузовия препис на Синодика. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXV).

вѣкоупопрѣстольнъ (прил.) – Син. Др. 39 || Етим.: Калка от гр. „ὁμόθρονος“ || Знач.: „Единопрестолен“, „които стоят на един и същи трон, престол“. Става дума за Светата Троица. Думата не присъствува в Палаузовия препис на Синодика. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXV).

вѣкоупославьнъ (прил.) – Син. Др. 39 || Етим.: Калка от гр. „ὁμόδοξος“ || Знач.: „Единославен“, „който е славен по един и същи начин“. Става дума за Светата Троица. Думата не присъствува в Палаузовия препис на Синодика. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXV).

вѣмѣнѩти (глаг.) – К 39:7–8 **вѣмѣнѩти сѧ** – К 59:6–9, 64:25–27 || Етим.: Произлиза от глагола „меня“, „сменям“. Използува се в смисъл „вменяване на вина“. (*БЕР,* I, 166) || Знач.: „Сравнявам“, във възвратната форма „вменявам се“, „смятам се за причина на нещо“, „споменавам се“. Използува се главно в смисъл „вменяване на вина“, „правя някого виновен“. „Способен съм да бъда отговорен (за вина)“.

вѣписати (глаг.) – Рил. 101–102 || Етим.: Поне правното (данъчноправното) значение на термина е калкирано от гръцката дума „ἐγγράφειν“. || Знач. : Правното значение на глагола е „вписване в данъчните списъци“.

вѣсприѩти (глаг.) – К 80:3–6 || Етим.: От праслав. „*prijati“, откъдето иде и „приятел“, „приязън“, сродно със староинд. „priyás“ = „мил“, „драг“, авест. „frya“ = „скъп“, „любим“, гот. „frijôn“ = „обичам“гр. „πραΰς“ = „кротък“, „мек“ (*БЕР,* V, 749; Фасмер, III, 369–370) || Знач.: „Приема“, „получа“.

вѣспрѣтити / вѣспрѣщѧти (глаг.) – К 13:14–15, 69:3–4 || Етим.: От праслав. „*pertiti“ без индоевропейски съответствия. Би могло да иде и от „прѣти“, „пьрж“ = „карам се“. (*БЕР,* V, 680–681; Фасмер, III, 361) || Знач.: „Възпра“, „възпирам“.

вѣсхѣитити / вѣсхѣщѧти (глаг.) – К 37:4–5, 68:18, 75:14–17 || Етим.: „Въз“ като представка на глагола „хващам“ с праслав. форма „*hytiti“ откъдето и думи като „похитя/похищавам“, „хищник“ и др. (*БЕР,* I, 205; Фасмер, IV, 230, 239) || Знач.: „Похитя“, „разграбя“, „грабя“, „разграбвам“, „похищавам“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 53).

вѣселеньскъıи (прил.) – Пр. 14 bis. || Етим.: Калка от гр. „οἰκουμενικός“. (*БЕР,* I, 195; Фасмер, I, 363) || Знач.: „Който обхваща цялата населена земя“, когато става дума за „Вселенски събор“ – това е най-висшият църковен форум, по православното учение – видимият глава на Църквата.

вьдова (същ., ж. р.) – Пр. 45 (4); К 78:3–5 || Етим.: От праслав. „*vьdova“ = „вдовица“, сродно със староинд. „vidháva“ = „вдовица“ и „vidhú-“ = „вдовец“, авест. „viδava“, лат. „vidua/viduus“, старопрус. „widdewu“, гот. „widuwo“, старовисоконем. „wituwa“ = „вдовица“/„вдовец“, както и гр. „ἠίθεος“ = „неомъжен/неженен“. (*БЕР,* I, 125; Фасмер, I, 281–282) || Знач.: „Вдовица“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

вьдовица (същ., ж. р.) – К 61:6–7, 62:3–4, 62:8–10, 78:10–11 || Етим.: Вж. „вьдова“. || Знач.: „Вдовица“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

вьсевѣрьнъ (прил.) – Дубр. 1, 9 || Етим.: Вж. „вѣрьнъ “. || Знач.: Епитет за владетеля, „πιστός“, „fidelis“.

вьседрьжитель (същ., м. р.) – Вирг. 110; Мр. 2 || Етим.: Клака от гр. „παντοκράτωρ“. || Знач. : Назоваване на Господ Иисус Христос.

вьсеосвѧщенъ (прил.) – Син. Пал. 113 (употребено за патриарх); Пр. 43, 53, 54, 57 bis (един път за митрополит и един за патриарх в същия текст). || Етим.: Калка от гръцки „πανάγιος“, „παναγης“, „πανίερος“. || Знач.: Епитет, употребяван за църковни сановници. Срещаме го и за митрополити, и за патриарси. Има

го у патриарх Евтимий в житието на св. Петка (Kałużniacki, 71), където е употребено за Великопреславския митрополит Марк.

вьсепочьтенъıи (прил.) – Пр. 89 || Етим.: Калка от гр. „πάντιμος“. || Знач.: „Всепочтен“, епитет, употребяван за логотета в конкретната приписка.

вьсепрѣподобьнъ (прил.) – Син. Др. 10, Син. Пал. 10 || Етим.: Калка от гр. „πανόσιος“. || Знач.: „Всепреподобен“, епитет за светец/преподобен.

вѣньцодатель (същ., м. р.) – Пр. 45 (4) bis. || Етим.: Сложносъставна дума от „**вѣньць**“ (вж.) и „**дати**“ (вж.). Може би е калка от гръцки. || Знач.: „Който дава венец“, „който коронясва владетеля“. Има се предвид Бог и божественият произход на властта.

вѣньць (същ., м. р.) – Пр. 101; К 36:4–5, 53:20–21, 76:19–20 || Етим.: От праслав. „*věnьcь“, което е от индоевроп. „*woiniko-s“ от „“woi-no-“ даващо значението „вия“, „извивам“. Думата представлява точен превод на гръцките „στέφανος“ (от глагола „στέφω“ = „вия“, „обграждам“) и „διαδήμα“ (от глагола „διαδέω“ = „вия“, „свързвам в кръг“), въз основа на които е била създадена. (*БЕР,,* I, 133–134; Фасмер, I, 291) || Знач.: „Венец“, „корона“, гр. „στέφανος“. В Пр. 101 е описана короната като инсигния, носена на главата от царя.

вѣньчати (глаг.) – Пр. 45 (4) bis; К 24:11–12 **вѣньцати сѧ** – К 22:17–18 **вѣньчавати сѧ** – К 60:3–4 || Етим.: Вж. „**вѣньць**“. || Знач.: „Увенчавам“, „коронясвам“, „бивам увенчан, възнаграден“. Вж. и думата „**вѣньчатель**“, която срещаме в Палаузовия препис на Синодика. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXVII).

вѣрьнъ (прил.) – МАД 3 ; Вирг. 114, Зогр. 74; АХ, 201, 203, 204 (два пъти); НП I.10А с. 126; Н 45, 48, 73, 83; Пр. 94 (8); К 17:22–25, 27:1–4, 42:8–10, 58:17, 80:6–9 || Етим.: От праслав. „*wjara“. Индоевропейските корени на думата отвеждат към значението на „истина“, откъдето и „вярност“. (*БЕР*, I, 217–218; Фасмер, I, 292–293). || Знач.: Епитет на владетеля. „Верен“, гр. „πιστός“, лат. „fidelis“.

вѣщица (същ., ж. р.) – Н 22 bis. || Етим.: От „**вѣдь**“ = „знание“, „чар“, „магия“ от глаг. „**вѣдати**“ = „зная“. Сродно със староинд. „véda“, гр. „οἶδα“, гот. „wait“, старопрус. „waist“ = „зная“, „виждам“. Интересно е сравнението със старопуското „*waidlótojis“ = „жрец“, „вайделот“. Думата има своя произход в притежаването на особени знания, откъдето и възможността да

се правят магии. (*БЕР,* I, 140–141; Фасмер, I, 284–285) || Знач.: „Вещица“. Може да има отношение към епитимиите или към наказателното право. (*Instituţii feudale*…, 514–516).

глава (същ., ж. р.) – К 65:12–14, 65:23–24 || Етим.: Сродна с литов. „galvà“, латв. „gaĺva“, старопрус. „gallu“ и армен. „glux“ = „глава“. Някои свързват думата със значението „гол“, и макар, че всяко по-сетнешно сравнение е несигурно, се привеждат примери като старовисоконем. „cálua“ = „плешивост“, лат. „calva“ = „череп“ и „calvus“ = „плешив“. (*БЕР,* I, 244–245; Фасмер, I, 429) || Знач.: Не ще ни интересува значението на част от човешкото тяло. Преносното значение е „ръководител“, „началник“, „вожд“.

геракарь (същ., м. р.) – Вирг. 100 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἱερακάριος“ = „соколар“. || Знач. : Служител, натоварен с грижата за ловните птици на владетеля и с ангариите във връзка с отглеждането им и лова с тях. (Цветкова, „Соколарството...“, с. 66–82; Билярски, *Институциите...*, 374 suiv.).

глоба (същ., ж. р.) – Вирг. 15, 43, 85, Мр. 36–37, 38 bis, Вит. 12 || Етим.: Неясна етимология. Първоначалното значение е „вземам малко“, „глобам“, „притискам“, от където „тъга“, „мъка“ и „болка“. Свързано е с праслав. „**тѫгова**“ = „тегло, страдание“, „ангария“, вж. също и гр. термин „γλάφω“ (*БЕР*, I, 250 ; *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 6, Москва, 1979, 131–134) || Знач.: Административно или углавно наказание, свързано със загуба на собственост (пари или добитък), лат. „mulcta“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 123 ; *Instituţii feudale*…, 13–14, 207–208).

говѣние (същ., ср. р.) – К 40:1–2, 63:18–19 || Етим.: Родствено с лат. „faveo“ = „благоволявам“, „проявявам милост“, староисланд. „ga“ (от „*dawiðo“) = „уважавам“, „благоговея“. Според други е заимствувано от гот. „gaweihan“ = „посвещавам“, „благославям“. (*БЕР,* I, 258; Фасмер, I, 423–424) || Знач.: „Смирение“, „покаяние“, „покорство“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 53).

горьнина (същ., ж. р.) – Зогр. 50, 58 || Етим.: От думата „**гора**“ (= „планина“, свързана с гръцката дума „ὄρος“ = „планина“, индийската „giris“ = „планина“, литов. „giria“ = „гора“, прус. „garian“ = „дърво“) с наставка „-**нина**“. Навярно е изградена като превод на гръцката дума „ὀρική“ (*БЕР*, I, 264–265, Фасмер, I, 438) || Знач.: Такса за използуването на планинските пасбища или право за

експлоатация на горите в планината. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 474, 482; Oikonomidès, *Fiscalité*, 84; *Instituţii feudale*…, 208–209; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 200–201).

господинъ/господарь (същ., м. р.) – МАД 32, 33, 38, 54 ; Браш. 1, 3 два пъти; АХ 203, 204; Н 60, 74 три пъти, 84_4; Пр. 1, 35, 48 (4) два пъти, 65; К 35 :13–14, 46 :12–13. || Етим.: По същество терминът е идентичен с „**господъ**“. || Знач.: Общо название на „господар“ или „суверен“. Съответствува на гр. „αὐθέντης“. В гръцкото завещание на Мелнишкия митрополит Павел така (и даже като „ἅγιος μου αὐθέντης“) е назован владетелят на Източна Македония деспот Алексий Слав (*Actes de Vatopédi,* I, No 12 редове 3, 5, 10, 11, 14, 19, 22, 24). (*Instituţii feudale*…, 168–172; Лишев, *За генезиса на феодализма*..., с. 156 сл.; Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику“, с. 153–154).

господь (същ., м. р.) – АХ 202, 203 (два пъти), 204; Н 41 tris; К passim (в значение „Господ“ за Бога) 36:18–19, 37:9–11, 38:1–3, 38:3–5, 38:5–7, 65:18–19, 76:4–5; Пр. 16, 19 (2, 3) 21 (6). || Етим.: От старослав. „*gast'pad'*“ създадено посредством съединяването на „*gast*“ = „гост“, „домоначалник “ и на „pat -“ = „мога“, „владея“. Идентично с гр. „κύριος“ или „αὐθέντης“ и лат. „dominus“. (*БЕР*, I, 267–268; Фасмер, I, 446–447). || Знач.: Освен значението на „Господ“, което е основно и най-много цитирано, в изрично посочените случаи означава „господар“. В цитатите от Евангелието съответствува на гр. „κύριος“, „δεσπότης“.

господьствие (същ., ср. р.) – К 6:8–11 || Етим.: Вж. „**господь**“. || Знач.: „Господство“, „власт“, гр. „κυριότιτες“ (мн. ч.).

господьство (същ., ср. р.) – Пр. 14. || Етим.: Вж. „**господь**“. || Знач.: „Господство (ми, ти)“, формула за назоваване на висши сановници (деспот, севастократор и др.). Идентично с „δέσποτά μου /σου/“.

господьствовати (глаг.) – Вирг. 42 || Етим.: Вж. „**господь**“. Производно от „**господь**“. (*БЕР*, I, 267–268) || Знач.: „Господствувам“, гр. „κυριεύειν“, лат. „dominare“.

господжда (същ., ж. р.) – Н 3, 84_4; Пр. 48 (4). || Етим.: Вж. „**господь**“. || Знач.: „Господарка“. (*Instituţii feudale*…, 162–163).

гость (същ., м. р.) – Дубр. 1, 10 || Етим.: От индоевр. „**ghosti-s*“. Идентични думи има във всички славянски езици и в лат. „hostis“, в немски „Gast“ и др. (*БЕР*, I, 268; Фасмер, I, 447–448). || Знач.: Значението на думата е „гост“, „ чужд (търговец) “, „враг“.

грабити (глаг.) – К 13:14–15 || Етим.: Сродно с литов. „grobti“ = „сграбя“, староинд. „graháyati“ = „правя, карам да сграбчи“ и „grabhá-“ = „ръкойка“, „шепа“. Сродно с „греба“, „гроб“. (*БЕР*, I, 269; Фасмер, I, 449–450) || Знач.: „Грабя“.

градарь (същ., м. р.) – Вирг. 100; Мр. 29, Рил. 57 || Етим.: От глагола „**градити**“ = „градя“, „зидам“, „строя“, „създавам“ и наставката за деятелни имена от мъжки род „-арь“. || Знач.: Служител, натоварен с организацията на строителните ангарии. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; Билярски, *Институциите*..., 382–383). Вж. също **градозидание**.

градище (същ., ср. р.) – Вирг. 55, Рил. 33 || Етим.: От „**градъ**“ и „**градити**“ (вж.). (*БЕР*, I, 270–271) || Знач.: „Укрепено селище“, гр. „κάστρον“, лат. „castrum“.

градозидание (същ., ср. р.) – Зогр. 50, 58 || Етим.: Дума, калкирана на основата на гръцкия термин „καστροκτισία“. || Знач.: Ангария, предвиждаща задължението за участие в постройката и поддръжката на крепости. Обикновено отговорен за това е бил местният военен командир, ала е имало и особени служители, контролиращи и организиращи това задължение на населението. Някои от тях са били изпращани от централната власт при особено важни случаи и са имали извънредни правомощия (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 452–453; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения*..., с. 160; Ангелов, *Аграрните отношения*..., с. 196, 198; Troianos, Καστροκτισία, 39–57; Bartusis, „State Demands for Building…“, 205–212 ; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 90–91 ; Oikonomidès, *Fiscalité*, 110–111) вж. също и **зидати**.

градъ (същ., м. р.) – Дубр. 8; МАД 2, 5, 9, 10, 11, 12, 16, 19 два пъти, 20, 22, 25, 26, 27, 37 два пъти, 39, 41, 49 два пъти, 51, 55, 104, 105 ; Вирг. 6, 13, 75, 97, 102, Рил. 27, 40, 68; Вит. 7; Н 1, 44, 62, 69, 70 два пъти, 73, 79; Пр. 12 (1), 14, 17 два пъти, 41, 44 (1), 45 (4) четири пъти, 59, 61, 65 два пъти, 77, 101 (Видин – велик и многочеловечен град); К 12:20–22, 43:2–4, 45:17–19, 47:1–2, 56:7–9, 57:7–9 || Етим.: Свързано е с индоевропейското значение на „къща, дом“. На старославянски думата означава „град“, гр.

„ἄστυ / πόλις / κάστρον“, лат. „castrum“. (*БЕР*, I, 270–271; Фасмер, I, 443). || Знач.: Град, населено място и административно-териториална единица, гр. „ἄστυ“, „πόλις“. (*Instituţii feudale*…, 91–95, 343–345).

граматикъ (същ., м. р.) – Н 10, 59, 65, 71; Пр. 8 (2, 6, 11), 16, 17, 20 (1), 93. || Етим.: От грц. „γραμματικος“. || Знач.: Думата може да означава просто „грамотен човек“, ала може да има и институционното значение на служител в канцеларите, писар-секретар. (*Instituţii feudale*…, 209; Билярски, *Институциите*..., 240–248).

грѣховьнъ (прил.) – К 55:6–7, 75:2–4 || Етим.: Вж. „грѣхъ“. || Знач.: „Греховен“, „грешен“, гр. „ἄνομος“.

грѣхъ (същ., м. р.) – АХ 203; Н 18; Пр. 25 (3), 31 bis, 32 (3), 41, 42, 51 (1), 65, 71 (1), 71 (3), 76 (4), 80; К 1:7–9, 1:12–14, 1:14–17, 2:13–14, 3:21–22, 9:3–5, 9:17–18, 13:17–18, 14:11, 15:2–3, 15:3–5, 15:7, 19:16–18, 23:12–15, 24:17–19, 25:16–18, 27:14–16, 29:1–2, 37:15–16, 39:4–5, 38:13–15, 39:18–19, 40:2–4, 41:8–9, 42:11–14, 44:22–24, 46:3–5, 46:8–10, 50:17–19, 51:1–4 59:6–9, 59:10–12, 60:7–8, 60:14–16, 60:16–17, 66:14–16, 67:3–4, 67:16–18, 67:21–23, 74:7–8, 75:18–19, 78:11–12, 78:18–19 || Етим.: Най-вероятно иде от корена „грея“, „горя“, което е свързано с християнските представи за съдбата на грешниците след смъртта и при Страшния съд. (БЕР, I, 290–291; Фасмер, I, 456–457) || Знач.: „Грях“, „прегрешение“, „провинение“, гр. „ἁμαρτία“; „вина“, „престъпление“, „осъждане“, гр. „κρίμα“.

грѣшиньство (същ., ср. р.) – Пр. 38 (2). || Етим.: Вж. „грѣхъ“. || Знач.: „Греховност“, субстантив, обозначаващ състояние.

грѣшьникъ (същ., м. р.) – Пр. 22 (7, 8), 51 (1), 71 (1) два пъти, 76 (7); К 42:11–14, 77:12 || Етим.: Вж. „грѣхъ“. || Знач.: „Грешник“.

грѣшьнъ/многогрѣшьнъ/прѣгрѣшьнъ (прил.) – Н 5, 35; Пр. 17, 22 (1), 25 (1, 2), 29, 30, 31, 33, 38 (2), 39 (1), 40 tris, 41 bis, 44 (1), 47, 51 (1) bis, 51 (4), 51 (5), 58 (2), 60, 70, 73 (3), 74, 77, 80, 83 (1) два пъти, 92 (1, 2), 98, 103 (6, 7, 9), 106, 107 (1), 117, 118 (1); К 9:14–16, 15:6–7, 15:9–10, 18:16–17, 18:20–23, 19:16–18, 44:22–24, 46:8–10, 51:1–4, 59:12, 67:11–12 || Етим.: Вж. „грѣхъ“. || Знач.: „Грешен“, „виновен“.

гоудити (глаг.) – К 67:11–12 || Етим.: Основното значение е свързано с идеята за издаване на силно звуци „викам“, „шумя“, „свиря на някакъв инструмент“. Интересуващото ни значение е вторично. (*БЕР,* I, 293; Фасмер, I, 470–471) || Знач.: „Хуля“, „ругая“, „клеветя“.

гнѣвити (глаг.) – К 60:1 || Етим.: Вж. „гнѣвъ“. || Знач.: „Гневя“, „разгневявам“.

гнѣвъ (същ., м. р.) – МАД 53, АХ 202, 203; К 37:18–20, 50:8–9, 64:20–21, 65:3–5, 73:13–16, 74:11–12 || Етим.: Дума, присъстваща в славянските езици с неясни паралели извън тях. Според някои има връзка със значението „гния“ и „гной“. (*БЕР,* I, 256, 257; Фасмер, I, 420, 421–422) || Знач.: „Гняв“, „ярост“.

данїе (същ., ср. р.) – К 29:5–6 || Етим.: Вж. „дань“. || Знач.: „Даване“, „подарък“.

дань (същ., ж. р.) – Ватоп. 8, 13, МАД 23, 24, 27, 34, 36; Мр. 28, 31, Рил. 59 || Етим.: От глагола „дати“ = „давам“. (*БЕР*, I, 318; Фасмер, I, 484) || Знач.: „Данък“, гр. „τέλος“, лат. „vectigal“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; *Instituţii feudale*…, 135 сл.).

дарование (същ., ср. р.) – Рил. 98 || Етим.: Вж. „даръ “ ! || Знач.: „Дарование“, „подарък“.

даръ (същ., м. р.) – Вирг. 5, Мр. 2; АХ 203 (два пъти); К 13:1–2, 29:5–6, 49:1–3, 64:11–13, 66:5, 66:9–10, 66 :10–11, 66:14–16, 71:10–13 bis, 80:3–6; Пр. 16, 24 (2). || Етим.: От глагола „дати“. Значение „подарък“, „дар“, „дарба“, гр. „δῶρον“, лат. „donum“, „donatio“. (*БЕР*, I, 319–320; Фасмер, I, 484) || Знач.: Дар, резултат от договор за дарение или на царско благоволение. (*Instituţii feudale*…, 124, 136 сл.).

даскалъ (същ., м. р.) – Пр. 41 (1). || Етим.: От грц. „διδάσκαλος“. || Знач.: „Учител“, професионално-съсловно обозначение.

датель (същ., м. р.) – К 71:1 || Етим.: Вж. „дати“. || Знач.: „Дарител“, „който дава“, гр. „δότης“.

дати (глаг.) – К 5:16–18, 8:16–19, 16:5–6, 19:11–14, 22:1–4, 23:5–6, 23:6–8, 24:1–3, 28:15–17, 29:7–8, 30:7–9, 33:23, 36:3–4, 36:6–7, 36:12–13, 41:15–16, 43:11–12, 48:15, 50:8–9, 51:8–10, 54:18–20, 56:15–16, 64:5–8, 64:20–21, 71:19, 73:7–10, 75:1–2, 76:1, 76:9–10, 78:1–3; даѥти – К 9:2–3, 9:5–6, 10:11–14, 14:7–8, 18:5–6, 29:14–17, 37:6–7, 47:6–8, 49:1–3, 49:6–7, 55:15–16, 62:8–10, 64:21–23, 70:23–24, 74:4–5 || Етим.: От праслав. *do- и *dav-. Първите форми са от индоевропейското *do, а вторите от индоевроп. *dou-. (БЕР, I, 310–312; СДРЯ, II, 433–439; Фасмер, I, 485) || Знач.: „Дам“, „предам“, „допускам“, „позволявам“.

движимъ (прил.) – Зогр. 7 || Етим.: Това прилагателно по произход е сегашно страдателно причастие от глагола „движати сѧ“ = „движа се“. (*БЕР*, I, 325; Фасмер, I, 487) || Знач.: Правното зна-

чение на термина е свързано „движими вещи“, прозлиза от латинското „mobilis“ и идва посредством гръцкия термин „κινητός“.

дворъ (същ., м. р.) – Рил. 66; К 16:3–4, 42:8–10 || Етим.: Сродно с авест. „*dvarem*“ = „порта, врата“, „двор“; санскр. „*dvaram*“ = „врата, порта“ и рус. „дверь“ = „врата“. (*БЕР*, I 327; Фасмер, I, 487) || Знач.: „Двор“ = „пространството около къщата“, „това пространство като недвижимо имущество“, „(царски) двор“. (*Instituţii feudale*…, 131–133, 181).

демосиа (същ., ж. р.) – Вирг. 93 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „δημόσια“ = „публични държавни вземания, tributa publica“. || Знач.: „Публични вземания“, „данъци“. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 419).

деспотица (същ., ж. р.) – Пр. 56 (2). || Етим.: Вж. „деспотъ“. || Знач.: Чисто разговорна форма за назоваване на жената на деспота, „деспотица“. Не е институционно наименование, а е произведено от наименованието на титлата на съпруга.

деспотъ (същ., м. р.) – Н 83; НМ 18; Пр. 14, 48 (2), 54, 56 (2), 65 два пъти. || Етим.: От гр. „δεσπότης“ с първоначално значение на „господар“. (Prellwit, *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache*, 112; Hofmann, Ἐτυμολογικὸν λεξικόν, 64; *БЕР*, I, 347–348; Фасмер, I, 507) || Знач.: Деспотското достойнство е най-високата от трите „царски“ титли (заедно със севастократора и кесаря), които произхождат от императорската титулатура. Създадено е през XII век за зетьовете-престолонаследници, то се развива в „чиста“ титла, която няма нищо общо с административни задължения и функции в управленския апарат. За България е характерна за XIV век. (Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд, 1960; Iv. Biliarsky, „The Despots in Mediaeval Bulgaria“, pp. 121–162; Билярски, *Институциите...,* 17–84; *Instituţii feudale*…, 150–151).

десатъкарь (същ., м. р.) – Ватоп. 9, Вирг. 100, Мр. 29, Вит. 10, Рил. 55 || Етим.: От „десатъкъ “ плюс наставката „-арь“. || Знач.: Служител във фиска. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 38; Дуйчев, *Рилската грамота*, 63; Билярски, *Институциите*..., 357–361; *Instituţii feudale*…, 158).

десатъкъ (същ., м. р.) – Ватоп. 14–15, Мр. 32 || Етим.: Калкирано от гръцката дума „δεκατεία“. Иде от „десать“ = „десет“. (*БЕР*, I, 346–347; Фасмер, I, 507–508) || Знач.: Данък върху продукцията, събиран в натура (върху овцете, върху свинете, върху меда и др.). (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 45–46; Цанкова-Петкова, *За аграрните*..., с. 161; Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 118 Дуйчевъ, *Стара българска книжнина*, II, 322 ; Ангелов, *Аграрните отношения*..., с. 208–211; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, p. 90; *Instituţii feudale*…, 149, 158–160 ; Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale*..., pp. 74–76; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 49).

десатьникъ (същ., м. р.) – десатьници (Им. мн.) Вит. 8 || Етим.: От „десать“ = „десет“ и наставка „*-ник*“ Навярно калкирано от гръцката дума „δεκάρχος“, а тя от латинската „decurio, -onis“. (*БЕР*, I, 346–347; Фасмер, I, 507–508) || Знач.: Десетник, командир на неголям отряд войници. (Билярски, *Институциите*..., 314).

диавато (същ., ср. р.) – Вирг. 103, Рил. 74 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „διάβατον“ („διαβατικόν“), от глагола „διαβαίνω“ = „преминавам“, „пресичам“. || Знач. : Такса за преминаване на река, през мост, брод и други подобни. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 419–420; Дуйчев, *Рилската грамота*, 63–64).

диадикъ (същ., м. р.) – Пр. 35. || Етим.: От грц. „διαδικέω“ > „διαδικός“. || Знач.: „Който съди“, „съдник“.

диадима (същ., ж. р.) – Рил. 4, 74 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „διάδημα“ = „диадема“, „корона“. (*БЕР*, I, 380; Фасмер, I, 512) || Знач.: Царска или кралска инсигния, символ на властта.

димосионъ (същ., м. р.) – Вирг. 79. || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „δημόσιον“ = „публичен, обществен (доход, вземане, място, дело)“. || Знач.: Публична глоба. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 123).

дияконъ (същ., м. р.) – Н 36 („дѣконъ“, К. Попконстантинов го чете „дѣконъ“ и го смята за прабългарско име); Пр. 28, 40, 41 (в Пр. 40 се среща формата „дияконъ“, и то в един и същи текст с формата „дияконъ“), 71 (1); К 12:17–19, 13:10–11 || Етим.: От гръцката дума „διάκονος“. (*БЕР,* I, 472; Фасмер, I, 560) || Знач.: „Дякон“ (най-ниският ранг църковни сановници) или „дияк“ (служител в канцеларията). (*Instituţii feudale*…, 153; Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику“, с. 154).

длъгъ (същ., м. р.) – Вирг. 76, 77 74; К 71:7–9 || Етим.: От старослав. „*dьlgъ“ = „ дълг“, гр. „ὀφείλημα“, лат. „debitum“. Сродно с готската дума „*dulgs*“ и ирландската „*dligit*“ = „дълг“. (*БЕР*, I, 455; Фасмер, I, 524) || Знач.: „Дълг, задължение“, гр. „χρέος“, „δάνειον“, „ὀφείλημα“, лат. „debitum“.

длъжьникъ (същ., м. р.) – К 71:8–9 || Етим.: Вж. „**длъгъ**“. || Знач.: „Длъжник“, лат. „debitor“, гр. „ὀφειλέτης“.

длъжьнъ (прил.) – АХ 200, 201 (два пъти), 202 (два пъти); Н 19; К 32:3, 39:5–6, 44:22–24, 53:15–17, 53:17–18, 58:1–3, 60:16–17, 61:2–3, 62:22–24, 64:11–13, 65:15–17, 71:4–7 || Етим.: Вж. „**длъгъ**“. || Знач.: „Длъжен“, задължен“, „дължим“, „полагаем“.

добъıтъкъ (същ., м. р.) – МАД 22, 28, 30, 31, 32, 33, 47, 85 ; Рил. 71 || Етим.: От „добивам“, което иде от „бивам“/ „**бъıти**“ = глагола „съм“. Може да се сравни с индоевроп. „bhulijo-“ et grec. „φύω“ = „раждам“, „увеличавам“. (*БЕР*, I, 401–402; Фасмер, I, 521) || Знач.: „Който съществува“, „който нараства“, правното значение е „който носи блага или пари“, „от който добивам“, гр. „τὰ ὑπάρχοντα“, лат. „facultates“. В договора с Дубровник от 1253 г. означава „имущество“, „собственост“. Това изглежда е преобладаващото значение на сръбски език. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; *Instituţii feudale*…, 163–164; Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 95–96).

довьлѣти (глаг.) – АХ 202. || Етим.: От „воля“, което е от индоевроп. корен „*wel-“, „*wl̥-“ = „желая“, „искам“. Със същия произход е и „веля(м)“, „повелявам“. Сродно с литов. „valià“ = „воля“, латв. „vaļa“ = „сила“, „власт“, старовисоконем. „wala“ = „избор“, нем. „Wahl“ = „избор“, староинд. „vára-“ = „желание“, „избор“, авест. „vara-“ = „воля“, „подбор“. (*БЕР,* I, 132–133, 175–176, 404–405; Фасмер, I, 288, 347–348, 521) || Знач.: „Достатъчно е“, „доволен съм“, „удовлетворявам“.

домъ (същ., м. р.) – Зогр. 4, 9, 17, 26–27, 33, 51; Мр. 7; Пр. 83 (1); К 12:11–13, 13:7–10, 18:14–15, 30:15–17, 32:1–2, 35:2–5, 41:2–5, 43:4–5, 43:7–9, 44:9–11, 46:12–13, 55:20, 58:1–3, 58:17, 62:8–10, 67:26, 79:14–15 || Етим.: Думата има стари индоевропейски корени: гр. „δόμος“, лат. „domus“, староинд. „*dáma-*“ = „дом“, „жилище“. (*БЕР*, I, 410–411; Фасмер, I, 526–527) || Знач.: В конкретните цитирани случаи, терминът означава „църква (сградата)“, „Божи дом“, сравни гр. „ἐκκλησία“, лат. „domus“, „ecclesia“.

достоıание (същ., ср. р.) – Зогр. 27, 33, Рил. 80, 83–84, 92, 93; Вит. 4; К 66:6–7 || Етим.: Има корените си в думата „достоен“. Използува се главно в църковния език. (*БЕР*, I, 415) || Знач.: „Достояние“, „собственост, блага“, „владение“, гр. „κληρονομία“, лат. „facultas“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 115; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64).

доходъкъ (същ., м. р.) – Вирг. 15, 31, 42, 43, 44, 74, 82, 83, 85 || Етим.: От „**до-**“ и „**ходити**“ = „ходя“, „вървя“. Идентично с фр. „revenu“ или англ. „income“. Смятам, че терминът е калкиран от гръцките „εἰσόδιος“, „εἰσόδημα“ или „πρόσοδος“, или от латинския „obventio“. Заслужава си и да се сравни с гръцкия „φορολογία“ (*БЕР*, I, 415) || Знач.: „Доход“. Общо обозначение на доходите от имоти (вж. редове 31, 42) или от данъци като публични вземания (вж. редове 15, 43, 44, 82, 83, 85). (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 122; Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 96).

драгъ (прил.) – К 36:4–5 || Етим.: От праслав. „*dargъ“, което е сродно с латв. „dargs“ = „драг“, „мил“. По-сетне се сравнява и със староинд. „a-driyate“ = „отчитам“, „давам си сметка“, „съблюдавам“, „отнасям се почтително“, ирланд. „dir“ = „подобаващ“. (*БЕР,* I, 417–418, Фасмер, I, 531) || Знач.: „Ценен“, „скъпоценен“.

дроужина (същ., ж. р.) – МАД 30, 32; К 44:1–2 || Етим.: От „**дроугъ**“ = „различен“, „не този, а следващия“, „другар“, „спътник“. В Супрасълския сборник думата отговаря на „συνοδία“, „συστρατιῶται“, „ἑταῖροι“. Терминът „дружина“ би могъл да се разглежда като превод на последното, доколкото идеята за „общност“, „задружност“ на групата се изразява посредством значението „другост“. (*БЕР*, I, 432; Фасмер, I, 543) || Знач.: „Дружина“, въоръжената група, придружаваща княза или царя. В договора от 1253 г. така са назовани людете, които придружават търговеца. (*Instituţii feudale*…, 88–89; Горский, *Древнерусская дружина,* Москва, 1989).

дрьжава (същ., ж. р.) – МАД 39, 40 два пъти, 41, 45 ; Вирг. 75–76, Зогр. 28, 73, Мр. 9, 48, 49–50, Рил. 71; Пр. 111, 113. || Етим.: От глагола „**дрьжати**“ (вж.!) плюс наставка. (*БЕР*, I, 461; Фасмер, I, 503) Навярно думата е създадена посредством превода на гръцката „κράτος“. || Знач.: 1) „Това, което е под властта“, „държава“. 2) В конкретния случай на договора на цар Михаил II Асен с Дубровник при всички цитирания на термина, неговото значение е: „недвижимо имущество“, „недвижима собственост“, коя-

то е отдалечена и се намира извън селото. Така терминът се противопоставя на „село“. Това значение на думата е запазено в някои западнобългарски диалекти до наши дни. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 119).

дрьжавьнъ (прил.) – Пр. 50 (1) || Етим.: Вж. „дрьжати“ || Знач.: „Свързан с държавата“, „важен“.

дрьжати/прѣдрьжати (глаг.) – Ватоп. 5, МАД 54, 55, 105; Вирг. 95; Н 45, 73; Пр. 42, 58 (2); К 8:3–5, 9:5–6, 11:18–19, 15:2–3, 25:4–5, 31:14–16, 41:6–8, 55:18–20, 63:12–14, 75:12–13 || Етим.: Има праславянски корени със значението на „държа“, „владея“, „имам в ръцете си“. (*БЕР*, I, 460–461; Фасмер, I, 503) || Знач.: „Владея/имам властта“ гр. „κρατεῖν“, лат. „tenere“.

доужъ (същ., м. р.) – МАД 4, 52, 54 || Етим.: От италианския термин „doge“, който произлиза от латинския „dux“, навярно през гръцкия „δούξ“, като влияние от Константинопол върху Венеция. || Знач.: Ръководител и държавен глава на Serenissima Respublica (Венеция), която е имала власт и над Дубровник. Също се използва и за ръководителя на Генуа и др. Не е българска институция.

доука (същ., м. р.) – Ватоп. 9, Вирг. 99; Мр. 28; Н 62. || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „δούξ“ (от латинския „dux“) без окончанието за Именителен падеж. || Знач.: Служител в провинциалната администрация. В Н 62 институцията е назована „доука великъ“. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 38; Билярски, *Институциите*..., 292–294; *Instituţii feudale*…, 180).

доуша (същ., ж. р.) – К 37:13–15 || Етим.: Производно от „*duxъ“ (от индоевроп. „*dhouso-s“, сродно с литов. „daûsos“ = „въздух“ и „dvãse“ = „дух“, гот. „dius“ = „дивеч“ и „tior“ = „животно“, нем. „Tier“ = „жовотно“). (*БЕР,* I, 451–452; Фасмер, I, 558) || Знач.: Основното значение на думата е „душа“ и има религиозно-антропологичен характер. Тук тези случаи не са цитирани. Интересува ни само правното значение на „човек“, „индивид“, сиреч субект на правото. Тъкмо това значение е калкирано от гръцки, където „ψυχή“ може да означава „зависим човек“ (вж. „ψυχαὶ ἀνθρώποιων“ = „роби“).

дъімьнина (същ., ж. р.) – Вирг. 88 || Етим.: Калка от гръцкия термин „καπνικόν“ (от „дъімъ“ = „дим“). (*БЕР*, I, 390–391, 392; Фасмер, I, 558) || Знач..: Поголовен данък, плащан на домакинство. (Dölger, *Finanzverwaltung*, 51–53; Dölger, *Staatenwelt,* 221 сл., 254 сл.; Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, 49–52, 113; Ostrogorsky, *Féodalité,* 303–305; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 451 /καπνολογία/; Хвостова, *Особености*, 166–168; Каждан, *Аграрные,* 149–150; Каждан, *Деревня*, 145–150; Цанкова-Петкова, *за аграрните отношения*, 144–145; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 91–92; *Instituţii feudale*…, pp. 201–202 ; Oikonomidès, *Fiscalité*..., 30–31, 72).

дѣва (същ., ж. р.) – К 70:21–22 || Етим.: От индоевроп. *dhe(y)w- („доя“, „суча“, „бозая“). От същия произход е думата „дете“. (БЕР, I, 330–331, СДРЯ, III, 147–148; Фасмер, I, 491) || Знач.: „Девица“, „девойка“, „момиче“, гр. „παρθένος“. Може да има значение като статус и като термин от наказателното право. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

дѣвица (същ., ж. р.) – К 23:17–20, 61:14–15, 61:17–19. || Етим.: Вж. „дѣва“. || Знач.: Вж. „дѣва“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

дѣвичь (прил.) – Вирг. 86 || Етим.: Има го в Супрасълския сборник. Прилагателно от „дѣва“; „девичи“, „на девата“. От индоевроп. „*dhe(y)w-*“ = „доя“, „суча“, „бозая“. (*БЕР*, I, 330–331; Фасмер, I, 491) || Знач.: Правното значение е свързано с отвличането на девици (дѣвичь разбои).

дѣвьство (същ., ср. р.) – К 60:13–14, 60:14–16, 60:18–20, 61:20–23, 70:21–22 || Етим.: Вж. „дѣва“. || Знач.: „Девство“, „девственост“. Може да има значение за статуса на лицето, за наказателното право и за манастирските регламенти.

дѣвьствовати (глаг.) – К 18:16–17, 60:16–17. || Етим.: Вж. „дѣва“. || Знач.: „Съм девствен“, „оставам девствен“. Може да има значение за статуса на лицето, за наказателното право и за църковното право.

дѣдина (същ., ж. р.) – МАД 41, 46 || Етим.: От „дѣдъ“ = „дядо“, „прародител“. (*БЕР*, I, 471–472; Фасмер, I, 494; Skok, I, 411–412) || Знач.: „Наследство“, „наследено имущество (от дедите)“, „patrimonium“. (*Instituţii feudale*…, 145)

дѣдьць (същ., м. р.) – Син. Пал. 78 || Етим.: От „дѣдъ“ = „дядо“, „прародител“. (*БЕР*, I, 471–472; Фасмер, I, 494; Skok, I, 411–412) || Знач.: „Висш религиозен водач на еретиците (богомилите)“, „нещо като еретически епископ“. Налага се сравнението с епис-

коп не само защото е възприето обръщението „дядо“ към владиците (за да се покаже по-високото положение от „отец“), а и защото присъствува в Синодика, където е включена анатема за „средечкия дедец“. Така се създава идея за регионалност, епархийност на сана. (Ангелов, *Богомилството,* с. 282–284; Fine, *The Bosnian Church,* passim; Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска,* с. 143–164).

дѣло (същ., ср. р.) – Н 73; Пр. 45 (4), 58 (2), 80 два пъти, 98 два пъти, 101, 111, 113. || Етим.: Производно от индоевроп. „*dhe-“ с наставка „lo“. Сродно с литов. „deti“ = „турям“, „дявам“, старовисоконем. „tuon“, нем. „tun“, англ. „do“ = „правя“, „върша“, гр. „τίθημι“ = „турям“, „слагам“, лат. „facio“ = „правя“, авест. „dadati“ = „поставя“. (*БЕР,* I, 338, 351; Фасмер, I, 497) || Знач.: „Дело“, „работа“, „дейност“. (Minčeva, „Entstehungswege“, S. 58)

дѣтель (същ., ж. р.) – К 70:23–24 || Етим.: Вж. „дѣло“! || Знач.: Гражданскоправно или в областта на ктиторството.

дѣяние (същ., ср. р.) – АХ 200 (вж. 201 – глаг. „сѫдѣяти“); К 66:9–10. || Етим.: Вж. „дѣло“! || Знач.: „Деяние“, има значението на правно релевантно действие.

ексархъ / е҃архъ (същ., м. р.) – Вирг. 83, 85; Мр. 40; К 79:11–13 || Етим.: Транслитерация на гр. „ἐξαρχος“ = „екзарх“. || Знач.: Църковна институция. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 122).

елинъ (същ., м. р.) – К 19:22–23. || Етим.: Гръцката дума „ἕλληνος“. || Знач.: „Езичник“. Може да има значение за наказателното право, както и за статуса на лицето.

емьство (същ., ср. р.) – МАД 36 || Етим.: Свързано с „имати“ „хвана, взема“; сродно с литовската дума „imu“ и старопруската „imma“ = „вземам“, lat. „emo“ = „вземам“, „купувам“, готската „nimam“ и немската „nehmen“ = „вземам“, както и гръцката „νέμω“ = „разделям / деля“, „получавам част “ (БЕР, I, 494–495; Фасмер, II, 19) || Знач.: „Вземане (на някакви такси)“. (инак у Дуйчевъ, *СБК*, II, 335, който го определя като „поръчителство“, „съдене“, лат. „vadimonium“).

ангарепсати (глаг.) – Ватоп. 15, Вирг. 104, Мр. 33, Рил. 63 || Етим.: Транслитерация на гръцкия глагол „ἀγγαρευεῖν“ = „налагам ангария“, осъществена посредвом аористната му форма ἠγγάρευσα. (*БЕР*, I, 11) || Знач.: Свързано е с ангариите като задължителна обществена работа. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64).

ангария (същ., ж. р.) – Ватоп. 20 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ἀγγαρεία“ = „ангария, служба, служба на куриер“. Произлиза от персийската дума ἄγγαρος, което има първоначалното значение на куриер в Персийското царство, а впоследствие за повинност към държавата. (*БЕР*, I, 11, A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, 7) || Знач.: „Ангария“. Всяка задължителна обществена работа, за която държавата е могла да реквизира хора, животни и други необходими средства. (Jones, 831, Ferrari della Spade, *Immunità*, 124 сл.; Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 48–49; Литаврин, *Болгария и Византия*, 202–204; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения…*, 159; A. Stauridou-Zaphraka, „Ἡ ἀγγαρεία στο κάθισμα Βυζάντιο“, *Βυζαντινά*, 11 (1982), 21–54; Oikonomidès, *Fiscalité*, 105 suiv.; *Instituţii feudale…*, 15).

епикерневъ (прил.) – Пр. 88 || Етим.: Вж. „епикернии“. || Знач.: „Епикернев“, „който принадлежи или е свързан с епикерний“.

епикернии (същ., м. р.) – Син. Пал. 131; НП IV.5 с. 140 (ипикерънии); Н 69. || Етим.: Пряка заемка с транслитерация от грц. „ἐπικέρνιος/πιγκέρνης“. От глагола „ἐπικεράννυμι“ = „разбърквам“, „смесвам“. || Знач.: Висш служител в царския дворец, наричан в други славянски страни „чашник“. Пълната форма на наименованието на институцията се пази само в България, а в Империята се употребява съкратената „πιγκέρνης“. Интересно е да се отбележи, че в другите славянски страни и във Влашко и Молдова се среща чисто славянският термин „чашник“, както и „купар“, „пахарник“ и др. (Билярски, *Институциите...*, 167–177; *Instituţii feudale…*, 130, 350, 354, 361, 365).

епископиа (същ., ж. р.) – МАД 50 || Етим.: Вж. „епископъ“. || Знач.: Епархията на епископ. В текста на договора от 1253 г. думата е цитирана като „пикоупье“. (мн. ч.).

епископъ (същ., м. р.) – Вирг. 82; Вирг. 83; Пр. 1, 17, 54; К 12:3–6, 12:17–19, 13:7–10, 13:17–18, 23:17–20, 40:8, 44:9–11, 44:12–13, 74:26–27, 75:4–6, 75:6–8, 77:2–4, 77:4–6, 78:1–3, 79:1–2, 79:3–5. || Етим.: От грц. „ἐπίσκοπος“. (*БЕР*, I, 502; Фасмер, II, 21) || Знач.: „Епископ“, лат. „episcopus“, грц. „ἐπίσκοπος“. Висшия ранг в църковната йерархия. (*Instituţii feudale…*, 135–136).

епископьскъ (прил.) – К 75:19–20 || Етим.: Вж. „епископъ“. || Знач.: „Епископски“, „на епископа“.

епископьство (същ., ср. р.) – К 44:8–9. || Етим.: Вж. „епископъ“. || Знач.: „Епископия“, „църковна епархия начело с епископ“.

ересь (същ., ж. р.) – Пр. 89; К 2:3–4, 2:7–9, 21:16–19, 22:15–17. || Етим.: От грц. „αἵρεσις“. (*БЕР,* I, 504; Фасмер, II, 24) || Знач.: „Ерес“, учение, което се отклонява от църковните догми. Може да има значение за статуса и за наказателното право.

еретикъ (същ., м. р.) – Н 4 bis; К 1:0, 3:1–2, 4:12–13, 4:17, 5:1, 5:2–3, 5:3–7, 5:10–12, 5:12–14, 5:14–16, 5:18–20, 6:3–4, 6:20–21, 7:8–9, 7:13–14, 8:19–21, 8:21–23, 9:2–3, 9:18–21, 10:7–10, 11:5–6, 12:14–17, 13:4–5, 13:19–20, 13:21–22, 14:5–6, 14:16–17, 15:6–7, 15:7–9, 15:9–10, 16:5–6, 15:23–24, 16:19–21, 17:8–10, 18:10–11, 18:25, 19:22–23, 20:12–14, 21:1–2, 21:4–5, 21:11–13, 21:13–14, 23:6–8, 23:10–11, 24:1, 24:22–23, 25:1–4, 26:1–2, 27:7–9, 28:10–13, 30:12–14, 30:17–19, 30:23–25, 31:20–22, 32:7–8, 33:23, 34:14, 35:9–11, 35:14–17, 38:10–11, 39:19–21, 40:10–12, 40:18, 57:9–10, 62:13–14, 62:16–17. || Етим.: От грц. „αἱρετικος“. Вж. „ересь“. || Знач.: „Еретик“, „човек, който принадлежи към някоя ерес“. Има значение за сатута на лицето и за наказателното право. (*Instituţii feudale*…, 187–188).

еретичьскъ (прил.) – К 1:4–7, 15:15–16, 30:3–5, 36:10–12, 39:11–13, 39:16–18, 41:6–8, 42:1–3, 58:3–5, 75:17–18. || Етим.: Вж. „еретикъ“. || Знач.: „Еретичен“, „свързан с ерес“. Значение на наказателното право.

еретичьство (същ., ср. р.) – К 1:14–17, 15:7, 67:19–21. || Етим.: Вж. „еретикъ“. || Знач.: „Еретичество“.

жена (същ., ж. р.) – АХ 202 (четири пъти); Н 53 (съпруга); К 13:7–10, 19:26, 26:10–12, 39:1–2, 39:22, 40:1–2, 43:5–6, 43:21–22, 44:9–11, 58:13–15, 58:15–17, 59:2–4, 59:6–9, 59:12–13, 59:13–15, 59:16–18, 60:21–23, 61:1–2, 61:2–3, 61:3, 61:3–4, 61:9, 61:15–17, 62:5–6, 65:12–14, 65:14–15, 65:15–17, . || Етим.: От прасл. *žena, сродно с старопруското genno, гот. qino („жена“) и qens („съпруга“), армен. kin, гр. γυνή, авест. gəna, γəna, γna („жена“). (БЕР, I, 535–536; Фасмер, II, 46) || Знач.: Тук са представени само случаите на значението на „омъжена жена“, „съпруга“. Значение в брачното и семейното право. Бих искал да обърна особено внимание на словосъчетанието „женѫ поимати“, което означава „женя се“, „сключвам брак“ (вж. Давидов, 101).

женитва (същ., ж. р.) – К 27:7–9, 43:1–2, 60:1–2, 60:14–16, 62:1, 63:18–19. || Етим.: Вж. „жена“. || Знач.: „Брак“, „съпружество“, „сключване на брак“. (*Instituţii feudale*…, 85–87, 192–193).

женити /сѧ/ (глаг.) – К 26:12–14, 27:1–4, 60:20–21, 61:7–9, 61:19–20, 61:23–24, 64:1–3 || Етим.: Вж. „жена“. || Знач.: „Сключвам брак“, „женя се“. *Instituţii feudale*…, 85–87).

житарь (същ., м. р.) – Рил. 54, Вит. 9 || Етим.: От думата „жито“ (= „жито“, „зърнена култура“, свързано със значението „хляб, храна“, „живот“) плюс наставката „-арь“. (*БЕР*, I, 548–549; Фасмер, II, 57) || Знач.: Юридическото значение на термина е от областта на фиска и данъците. Става дума за служител, натоварен със събирането на данъците върху зърнопроизводството. Навярно е преведено от гръцката дума „σιτάρχος“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите*…, 361–364 ; *Instituţii feudale*…, 231, 255–256).

житарьство (същ., ср. р.) – Зогр. 50, 58 || Етим.: От „жито“ (вж. „житарь“!) и наставката. Превод на гръцкия термин „σιταρκία“. || Знач.: Облагане на зърнопроизводството. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 491–492; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите*..., 361–364).

житьница (същ., ж. р.) – Н 7. || Етим.: От „жито“ (вж. „житарь“ от праслав. „*žita“, което е от същия корен с „жив“, „живея“), към което е прибавена частицата за отбелязване на място, локализация „н“ и наставката „-ица“. (*БЕР,* I, 548–549; Фасмер, II, 57). || Знач.: „Житница“, място за съхраняване или производство на жито. Правното му значение може да е било свързано с фискалните служби и по-точно за съхраняване на вземанията в натура.

житьнъ (прил.) – Вирг. 101 58 || Етим.: Прилагателно от „жито“ (вж. „житарь“!). || Знач.: „Житен“, гр. „σίτου“, лат. „frumenti“. Правното значение на думата е свързано с облагането на зърнопроизводството.

жоупа (същ., ж. р.) – Вирг. 74 || Етим.: Думата има две значения: административно-териториална единица и „мина“ (най-вече солна мина), „гнездо“, „клетка“. Нас ще ни интересува само първото значение, което навярно е свързано с думата „жоупанъ“ (вж. по-долу). Етимологията е проблематична и ненапълно ясна. (*БЕР*, I, 559; Фасмер, II, 65–66) || Знач.: „Жупа“, административно-териториална единица в някои славянски и централноевропейски страни. Вероятно е да е съществувала по времето на Първото българско царство. По време на Второто царство не разполагаме със сведения за наличието на такава и има основания да се смята, че тя е била изоставена. Споменаване има само във Виргинската грамота, коя-

то следва текста на сръбски документ от 1300 г. За отбелязване е, че има данни за съществуване на жупи в Сърбия. (Василевски, „Жупа и жупания“, с. 84–92).

жоупанъ (същ., м. р.) – Вирг. 3, Браш. 1 ; Н 21; Пр. 44 (1). || Етим.: Етимологията не е напълно ясна. Трябва да се отхвърли идеята, че терминът произлиза от „жоупа“ с наставка „-анъ“. Преобладава схващането, че има тюркски произход, защото се намират паралели в езиците на степните народи. Първоначалното значение очевидно е било „главатар“ или „командир“ на някаква група или военна единица. (*БЕР*, I, 559–560; Фасмер, II, 66) || Знач.: Институцията на жупана не съществува в България по време на Второто царство, ала е засвидетелствувана по време на Първото. Широко разпространена е в западните дялове на Балканския полуостров, у румънците и в Средна и Източна Европа. До началото на XIII век „велик жупан“ е наименованието на сръбския владетел. В Брашовската грамота е цитирана едноименната институция на саксонския град-комуна Брашов (Kronstadt): става дума за един от неговите ръководители, наречен в латинските документи „judex“, а в тези на немски „Richter“. (Грачев, Жупан 1965, 178 сл.; Грачев, Жупан 1967, 3 сл.; Добрев, Жупан, 383–387; Malingoudis, Župan, 61–76; *Instituţii feudale*…, 239–240, 260, Билярски, *Институциите*..., 266 сл.; Philippi, *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15 Jahrhundert*, 131; Гавликова, Трансформация, 62–63; Holzer, Zur Sprache, 57–63; Havlová, K pulikovaným, 24–27; Cleminson, „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира“, 370).

жьзлъ (същ., м. р.) – К 24:12–14, 24:14–16, 24:17–19. || Етим.: Родее се със старовисоконем. „kegil“, нем. „Kedel“ = „стълб“, „кол“, както и исланд. „géisl“ = „пръчка“, швед. „gissel“ = „бич“, старовисоконем. „geisala“ = „бич“, гр. „χαῖος“ = „гега“, „тояга“. Вероятно изградена на основата на гр. „σκῆπτρον“. (*БЕР,* I, 531; Фасмер, II, 40) || Знач.: „Жезъл“, „палица“. (вж. Пс. 22:4 – „ἡ ῥάβδος“). Една от инсигниите на властта.

жьрьць (същ., м. р.) – К 14:22–23, 15:6–7, 14:11–12, 14:12–15, 14:16–17. || Етим.: От праслав. „*žrъti“ = „принасям жертва“, сродно със старопрус. „girtwei“, литов. „girti“ и латв. „dzirt“ = „възхвалявам“, староинд. „gṛnáti“ = „призовавам“, „викам“, „възхвалявам“ и лат. „grates“ = „благодарности“. (*БЕР,* I, 537–538, 554; Фасмер, II, 63) || Знач.: „Жрец“, „свещеник“. Има отношение към статуса на лицето.

заблѫдити (глаг.) – К 26:9–10, 42:11–14. || Етим.: Вж. „блѫдь“ || Знач.: „Заблудя“. Може да има значение за наказателното право.

завѣтъ (същ., м. р.) – К 9:11–12, 55:15–16, 72:3–5 || Етим.: Сродно с глаг. „ветам“ (сходен произход с думата „съвет“). Сродни са лит. „waitenù“ = „преценявам“, „предполагам“, старопрус. „waitiamai“ = „говоря“, „приказвам“, авест. „waeθ-“ = „издавам съдебно решение“ и „waeθa“ = „съдебно решение“. (*БЕР,* I, 138, 574; Фасмер, II, 72) || Знач.: „Договор“. „обещание“, „завет“, „завещание“, „заповед“, „нареждане“. Има значение както в гражданското, така и в църковното и административното право. (*Instituţii feudale*…, 153–156, 469).

завѣщавати/завѣщати (глаг.) – Н 59; К 10:16–17 || Етим.: Вж. „завѣтъ“. || Знач.: „Завещавам“. Значение в наследственото право. Може да означава и по-широко „прехвърля собственост“.

законодатель (същ., м. р.) – К 75:20–22. || Етим.: От „законъ“ + „дати“. || Знач.: „Законодател“.

законъ (същ., м. р.) – Ватоп. 21, Дубр. 11, МАД 34, 37, 37–38, 46, 47, 48, 105, Рил. 12; АХ 200 (четири пъти), 201, 202 (два пъти), 203 (три пъти), 204 (два пъти) – в този текст думата означава както „закон“, така и „Светото Писание“; К 11:7–8, 16:5–6, 20:10–12, 20:12–14, 20:14–15, 21:1–2, 21:3–4, 22:8–10, 31:14–16, 43:2–4, 46:15–16, 48:8, 52:13–14, 53:9–10, 55:13–15, 55:15–16, 56:7–9, 60:17–18, 62:5–6, 63:14–16, 63:19–21, 64:15, 66:2–4, 74:8–9, 74:10–11. 75:20–22, || Етим.: От праслав. „*za-kopъ“ = „принцип“, „обичай“, „начало“. Зато е и в гръцки език като „ζακόνι“, където най-старата форма е засвидетелствувана у Константин Багрянородни – „ζάκανον“. (*БЕР*, I, 592; Фасмер, II, 75) || Знач.: „Закон“, гр. „νόμος“, лат. „lex“. Може да има и значение на монастирски устав, както и религиозно значение на „вяра“, „система от нравствени норми и догми“, „Светото Писание“. (*Instituţii feudale*…, 1, 273).

законьнъ (прил.) – Вирг. 19, 22, 24, 27, 31, 35, 44, 70; АХ 200; К 7:15–17, 10:5–7, 17:2–3, 17:3–5, 27:7–9, 43:1–2, 61:24, 6219–21. || Етим.: Вж. „законъ“. || Знач.: „законен“, гр. „ἔννομος“, лат. „legitimus“.

запечатанъ (прил.) – МАД 55 || Етим.: Това е минало страдателно причастие на глаг. „запечатати“. Вж. „печатъ“. || Знач.: Свързано е с „потвърждението“ на някакъв акт.

заповелѣвати (глаг.) – Зогр. 54 || Етим.: От глагола „велѣти“ = „веля, казвам“ с представката „за-“. (*БЕР*, V, 402 ; Фасмер, I, 288)

|| Знач.: „Повелявам“, „заповядвам“. На конкретното цитирано място царят описва с този глагол действието на „повеляването“ със Зографската грамота.

ꙁаповѣдати (глаг.) – К 32:5–6 || Етим.: Вж. „**ꙁаповѣдь**“. || Знач.: „Заповядвам“.

ꙁаповѣдь (същ., ж. р.) – К 1:1–2, 1:2–4, 3:18–19, 10:11–14, 37:20–22, 53:3–4, 54:1–2, 64:5–8, 67:12–14, 67:14–16, 69:6–8. || Етим.: От праслав. *za-pa-vědь, производно от *věd-, „вѣдь“ („знание“). (БЕР, I, 603) || Знач.: „Заповед“. Правното ѝ значение е на административен акт.

ꙁапрѣтити (глаг.) – АХ 201; Н 2. || Етим.: От глагола „**прѣтити**“ = „заповядам“, „забраня“, „преча“ плюс представката „ꙁа-“. (*БЕР*, I, 605; V, 680–681) || Знач.: „Забранявам“.

ꙁапрѣщение (същ., ср. р.) – Дубр. 9, Вирг. 83, К 37:6–7. || Етим.: Вж. „**ꙁапрѣтити**“. || Знач.: В цитираните български документи терминът означава „запрещение“, „забрана“, „възбрана“.

ꙁаселъкъ (същ., м. р.) – Вирг. 25, 68–69 || Етим.: От старослав. „*sela“ = „дом, къща“, „жилище“ или „*sedla“ de „*sed-“ = „седнал съм“ с представката „за-“ и наставка с локативни функции. (*БЕР*, VI, 602–604) || Знач.: „Място, където някакви хора са се установили “; „мястото, където те живеят“. В текста на документа думата е противопоставена на „село“, което насочва към значението на махали около селото.

ꙁастѫпление (същ., ср. р.) – Пр. 45 (4). || Етим.: Вж. „**ꙁастѫпникъ**“. || Знач.: „Застъпване“.

ꙁастѫпникъ (същ., м. р.) – Пр. 19, 45 (4), 65. || Етим.: От „**стѫпити**“, сродно с гр. „στέμβω“ = „тъпча“, „отнасям се жестоко“, „хуля“ и староисланд. „stappa“ = „тъпча“, „бутам надолу“. (Фасмер, IV, 788) Думата изглежда да е калкирана. || Знач.: „Застъпник“.

ꙁатворъ (същ., м. р.) – К 55:11–12. || Етим.: От глагола „**ꙁатворити**“ („затварям“). || Знач.: „Затвор“, „килия“.

ꙁатворьникъ (същ., м. р.) – К 55:11–12. || Етим.: Вж. „**ꙁатворъ**“. || Знач.: „Затворник“, „монах-отшелник“.

ꙁевгарь (същ., м. р.) – Ватоп. 16, Рил. 62 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ζευγάριον“ („iugum“). || Знач.: „Чифт волове“ – значението се свързва с облагането на земята и земеделското производство. В османската фискална система терминът

преминава като „çiftlık“ и производните му, което е калка на гръцкия термин. Като такъв го възприемаме и на български „чифтлик“ (от „чифт“), както и във Влашко и Молдова. (Dölger, *Staatenwelt*, 256–258; Литаврин, *България и Византия*, 320–321; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения…*, 105; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64 ; Oikonomidès, *Fiscalité,* 84; *Instituţii feudale…*, 99–100; вж. „**ꙁевгелие**“).

ꙁевгелие (същ., ср. р.) – Мр. 21 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ζευγέλιον“ = „чифт волове“. || Знач.: „Чифт волове“ – значението се свързва с облагането на земята и земеделското производство (вж. **ꙁевгарь**).

ꙁемлꙗ (същ., ж. р.) – 1) γῆ, regio; Дубр. 3, 6, Вирг. 3, 5, Пр. 54 два пъти – 2) γῆ, terra; МАД 2, 3, 8 два пъти, 12, 18, 19, 26, 27, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39 два пъти, 40, 41, Вирг. 91, 92, 105, Мр. 41, Рил. 81, 89; АХ 199; Н 73, 74; Пр. 14 два пъти, 44 (1), 47, 54, 56 (1), 65 два пъти, 71 (3), 106 (държавата), 113, 117 два пъти; К 2:5–7, 2:7–9, 3:16–18, 12:3–6, 19:11–14, 23:12–15, 26:5–6, 35:17–18, 37:20–22, 43:7–9, 46:8–10, 46:10–11, 52:6–7, 55:15–16, 57:21–22, 60:8–11, 64:11–13, 73:4–6, 79:11–13. || Етим.: Думата съществува във всички славянски и балтийски езици. Сродна е на авестийската и староперсийската дума „zam-“, лат. „humus“, фригийската „Ζεμέλω“ = „богинята-майка Земя“, същата богиня на тракийски език е „Σεμέλη“. (*БЕР*, I, 634–635; Фасмер, II, 93) || Знач.: Тук ще се спра само на правното (административно) значение на термина, което е посочено в номер 1) и което намираме в оризмото за дубровничаните от 1230 г., както и във Виргинската грамота. Този термин е бил създаден в административния език на Второто царство посредством превода на гръцкия термин „γῆ“ в неговия административен смисъл. В договора на цар Михаил II Асен от 1253 г. той означава преди всичко цялата държава (било България, било Дубровнишката република). Бих искал да посоча и факта, че и на Запад имаме сходно явление. Без всякаква идея за изчерпателност ще посоча, че в Трансилвания латинската дума „terra“ се използува като наименование на административен дистрикт (*Instituţii feudale…*, 161). С оглед юридическото значение на думата, трябва да се посочи и това на „поземлена собственост“, „имот“ (вж. К 26:5–6). (Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, 180–183, *Instituţii feudale…*, 480).

ꙁимовище (същ., ср. р.) – Вирг. 26, 29, 35, 57 || Етим.: Индоевропейските корени на думата са свързани със значението „зима“

(авестийски „zya -“, „zimo“ = „студ“, „зима“; староиндийски „hemas“ = „зима“; гр. „χεῖμα“ = „зима“) и наставката за локализация „-ище“. (*БЕР*, I, 640–641; Фасмер, II, 97) || Знач.: Място за зимуване на стадата. Правното значение на термина се свързва с вещите, благата и облагането им. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 116).

зластарь (същ., м. р.) – Н 61 bis. || Етим.: От „**зласто**“ с наставка „-арь“ за nomina agentis. || Знач.: „Златар“, производител на бижутерия и други при обработване на злато. Правното значение на термина е във връзка със статуса на лицето и за евентуална принадлежност към гилдии.

зластица (същ., ж. р.) – Вирг. 79 || Етим.: От „**зласто**“ (индоевропейските корени на думата са свързани с цвета на метала). (*БЕР*, I, 644–645; Фасмер, II, 103–104) || Знач.: Златна монета, νόμισμα, solidus.

зласто (същ., ср. р.) – МАД 24, Пр. 56 (1) bis; К 19:1–2, 13:7–10, 44:9–11, 45:23, || Етим.: Индоевропейска дума, произлизаща от жълтия или „златист“ цвят на метала. (*БЕР,* I, 644–645; Фасмер, II, 103–104) || Знач.: „Злато“, „χρυσος“. Значение с оглед гражданските отношения като платежно средство.

зластопечатьнъ (прил.) – Зогр. 46, 53, 61, 71, Рил. 14, 45, 68, 73, 88, 101, 108; Пр. 48 (4). || Етим.: Калкирано от грц. „χρυσόβουλλος“ = „който има златен печат“. || Знач.: В комбинацията „**зластопечатьное слово**“ = „χρυσόβουλλος λόγος“ = царски/императорски акт от най-висок ранг. В късната епоха и в Сърбия, и във Влашко, и в Молдова такива акти издават и владетели, които нямат имперска титла. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Божилов, „Грамоти на българските царе“, с. 38 сл.).

зобь (същ., ж. р.) – Мр. 32 || Етим.: Индоевропейските корени са свързани със значението „храна“, „уста“, „дъвча“ или „разпарчетосвам“ (*БЕР*, I, 650–651). || Знач.: „Зоб“. Става дума за задължителните доставки в храна за транспортните животни на преминаващи чиновници или войска.

зълодѣꙗти (глаг.) / субст. деят. причастие **зълодѣꙗи** (м. р.) – К 36:14–16, 37:18–20 || Етим.: Съставен глагол от „**зъло**“ и „**дѣꙗти**“. Вероятно калка от грц. „κακοποιέω“. || Знач.: „Върша зло“, в субст. форма – „злодей“. Има значение в наказателното право.

зълославьнъ (прил.) – Син. Др. 93, Син. Пал. 110 || Етим.: Съставен по подобие и като опозиция на „православен“. Вероятно калка от грц. „κακόδοξος“. || Знач.: „Злославен“, очевидно е епитет за

еретиците, които не славят „право“, правилно Бог. Думата се среща у патриарх Евтимий (Kałużniacki, 49, 53, 141, 182, 201, 228) в различни произведения. (Попруженко, *Синодикъ,* CXXXVIII).

зьданиѥ (същ., ср. р.) — Зогр. 14 || Етим.: Вж. „**зьдати/зиждати**“. || Знач.: В конкретния цитат става дума за основаване на монастири на Света Гора; гр. „οἰκοδομή“ лат. „aedifitio“.

зьдатель (същ., м. р.) — Зогр. 12 14 || Етим.: Вж. „**зьдати**“.|| Знач.: Бог, Сътворителят на света; гр. „πλάστης“, лат. „creator“.

зьдати (глаг.) – Вирг. 102, К 9:21–22, 36:13–14. || Етим.: Глаголът съществува във всички славянски езици, а морфемата е същата и в балтийските. Индоевропейските корени са свързани със значението „изготвям нещо от глина“. „Зидя“, „градя“, „строя“, „построявам“. (*БЕР*, I, 639; Фасмер, II, 89, 96–97) || Знач.: Правното значение на думата е свързано с организацията на строителните ангарии, и по-специално на т. нар. „καστροκτισία“ = „**градозиданиѥ**“ = „издигане на крепости“. Гр. „οἰκοδομεῖν“, лат. „aedificare“ (Troianos, Καστροκτισία, 39–57 ; Bartusis, „State Demands for Building…“, 205–212; Oikonomidès, *Fiscalité*, 110–111).

игоуменовъ (прил.) – Вирг. 76, 78, 92 || Етим.: Вж. „**игоуменъ**“. || Знач.: Прилагателно от термина „игумен“, означаващ монастирска институция.

игоуменъ (същ., м. р.) – Ватоп. 19, 20, Вирг. 72–73, 76–77; Пр. 44 (1) два пъти, 47 четири пъти, 48 (4) два пъти, 88, 108 (3); К 51:4–6, 51:7–8, 51:8–10, 55:13–15. **егоуменъ** (същ., м. р.) – Вит. 16 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „ἡγούμενος“ = „игумен“, „предстоятел на монастир“. (*БЕР*, II, 10; Фасмер, II, 117) || Знач.: „Игумен“. Монастирска институция, ръководител на братството. (*Instituții feudale*…, 183).

идолослоужьтиѥ (същ., ср. р.) – К 75:20–22. || Етим.: съставна дума от „**идолъ**“ (от гр. „εἴδωλον“) и „**слоужьтиѥ**“ (вж. „**слоужьць**“). Калка от гр. „εἰδωλολατρεία“. || Знач.: „Идолослужение“, „принасяне на жертва на идолите“. Може да има отношение към наказателното право.

иерархъ (същ., м. р.) – Н 47; Пр. 57. || Етим.: Калка от гр. „ἱεράρχης“. || Знач.: „Йерарх“, „епископ“, висш църковен сановник.

иеромонахъ (същ., м. р.) – Пр. 15, 24 (2), 41 (2), 44 (1) bis, 88, 106, 107 (1, 2), 114, 117. || Етим.: От гр. „ἱερομόναχος“. || Знач.: „Йеромонах“, църковна монашеска степен.

изврaньнъıи (прил.) – Пр. 45 (4) bis. || Етим.: От индоевроп. корен „*bher-“. Началното значение е „събирам“. Сродно с литов. „beriú“ и латв. „beĕu“ = „сипвам“, гор. „baira“, англ. „bear“, староинд. „bhárati“, авест. „baraiti“, гр. „φέρω“, лат. „fero“ = „нося“ и нем. „ge-bären“ = „раждам“, „нося плода“, сродно с бълг. „бреме“. (*БЕР,* I, 42–44; Фасмер, I, 159) || Знач.: „Избран“ има отношение към аргументацията на владетелската власт.

изволити (глаг.) – Вирг. 105, Рил. 94; Н 68; Пр. 73 (4), 73 (5), 80; К 19:11–14, 23:15–17, 28:7–8, 53:12–13. || Етим.: Създадено от представката „из-“ и глагола „волити“ от „волıа, волѣ“ = „воля/желание“. (*БЕР*, I, 175–176; II, 22; Фасмер, II, 121) || Знач.: „Пожелавам“, „благоволявам“. Правното значение на думата се свързва с известна формула от документите за царски дарения.

изволение (същ., ср. р.) – К 36:3–4. || Етим.: Вж. „изволити“. || Знач.: „Желание“, „решение“.

изгоньчии (същ., м. р.) – Вирг. 100, Мр. 30 || Етим.: От представката „из-“ и глагола „гонити“; наставката -чии. Навярно става дума за калка от гръцкото „ἀποκρισιάριος“. || Знач.: Служител по съобщенията, „пратеник“, гр. „ἀποκρισιάριος“, лат. „nuncius“. (Билярски, *Институциите...*, 391–392)

икономъ (същ., м. р.) – Син. Др. 50, Син. Пал. 43; Н 38; Пр. 44 (1). || Етим.: От грц. „οἰκονόμος“. От думата „οἰκονομία“ = „икономия“, калкирана като „домозаконие“. (*БЕР,* II, 62–63; Фасмер, II, 125) || Знач.: Църковен сан, а може и особена служба в някои манастири. (*Instituţii feudale*…, 228)

имѣние (същ., ср. р.) – Вирг. 2, Зогр. 7; Н 31; К 25:7–8, 38:11–14, 56:24, 71:3–4, 77:7–9. || Етим.: От глагола „имѣти “ = „имам“. Терминът е формиран по същия начин, както и „avoir“, „habitus“, „ἕξις“. || Знач. „Блага“, „собственост“, „богатство“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 115)

индиктиона/индиктъ/ендиктионъ/ендиктъ (същ., м. р.) – Зогр. 72–73, Мр. 50, Рил. 111; Н 6, 44, 47, 52, 60, 70; Пр. 17, 43, 45 (4), 54, 58 (2), 61, 65. || Етим.: Транслитерация на гр. „ἴνδικτος“, което произлиза от лат. „indictio, -onis“. || Знач. : Това е термин, свързан с римската фискална система от Античността и е останал като знак за приемственост, имащ значение за имперската идеология, наследена от Рим. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Щепкин, *Русская палеография,* с. 154.

иновѣрнъ (прил.) – Син. Др. 46, Син. Пал. 36 . || Етим.: Калка от гр. „ἑτερόδοξος“. || Знач.: „Иноверен“, „принадлежащ към друга религия или изповедание“. Има отношение към каноничното и наказателното право.

инокъ (същ., м. р.) – Зогр. 5, 62; Н 3, 8; Пр. 45 (4), 51 (1), 61, 65, 106. || Етим.: От „ин-“ = „един“, „сам“, „изолиран“ и наставката „-окъ “. Думата е калкирана от гръцката „μοναχός“ = „монах“. (*БЕР*, II, 80–81; Фасмер, II,135) || Знач.: „Монах“, лат. „monachus“.

иноплеменьникъ (същ., м. р.) –Вирг. 6–7 || Етим.: Термин, калкиран от гр. „ἀλλόφυλος“. || Знач.: „Чужденец, иноплеменник“, „aliegena“. (*Instituţii feudale*…, p. 457–458)

искaзa (същ., ж. р.) – К 21:16–19. || Етим.: От „из-“ и „казити“ (от праслав. глагол „*kaziti“, който е причинителен; сроден с праслав. „*čeznąti“ = „чезна“). (*БЕР,* II, 31–32, 135–136; Фасмер, I, 160, IV, 323) || Знач.: „Вреда“. Значение за гражданското и наказателното право.

искоупити (глаг.) – Пр. 38 (2). || Етим.: От „коупити“. || Знач.: „Изкупвам“ – може да се употребява и в преносния, и в прекия смисъл.

искоупъ (същ., м. р.) – К 56:1–2. || Етим.: От „коупити“. || Знач.: „Откуп“.

испакостити (глаг.) – Мр. 30, 33 || Етим.: От „пакость“ (вж.) || Знач.: В нашия случай това е свързано със забрана за чиновниците да закачат хората и благата на манастира. Гр. „ἐμποδίζειν“, лат. „impedire“.

исповѣдати/исповѣдѣти (глаг.) – АХ 203; К 32:10–12, 39:13–15, 42:4–7, 52:12, 57:3, 57:14–16, 66:17–19, 67:7–9, 79:5–6. || Етим.: Калка от грц. „ἐξομολογεῖν“. || Знач.: „Изповядам/изповядвам“. Има значение в каноничното право във връзка с пенитенциалиите.

исповѣданиe (същ., ср. р.) – Пр. 1, К 39:16–18. || Етим.: Вж. „исповѣдати“. || Знач.: „Изповедание“, „изповед“.

исповѣдь (същ., ж. р.) – К 39:19–21, 55:16–17. || Етим.: Вж. „исповѣдати“. || Знач.: „Изповед“.

исправити (глаг.) – Вирг. 12 (part. pas.); Пр. 40 bis, 41. || Етим.: От „правя“ (от праслав. „pravъ“). (*БЕР*, V, 584–586; Фасмер, III, 352) Издаден е по същия начин, както латинския „cor-rectus“ или

гръцкия „διορθοῦν“. || Знач.: „Изправя, поправя“. Бих искал да отбележа и съществуването на институцията „изправник“ във Влашко и Молдова. (*Instituţii feudale*…, 237–239).

исправление (същ., ср. р.) – Рил. 77 || Етим.: Вж. „исправити“. || Знач.: „Поправка, изправление“, „κατόρθωσις“.

иереи (същ., м. р.) – Вирг. 83; Пр. 41 (1); К 12:1–2, 12:14–17, 30:3–5. || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „ἱερεύς“ = „свещеник“. (*БЕР*, II, 100–101; Фасмер, II, 117) || Знач. : Църковен сан и институция, „свещеник“, „иерей“, гр. „ἱερευς“, лат. „sacerdos“.

казати /ся/ (глаг.) – Вирг. 17, К 1:4–7, 27:14–16 49:16–18, 67:14–16, 67:16–18, 75:22–24, 80:6–9, || Етим.: От старослав. „**kazati, kažą*“ = „казвам“ с първоначално значение „буча, гърмя“, „укорявам, мъмря“, „наказван“. (*БЕР*, IV, 477; Фасмер, II, 159) Практически думата е идентична с гр. „παιδεύειν“. || Знач.: „Поучавам“, „напътствувам“, „наказвам“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 39).

казнь (същ., ж. р.) – К 74:10–11. || Етим.: Вж. „казати“. || Знач.: „Наказание“.

калоугерица (същ., ж. р.) – Пр. 76 (4). || Етим.: Вж. „калоугеръ“. || Знач.: „Калугерка“, „монахиня“.

калоугеровъ (прил.) – Вирг. 72 || Етим.: Прилагателно от „калоугеръ“. || Знач.: Отнасящо се до монасите. (*Instituţii feudale*…, p. 81–82).

калоугеръ (същ., м. р.) – Н 20; Пр. 41 (1), 99. || Етим.: Пряко заето от гр. „καλόγερος“ = „добър старец“, „монах“, „monachus“. (*БЕР*, II, 176–177; Фасмер, II, 170). || Знач.: „Калугер“, „монах“. (*Instituţii feudale*…, 81–82; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 74).

кастелъ (същ., м. р.) – МАД 16 || Етим.: От латинската дума „castrum“, чието умалително е „castellum“, посредством италианската дума „castello“ през новогръцката „καστέλλο“. (*БЕР*, II, 264) || Знач.: „Крепост“, „замък“. В цитирания текст става дума за сръбските крепости, противопоставени на „градовете“. Използуваната в Дубровник дума би трябвало да е заета директно от италиански, без гръцко посредничество.

кастрофила/ѣъ/къ (същ., м. р.) – Вирг. 15, 97, Вит. 8 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „καστροφύλαξ“ = „пазач на крепост“. || Знач.: Провинциална военна институция; военен комендант на някаква крепост или населено място. (Билярски, *Институциите*..., 313–314).

катепа/но/нъ (същ., м. р.) – Ватоп. 9, Мр. 28 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „κατεπάνω“ = „този, който стои над“ (от „κατ᾽ ἐπάνω“. || Знач.: Провинциална военна институция. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 38; Билярски, *Институциите*..., 309–313).

катоунъскъ (прил.) – Вирг. 60 || Етим.: Прилагателно, образувано от „катун“ = „лагер на цигани или на друга номадска общност“. Заето от гръцки „κατούνος“, което пък иде от румънската дума „cătun“ (от лат. „canton“) със значение малко населено място. (*БЕР*, II, 277–278) || Знач.: Свързано е с организацията на номадските малцинства, откъдето иде и правното значение на думата. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 118; *Instituţii feudale*…, p. 133).

келарь (същ., м. р.) – Пр. 44 (1). || Етим.: От грц. „κελλάριος, κελλάρης“. От лат. „cella“, което преминава на гр. като „κέλλιον“, а от нея с наставка „-αρ“ се получава интересуващата ни дума. Вж. „келиꙗ“! || Знач.: „Келар“ монастирска служба.

келиꙗ (същ., ж. р.) – Пр. 118 (1); К 49:5–6, 51:8–10 || Етим.: Транслитерация на грц. „κέλλιον“ от лат. „cella“. (БАР, II, 363; Фасмер, II, 222) || Знач.: „Келия“. Има значение в църковното и в наказателното право.

кефалиꙗ (същ., м. р.) – Вирг. 42, Вит. 6, 8; Н 72. || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „κεφαλή“ = „глава“. || Знач.: Управител на провинция. (Билярски, *Институциите*..., 286–292; *Instituţii feudale*…, p. 95).

кира (същ., ж. р.) – Пр. 56 (1). || Етим.: Вж. „киръ“. || Знач.: „Госпожа“, „господарка“. Приспособяване за жена на формата „кир“. (*Instituţii feudale*…, 162–163).

киръ (същ., м. р.) – Вирг. 7, 10, 11, Зогр. 37 ; Н 34, 73; Пр. 31, 40 bis, 47 bis, 51 (1), 52, 54, 65, 71 (2), 77, 101 bis. || Етим.: Транслитерация на гр. „κύρ“. Правописът е смесен „куръ“ и „киръ“. || Знач.: „Господин, господар“, „dominus“.

клевета (същ., ж. р.) – К 54:14–17, 67:19–21. || Етим.: Сродно с индоевроп. „**kleu-*“ > старослав. „клю̀, кльвати“ („кълва“). Една от предложените етимологии е от основата е „клеп-“ от значе-

ние удрям, кълва, което се отрича от други. (БЕР, II, 427–428; Фасмер, II, 245) || Знач.: „Клевета“, „свидетелство“, грц. „καταλαλία“. Има значение в наказателното право и в процеса.

клеветьникъ (същ., м. р.) – АХ 202; К 74:1–3. || Етим.: Вж. „клевета“. || Знач.: „Клеветник“, „обвинител“, „κατήγορος“, „accusator“. Съществува и вариант „клеветарь“. Значението „клеветник“ няма да ни интересува особено, макар и то да има съществена връзка с правото. Напротив „обвинител“ е особено важно като страна в процеса. То присъствува в класическия лексикален корпус отпреди XII век и като цяло отговаря на гр. „κατήγορος“. Бих искал да обърна внимание на цитата от Супрасълския сборник (441,12), където „клеветар и обличител“ присъствуват заедно и отговарят на „κατήγοροι καὶ ἔλεγχοι“. Има значение в наказателното и процесуалното право. (Като сходни думи могат да се цитират „досадитель“, „клеветарь“, „обадитель“, „обличитель“, „рѣчьникъ“, „шьпътьникъ“). (*SJSS*, s. l.; Срезневский, *Материалы...*, I).

клисоура (същ., ж. р.) – Дубр. 8, 10 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „κλεισούρα“ (от лат. „clausura“) = „затворена сред планините местност“. (*БЕР,* II, 459) || Знач.: Като правен термин това е наименование на административно-териториална единица в планините. (Biliarsky, „Les circonscrioptions administratives…“, 183–185).

клатва (същ., ж. р.) – Син. Др. 1, 11, 29, Син. Пал. 1, 11, 29; МАД 51, 53 два пъти, 54, Пр. 54; К 34:1–3, 48:1–3, 74:1–3. || Етим.: От глаголя „клати“ (вж.!), към който е прибавена наставка. (*БЕР*, II, 441 ; Фасмер, II, 260) || Знач.: „Клетва“, дадена при сключване на договор. 2) Вирг. 79, 92, Мр. 46 || Знач.: „Проклятие“, клетва като акт на проклиняне и клетва като акт на заклеване. Правното значение на термина е свързано както със сключването на договори и поемането на задължения, така и със структурата на някои царски акти, които съдържат проклятието или заплахата с него като елемент от санкцията. И в двата случая обаче става дума за някаква опасност, която се поема или с която се застрашава. (*Instituţii feudale*…, 261 сл.).

клати (глаг.) – МАД 7, 52, 56, 105; Н 4; Пр. 31, 40, 41, 48 (4), 51 (1) два пъти, 61, 93, 102, 117; К 48:3–5. || Етим.: От праслав. „**klęti, klьnǫ*“ = „кълна“, навярно свързано с „**klanъ*“ = „клоня“, лат. „inclino“, гр. „κλίνομαι“ = „превивам се“, „прегъвам се“. (БЕР, III, 191; Фасмер, II, 260) || Знач.: „Кълна (се)“, „проклинам“. Юридическите

значения са две: полагане на клетва като подсигуряване (при договор или при даване на показания), проклятие (като санкция).

ковачь (същ., м. р.) – Н 61 bis; Пр. 8 (7) || Етим.: От „**kovati*“ (от индоевроп. „**kow-*“ = „бия“, „удрям“, „режа“, „сека“ > „kau-“ = „убивам“, сродно с литов. „káuti“ и латв. „kaût“ = „бия“, „удрям“, „сека“, „убивам“, сътаропрус. „cugis“ = „чук“, старовисоконем. „houwan“, нем. „hauen“ и лат. „cudo“ = „бия“, „удрям“, „сека (пари)“, ирланд. „cuad“ = „бия“, „боря се“) с наставка „-ач“. Интересна статия за митологичното значение на славянския корен „**kav-*“ вж. В. В. Иванов, В. Н. Топоров, в *Славянское языкознание, VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации,* 1973, 156–159. (*БЕР,* II, 506–509, 510; Фасмер, II, 270, 402) || Знач.: „Ковач“, наименование на професия, правното значение на термина е свързано със статуса на лицето.

космикъ (същ., м. р.) – Пр. 99. || Етим.: От грц. „κοσμικός“, производно от „κόσμος“ = „свят“, „мир“. || Знач.: „Мирянин“. Има отношение към статуса на лицата.

колѣно (същ., ср. р.) – Пр. 98. || Етим.: От индоевроп. „**k^{w}el-*“ = „въртя“. Оттам и значението „коляно“ като част от тялото. Значението на „род“, което ни интересува, би могло да представлява заемка от гръцки: „γένος“ = „род“ от „γόνυ“ = „коляно“, сравни и лат. „genus“ = „род“ от „genu“ = „коляно“. (*БЕР,* II, 565–566; Фасмер, II, 289). || Знач.: „Коляно“, „род“, „произход“. Има значение в семейните отношения и като термин в наследственото право.

комисъ (същ., м. р.) – Вирг. 99, Вит. 10 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „κόμης“, който произлиза от латинския „comes, -itis“. Запазено е окончанието за Именителен падеж. (*БЕР,* II, 572; Фасмер, II, 302) || Знач.: Военна институция в провинциите, навярно свързана с кавалерията. Гр. „κόμης“, лат. „comes“. Вж. и писаното за словото „къмыть“ в частта за ЗСЛ! Бих искал да обърна внимание на факта, че формата „комитъ“ също е регистрирана в текстове, имащи български произход – в превода на Хрониката на Йоан Малала гръцката дума „συγκλητικός“ е преведена като „воліаринъ комитъ“ с вариант „воліаринъ кметъ“ – вж. В. М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе,* Москва, 1994, с. 182. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; *Instituţii feudale*…, pp. 111–113, 398; Билярски, *Институциите...*, 317–319; Василевски, „Комитати“, с. 48–54; Максимович, ЗСЛ, 66).

комодъ (същ., м. р.) – Ватоп. 13, 20, Вирг. 101, Мр. 31 || Етим.: Твърде е възможно да става дума за съкратен вариант на гръцката заемка „οἰκομόδιον“. || Знач.: Фискална институция. Едно редовно ежегодно задължение в натура, което не е нито основен данък върху производството, нито такса за измерване на земята, нито такава за претегляне на продукцията на зърнени храни и за определяне на данъка върху нея. За първи път го срещаме в грамотите на Василий II за Охридската архиепископия, което дава основание да се заключи, че става дума за български данък от времето на Първото царство, въведен в Империята след завладяването на България през 1018 г. Именно в Империята вземането става допълнително такова. (Dölger, *Staatenwelt*, 251–256; J. Bompaire, „Sur trois termes…“, 625–631; Литаврин, *Болгария и Византия*, 310–314; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения…*, 91–95; Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 42–43; Андреев, *Ватопедската грамота*, 103–104; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 90 ; Oikonomidès, *Fiscalité*, 82–83).

комъкание (същ., ср. р.) – К 8:24–25 bis, 9:18–21, 10:7–10, 11: 5–6, 11:14–16, 11:17–18, 11:23–24, 12:1–3, 63:1–2. || Етим.: Вж. „**комъкати**“. || Знач.: Има отношение към каноничното право и особено към покаянието и пенитенциалиите. Бих искал да посоча дискусията около термина „**въсѫдъ**“ с евентуално значение на „свето причастие“, което е загубено в съвременните езици. (Vašica, ZSL, 162; Cibranska, ZSL, 199–200; Minčeva, „Entstehungswege“, S. 57; Максимович, *ЗСЛ*, 90).

комъкати (глаг.) – Н 38. || Етим.: От лат. „communico“. (*БЕР,* II, 573–574; Фасмер, II, 303). || Знач.: „Вземам причастие“, „причастявам се“. (Minčeva, „Entstehungswege“, S. 57)

коньскъ (прил.) – Вирг. 86, Мр. 37 || Етим.: Прилагателно от „**конь**“ = „кон“. (*БЕР*, II, 578–580; Фасмер, II, 316) || Знач.: Като правен термин го срещаме в съчетанието „**коньскъı татъ**“ (= „конекрадство“).

корабьникъ (същ., м. р.) – Пр. 8 (10) || Етим.: От „**корабъ**“ от гр. „καράβιον“ от „κάραβος“ = „съд“. (*БЕР*, II, 626–627; Фасмер, II, 321–322) || Знач.: „Моряк“.

косити (глаг.) – Вирг. 102–103 || Етим.: От праславянския глагол „**kasiti*“ = „сека“, „режа“. (*БЕР*, II, 668) || Знач.: „Кося“, „събирам сено“. Правното значение на думата е свързано с ангариите за поддръжка на конницата и доставка на сено, както и с облагането върху продукцията на последното. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 124; Oikonomidès, *Fiscalité*, 95).

кошарьщина (същ., ж. р.) – Вирг. 101 || Етим.: От „кош“, „кошара“, гр. „μάνδρα“, (старослав. „**kašěrъ*“, „**kašěra*“, не е невъзможно да се намери латинско влияние посредством думата „casula“. Конкретният термин е калкиран от гръцкия „μανδριατικόν“ от „μάνδρα“ = „кошара“ (*БЕР*, II, 692–693; Фасмер, II, 360) || Знач.: Право на ползуване на планински кошари. Правното му значение е свързано с таксите върху ползуването. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 123; Oikonomidès, *Fiscalité*, 75).

крагоуѣрь (същ., м. р.) – Мр. 29, Вит. 11, Рил. 56 || Етим.: От „крагуй“ = „сокол, ястреб“ и наставка „-арь“. Думата има тюркски корен и означава различни видове хищни птици. (*БЕР*, II, 703–704; Фасмер, II, 363) || Знач.: Служител, натоварен с организирането на царския лов с ловни птици и с ангариите, свързани с него и с отглеждането и набавянето на птиците. (Цветкова, „Соколарството...“ 66–82; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 374–379).

кражда (същ., ж. р.) – Вирг. 86 || Етим.: От индоевропейското „**kra(u)-*“ > сродно с праслав. „**kryti*, **kryją*“ = „крия“, от където иде и значението „крада“ (вж. „тать“). До крайната форма „**krad+ja*“. (БЕР, II, 704–706; Фасмер, II, 364) || Знач.: „Кражба“, вид престъпление. Гр. „κλοπή“. лат. „furium“.

краище (същ., ср. р.) – Вирг. 46–47, 47 || Етим.: От „край“, което иде от праслав. „**krajь*“, „**krają*“, чието първоначално значение е „отрязък“; вж. авестийската дума „karana-“ = „страна“, както и персийската „karan“. (*БЕР,* II, 707–709; Фасмер, II, 364) || Знач.: Цитатите в грамотата означават „местност“, но в покъсните сръбски или османски акти на славянски език думата съответствува на османския термин „uc“ или „uç“ = „ стрела“, „връх“, „край (в териториален смисъл)“. Това е полуавтономен регион в османската административна система. В този смисъл терминът езиково би бил идентичен на „**прѣдѣлъ**“ в българската административна терминология от Средновековието, без това да означава, че двете единици са били идентични по своя характер. Терминът „**краищьникь**“, който се среща предимно в Сърбия, би трябвало да обозначава управителя на краището и в късния период се употребява като идентичен с „уч-бей“, т. е. като славянски превод-наименование на османската институция.

(Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, 197; Билярски, „Писмо на султан Баязид II до крал Матиаш Корвин от 1487 г.“, *Ricerche slavistiche*, XLIV, 1997, 79–81; *Instituţii feudale*…, 127).

краль (същ., м. р.) – МАД 8, Вирг. 3, 10, 12, 65, 93, 94, 107, 112, Зогр. 31, Bra. 3 bis; Н 47; Пр. 41, 44 (1), 48 (4) bis, 65. || Етим.: От немски „Karl“ („Karal“) – името на крал и император Карл Велики. Откриваме думата във всички славянски езици и следи от нея в румънски и даже в турски „keral“, „qyral“, а също унгарски „király“ и гръцки „κράλης“. (*БЕР*, II, 712–713; Фасмер, II, 333–334) || Знач.: „Крал“, „rex“, „ῥῆξ“. Терминът не е част от българския правен и политически речник и обозначава само чужди владетели, в случая сръбския.

кральство (същ., ср. р.) – Пр. 44 (1). || Етим.: От „**краль**“ (вж.). || Знач.: „Кралство“, държавата под властта на един крал, лат. „regnum“.

крамола (същ., ж. р.) – Зогр. 55, 63 || Етим.: От баварската дума „karmala“ = „караница“, „спор“, „въстание“. (*БЕР*, II, 714–615; Фасмер, II, 365–366) || Знач.: „Караница“, а в нашия случай означава „оспорване на царския документ“.

красти (глаг.) – К 64:21–23. || Етим.: Вж. „**крадѫ**“. || Знач.: „Крада“.

крьстити / сѧ (глаг.) – АХ 202 (два пъти); К 17:14–16, 31:4–5, 31:10–12, 32:5–6, 62:16–17. || Етим.: От „*krьstiti“, производно от „*krьstъ“ (заето от старовисоконем. „Crist/Krist“ = „Христос“ през лат. „christus“ от гр. „χριστος“ = „миропомазан“ от евр. „mashiah“). (*БЕР,* III, 50–56, 58–60; Фасмер, II, 374) || Знач.: „Кръщавам /се/“. Има отношение към статуса на лицата и принадлежността им към Църквата. Става дума за тайнство, регламентирано от каноничното право. (Minčeva, „Entstehungswege“, S. 58–61).

крьщение (същ., ср. р.) – АХ 201 (три пъти); К 31:4–5, 32:3, 32:3–5, 67:21–23. || Етим.: Вж. „**крьстити**“. || Знач.: „Кръщение“, тайнство, регламентирано от каноничното право. Вж. „**крьстити**“. (Minčeva, „Entstehungswege“, S. 58–61).

крѣпость (същ., ж. р.) – Zогр. 60; Н 45. || Етим.: От „**крѣпъ**“ = „крепост“, „твърдина“. Вж. и праслав. „*krěrъ-kъ“, което пък иде от индоевроп. „*krē-pu-“. Сродно със староисл. „hŕkfa“ = „понасям“, „търпя“. (*БЕР*, II, 735; Фасмер, II, 372) || Знач.: Думата може да означава „крепост, укрепление“, но в цитирания случай така е наречена твърдостта на решимостта на царя да брани уреденото с акта си. Гр. „ἰσχύς“, „κάστρον“; лат. „robur“, „castrum“.

ктиторица (същ., ж. р.) – Н 51. || Етим.: Вж. „**ктиторъ**“. || Знач.: Жена-дарителка или жената на дарителя. Към нея могата да бъдат релевантни всички характеристики на ктиторското право.

ктиторъ (същ., м. р.) – Зогр. 11; Н 46, 50, 85 (2); Пр. 54, 70. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „κτήτωρ“ = „който създава нещо“, „дарител“, „ктитор“. На гръцки произлиза от глагола „κτίζω“ със значение „строя“, „създавам“. (*БЕР*, III, 70; Фасмер, II, 393; Ничев, „Двадесет и една етимологии“, с. 59–60) || Знач.: „Ктитор“, „дарител“.

кѹмерькъ (същ., м. р.) – Дубр. 11, МАД 27, 46, 48, Рил. 74 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „κουμμέρκιον“ (от латинската „commercium“) без окончанието за именителен падеж. || Знач.: „Мито“, „облагане на търговията“. В Дубровнишката грамота се спомената и „Закон за *кумерки*“ (Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 92; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Biliarsky, „Réglementation du commerce“, 99 suiv.; *Instituţii feudale*…, 490–492).

кѹплꙗ (същ., ж. р.) – Дубр. 2, 3, МАД 27, Рил. 72 || Етим.: Вж. „**кѹпити**“. || Знач.: „Стока“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64).

кѹпити / кѹповати (глаг.) – Дубр. 7, 9, МАД 23, 24, 26, Рил. 72 || Етим.: От праслав. „*kupiti“ = „купувам“, което е прастара заемка от германските езици („*kaupjan“, гот. „kaupon“ = „търгувам, купувам“). (*БЕР*, III, 142; Фасмер, II, 420–421) || Знач.: „Купувам“, „търгувам“. Гр. „ἀγοράζειν“, лат. „emere“.

кѹпьць (същ., м. р.) – МАД 21, 26, 27, 29 bis, 31, К 76:9–10. || Етим.: Вж. „**кѹпити**“. || Знач.: „Търговец“, „сараф“. Думата е цитирана само в договора с Дубровник от 1253 г., което иде да рече, че навярно е била по-типична за сръбските говори.

кѹра (същ., ср. р.) – Мр. 32, Рил. 66 || Етим.: От „**кѹръ**“ = „петел“, което произлиза от начина, по който птицата пее. От тук думата има две развития: „всичко, което е свързано с кокошки, петли и т. н.“, „мъжки полов член (penis)“. (*БЕР*, III, 142–143; Фасмер, II, 422) || Знач.: „Пиле“. Става дума за задължителните доставки на храна за армията, което е и правното значение на термина. В Рилската грамота е казано „да не убива пилета“, което изключва възможността да става дума за данък върху домашните птици. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 124).

къмотра (същ., ж. р.) – АХ 201. || Етим.: Думата е заемка от латинския език: от „cum mater“. Заимстването на термина е могло да стане както във Великоморавия, така и на Балканите, където латинският език е бил широко разпространен. Това предизвиква известни различия в интерпретациите. (*БЕР,* III, 124–125, 126; Фасмер, II, 414; *ЭССЯ*, т. I, 151–152; *SSKJ*, t. I, 98) || Знач.: „Кръстница“, „кума“. Думата не представлява заемка от правен текст и не е ясно дали е достигнала до славяните по официален църковен път или чрез разговорния език. (Minčeva, „Entstehungswege“, S. 53 sq.; Максимович, *ЗСЛ*, 68, 88).

къниґа (същ., ж. р.) – МАД 30, 33, 50; АХ 203; Пр. 3 (1) bis, 17 bis, 30, 31 четири пъти, 32 (1), 38 (2), 40 bis, 41 bis, 43 bis, 44 (1) tris, 45 (3), 47 tris, 48 (4) bis, 50 (2), 51 (1), 53 bis, 54 tris, 56 (1), 58 (2), 59, 60, 61, 65 четири пъти, 66, 67 (1), 68, 71 (1), 71 (2), 71 (3), 74, 80 шест пъти, 83 (1), 86 (1) пет пъти, 88, 89 bis, 90, 96 98, 101, 106 bis, 108 (3), 108 (4), 117 bis, 118 (2) – трябва да се отбележи, че при всички случаи на употреба на думата „книга“ в приписките, тя никога няма каквото и да било правно значение ; К 3:15–16, 7:5–8, 7:13–14, 7:15–17, 8:3–5, 10:1–2, 10:5–7, 16:6–8, 17:2–3, 17:3–5, 17:8–10, 17:21–22, 28:14–15, 39:10–11, 44:16–18, 48:10–11, 52:13–14, 56:2–4, 58:7–9, 62:19–21, 72:3–5, 72:9–12, 74:7–8, 74:9–10, 74:13–14, 78:8–9, 79:16–18. || Етим.: Старослв. „**къниґъı**“ (ж. р. мн. ч.) = „букви“, „писмена“, „книги“. Навярно става дума за стара заемка от езиците на степните народи (хуни, авари, прабългари). Има уралски паралели: мордов. „końov“ = „хартия“ и унгарски „könyv“ = „книга“. Някои автори възобновяват прабългарската дума „*kün’ig“ > „*küniv“ > „*k’ьn’igь“. Има и теории за ирански произход на думата с предлагани паралели в персийски, арменски и осетински. Основното значение е свързано винаги с писмена, бурки и книга. (*БЕР*, II, 496–498 ; Фасмер, II, 262–263) || Знач.: „Книга“, „писмена“. В текста на договора с Дубровник от 1253 г. думата означава „документ“, „официален акт“. Това значение не е изключение, като според някои автори така се превежда наименованието на някои от ромейските императорски акти.

къназьство (същ., ср. р.) – 1) МАД 25, 29, 34, 52 || Знач.: „Княжество“, държавата, Република Дубровник и нейната територия. 2) МАД 52 || Знач.: Мандатът, времето на управление на един „**къназь**“ на Дубровник. || Етим.: Вж. „**къназь**“ с наставка за имена от среден род. Терминът не е част от български политически и правен речник, а обозначава феномен, имащ отношение към други държави, в случая към републиката на Дубровнишката община.

къназь (същ., м. р.) – 1) Вирг. 3; АХ 201 (два пъти); Пр. 1 (пет пъти), 65; К 15:19–21, 23:8–10, 23:10–11, 23:11–12, 23:15–17, 23:20–21, 37:16–17, 68:3–4. || Етим.: От нем. „König“ – една прастара заемка от германските езици. (*БЕР*, II, 495–496, 499; Фасмер, II, 266) || Знач.: „Княз“, гр. „ἄρχων“, лат. „princeps“; – 2) Вирг. 15, 99, || Знач.: „Кмет“, „δήμαρχος, πριμμικύριος“, „primicerius“ – 3) МАД 4, 25, 33, 51, 55, 58, 85, 93, 94, 104 два пъти || Знач.: „Княз“, върховната представителна еднолична институция на Република Дубровник. (*Instituţii feudale*…, pp. 108–110).

лавра (същ., ж. р.) – Мр. 15–16 ; Пр. 47, 69, 83 (1), 106. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „λαύρα“ = „тесен път“, „улица“. (*БЕР*, III, 267; Фасмер, II, 445) || Знач.: Голям идиоритмичен монастир. Произходът на лаврата се свързва с традициите на монашеството в Палестина.

ливада (същ., ж. р.) – Пр. 48 (4). || Етим.: Транслитерирано от гр. „λιβάδα“. (*БЕР,* III, 389–390; Фасмер, II, 493) || Знач.: „Ливада“, вид имот. Има отношение към имущественото право.

литоургиꙗ (същ., ж. р.) – К 9:1, 11:13–14, 11:14–16, 11:17–18, 11:18–19, 11:19–21, 11:22–23, 34:15–16, 63:9–11. || Етим.: От грц. „λειτουγία“. Самата тя произлиза от думата „λαος“ (= „народ“) и „ἔργομαι“ (= „работя“). Това само по себе си подсказва идеята, стояща в основата на термина. (БЕР, III, 433; Фасмер, II, 503–504; Ничев, „Двадесет и една етимологии“, с. 62–63) || Знач.: „Литургия“, евхаристийно богослужение. Главен църковен ритуал, строго регламентиран от каноничното право.

лихоимьство (същ., ср. р.) – К 27:22–23, 73:18–19. || Етим.: Производно от „**лихъ**“ = „нечетен“, „чрезмерен“, „зъл“, „смел“, „изобилен“ и „**ѭти**“ = „имам“. Свързано със значението на „лих“ и на „лихва“. Може да е изградено и на основата на съответния гръцки термин. (БЕР, III, 437, вж. 435–436; Фасмер, II, 504–505) || Знач.: „Лихварство“, грц. „πλεονεξία“.

лихоимѣниѥ (същ., ср. р.) – К 64:25–27. || Етим.: Вж. „**лихоимьство**“. || Знач.: „Лихварство“, „користолюбие“.

ловиціе (същ., ср. р.) – Вирг. 26, 30, 41, 54, 56, 50, 60, 69, 90, Мр. 25, Рил. 47 || Етим.: *Nomen loci* от „*lavъ“ = „лов“. Индоевропейските корени се свързват с „награда“, „плячка“. (*БЕР*, III, 449–

450; Фасмер, II, 508–509) || Знач.: Става дума за права на лов. Думата съответствува на гр. „κυνιγέσιον“, лат. „venatus“ (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 117).

логоѳетъ (същ., м. р.) – Пр. 89 два пъти. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „λογοθέτης“ от „λόγος“ = „слово“ и „τίθημι“ = „турям“, „слагам“. В България е регистрирана само тази форма на термина (поне само тя е достигнала до нас), но във Влашко и Молдова срещаме и калкираните форми „**словосъписатель**“ и „**словоположитель**“. По-естествено би било те да възникнат в славянска езикова среда, но разполагаме само с данните от двете княжества. (*БЕР,* II, 453). || Знач.: „Логотетът“ е висш служител от царската канцелария, нейният ръководител. Наименованието иде от поставянето на царския печат и така изготвяне на царското златопечатно слово – хрисовул, както и на други документи. Формата „логофет“ е заета от румънски под руско влияние. (Guilland, „Les logothètes“, 5–16; *Instituţii feudale*…, 277–279; Билярски, *Институциите...*, 221–239).

лъстити (глаг.) – К 65:3–5. || Етим.: Вж. „**лъсть**“. || Знач.: „Мамя“, „измамвам“, „лъжа“, грц. „ἀπατάω“. Глаголът може да има значение в наказателното право.

лъсть (същ., ж. р.) – К 22:4–6, 36:10–12, 40:12–14, 54:14–17. || Етим.: От праслав. „*lьstь“, което е заемка от готската дума „“lists“ (нем. List) = „хитрост“, „лукавство“. (*БЕР,* III, 560–562; Фасмер, II, 487) || Знач.: „Заблуждение“, „заблуда“, „измама“. Може да има значение в наказателното право.

лъстьць (същ., м. р.) – К 41:5–6. || Етим.: Вж. „**лъстити**“. || Знач.: „Измамник“, „съблазнител“.

любодѣиство/любодѣианиѥ (същ., ср. р.) – АХ 201, 202; К 1:12–14, 14:1–4, 58:15. || Етим.: Съставна дума от „**любъı**“ и „**дѣıати**“. || Знач.: „Прелюбодейство“, „разврат“, грц. „πορνεία“. Значение за каноничното и за наказателното право. (*Instituţii feudale*…, 4–5; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 91–92).

любодѣица (същ., м. или ж. р.) – АХ 201 (**любодѣи**); К 59:9–10. || Етим.: Вж. „**любодѣиство**“. || Знач.: „Блудница“, „развратница“. (*Instituţii feudale*…, 4–5).

людиѥ (същ., м. р., мн. ч.) – Ватоп. 4, 17, 21, МАД 19, 20, 21, 25, 31, 33, 35, 39, 47, Вирг. 12, 76, 81, 87, 98, Мр. 20, 21, 24, 31, 34, 37, 39, 40, 48, Вит. 6, 7, 12, 14, 17 Рил. 34, 49, 52, 60, 64–65, 70, 89,

102, Браш. 2, 3; АХ 200, 203; Пр. 2, 65 два пъти; К 19:8–11, 19:16–18, 35:9–11, 40:19–20, 75:12–13, 78:18–19, 79:5–6, 80:9–10. || Етим.: Старослав. „*ljudъ, ljudьje*“ от индоевроп. „*leudh-, *leudheies*“ със значение на „хора“, „свободни хора“. (*БЕР*, III, 577–578; Фасмер, II, 545) || Знач.: „Хора“, „люди“. Думата има най-различни значения. От гледна точка на правото обикновено така са наричани хората, получаващи привилегии с документа, гражданите на привилегированите градове, християните. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 118; *Instituţii feudale*…, 280; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 37–38).

малъженство (същ., ср. р.) – К 58:5–7. || Етим.: Думата е стара заемка от германските езици. Образувана е като към старовисоконемската дума „mahal“, „mâl“ = „брачен договор, съюз“ (вж. нем. „Gemahlin“ = „съпруга“) е прибавена думата „жена“. (Фасмер, II, 562–563). || Знач.: „Брак“.

манастиръ (същ., м. р.) – вж. **монастиръ**

манастирьскъ (прил.) – вж. **монастирьскъ**

междꙗ (същ., ж. р.) – Мр. 22 || Етим.: От старослав.. „*medja“, което иде от индоевроп. „*medhja-, *medhio-“ = „среден“, „който е между “, „който е на края“. (*БЕР*, III, 714–715; Фасмер, II,591–592) || Знач.: Граница, разграничение между недвижими имоти в полето. Гр. „μεθόριον“. (Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

метехати (глаг.) – Ватоп. 23, Вирг. 14, 39, 42, 82 84, Мр. 38, Вит. 5, 7 || Етим.: Транслитерация на гръцкия глагол „μετέχω“ = „участвувам, имам дял“. (*БЕР*, III, 768) || Знач. : „Преча“, „затруднявам“, „намесвам се“. Формула, с която се забранява на държавните служители да се намесват с делата на монастирите и да пречат на осъществяването на техните права и привилегии, дадени с грамотата. (Ильинскій, *Грамоты...*, с.119; Ничев, „Двадесет и една етимологии“, с. 65).

метохиꙗ (същ., ж. р.) – Ватоп. 12, Вирг. 84, 88, Рил. 16; Пр. 48 (4). || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „μετόχιον/μετοχή“ = „общност“, „метох“, „част“. (*БЕР*, III, 771–772; Фасмер, II, 611) || Знач.: Владение/имущество на монастир или малък монастир. (Ничев, „Двадесет и една етимологии“, с. 65; Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

метохъ (същ., м. р.) – Вирг. 7, 29, 23, 24, 34, 59, 61, 98, Рил. 20, 39. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „μετόχιον/μετοχή“. || Знач.: Вж. „**метохиꙗ**“. (Ничев, „Двадесет и една етимологии“, с. 65; *Instituţii feudale*…, pp. 294–295; Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

мечоноша (същ., м. р.) – НП IV.9 с. 142 (=Н 25). || Етим.: Съставна дума от „меч“ (вероятно думата е заета от готски език и има много паралели в германските езици, търсят се връзки с лат. „macto“ и ирланд. „machtaim“ = „убивам“: *БЕР,* III, 775; Фасмер, II, 612–613) и „носити“ („който носи меч“), обозначаваща част от гвардията, спатариите. Образувано под влияние на грц. „σπαθάριος“. || Знач.: Първоначално спатариите са част от охраната на василевса, а сетне службата се превръща в „чиста“, почетна титла. Това е единственото сведение за институцията в България. Разпространено повече във Влашко и Молдова. (*Instituţii feudale*…, 449–450).

милость (същ., ж. р.) – Дубр. 12, Вирг. 66, 104, Зогр. 22; НП II.1 с. 130, II.2 с. 132; Н 46; Пр. 38 (1), 48 (4); К 11:7–8, 30:10–12, 36:7–8, 54:8–10, 67:16–18, 77:9–11. || Етим.: От праслав. „**milastь*“ от „**milъ*“ = „мил“, „обичан“, „скъп“ плюс наставка „**-astь*“. (*БЕР*, III, 787–789, 795; Фасмер, II, 622) || Знач.: „Милост“, „благоволение“, „благодеяние“. (*Instituţii feudale*…, 27–28; Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику“, с. 154).

мирьскъıи (прил.) – Пр. 106. || Етим.: Праслав. „**mirъ*“ от индоевроп. „**mei-*“ с формант – ro- (с формант –lo- дава „мил“ = „скъп“, „драг“). Сродно с латв. „miêrs“ = „мир“, „покой“, „тишина“, литов. „mieras“ = „мил“ и албан. „mirë“ = „добър“. Може да е свързано и със староинд. „mitrá-“ = „приятел, приятелство“ и авест. „miθra“ = „договор“, което е и името на божеството Митра. Значението „свят“ е вторично. (*БЕР*, IV, 110–112 118; Фасмер, II, 626). || Знач.: „Мирски“, „светски“, противопоставено на „монашески“. (Iv. Biliarsky, „Un cosmopolitisme entre la bauté et la sainteté“, *Guerre et paix dans l'Orient méditerranéen, Méditerranées No 29,* 2001, pp. 39–50).

митатъ (същ., м. р.) – Ватоп. 13–14, Вирг. 101, Мр. 31, Рил. 56 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „μητᾶτον“. || Знач.: Фискален институт. Терминът обозначава както определено задължение на населението, така и служителя, който е натоварен с неговото осъществяване. В Империята това е задължение

в полза на военните от тагмите: временна реквизиция на част от домовете на населението с цел да се настанят в тях командири или войници за един сравнително по-дълъг период. Това задължение не предполага и такова за предоставяне на храна, която трябва да бъде осигурена от държавата или да се купува от военните. (Ferrari della Spade, *Immunità ecclesiastiche*, pp. 158–159 Jones, *The Later Roman Empire*, I, 249–253; Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, 60–61; Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 43–44; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 466–467; Cvetkova, „Influence exercée…“, 252–253; Bartusis, „State Demands for Billeting…“, 115–123; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 90; Oikonomidès, *Fiscalité*, 91–93; *Instituţii feudale*…, 517–518; Билярски, *Институциите...*, 372–374; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 48).

митрополитъ (същ., м. р.) – НП III.6 с. 136, III. 8 с. 137; Н 54 bis, 70; Пр. 16, 43 bis, 57, 65, 68, 101 bis. || Етим.: Транслитерирано от грц. „μητροπολίτης“. (*БЕР,* IV, 139; Фасмер, II, 629) || Знач.: „Митрополит“, църковен сан. (*Instituţii feudale*…, 297–299).

многогрѣшьнъ (прил.) – Пр. 20 (1 два пъти), 24 (2), 53, 58 (2), 60, 94 (1), 105, 110 (1), 117. || Етим.: Вж. „**грѣхъ**“. Думата е калка на гр. „πολυαμάρτητος“. || Знач.: „Който има много грехове“. Има отношение към каноничното право, а освен това се използува като смирително самоназвание при титуловане, обикновено от митрополит и епископ.

могѫть (същ., м. р.) – К 35:17–19. || Етим.: От глагола „мога“. || Знач.: „Властник“, „велможа“.

монастъıрь (същ., м. р.) – Ватоп. 1, 6, 13, 17, 22, МАД 50, Вирг. 5, Зогр. 54, 57, 65, Мр. 18, 20, 26, 31, 34, 35, 39, 40, Вит. 2, 5, Рил. 14, 15, 50, 52, 51, 65, 83, 87, 89, 76, 79, 107; Н 46 два пъти, 80; Пр. 44 (1), 47, 48 (4), 88 ; К 45:5–7, 45:15–17, 47:12–14, 46:17–19, 49:5–6, 51:4–6, 51:18–19, 52:1–2. . || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „μοναστήριον “. (*БЕР*, III, 636–637; Фасмер, II, 649) || Знач.: „Монастир“. (*Instituţii feudale*…, pp. 287–289).

монастъıрьскъ (прил.) – Мр. 37, 39, Вит. 6, Рил. 20, 28, 30, 39, 69, 71, 76, К 55:13–15. || Етим.: Вж. „**монастъıрь** “. || Знач.: Прилагателно от „монастир“; „монастирски“.

монахъ/мнихъ (същ., м. р.) – Пр. 16, 35, 44 (1), 45 (4), 47, 60, 70, 77, 78, 83 (1), 84 (4), 86 (1), 106. || Етим.: От гр. „μοναχος“ от „μόνος“

= „сам“. Название, свързано с отшелничеството и уединението на монасите. (*БЕР,* IV, 233; Фасмер, II, 649) || Знач.: „Монах“.

мостьнина (същ., ж. р.) – Вирг. 30, 103 || Етим.: От „мостъ“ = „мост“ (праслав. „**mastь*“ сродно с индоевропейския глагол „**mot-tos*“ = „слагам“, „хвърлям“, „прехвърлям“; нещо, което свързва две точки в пространството) и наставката „-нина“. Изглежда думата е превод на гръцката „γεφύρωσις“ (*БЕР*, IV, 254–255; Фасмер, II, 662) || Знач.: Ангария, визираща строеж на мостове и тяхната поддръжка, която е съществувала в Империята още от Античността. (вж. I. et P. Zepos, *Ius graecoromanum*, I, Athènes, 1931, p. 23, *Basiliques*, V, 1.4 = Cod. Iust. I, 2, 5 et *basiliques*, V, 3, 6 = Iust. Nov. 131, c. 5). Намираме я обикновено цитирана заедно с тази, предвиждаща строеж на пътища (ὁδοστρωσία, ὁδοῦ κατάστασις. ὁδόστρωσις). Изразът може да бъде и „γεφύρας ἀνάκτισις“ или „γεφύρας οἰκοδομὴ και ἀνανέωσις“. Става дума за едно изключително (нередовно) задължение на населението, когато властта е силно притеснена от обстоятелствата. (Ferrari della Spade, *Immunità*, 137–138; Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 181; Oikonomidès, *Fiscalité*, 109; *Instituţii feudale*…, 366).

мъдьлость (същ., ж. р.) – АХ 203. || Етим.: От праслав. „*muditi“ < „*mauditi. От индоевроп. „*mon-d“ > староинд. „*manda-“ („бавен“). Рус. „медлеть“. (БЕР, IV, 301–302 „мудя“; Фасмер, II, 590–591) || Знач.: „Бавност“, „неумение“, „непохватност“, „небрежност“. Според някои думата е моравизъм. Вж. в ЗСЛ. (Максимович, ЗСЛ, 94–95).

мьѕда (същ., ж. р.) – К 75:20–22. || Етим.: Праслав. „*mьzda“ от индоевроп. „*mizdho-“, родствено със староинд. „mīdhàm“ = „приз“, авест. „miždəm“ = „награда“, „печалба“, осетин. „mizd“ = „награда“, гр. „μισθός“ и гот. „mizdo“ = „заплата“, „награда“, както и старовисоконем. „mieta“ = „награда“, „наем“. (*БЕР*, IV, 379; Фасмер, II, 618) || Знач.: Юридическото значение е „откуп“, което единствено е цитирано в примерите, докато другите не са („награда“, „отплата“, „заплата“, „корист“).

мьститель (същ., м. р.) – К 37:18–20. || Етим.: Вж. „мьсть“. || Знач.: „Отмъстител“, грц. „ἔκδικος“.

мьсть (същ., ж. р.) – К 57:18–21. || Етим.: От праслав. „*mьstь“, „*mьstā“ < „*mьt-tь“, „*mьt-tā“ = „взаимна отплата“, а то от индоевроп. „*mi-t(h)“ („отплащам“). (*БЕР*, IV, 431; Фасмер, II, 608) || Знач.: „Отмъщение“, „наказание“, „мъка“.

мѣсто (същ., ср. р.) – Вирг. 38, 51, МАД, 28, Мр. 7, 15, 19, Zогр. 12, 13, 70, Рил. 15, 36, 47; Н 14, 22; Пр. 48 (4), 54 /все в значение „град“/; К 2:3–4 (цитирам само значението на „област“, „страна“), 61 (местност). || Етим.: От праслав. „**městа*“ < „**moit-to*“. Значението е сродно с „укрепен“, „изправен“, „стълб, колона“ и после „място“. Има виждания, че значението „град“ в западнославянските езици е калкирано от германската дума „Stadt“ и после е минало в руския език. Това значение съществува и в южнославянските езици, където е могло да бъде калкирано от гр. „τόπος“. (*БЕР*, IV, 446–447; Фасмер, II, 607–608) || Знач.: „Място“, „град“, гр. „τόπος“, лат. „locus“. Като юридически термин: „град“ (вж. особено Мр. 15, 19), което е както населено място, така и административно-териториална единица. (Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, 190).

мѧсо (същ., ср. р.) – Мр. 32 || Етим.: От праслав. „*męsa“ < индоев. „*memso-“ сродно в индоев. „*memsro-“ (в гр. „μηρός“) = „бут“, „бедро“, „бедрена кост“. Сродно и с лат. „membrum“ = „член“ и ирл. „mir“ = „залък“. (*БЕР*, III, 759) || Знач.: „Месо“ правното значение на термина е свързано със задължителните доставки и с изкупуването от страна на държавата за нуждите на войската.

мѫжатица (същ., ж. р.) – К 62:3–4. || Етим.: От „мѫжъ“. || Знач.: „Омъжена жена“.

мѫка (същ., ж. р.) – Пр. 54; К 11:9–11 (цитирам само специалното значение на термина). || Етим.: От индоевроп. корен „*monk-“, „*menk- “ = „притискам“, „раздробявам“. Оттук идват значения като „меся“, „смесвам“, „мачкам“ (вж. рус. „мука“ = „тесто“). Сродно с гр. „μάσσω“ и староинд. „mácate“, „mā̃cate“ = „раздробявам“. (*БЕР,* IV, 381–383; Фасмер, III, 6–7) || Знач.: „Наказание“.

мѫченикъ (същ., м. р.) – К 33:11–12. || Етим.: Вж. „мѫка“. || Знач.: „Мъченик“.

мѫчити (глаг.) – К 4:21–22, 36:20–21, 39:3–4, 76:12–16. || Етим.: Вж. „мѫка“. || Знач.: „Измъчвам“, „наказвам“. Второто цитирано значение има отношение към наказателното право.

наводъ (същ., м. р.) – 1) impetus – Вирг. 6; 2) praetensio ; Вирг. 86 || Етим.: От глагола „водити“ = „водя“ („наводити“ = „навежда, довеждам“). Претенция „доведена, наложена от някого“ (*БЕР*, IV, 460; Крысько, „Русско-церковнославянские рукописи...“, с. 340) || Знач.:

„Претенция“, „изискване“, „рекламация“, „мним“ (в Службата на Св. Кирил).

наимьникъ (същ., м. р.) – К 75:14–17. || Етим.: Производно на праслав. „*jęti“ и представката „на-“, свързано с „емвам“, „емна“, „имам“. (*БЕР,* IV, 472–473) || Знач.: „Наемен работник“, „ратай“, „наемник“, грц. „μισθωτος“. (Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 208).

наказание (същ., ср. р.) – К 30:23–25, 38:1. || Етим.: Вж. „казати“. || Знач.: „Наказание“, „поучаване“, вж. грц. „νουθεσία“. (*Instituţii feudale*…, 355–358).

наказати (глаг.) – К 5:1, 16:5–6, 44:4–6, 75:4–6; Пр. 16. || Етим.: Вж. „казати“. || Знач.: „Накажа“, „науча“, поуча“, „напътствувам“. В Синодика (Син. Пал. 63) срещаме този термин в значение „научавам някого“, „преподавам му“ (гр. „διδάσκω“), така и у патриарх Евтимий (Kałużniacki, 141, 160). В това си значение думата има същия произход, но смисълът ѝ се е развил в друга посока.

наметъкъ (същ., м. р.) – Вирг. 101 || Етим.: От праслав. „**mesti*“, „**mětati*“, „**mětają*“ = „хвърлям“, „мятам“ и представка „на-“. Глаголът „намятам“. (*БЕР*, IV, 447–450; Фасмер, III, 41) || Знач.: Вид такса, навярно допълнителна.

народъ (същ., м. р.) – К 2:25–27, 32:16–17, 69:5–6. || Етим.: Производно от „на-“ и „родъ“ (вж.!). (*БЕР,* IV, 512–513; Фасмер, IV, 45) || Знач.: „Народ“, „хора“.

насилие (същ., ср. р.) – Рил. 64, 65, К 50:9–10, 52:12. || Етим.: От „сила“. (*БЕР*, IV, 523–524) || Знач.: Характеристика на някакво действие, гр. „βία“, „vis“. (*Instituţii feudale*…, 441–442).

наслѣдовати/наслѣдити (глаг.) – Мр. 46, Рил. 105; АХ 202; К 78:13–14. || Етим.: От „следя“. (*БЕР*, IV, 528, VI, 862) || Знач.: „Наследявам“. „приемам наследство“, гр. „κληρονομεῖν“, лат. „hereditare“. (*Instituţii feudale*…, 305–308).

наслѣдьникъ (същ., м. р.) – Мр. 41, К 69:16–18. || Етим.: Вж. „наслѣдовати“. || Знач.: „Наследник“, гр. „κληρονόμος“, лат. „heres“. (*Instituţii feudale*…, 309–313; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

наставникъ (същ., м. р.) – Пр. 65 || Етим.: От праслав. гл. „*nastaviti“ = „наставлявам“, „давам съвет“, „упътвам“, „ръководя“. (*БЕР,* IV, 535) || Знач.: „Наставник“.

настольникъ (същ., м. р.) – К 79:1–2. || Етим.: От „на-“ и „стол“, „стеля“. „Този, който стои на масата“. От това първоначално значение се развива и значението „главен“. (*БЕР*, IV, 540) || Знач.: „Наместник“, „приемник“. Думата означава и архиерея, който е „наследило“ (но не в смисъл на наследствено право като при монарсите) на катедрата някого – за имащите епископски сан.

настоѭти (глаг.) – К 29:9–11, 44:1–2, 46:8–10. || Етим.: От глагола „стоѭти“ и „надъ“, вероятно калка от грц. „ἐφίστημι“. || Знач.: „Стоя над“, „наставям“, „ръководя“, „предстоя“.

нахождьникъ (същ., м. р.) – Рил. 57 || Етим.: От „ходя“; първоначалното значение е „нахождам“, „намирам нещо по пътя“. (*БЕР*, IV, 569–570) || Знач.: Служител в съобщенията, царски пратеник, гр. „πρέσβυς“, лат. „nuntius“, „legatus“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 392–393).

начало (същ., ср. р.) – К 6:8–11, 6:13–14, 17:7–8, 60:8–11, 67:7–9. || Етим.: От праслав. глаг. „*načęti“ = „начевам“, „започвам“ („начти, начьнѫ“). Иде от индоевроп. корен „*ken“ = „настана“, „настъпя изведнаж“, „започна“. Образувано вероятно от грц. „ἀρχή“. (*БЕР*, IV, 573, 575; Фасмер, III, 51) || Знач.: „Начало“, „принцип“, „власт“, „управление“.

началникъ (същ., м. р.) – Вирг. 15, К 57:18–21, 76:19–20. || Етим.: От „начало; начати, начьнѫ“ (вж.!). Навярно думата е калкирана от гръцката „ἄρχων“. (*БЕР*, IV, 572, 573) || Знач.: „Началник“, „ръководител“.

небрѣжение (същ., ср. р.) – К 49:13–15. || Етим.: Вж. „небрѣщи“. || Знач.: „Небрежност“.

небрѣщи (глаг.) – К 18:10–11. || Етим.: От „не-“ и „*bergъ“. Изконнославянска дума, родствена с гот. „baírgan“ = „скривам“ и старовисоконем. „bergên“ = „обезопасявам се“. (*БЕР*, IV, 582–583; Фасмер, I, 153, III, 54) || Знач.: „Пренебрегвам“, „не се грижа“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 60–61).

невѣждьствие (прил.) – АХ 203. || Етим.: От „вѣдь“ вж. „вѣщица“. || Знач.: „Незнание“. Става дума за обсъждане на наличие на виновно поведение.

невѣрьнъ (прил.) – МАД 8, Вирг. 17; К 16:14–15, 27:10–12, 80:9–10. || Етим.: Вж. „вѣрьнъ “. || Знач.: В договора с Дубровник от 1253

г. това е общият враг – кралят на Сърбия. Във Вирг. терминът е използуван в смисъл „този, който нарушава царската заповед“.

невѣрьникъ (същ., м. р.) – МАД 8, 9 || Етим.: Вж. „вѣрьнъ“. || Знач.: Нехристиянин или еретик.

невѣста (същ., ж. р.) – Пр. 38 (2). || Етим.: От праслав. „*nevěsta“ най-разпространеното тълкуване на което е от „не“ и корена „věd-“ = „зная“. Т. е. „неизвестна“, което се свързва с обредите на мълчанието на невестата в дома на съпруга и обръщането към нея, като към непознат човек в първите дни след брака. Има и мнение, че думата не е композитна, а произлиза от „*nevos“ = „нов“ и индоевроп. „*neu̯istha“ = „най-млада“ и в крайна сметка „непозната от мъж“. (*БЕР*, IV, 587–589; Фасмер, III, 54–55) || Знач.: „Невеста“, „булка“, „наскоро омъжена жена“. Има отношение към брачното право.

недвижимъ (прил.) – Зогр. 7, 28 || Етим.: Вж. „движимъ“. Думата може да е калкирана от гр. „ἀκίνητος“ (която иде от лат. „immotus“). || Знач.: „Недвижими имоти“.

недостоинъ (прил.) – Пр. 22 (1), 22 (3), 57, 80, 83 (1), 106. || Етим.: Отрицание от „достоинъ“ което е от „до“ и „стоꙗти“. Навярно думата е калкирана от гръцката „ἀνάξιος“. (БЕР, I, 415; СДРЯ, III, 70–71) || Знач.: „Недостоен“, „негоден за нещо“, „който не заслужава нещо“.

незаконьно (нареч.) – К 22:17–18. || Етим.: Вж. „законъ“. || Знач.: „Незаконно“, грц. „μὴ νομίμως“.

неоженивъı сѧ (прич.) – К 61:15–17. || Етим.: От „женити / сѧ“, вероятно създадено на основа на грц. „ἄγαμος“. || Знач.: „Неженен“, грц. „ἄγαμος“.

неотъемлемъ/неотъемьнъ (прил.) – Ватоп. 6, Зогр. 28, Рил. 44, 50 **неотъемлемо** (прич.) – гр. „ἀναφαιρέτως“; Зогр. 47, 55 || Етим.: От „емвам, емна“; родствено с латинската дума „emo“ = „вземам“, „купувам“, гр. „νέμω“ = „разпределям“, „разделям“ (*БЕР*, I, 494–495; IV, 616). || Знач.: „(Право), което не може да бъде отнето“, „неотнимаем“, грц. „ἀναφαίρετος“.

неотъстѫпимо/неотъстѫпьно (прич.) – Зогр. 47, Мр. 6 || Етим.: От „стъпка“, „стъпвам“ > „отстъпвам“. В случая значението е отрицателно: „който не може да бъде отстъпен“. || Знач.: Потвърждение от страна на владетеля, че няма да отстъпва от дадените права и привилегии. Гр. „ἀτρέπτως“, лат. „assidue“.

неповинънъ (прил.) – АХ 203.|| Етим.: От „вина“. || Знач.: „Невиновен“.

непорочьнъ (прил.) – К 13:7–10, 42:14–16. || Етим.: Отрицание на „порочьнъ“, „порок“ – производно от „по-“ и „рок“ (от „река“, „наричам“). Оттам и „порицавам“. Нещо, което е за порицание“. (*БЕР*, V, 531–532, Фасмер, III, 331) || Знач.: „Непорочен“, „безгрешен“. Има отношение към пенитенциалиите и каноничното право.

неприяꙁнь (същ., м. р.) – АХ 203. || Етим.: От праслав. „*prijāznь“, което е производно с приставка „*-znь“ от праслав. „*prijāti“. Това, последното, е сродно със староинд. „*priyá“ = „скъп, достоен“, авест. „frya“ = „драг, любим“, гот. „frijôn“ = „обича“, грц. „πρᾶυς, πραεῖα, πρᾰΰ“ = „кротък, мек“. (БЕР, IV, 618, V, 749–750; Фасмер, III, 369) || Знач.: „Враг“, „дявол“, вж. в ЗСЛ. (Максимович, ЗСЛ, 95–97, Христова-Шомова, „*Неприязнь*“, с. 161–171).

непьщевати (глаг.) – Син. Др. 1, Син. Пал. 1. || Етим.: От праслав. „*pъtj-“ (с вероятно първоначално значение „не очаквам, не съм уверен“), навярно сродно с латинското puto („смятам, предполагам“) и тохарското „put-k“ („съдя“, „различавам“, „разделям“). Съответно на гр. „ὑπολαμβάνω“ и лат. „aestimo“. (Фасмер, III, 64) || Знач.: „Мисля“, „смятам“, „съдя“, „признавам“. В Синодика текстът е трудно разбираем. Думата се среща и у Патриарх Евтимий (Kałużniacki, 34, 42, 47, 121, 156). (Попруженко, *Синодикъ,* LIV).

несвѧщеникъ (същ., м. р.) – Син. Др. 22, Син. Пал. || Етим.: Вж. „свѧщеньнъ“. Навярно думата е на основата на противопоставяне на думата „свѧщеникъ“. || Знач.: „Не-свещеник“, „който няма духовен сан“.

нива (същ., ж. р.) – Вирг. 39, 92, Рил. 48, К 2:1–3, 56:1–2. // **нивие** (мн. ч.) – ἄρουρα, ager ; Вирг. 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27bis, 28, 29, 34, 40–41, 51, 54, 55, 57–58, 58, 59, 60, 62, 63bis, 69, 71, Мр. 24, Рил. 28, 30, 61 || Етим.: От старослав.. „*niva“ с основно значение на „равнина“, „басейн“, „депресия (геологическа)“ (от където иде „поле“) от индоевроп. „*nei-“ = „долу“, „отдолу“ . Гр. „νειός (*БЕР*, IV, 636; Фасмер, III, 72) || Знач. : „Нива“, недвижимо имущество, гр. „χωράφιον“, лат. „ager“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 116).

низложити (глаг.) – Пр. 45 (4) bis. || Етим.: От „низ-“ и „ложити“ = „слагам, полагам долу, ниско“. Очевидна калка от грц. „κατατίθημι“. || Знач.: „Низлагам“, „отстранявам от дръжност“.

новопросвѣщенъныи (прил.) – Пр. 61, 89. Син. Пал. 113 – новосвѣщенъ || Етим.: Изградено по подбие на грц. „νεόφυτος“. || Знач.: „Новопросветен“; лице, което наскоро е приело свето кръщение; което доскоро не е било християнин.

нꙋдити /сѧ/ (глаг.) – К 68:18. || Етим.: Вж. „нꙋжда“. || Знач.: „Насилвам“, „принуждавам“.

нꙋжда (същ., ж. р.) – Пр. 65 || Етим.: От праслав. „*nudity“, „*nudją“, сродно със староинд. „nodayati“ = „кара“, „кара някого да бърза“. Вж. индоевроп. „*neud/dh-“, „noud/dh-“, „nu-d/dh-“. (БЕР, IV, 700–701; Фасмер, III, 88–89) || Знач.: „Нужда“.

обида (същ., ж. р.) – К 65:21–23. || Етим.: От „*ab-viděti“ (вж. „видя“, „виждам“). Сродно с лат. „invidia“ = „завист“, „недоброжелателство“. (БЕР, IV, 741–742; Фасмер, III, 100) || Знач.: „Обида“.

обидѣти (глаг.) – АХ 201, 202 (обидливъ); К 78:10. || Етим.: Вж. „обида“. || Знач.: „Обиждам“, „онеправдавам“.

обитѣль (същ., ж. р.) – Н 67; Пр. 54, 68; К 51:13–14. || Етим.: От „обитати“, което е от „*ab-vit-ati“ (= „живея постоянно някъде“) и е свързано с глагола „витая“ (на практика „об-витавам“), което е родствено със значението „живея“, видимо в лат. „vita“. Съществува и значение на „поздрав“, „наздравица“ (в руски, полски и чешки), което е производно от повелителната форма „живей!“, с която се поздравява или се посреща госта. (*БЕР*, I, 153–154, V, 744–745; Фасмер, III, 101) || Знач.: „Монастир“.

обладовати/обладати (глаг.) –Ватоп. 5, 18, Мр. 26, Зогр. 61; АХ 203; Пр. 15; К 76:17–19. || Етим.: От праслав. „*ob-vladati“ (bv > v) вж. „владѣѣь “. || Знач.: „Обладавам“, „владея“, „имам властта“, гр. „ἄρχειν“, „ἐπάρχειν“, лат. „imperare“.

область (същ., ж. р.) – 1) ἐξουσία, potestas; Вирг. 82, Рил. 49, 69, 78, Вит. 12, 13; Пр. 111; К 76:17–19.; 2) ἐπαρχία, provincia; Вирг. 16, 34, 40, Мр. 20, 48, Рил. 72, 76; Пр. 44 (1), 48 (4). || Етим.: От праслав. „*ob-vlastь“ (*bv>*b) = „власт“ (вж. „власть“). [Фасмер, III, 102; БЕР, IV, 747) || Знач.: Първоначалното значение е „власт“. Значението на „област, административно-териториална единица“ е вторично и произлиза от първото. За отбелязване е, че в приписката към Станиславовия пролог (вж. Пр. 44 (1)] думата е противопоставена на „хора“ – става дума за Овчеполска област, която е в Злетовската хора. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 118; Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Biliarsky, „Les circonscriptions administratives ....“, 186–187; *Instituţii feudale*…, 481–482).

обличати/обличити (глаг.) – К 2:23–25, 8:21–23, 13:16, 22:11–12, 29:9–11, 65:7–9, 79:18–21. || Етим.: От праслав. „**likъ*“. Несигурно родство с ирланд. „lecco“ и старопрус. „laygnan“ = „буза“. Несигурно и свързването със идн. „linga-“ = „отличителен белег“. „правя личен“, „правя виден“. (БЕР, III, 397–398, 438–439 ; Фасмер, III, 103) Бих предложил да се помисли за връзка с гръцкия глагол „ἐξεικονίζω“, който има сходно значение и който е посочен от Т. Сатурник като съответка в текста на пространната редакция на ЗСЛ (Th. Saturník, 168) || Знач.: „Изобличавам/изоблича“, „порицавам“.

обличение (същ., ср. р.) – К 2:18–20. || Етим.: Вж. „обличати“. || Знач.: „Изобличаване“.

облъганиѥ (същ., ср. р.) – К 62:8–10. || Етим.: От „лъжа“ („лъгати“) с представка „об-“, което е от праслав. „**lъgati*“, производно на индоевроп. корен „**leugh*“. Сродно с гот. „liugan“, старовисоконем. „liogan“, нем. „lügen“, англосакс. „lyge“ и швед. „ljuga“. Според други е от индоевропейския корен „**legh*“ = „слагам“, „поставям“. (*БЕР*, III, 541–544; Фасмер, II, 469) || Знач.: „Злословие“, „клевета“.

обновление (същ., ср. р.) – Рил. 10 || Етим.: От „об-новявам“. || Знач.: „Обновление“, гр. „ἀνακαίνωσις“, лат. „renovatio“. Идеята за „постоянното обновление“ е ключова за разбирането на политическата идеология на Източната римска империя и оттам на целия православен свят. Тя е свързана със самата мисия на Империята в света и историята. Това е едно вечно завръщане към религиозните корени на властта, действие, което уподобява василевса на Господ Иисус Христос и Неговата спасителна мисия. Той е дошъл в света, въплътил се е, за да обнови Човечеството, за да го върне към неговото първично състояние отпреди Грехопадението.

обогатити/обогащати/обогатѣти (глаг.) – Вирг. 5, Зогр. 6, К 29:14–17, 52:7–10. || Етим.: Глаголът произлиза от думата „богатъ“ (= „богат“), която пък иде от старослав. „**bogъ*“ (с първоначално значение на „имущество, патримониум“, „богатство“, „благо“ или от думата „богъ“ (= „бог“ > „който носи Бог в себе си“, „който е закрилян от Бог“). (*БЕР*, I, 61 ; Фасмер, I, 182–183) || Знач.: „Обогатявам“, гр. „πλουτίζειν“, лат. „ditare“.

образъ (същ., м. р.) – К 53:2–4 (тук цитирам само случая със специалното правно значение на „чин“, „сан“). || Етим.: От праслав. „**ab-razъ*“ от глагола „режа“, което е от индоевроп. корен „**ure-g'h-*“, сродно с гр. „(ϕ)ρήγνυμι“ = „бия“, „чупя“. (*БЕР*, IV, 751–753, VI, 206–210; Фасмер, III, 106) || Знач.: Основното значение на думата е „образ“, „лик“, „пример“. Нас ни интересува особеното значение на „чин“, „сан“ – „ангелски образ“.

обрѣсти/обрѣщати (глаг.) – АХ 200, 202, 203; Пр. 51 (1), 51 (4), 51 (5), 73 (2), 83 (1), 83 (2), 117. || Етим.: Праслав. „**ab-rětati*“ от корен „rět-“, който носи значенията „намирам“, „вървя“, „странствувам“, „клатя се“, „клюмвам“. (*БЕР*, IV, 754; Фасмер, III, 107) || Знач.: „Придобивам“, „намирам“. Думата „**оброкъ**“ означава „заплата“, „възнаграждение“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 58).

въдрьжати (глаг.) – Пр. 44 (1), 48 (4), 51 (1). || Етим.: Вж. „**дрьжати**“. || Знач.: Става дума за „държане на властта“.

вьсина/опькина (същ., ж. р.) – МАД 2, 4, 47, 51, 54, 104, 105 || Етим.: От праслав. „**abьtjina*“, производно от „**abьtjь*“ = „общ“. (*БЕР*, IV, 760–761 ; Фасмер, III, 110) || Знач.: „Община“. Става дума преди всичко за Венеция и Дубровник. (*Instituţii feudale*…, 333–335).

вьсиньскъи/опъкински (прил.) – МАД 55, 77 || Етим.: Вж. „**въсина**“! || Знач.: Прилагателно, от „**вьсина**“.

въявление (същ., ср. р.) – Вирг. 95 || Етим.: От „**явити**“ (старосл. „**aviti*“ = „явявам, правя видим“ от индоевроп. „**avíh*“ = „виден“) с представка „**въ-**“. (*БЕР*, IV, 762; Фасмер, IV, 540–541) || Знач.: „Обявление“, в конкретния случай, постановяване, „промулгиране (на хрисовул)“, гр. „φανέρωσις“, лат. „manifestatio“.

вѣтъ (същ., м. р.) – МАД 52, **вѣтование** МАД, 55, 56, **вѣщание** Пр. 51 (1) || Етим.: От праслав. „**abětь*“ < „**abvětь*“, което произхожда от „ab-“ и „větь“ (= „контракт“, „съвет“). (*БЕР*, III, 740–741 ; Фасмер, III, 99) || Знач.: „Обет“, „обещание“, „клетва при сключване на договор“.

вѣщати/обечати (глаг) – МАД 7 || Етим.: Вж. „**вѣтъ**“. || Знач.: „Давам обещание“ при сключване на договор.

вьсиникъ (същ., м. р.) – Пр. 86 (1). || Етим.: От „общ“, което иде от праслав. „**abьtjь*“ = „това, което е наоколо. (*БЕР*, IV, 760–761; Фасмер, III, 110) || Знач.: „Общежител“, „монах, принадлежащ към общежителен монастир“. Има отношение към монастирските устави, като нормативни документи и към статуса на лицето.

въичаи (същ., м. р.) – АХ 201; К 25:16–18, 31:8–10, 53:2–4. || Етим.: Вж. „**въичьнъ**“. || Знач.: „Обичай“, „привичка“. Има отношение към формирането на правосъзнанието и на правото. (*Instituţii feudale*…, 330–332).

въичьнъ (прил.) – Мр. 49, Рил. 110 || Етим.: От старослав. „**ab-vyčajь*“ (от „**ab-vyk-nati*“, **bv>*b*) свързано с индоевр. корен „**-uk-*“. Семантичното развитие тръгва от значението „правя нещо по навик“ > „правя нещо за мое спокойствие“ > „обичам да правя нещо“. Вж. глагола „**въикнѫти**“ = „обичам“. (*БЕР*, IV, 743, 745; Фасмер, III, 112) || Знач.: „Обичаен“, гр. „συνήθης“, лат. „consuetus“. Има отношение към изворите на правото, поточно на *обичайното* право.

ограда (същ., ж. р.) – Зогр. 62 || Етим.: От праслав. „**ograda*“ (вж. „**градъ**“) || Знач.: „Ограда“, „ограждение“, граница на недвижим имот.

одрьжание (същ., ср. р.) – Мр. 20, 47 || Етим.: От глагола „**дрьжати**“ = „държа“ (вж.). || Знач.: „Владение“, „държане на власт и господство“, гр. „κατάσχεσις“, лат. „occupatio“. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 119).

оправьдати (глаг.) – К 78:10–11. || Етим.: От „**правьда**“ (вж.!). || Знач.: „Оправдавам“, „застъпвам се“.

оргиа (същ., ж. р.) – Ватоп. 23, Дубр. 12 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ὀργή“ = „гняв“. (Фасмер, III, 149) || Знач.: „Гняв“, гр. „ὀργή“, лат. „ira“. Правният смисъл на термина е свързан със санкцията в дарствените грамоти на българските владетели. (Ласкарис, *Ватопедската грамота,* с. 15–17).

оризмо (същ., ср. р.) – Дубр. 1, Рил. 91 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „ὁρισμός“ от глагола „ὁρίζω“ = „определям“, „ограничавам“. || Знач.: Това е един от видовете царски (императорски) акти: „ὁρισμός“. Такова е значението в Дубровнишката грамота, а в Рилската думата означава просто „определение“, „разпореждане“, „заповед“. Думата се среща в гръцкото завещание на Мелнишкия митрополит Павел от 1216 г. във владенията на деспот Алексий Слав (*Actes de Vatopédi,* I, No 12 ред 9, 19), където е употребена с обикновеното значение на „за-

повед“, „определение“. (Dölger, *Byzantinische Diplomatik,* S. 39 сл.; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXXVIII, LXXX, LXXXIV сл.; Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Божилов, „Грамоти на българските царе“, с. 39–40).

освобождати (глаг.) – Вит. 3–4 || Етим.: Вж. „**свобода**“. || Знач.: „Освобождавам“, „правя свободен“.

освящати (глаг.) – К 67:3–4. || Етим.: От „**святъ**“ (вж. „**свящати**“!). || Знач.: „Освещавам“, „правя нещо свято“. Има отношение към каноничното право.

освящение (същ., ср. р.) – К 56:22–24. || Етим.: Вж. „**освящати**“. || Знач.: „Освещаване“.

оскврънити / ся (глаг.) – К 27:10–12, 27:19–22, 28:1–2, 39:1–2. || Етим.: От „скверен“, което иде от праслав. „*skvьrnъ“, сходно с грц. „σκῶρ, σκατός“. (*БЕР*, VI, 738; Фасмер, III, 637) || Знач.: „Осквернявам /се/“.

оставлѧти/оставити (глаг.) – АХ 202; К 71:7–9, 71: 9–10 (цитирано само значението „прощавам“). || Етим.: От праслав. „**a(b)staviti*“ < „**a(b)stati*“, свързано с корена „-ст-“ и значението „стоене“. (*БЕР,* IV, 945–946) || Знач.: „Прощавам“, „опрощавам“ (за грехове и дългове). Цитатът от АХ е от областта на брачното право, където думата означава „оставям“, „изоставям“.

оставление (същ., ср. р.) – К 9:3–5. || Етим.: Вж. „**оставлѧти**“. || Знач.: „Опрощаване“, грц. „ἄφεσις“.

осѫдити ся/осѫждати (глаг.) – АХ 202; К 4:7–8, 12:8–9, 15:5–6, 23:8–10, 27:7–9, 30:15–17, 30:23–25, 33:4–6, 57:11–12, 62:16–17, 65:20–21. || Етим.: От „**сѫдити**“ (вж.!). || Знач.: „Осъждам“, „осъдя“.

осѫждение/посѫждение (същ., ср. р.) – АХ 202 (**посѫждение**), 203; К 2:14–16, 32:23–25, 35:5–6, 35:9–11, 36:14–16. || Етим.: От „**сѫдити**“ (вж.!). || Знач.: „Осъждане“, „присъда“ (35:5–6), „наказание“ (36:14–16).

отъкоупъ (същ., м. р.) – Пр. 65. || Етим.: От „**коупити**“ (вж.!) плюс представка „**отъ-**“. || Знач.: „Откуп“, способ за осводождаване от отговорност, особено наказателна и в рамките на кръвното отмъщение.

отълѫчати/отълѫчити (глаг.) – Вит. 20, К 44:18–19, 58:5–7, 73:3–4. || Етим.: От „**лѫчити**“ (от праслав. глагол „**ląk*“ = „нещо кри-

во“, „извито“, „прегънато“. Смятам, че глаголът представлява точен превод на гръцкия „ἀπολύω“. (*БЕР*, III, 529–530; Фасмер, III, 171) || Знач.: „Отстранявам“, „excommunicare“, гр. „ἀφορίζειν“. (*Instituţii feudale*…, 9, 15, 188).

отъмьстити (глаг.) – Пр. 54. || Етим.: Вж. „**мьсть**“! || Знач.: „Отмъщавам“. Има отношение към талиона и углавното право.

отъѭти (глаг.) – Пр. 70. || Етим.: От праслав. „**atьnęti*“, което е образувано от „*atь-“ (= „от“) и „nęti“ (от „емна“). (*БЕР,* IV, 966) || Знач.: „Отнемам“ има отношение към вещните права.

отъпросити (глаг.) – Зогр. 58, 66 || Етим.: От глагола „**просити**“ (праслав. „**prašiti*“, „**prašę*“ от индоевр. корен „**prok'*“ / „**prek'-*“ „**prk'-*“) = „искам“, „моля“, „прося“ с представката „**отъ-**“. (*БЕР*, V, 780782; Фасмер, III, 377–378) || Знач.: „Изпросвам“.

отъпоустити (глаг.) – АХ 202; Пр. 51 (1) два пъти. || Етим.: От праслав. „**pustiti*“ („пускам“), което е производно от „**pustъ*“ („пуст“, „празен“, „където няма никого“). Точен превод на „ἀπολύω“. (*БЕР,* VI, 5–8) || Знач.: „Опрощавам“ (в цитирания текст), „освобождавам“. Цитатът от АХ е из областта на брачното право, където думата означава „оставям“, „изоставям“ (за жена-съпруга). Интересуват ни само тези специално правни значения.

отърокъ (същ., м. р.) – Вирг. 77, 78, Мр. 23; Н 74 (форма „**отъроковицмь**“). || Етим. От старославянски „**ot(ъ)rakъ*“ („**rekǫ*“ = „река, казвам“, „викам“, „слагам в порядък“) с първоначално значение на „който няма право да говори“. Това са хората, които са се намирали под семейна власт – децата и робите. (*БЕР*, IV, 973–974; Фасмер, III, 172–173) || Знач.: „Момче“, „роб“, гр. „δούλος“, лат. „servus“. У Теофилакт Охридски (Theophilacti Achridensis *Epistulae*, éd. P. Gautier, Thessaloniki, 1986, No 12, l. 22) намираме думата „ὀτρωτζίνα“, която би трябвало да означава някакъв данък, сходен (но едва ли идентичен) с ромейския „παροικιατικόν“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 118 ; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 475; A. Leroy-Molingen, „Trois mots slaves dans les lettres de Théophilacte de Bulgarie“, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves de l'Université de Bruxelles*, 6 (1938), 116–117; Oikonomidès, *Fiscalité*, 83; Благојевић, „Меропси и отроци“, с. 21–60; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 199–200).

отьць (същ., м. р.) – АХ 200 (два пъти), 201, 202; НП I.10А с. 126; Пр. 17, 21 (7), 28, 30, 31, 32 (1), 35, 40 bis, 42, 43, 44 (1) – четири пъти, 48 (4) bis, 51 (1) bis, 54, 60, 61, 69 два пъти, 78, 80, 83 (1), 84 (3), 84 (4), 86 (1), 98, 106 bis, 108 (1), 117; К (баща) 1:2–4, 1:14–17, 1:19–20, 4:22–24, 22:8–10, 23:2–3, 23:20–21, 26:9–10, 30:20–23, 30:25–26, 31:8–10, 32:5–6, 32:22–23, 32:23–25, 34:10–12, 34:12–13, 37:20–22, 45:10–12, 48:5–6, 51:13–14, 54:18–20, 59:13–15, 64:9–11, 65:17–18, 67:7–9, 67:14–16, 69:19–21, 71:7–9, 77:13–15, 80:11–14; (за духовни лица) 2:1–3, 2:4–5, 11:12–13, 15:12–14, 33:11–12, 49:16–18, 52:2–3, 56:21–22, 58:7–9, 63:9–11, 70:13–15, 79:3–5, 79:9–11, 79:16–18, 79:21. || Етим.: От праслав. „*atьcь“, което е получено по трета палатализация от „*atьkъ“ (вж. и руските „отёк“ = „баща“ и „о́тик“ = „самец“). От индоевроп. корен „*atta-“ = „майка“, „по-голяма сестра“. Оттук „atta“ в готски, латински, старовисоконемски и сходните „at“ в албански и „attaš“ в хетски, както и „ἄττα“ на гръцки, което носи значението „баща“, „предводител“. Думата е от детската реч, като измества индоевропейското „pəter“ = „баща“. На български се е запазила главно в сакралната сфера като наименование и обръщение към свещенослужител. (*БЕР*, IV, 960–961; Фасмер, III, 170) || Знач.: „Баща“, „отец“, „свещеник“. Второто е производно на първото. Има отношение към църковното и към семейното право.

падалиште (същ., ср. р.) – Вит. 11 || Етим.: От праслав. „*padala“ < „*padati“ = „падам“. Думата „падало“ = „лагер“, „ниско място до пътя“, „място, където пътниците спират за почивка или нощувка“. Има и множество други значения, които не ни интересуват. Сърбохърватската дума „падалиште“, която се среща и в някои български диалекти, означава „лагер на цигани-катунари (номади)“. В нашия случай навярно става дума за превод на гръцката дума „κάθισμα“. (*БЕР*, IV, 999; Фасмер, III, 184) || Знач.: Думата е спомената във Витошката грамота сред служителите, които не бива да притесняват монастира. Смятам, че става дума за освобождаване на населението от задължението да осигури и поддържа сграда за нуждите на местната администрация, която да би била седалище по време на престоя на съответния чиновник на определеното място. Идентичното задължение в Империята се нарича „κάθισμα“. (Oikonomidès, *Fiscalité*, 94–95, вж. иначе у Ильинскій, *Грамоты*..., с. 117).

пакоста/пакость (същ., ж. р.) – Дубр. 8, МАД, 23, Брашов. 5, К 44:1–2, 77:13–15. || Етим.: От старослав. „*pakastь“ със значние, свързано със „зло“, „вреда“. (*БЕР*, V, 15; Фасмер, III, 189) || Знач.: „Вреда, пакост“; в конкретния случай се забранява да бъдат увреждани търговците от Брашов.

пакостити (глаг.) – Вирг. 98, Мр. 39 || Етим.: Вж. „пакость“. || Знач.: „Паксотя“, „вредя“, гр. „ἐμποδίζειν“, лат. „impedire“.

палица (същ., ж. р.) – К 24:14–16, 24:17–19. || Етим.: От праслав. „*palica“ от „*pala“ = „пръчка“, „тояга“. Вероятно е сродно със старовисоконем. „spaltan“ = „разцепвам“, „разтрошавам“. Неубедително е извеждането от „*paliti“ = „паля (огън)“, което свързва палицата с огъня, неговото разпалване и придаването ѝ на тъмна окраска посредством обгаряне. (*БЕР,* V, 27–28; Фасмер, III, 193) || Знач.: „Жезъл“. Символ на власт.

панагирь (същ., м. р.) – Вирг. 16, 30 || Етим.: От гр. „πανηγύριον“ (от „παν-“ = „всичко“ и „ἄγυρος“ = „събран“). (*БЕР,* V, 37) || Знач.: „Религиозен празник с голям пазар“, „панаир“, лат. „feria“.

папа (същ., м. р.) – МАД 53; Син. Др. 41, Син. Пал. 61; Н 37. || Етим.: Транслитерация на латинската дума „papa“, свързана с лат. „pater“. (Фасмер, III, 200–201; странно е, че думата не присъствува в БЕР) || Знач.: „Папа“, епископа на градовете Рим и Александрия, но в случая става дума за римския.

парикъ (същ., м. р.) – Вирг. 54, Мр. 23 || Етим.: Пряка заемка на гръцкия термин „πάροικος“ (от „παρά“ и „οἶκος“ = „който живее до, наоколо“). (*БЕР*, V, 70) || Знач.: Селянин с определен статут, независим, ала прикрепен към земята. Интересно е да се направи сравнение със значението на термина „колибаш“ („colibaş“) във Влашко, където колибашите също са зависими селяни, а и явно славянското им по произход наименование иде от „колиба“, което би могло да се свърже с интересуващия ни термин (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 117–118; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 479; *Instituţii feudale*…, 111).

паричьскъ (прил.) – Вирг. 39, 50–51 || Етим.: Прилагателно от „парикъ“ (вж.). || Знач.: „Който се отнася до париците“.

пасище (същ., ср.) – Пр. 48 (4). || Етим.: Вж. „пасти[1]“. || Знач.: „Пасище“ има отношение към имущественото право, както и за някои ангарии.

пасти (глаг.) – Вирг. 91, К 21:16, 30:1–2, 40:8, 40:14–16, 76:17–19. || Етим.: От праслав. „*pasti“, „*pasą“ < индоевроп. „*pa-“ = „пазя“, „ям“, „храня“, „ям трева/паса “, „грижа се за добитъка,

докато те ядат трева“. (*БЕР*, V, 80–82; Фасмер, III, 215–216) || Знач.: „Грижа се за добитък, който представлява движима собственост“, „имам правото да паса добитъка (си) на пасбищата в планината“, лат. „pascere“. Може да означава и „управлявам“, „ръководя“. Има значение за стопанската дейност и ангариите.

пастоухъ (същ., м. р.) – К 14:22–23, 16:18–19, 74:26–27, 75:1–2, 75:12, 75:22–24, 76:12, 76:19–20, 78:16–18, 79:11–13, 79:16–18. || Етим.: От „пасти“ (вж.!). || Знач.: „Пастир“, „духовен ръководител“. Само това значение е цитирано тук, като основното „пастир на добитък“ не е взето предвид.

пастъирь (същ., м. р.) – К 40:9–10. || Етим.: От „пасти“ (вж.!). || Знач.: „Пастир“, „духовен ръководител“. Само това значение е цитирано тук, като основното „пастир на добитък“ не е взето предвид.

патриархъ (същ., м. р.) – НП II.1 с. 130, II.2 с. 132; Н 46, 70; Пр. 14, 15, 16, 45 (4), 52, 57, 101, 105. || Етим.: транслитерация на грц. дума „πατριάρχης“. || Знач.: „Патриарх“, висш църковен сановник.

периволъ (същ., м. р.) – Вирг. 41, 69, Мр. 24 || Етим.: Транслитерация на гр. „περιβόλιον“. (*БЕР*, V, 172–173) || Знач.: „Градина“, вид недвижим имот. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 116).

перъпера/перъперъ (същ., ж. р.) – Вирг. 88, 93, Зогр. 49, 57, 65 || Етим.: От гръцката дума „ὑπέρπυρον“. || Знач.: Вид монета. Правното значение на думата е свързано с определени данъци, събирани в пари, поради което са обозначавани с името на тази парична единица. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 500; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, pp. 91–92; *Instituţii feudale*…, p. 359; Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 97).

перъперакъ (същ., м. р.) – Рил. 54, Вит. 9 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „περπυράκις“. || Знач.: Чиновник в данъчните служби, натоварен с вземанията в пари. (Андреев, *Ватопедската грамота,* 155–156; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 91–92; Дуйчев, *Рилската грамота...*, 64; *Instituţii feudale...*, 355; Билярски, *Институциите...*, 355–357).

печать (същ., м. р.) – МАД 55 || Етим.: От праслав. „*pečatь*“ < „**pek-etь*“ произлиза от „**pekti*“ = „отпечатък, дамга “. Произходът на думата е кавказки, грузински („*béčdi*“ = „пръстен-печат“, „знак“, „отпечатък, знак“) посредством прабългарския език:

„**peč'et*“. (*БЕР*, V, 212–213 ; Фасмер, III, 255) || Знач.: „Печат“, знак за потвърждаване на официален (или частен) акт. (*Instituţii feudale*…, 355).

писаниѥ (същ., ср. р.) – МАД 55 || Етим.: вж. пьсати /писати. || Знач.: в конкретния цитат от договора с Дубровник от 1253 г. Думата означава „документ“, самия „договор“ между двете страни.

писмо (същ., ср. р.) – Мр. 12 || Етим.: Старослав. „**pisьmą*“ от „**pьsati*“, „**pišą*“ = „рисувам“, „изписвам“ (от „писати“). (*БЕР,* V, 262; Фасмер, III, 268, 270–272) || Знач.: „Писмо“, „γράμμα“, „littera“. В случая става дума за царските дарителски акти.

письць (същ., м. р.) – Вирг. 100, Мр. 28; Пр. 14, 54, 74. || Етим.: От „**pьsati*“, „**pišą*“ = „рисувам“, „пиша“ (от „писати“). (Фасмер, III, 268, 270–272) || Знач.: Чиновник в данъчния кадастър, гр. „ἀπογραφεύς“ или „ἀναγραφευς“, може да означава и просто „писар“ (вж. Пр. 54). (*Instituţii feudale*…, 120–121).

планина (същ., ж. р.) – Вирг. 18, 26, 27, 35, 41, 50, 52, 53, 70, 89; Рил. 36; Пр. 48 (4). || Етим.: От праслав. „*planina“, образувано от „*planъ“, първоначалното значение на което е „пуст, гол (за местност)“ и „неплодороден (за земя, почва)“. Иде от индоевроп. корен „*pel-“/„*po-“, от където и „поле“, „поляна“. Сродно с исланд. „fell“ = „планина“, нем. „Feld“ и лат. „panus = „поле“. (*БЕР,* V, 302–303) || Знач.: „Планина“ в случая ни интересува фактът, че терминът обозначава вид имот. В сръбските документи „планините“ са описани като място, където „нито се оре, нито копае“ или където „нито се оре, нито коси“ – т. е. става дума за недостатъчно усвоени земи, оставени главно за пасбища. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 482; Gyóni, „La transhumance des Valaques balkaniques“, p. 38; Благојевић, „Планине и пашњаци“, с. 3–95; Божилов, *Българите във Византийската империя,* с. 39, 47; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 200–201).

платити/плащати (глаг.) – Вирг. 79, 87–88 || Етим.: Праслав. „**platiti*“ = „плащам“ от „*platъ“ = „плат“, „тъкан“, тъй като платовете са се използували за платежно средство. (*БЕР*, V, 327–328; Фасмер, III, 274–275). || Знач. : „Плащам“, гр. „ἀποτίνειν “, лат. „luere“.

племя (същ., ср. р.) – К 17:5–6. || Етим.: От праслав. „*pledmen-“, свързано посредством отглас на коренната гласна със

„плод“, а оттук и със значението „потомство“. Може да се свърже и с гр. „πλῆθος“ и лат. „plebes“ = „тълпа“ и „pleo“ = „пълня“. (*БЕР,* V, 332; Фасмер, III, 278) || Знач.: „Род“, „коляно“, „племе“.

плъкъ (същ., м. р.) – Н 45; К 3:14–15. || Етим.: От праслав. „*pьlkъ“, което е много стара заемка от германските езици, от старогерманското „*fulkaz“ > старовисоконем. „folk“, гот. „*fulks“>„fulcus“, англосакс. „folc“ = „отряд“, „войска“. (*БЕР,* V, 370; Фасмер, III, 311) || Знач.: „Народ“, „поход“, „войска в поход“. (*Instituţii feudale*…, 361).

побирьчии (същ., м. р.) – Мр. 30, Рил. 57 || Етим.: Вж. „**биръкъ**“. || Знач.: Фискален чиновник. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 368–370).

побѣдоносьнъ (прил.) – Пр. 45 (4) || Етим.: Думата е точна калка на грц. „νικηφόρος“. Свързано с „победа“ от праслав. глагол „*pabĕditi“ < от „pa-“ + „bĕditi“. „**бѣдити**“, „**бѣждѫ**“ = „принуждавам“ > „беда“, „набедявам, наклеветявам“, „убеждавам“. Първоначалното значение трябва да е било „принуждавам“, „заставям“, „поставям под влстта си“. (*БЕР,* V, 397–398; Фасмер, III, 293) || Знач.: „Победоносен“, „който е причина или спомага за победата“.

поварь (същ., м. р.) – Мр. 29 || Етим.: От основата „*var-*“ и от там през глагола „варя“. || Знач.: „Готвач“, гр. „μάγειρος“, лат. „coquus“, чиновник, натоварен с прехраната на армията. (I. Biliarsky, „Trois institutions méconnues…“, 102–104).

повелѣние (същ., ср. р.) – МАД, 4, Мр. 2; Син. Др. 62, Син. Пал. 55; Пр. 14, 42, 43, 44 (1), 45 (4), 48 (4), 50 (1), 52, 80, 89, 101; К 6:18–20, 8:24–16, 37:15–16, 38:7–8, 39:8–9, 66:1–2. || Етим.: От глагола „**повелѣти**“ („веля“ = „казвам“). (*БЕР*, V, 402 ; Фасмер, I, 288) || Знач.: Общо название за акт на владетеля. В Синодика съответствува на „πρόσταξις“.

повелѣти (глаг.) – Вирг. 108, Мр. 53, Зогр. 50; Н 73; Пр. 48 (1), 54, 58 (2); К 11:23–24, 12:20–22, 13:5–7, 14:16–17, 26:10–12, 32:21–22, 38:20–21, 40:9–10, 48:6–7, 60:1–2, 60:8–10, 62:3–4, 72:18–20, 74:12–13, 77:15–17 || Етим.: От глагола „веля“ = „казвам“. Акт на владетеля за упражняване на неговата власт посредством издаване на заповед. (*БЕР*, V, 402 ; Фасмер, I, 288) || Знач.: Повелявам. Изразяване на волята на владетеля посредством някой акт.

повиновати сѧ /повинѫти сѧ (глаг.) – Н 73; К 19:1–2, 35:11–12, 37:9–10, 36:14–16, 36:18–20, 37:13–15. || Етим.: Сродно с литов. „vejù, výti“ = „“гоня“, „преследвам“, староинд. „véti“ = „преследвам“, лат. „venor“ = „ловувам“, старовисоконемски „weida“ = „лов“. Сроден произход имат думите „война“, „воин“, „войска“. (Фасмер, III, 294). || Знач.: „Подчинявам се“, „покорявам се“.

поганикъ (същ., м. р.) – АХ 201 (**поганъ**); К 41:13. || Етим.: От праслав. „*paganъ“, заето от народния и балкански латински „paganus“ = „езичник“, „езически“ от лат. „paganus“ = „селски“ от „pagus“ = „село“, „селско население“, „окръг“, „област“. Несъмнено подчертава градския характер на ранното християнство. (*БЕР*, V, 416–418; Фасмер, III, 294–295). || Знач.: „Езичник“, грц. „ὁ ἐθνικος“.

поганьнъіи (прил.) – АХ 201 (два пъти); К 16:14–15, 35:1–2, 48:1–3, 80:6–9. Вим.: Вж. „**поганикъ**“. || Знач.: „Езически“, може да се субстантивира, при което ще има значение на „езичник“.

подание/подданиѥ/ подарованиѥ (същ., ср. р.) – Вирг. 64, 104, Зогр. 57, 65 || Етим.: вж. „**подавати/подати/подаровати**“. || Знач.: „Дарение“, „подарък“, гр. „μετάδοσις“, „δώρον“, лат. „impertitio“, „donum“.

подати/подавати/ подаровати/поддіати (глаг.) – Вирг. 106, Зогр. 26, 31, 42–43, 45, К 32:1–2, 38:18–19, 65:1–3. || Етим.: От „**даръ**“ = „дар“, „подарък“, „δῶρον“ и „**дати**“ = „давам“, „dare“, „δίδωμι“; старосл. „*da-“ („*dav-“) от индоевр.. „*do-“ („*dou-“). Значението е запазено във всички индоевропейски езици. (*БЕР*, I, 310–312, 319–320; Фасмер, I, 484, 485) || Знач.: Правене на подарък, даряване. В конкретния случай царско дарение, гр. „διδόμαι/ἐπιδιδόμαι“, лат. „donare/dare“.

подарованьнъ (прил.) – Вирг. 8 || Етим.: „**подавати/подати/подаровати**“. || Знач.: Прилагателно от нещо, което е предмет на дарение. Лат. „donatus“.

подроужие (същ., ср. р.) – К 39:6–7; Н 85 (2) – **подроуга**. || Етим.: От „**дроугъ**“. || Знач.: „Брак“, „съпруга/жена“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 54).

подъвода (същ., ж. р.) – Мр. 33, Вит. 11 || Етим.: От праслав. глагол „**padъvesti*“, „**padvedą*“ („**водити**“ = „водя“). Първоначалното значение е „водя жена като съпруга“. (*БЕР*, I, 170–171; V, 442; Фасмер, I, 330–331) || Знач.: Правното значение на термина се състои в това, че е наименование на транспортна анга-

рия: задължението на населението да осигури транспорт на преминаващи чиновници или войска. Същото значение откриваме и във Влашко, и в Молдова („podvadă“ или „podvoadă“). (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 124 ; *Instituţii feudale*…, pp. 84–85, 366: Каждан, *Деревня*, 160–162; Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IX–XI siècles*, 17, 19, 22; Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 146; Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“, 90; Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, 1979, 175–176; Oikonomidès, *Fiscalité*..., 119–120).

подъписати (глаг.) – Рил. 110; попысати (глаг.) – Вирг. 112, Мр. 49 || Етим.: От глагола „пьсати / писати“ = „пиша“ и представката „подъ-“. „Подписвам“. || Знач.: Акт на поставяне на името или на подписа под текста на официален или частен документ. Волеизявление на лицето или органа, материализирано в конкретен документ. Потвърждаване на волята, изразена в диспозицията на акта; гр. „ὑπογράφειν“, лат. „subscribere“.

покарѧти сѧ (глаг.) – К 37:9–11, 52:14–15, 62:11–13, 65:10–12, 65:12–14. || Етим.: Образувано от „по-“ и „коря“. От праслав. „*kariti“, което е отименен глагол от праслав. „*karъ“ („оскърбление“, „укор“, „бран“). (*БЕР*, II, 625, 651; Фасмер, II, 320–321) || Знач.: „Покорявам се“, „подчинявам се“.

покаѧние (същ., ср. р.) – К 46:3–5. || Етим.: От праслав. „*kajati (sę)“ от индоевропейския корен „*k^{w}oj-“. Сродно със староинд. „cáyate“ = „мъсти“, „наказва“, авест. „kay-“ = „кая се“, „отмъщавам“ и „kaena-“ = „отмъщение“, „наказание“, гр. „τίνω“ = „кая се“ и „ποινή“ = „наказание“, „покаяние“. От един произход с думата „цена“(вж.!). (*БЕР*, II, 304; Фасмер, II, 216) || Знач.: „Покаяние“. Има значение за пенитенциалиите.

покаѧти сѧ (глаг.) – К 2:13–14, 42:1–3, 53:1–2. || Етим.: Вж. „покаѧние“. || Знач.: „Покайвам се“.

покоусити /сѧ/ (глаг.) – Вит. 16, 17, Рил. 100; АХ 203. || Етим.: От праслав. „*pakusiti sę“, което произлиза от „„*kusiti“ (от готската дума „*kausjan*“ = „опитвам“< индоевр. „*geus-“ = „вкусвам“, „опитвам“. „Отивам“ (*БЕР*, III, 152; V, 488–489; Фасмер, II, 431–432, III, 306) || Знач.: „Опитвам“, „правя, извършвам опит“. В конкретния текст става дума за забрана да се правят опити за пренебрегване на нарежданията на царя, установени с неговия документ. Обща забрана за правене на опити да се нарушават правилата (на закона).

польстити (глаг.) – Син. Пал 110. || Етим.: Вж. „льстити“. || Знач.: „Прелъстявам“. Има отношение към каноничното и наказателното право.

помазаниѧ (същ., ср. р.) – Рил. 7 || Етим.: От „помазати“ – глагол, създаден чрез превод на гръцкия „μυρώνω“ = „помазвам“. (*БЕР*, V, 508) || Знач.: „Помазване“, „миропомазване“ (в цитирания случай става дума за помазване на владетеля); гр. „χρίσμα“, лат. „unctio“. (Божилов, „Грамоти на българските царе“, с. 46; Biliarsky, „Mutaberis in virum alium“, pp. 83–125).

помазанъ (минало страдателно причастие) – Пр. 80 || Етим.: Вж. „помазание“. || Знач.: „Помазан“.

помазаньникъ (същ., м. р.) – Син. Др. 25 || Етим.: Вж. „помазание“. || Знач.: „Помазаник“, „божи избранник“, „който е бил помазан в ритуала на миропомазанието“. Става дума за владетеля. В конкретния текст на Синодика (Пал.) обаче става дума за ересиарх, който неправедно е проповядвал и претендирал, че има милостта на Господ. Думата съответствува в Син. Пал. на „помилованик“, но не става дума за владетел, поне не в конкретния цитиран текст.

пометнѫти (глаг.) – Мр. 43, 45, Рил. 100 || Етим.: От старослав. „**mesti*“, „**mětati*“, „**mětają*“ = „хвърлям“, „мятам“ и представката „по-“. (*БЕР*, IV, 447–450) || Знач.: Правното значение в случая е „нарушавам царската воля “, „нарушавам нарежданията, установени с документа“.

помиловати (глаг.) – Н 3, 4, 5, 13, 18, 28; Пр. 58 (2), 73 (3); К 19:11–14, 50:12–14, 51:1–4, 67:12–14, 69:4–5, 70:13–15, 70:18–19, 70:19–21. || Етим.: От „милъ“, което е от праслав. „*milъ“ от индоевроп. корен „*mei-l-“, „me-l-“. Сродно е с литов. „mýlas“ = „мил“, „любезен“, латв. „milš“ и старопрус. „mils“ = „мил“, гр. „μείλιον“ = „приятен дар“, староинд. „máyas“ = „удоволствие“, „радост“, лат. „mitis“ = „кротък“, „мек“, ирланд. „moith“ = „нежен“, албан. „mirë“ = „добър“, „хубав“. (*БЕР*, III, 787–789; Фасмер, II, 622) || Знач.: „Смиля се“, „оказвам милост“, „помилвам“, „опростя“. (*Instituţii feudale*…, 229–230).

помилованикъ (същ., м. р.) – Син. Пал. 19 || Етим.: Вж. „помиловати“. || Знач.: „Този, който има Божията милост“, „помилован от Бог“. В конкретния текст на Синодика (Пал.) става дума за ересиарх, който неправедно е проповядвал и претендирал, че има

милостта на Господ. Думата съответствува в Син. Др. на „помазаник“, но не става дума за владетел, поне не в конкретния цитиран текст. (Попруженко, *Синодикъ,* LXXVIII–LXXIX, No 64).

помощьникъ (същ., м. р.) – Вирг. 96, Мр. 4 || Етим.: От „помощь“ („мощь“ = „мощ, сила“ с представка „по-“). Думата означава „помощник“. (*БЕР*, V, 512; Фасмер, III, 323) || Знач.: Светецът-закрилник като помощник на царя (има отношение към теорията на властта); гр. „βοητός“, лат. „auxiliator“.

помѣстьнъıи (прил.) – Пр. 14 || Етим.: От „мѣсто“ (вж.!). Навярно думата е преведена от гръцката „τοπικός“. || Знач.: „Поместен“ за събор, като противопоставено на „вселенски“.

попечение (същ., ср. р.) – Вирг. 3, Зогр. 25 || Етим.: Свързано е със значението „грижа“. От глагола „попещи сѧ“. (*БЕР*, V, 524) || Знач.: „Попечение“, „грижа“, гр. „φροντίς“, лат. „cura“. В цитираните случаи става дума за грижата, проявена от царя към Църквата. Свързано е и с ктиторското право.

поповьство (същ., ср. р.) – К – 13:1–2. || Етим.: Вж. „попъ“. || Знач.: „Свещенство“, грц. „πρεσβυτέριον“.

поповѣнинъ (същ., м. р.) – Вирг. 82. || Етим.: Произлиза от „попъ“ (вж.). || Знач.: Хора, свързани със свещениците – членове на семейството или на самия клир. Цитирането на термина в грамотата е от такова естество, че поставя въпроса за *поповяните* като за категория зависими люде, подобни на париците, т. е. парици-свещеници и свързаните с тях (вероятно членове на семействата им). За отбелязване е, че в текста те са разграничени от „поповете“: става дума за „попове и поповяни“. Може би това са наследниците на старите *клирици.* (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 122).

попъ (същ., м. р.) – Вирг. 81, 84, МАД, 50, Мр. 39, Рил. 32, 34; Н 9, 18, 43; Пр. 4 (1), 6, 7, 8 (2, 7), 10 (1), 17, 20 (2), 22 (1 два пъти), 23 два пъти, 25 (1, 2, 3), 27 (1), 30, 39 (1), 40 два пъти, 41 три пъти, 43, 52, 71 (2), 99, 103 (8),112; К 2:5–7, 12:1–3, 12:3–6, 12:8–9, 12:20–22, 12:22, 13:2–4, 13:13–14, 13:17–18, 13:20–21, 31:10–12 два пъти, 31:13–14, 39:16–18, 40:8, 74:26–27, 75:4–6, 77:4–6. || Етим.: Дума от латински произход, която е заета директно от говоримия латински език на Балканите. Би могла да произлиза и от грц. „παππᾶς“ = „поп“ без номинативното окончание. (*БЕР*, V, 520–522; Фасмер, III, 326–327) || Знач.: „Поп“, „свещеник“, „член на клира“ (в по-общ смисъл), гр. „πρεσβύτερος“, „παππᾶς“, лат. „presbyter“. (*Instituţii feudale*…, pp. 368–369).

порабо҇тити сѧ (глаг.) – К 51:4–6. || Етим.: Вж. „рабъ“. || Знач.: „Покоря се“, „подчиня се“, „ставам роб“.

порфирородьнъıи (прил.) – Пр. 16. || Етим.: Частичен превод/калка и транслитерация на грц. „προφυρογέννητος“. || Знач.: „Багренороден“, наименование на синовете на василевса, родени след началото на неговото царуване.

порьвьновати (глаг.) – Вирг. 4, Мр. 13 || Етим.: От праслав. „**гъvьпъ*“ със значение „ревностен“. (*БЕР*, V, 528–529; VI, 199–200 ; Фасмер, III, 455) || Знач.: „Продължавам“, „уподобявам“, „ревностен съм в продължаване на направеното“; гр. „μιμεῖσθαι“, лат. „imitari“.

поржчати/поржчити (глаг.) – Брашов. 2; К 36:13–14, 44:16–18, 75:4–6, 76:1–2, 77:2–4, 79:1–2. || Етим.: От старослав. „**parąčiti*“ = „нареждам, поръчвам“, което произлиза от „ржка“ = „ръка“. (*БЕР*, V, 534–535) || Знач.: „Поверявам“, „давам на попечение“, „поръчвам“, „възлагам“. Това е думата, с която цар Йоан Срацимир в писмото си до властите на град Брашов описва даването на привилегии на тамошните търговци.

посагати/посагнѫти (глаг.) – К 60:20–21, 61:7–8, 61:14–15, 61:17–19 bis, 61:19–20, 61:23–24, 62:3–4, 62:6–7, 62:8–10. || Етим.: С представка „по-“ и праслав. глаг. „*sęgti“. Сродно с литов. „segti“ = „стягам“, „saga“ = „копче“ и латв. „segt“ = „покривам“, както и староинд. „sajati“ = „prilqgam“. (Фасмер, III, 825) || Знач.: „Омъжвам се“, „съвъкуплявам се“, грц. „γαμεῖν“. (Давидов, 223–224).

посилие (същ., ср. р.) – Вирг. 78 || Етим.: От „сила“ = „сила“ и представката „по-“. (*БЕР*, IV, 523–524) || Знач.: Прилагане на сила за постигане на определен резултат, което по принцип е противоправно. (*Instituţii feudale*…, 441–442).

посилити (глаг.) – Рил. 90 || Етим.: Вж. „посилие“. || Знач.: Глаголът описва действието на „насилие“, прилагането на сила за постигане на определен резултат.

послоу҇хъ (същ., м. р.) – К 11:7–8, 13:20–21, 77:6–7. || Етим.: От „слоу҇шати“ = „слушам“ (от праслав. „**slušati*“, което е от „**sluxěti*“, откъдето и „слух“) и от „слух“, което е родствено с авест. „sraoša-“ = „слух“, „послушание“, англосакс. „hléor“ =“буза“, „лице“ и староисланд. „hlýr“ = „буза“, както и отново староисланд. „hlør“ = „подслушване“. (Фасмер, III, 678–679, 680). || Знач.: „Свидетел“, грц. „μάρτυς, -υρος“. В сръбските докумен-

ти думата може да има две значения: „послушен човек“ (като по-разговорно) и „свидетел“ (като правен термин). (*Instituţii feudale*…, 283–284; Максимович, ЗСЛ, 100–101; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 202–203).

послоушание (същ., ср. р.) – Пр. 47. || Етим.: От „слоушати“ (вж. „послоухъ“). || Знач.: „Послушание“, „подчинение“.

послоушати (глаг.) – К 22:6–7; Пр. 16. || Етим.: От „слоушати“ (вж. „послоухъ“). || Знач.: „Свидетелствувам“. Тук цитирам само това особено правно значение на думата, а не основното: „слушам“, „възприемам слухово“.

послоушьникъ (същ., м.) – Пр. 54. || Етим.: От „слоушати“ (вж. „послоухъ“). || Знач.: „Послушник“, лице, което се подготвя да стане монах. (*Instituţii feudale*…, 371; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 40–41).

посовитель (същ., м. р.) – Мр. 4–5 || Етим.: Произлиза от личното местоимение „себѣ“ = „себе / си“. Глаголът е „способствувам“ = „помагам“, „правя някой да получи определен резултат чрез мене“. (*БЕР*, V, 542; Фасмер, III, 340) || Знач.: „Помощник / който помага“, грц. „βοηθός“, лат. „auxiliator“. Става дума за светията-патрон на монастира (в конкретния случай св. Георги) като закрилник на царската власт и на царя. Правното значение на термина е свързано с идеологията на владетелската власт.

поспѣшение (същ., ср. р.) – Пр. 65. || Етим.: От „по-“ и „спѣшити“, което е производно на праслав. „*spěxъ“, сродно с лат. „spes“ = „очакване“, „надежда“ и „spero“ = „надявам се“ и с гр. „σπουδή“. (Фасмер, III, 734–735) || Знач.: „Поспешение“.

поставити (глаг.) – Вирг. 83, 90, 105, Мр. 30; АХ 204 (назначавам); Н 44 (назначавам); К 11:19–21, 12:6–7, 12:22, 29:4–5, 30:1–2, 40:9–10, 52:14–15. || Етим.: От представката „по-“ и глагола „ставити“ (морфемата „-*st*-“) = „слагам“. (Фасмер, III, 742) || Знач.: „Слагам“. Значението на думата е едно, но се проявява в две различни посоки: 1) забрана за намеса и влизане („поставяне на крак“) във владенията на монастира (Вирг. 83, 90, Мр. 30); 2) въздигането и поставянето на трона на царя от Бог (Вирг. 105); 3) „поставям“, „назначавам“, „ръкополагам“.

постъ (същ., м. р.) – АХ 201. || Етим.: От праслав. „*pastъ“, сродно със старовисоконем. „fasto“, гот. „fastan“ и нем. „fasten“ = „постя“, вж. и нем. „fest“ = „здрав“, „твърд“, „Festung“ = „крепост“, армен. „hast“ = „здрав“, „твърд“, „крепък“. Значението иде от „стоя твърд“, „въздържам се“ > „спазвам въздържанието на постите“. (*БЕР*, V, 543–545; Фасмер, III, 340–341) || Знач.: „Пост“, регламентиран от каноните на Църквата период на въздържание с цел покаяние. (Максимович, ЗСЛ, 97).

постьникъ (същ., м. р.) – Син. Др. 1, Син. Пал. 1 || Етим.: Вж. „постъ“ || Знач.: „Постник“, „който пости“, „отшелник“, „аскет“, гр. „ἀσκήτης“ (съответствие в Синодика). Регламентирано от каноните на Църквата и монашеския устав положение на някои от иноците.

посълати/посылати (глаг.) – Вирг. 97, Зогр. 40, Мр. 27, Рил. 59 || Етим.: От праслав. „ра-“ и „**sъlati*“, което е сродно с гот. „saljan“ = „принасям“, „жертвам“ и староисланд. „selja“ = „пренасочвам“, „пренасям“, „продавам“. Може да бъде сравнено и с албан. „sûljem“ = „хвърлям се“, „бягам“ и арм. „slanam“ = „хвърлям се“, „бягам“, „летя“. (Фасмер, III, 667) || Знач.: „Изпращам“. Едно от значенията е „изпращам (дипломатически) пратеници“. (Вирг., Мр. Рил.). Другото значение е „назначавам държавни служители“ (Зогр.). С тази дума може да бъде обозначено както изпращането на послания, така и назначаването на чиновници или експулсирането като вид наказание (вж. в ЗСЛ!). (*Instituţii feudale*…, 189, 461–462).

потвръдити/потвръждати (глаг.) – Вирг. 106, Мр. 44, 45, Рил. 98 || Етим.: От „по-“ и „твръдъ“. „Правя нещо по-твърдо, по-сигурно“. (Фасмер, IV, 32) || Знач.: „Потвърждавам“, гр. „ἐπιστηρίζειν“, лат. „firmare“. Това е един от термините, посредством които се описва действието на царя да постигне определен резултат с документа.

потъка (същ., ж. р.) – Вирг. 80 || Етим.: От праслав. „*po-tъk-a*“ < „потъкна“ < „тъкна“. Означава „нещо потъкнато, втъкнато, забито“, „забито колче“. (*БЕР*, V, с. 554–555) || Знач.: Знак на възбрана да не се пасе добитък на определена ливада поставен върху нея обикновено чрез забучване на вейки. В по-широкото си значение – поставяне на знак за възбрана за влизане или за извършване на дейности на терен чрез забучване на колчета. Думата означава самия знак, колчето. Допълнително терминът се използува за обозначаване на санкцията за нарушаване на тази възбрана. На румънски „*potca*“ думата означава същото: знак за границите на имот, в който не бива да се прониква. В

албански „potkë“ означава „камък за межда“. Правното значение се свързва с регламентацията на имотите, както и с особената санкция за нарушаването на неприкосновеността им. Връзка с нея може да има и допълнителното значение на „беда“, „щета“, „магия“. Думата съществува и в Сърбия, където бележи или насилствено увреждане на чужд имот, или наказанието за такова увреждане. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 123; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 203–204).

потъпѣꙁа/потъпѣга (същ., ж. р.) – АХ 202. || Етим.: Предложена е двойна етимология на думата от „тєти“ и „бѣгати“. Идеята е за разделяне, прогонване. (*БЕР*, I, с. 106–107; Фасмер, I, с. 143) || Знач.: „Разведена жена“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 41–42).

похоть (същ., ж. р.) – АХ 202 || Етим.: От праслав. „*pahatь“, от корена „хот-“ = „искам“, „(и)ща“, „желая“. Вж. глаг. „хотѣти“, „хощѫ“ > „похотѣти“, „похощѫ“. (*БЕР,* V, 564) || Знач.: „Похот“, думата е правно релевантна в текста на АХ, тъй като похотта е обозначена като причина за противоправни деяния във връзка с брака.

правило (същ., ср. р.) – Вирг. 7, 9, К 52:13–14, 63:17–18. || Етим.: От старослав. „**pravidla*“, производно на „*praviti*“ = „правя нещо да е право, изправям “ и „управлявам“. (*БЕР*, V, 582; Фасмер, III, 352). Има връзка с гр. „κανών“ = лат. „norma“ = „отвес“, „конец, на който е вързана тежест, за да показва отвесната *права* линия“. Корените трябва да се дирят в старосл. „**pravъ*“ de indoeurop. „**pro-wo-s*“ (представка„**pro-*“) със значение „преди“, „пред“, „право“, „прав, директен“, „отвесен“. (*БЕР*, V, 577–581) || Знач.: „Правило“, „норма“, „устав“, гр. „κανών“, лат. „norma“, „regula“. (*Instituţii feudale*…, 375).

правина (същ., ж. р.) – Ватоп. 4, МАД, 34 два пъти, Вирг. 18, 22, 23, 24, 27, 28bis, 31, 35, 42, 51–52, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 58 bis, 59, 60, 61, 62, 63bis, 64, 70, 71, Мр. 34, 39, 48,, Рил. 17, 35, 92 || Етим.: Вж. „правьда“ || Знач.: „Правата над определени блага“, „блага“, гр. „δικαιώματα“. Това е традицията на гръцката дума „δικαίον“, която намираме в ромейските документи. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 115–116; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64).

правити (глаг.) – К 44:16–18, 66:14–16. || Етим.: Вж. „правило“. || Знач.: „Управлявам“, „изпълнявам“, „съблюдавам“.

правовѣрие (същ., ср. р.) – Пр. 16 || Етим.: От „правъ“ и „вѣра“. Калка от гр. „ὀρθοδοξία“. || Знач.: „Правоверие“, придържане към „правата вяра“ в зависимост от гледната точка. Може да има значение за статуса на лицата и в наказателното право.

правовѣрьнъ (прил.) – Вирг. 8, 9, 65,79, 92, 93, 94, 107, 112; Пр. 14; К 2:5–7, 3:4–6, 3:6–8, 12:1–2, 12:8–9, 19:8–11. || Етим.: От „правъ“ и „вѣра“; „този, който следва правата вяра“. || Знач.: „Член на доминиращата религиозна общност (или на тази на владетеля)“.

православьнъ (прил.) – Вирг. 1, 2, Зогр. 3, 10, 14, 19, 70, Мр. 17, 44, Рил. 99; Син. Пал. 110 || Етим.: Калкирано от „ὀρθόδοξος“. || Знач.: „Православен“.

правьда (същ., ж. р.) – МАД, 3, 36, 50, Зогр. 7, 45, Мр. 9; АХ 203 (неправьда); К 12:6–7, 22:15–17, 52:14–15 два пъти, 65:6–7. || Етим.: От праслав. „**pravьda*“, което иде от праслав. „**pravъ*“ от индоевроп. „**pro-wo-s*“ (представката „**pro-*“) със значение на „преди“, „право“, „прав“, „отвесен“. (*БЕР*, V, 581–582; Фасмер, III, 352) || Знач.: На славянски тази дума означава „справедливост“ и „право“, гр. „δικαιοσύνη“, „δικαίον“, лат. „iustitia“, „ius“. Навярно е превод на гръцката дума „δικαίον“. В цитираните случаи: 1) в Зогр. значението е на „блага“; 2) в Мр. значението е „справедливост“, „право“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 115–116).

правьдьнъ (прил.) – Мр. 45, Рил. 103; АХ 199, 200; Пр. 45 (4). || Етим.: Произлиза от „правьда“ (вж.). || Знач.: „Праведен“, „δίκαιος“, „justus“.

прахторъ (същ., м. р.) – Ватоп. 7 ; Вирг. 14, 99, Мр. 38, Рил. 53, Вит. 8 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „πράκτωρ“, която има латински корени. || Знач.: Откриваме две различни значения: 1) във Ватоп. това е общото наименование на служителите в местната администрация; 2) във всички останали документи е фискален служител; грц. „πράκτωρ“, лат. „exactor“. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 35–36; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 350–353).

презвитеръ (същ., м. р.) – Н 28, 85 (3); Пр. 2, 15, 17; К 79:11–13. || Етим.: Транслитерация на грц. „πρεσβύτερος“. || Знач.: „Презвитер“, „свещеник“. Определен църковен ранг. (*Instituţii feudale*…, 393).

прибъıтъкъ (същ., м. р.) – Ватоп. 5, Зогр. 56, 64, К 76:9–10. || Етим.: Производно от „прибъıти“ (представка „при-“ и глаг. „бъıти“) = „пристигам“. Вероятно иде от гр. „πρόσοδος“. (*БЕР*, V, 694) ||

Знач.: „Доход“ („κέρδος“, „lucrum“) от определени блага и имоти, „лихва“. (*Instituţii feudale*…, 163–164; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 58).

прибѣгати/прибѣгнѫти (глаг.) – МАД 12, К 45:15–17, 46:17–19. || Етим.: От глагола „бѣгати/бѣгнѫти“ (= „бягам“) плюс представката „при-“, за да се достигне до значението „прибягвам“, „търся убежище“. Думата е калкирана от гръцката „προσφεύγειν“ и е съответна на лат. „confugere“ (*БЕР*, V, 698; Фасмер, I, 143) || Знач.: „Прибягвам“, „търся убежища/помощ при/от“, „обръщам се (за помощ) към“. Правното значение на думата е свързано с азилното право. (*Instituţii feudale*…, 32–33).

привилегиа (същ., ж. р.) – МАД 51 || Етим.: От лат. „privilegium“ навярно посредством италианския език. В цитирания текст „врѣвѣлеги“ (pl.) (Фасмер, III, 363) || Знач.: „Привилегия“, „права“. (*Instituţii feudale*…, 384–385).

прикоупъ (същ., м. р.) – К 56:1–2. || Етим.: Вж. „коупити“. || Знач.: „Купуване“, „покупка“.

прилежание (същ., ср. р.) – Зогр. 45, 56, 64, Мр. 25, Вит. 4–5 || Етим.: От праслав. глагол „**prilažiti*“, „**prilaža*“ = „прилежа“, „прилагам“ (гот. „lagian“, староисл. „liggia“ = „слагам“). (*БЕР*, V, 716–719) || Знач.: Свързано със собствеността. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 115).

прилѣплѩти (глаг.) – АХ 202. || Етим.: От представка „при-“ към глаголя „лепя“ = „прилепявам се“, „заставам плътно до“, „свързвам се“. От праслав. „**lěpiti, lěpją*“ (от индоевроп. „**loip-, *lep-*“) най-общото първично значение на думата е нещо, свързано с „мазане“, „замърсяване“, „петно“ и т. н. Сиреч идеята за лепенето иде от материята, която ги извършва. (*БЕР,* 3, 365–367; Фасмер, II, 484) || Знач.: Употребено е в съчетанието „прїлѣплѣѭі сѧ потъпѣзѣ“ относно някой мъж. Става дума за свързването между мъж и разведена жена в брака или извън него.

примикюръ (същ., м. р.) – Рил. 53–54, Вит. 8–9 || Етим.: Транслитерация на гръцкия термин „πριμμικήριος“, който пък е зает от латинския „primicerius“. Първият човек в някаква служба, група, среда; „първенец“. (*БЕР*, V, 723) || Знач.: Има две различни значения: 1) Началник на някаква служба в двореца. Там откриваме и особената служба на „великия примикюр“, който е имал общи компетенции в организацията на дворцовия живот; 2) Кмет на село

или водач на група цигани или власи номади. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 164–166, 304–307).

приобрѣсти (глаг.) – Зогр. 69, К 15:11–12. || Етим.: Производна на глаг. „обрѣсти“ („придобивам“, „хващам“, „вземам“) и представката „при-“. (*БЕР*, V, 726; Фасмер, III, 107) || Знач.: „Приобретявам“, „придобивам“. Термин от гражданското право, свързан с обмена.

приплата (същ., ж. р.) – Вирг. 14 || Етим.: Производна на глаг. „платити“ (вж.) плюс представката „при-“. Изпълнение на задължение. || Знач.: Изпълнение на задължението за плащане към държавата, навярно за данък. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 123).

приселица (същ., ж. р.) – Вирг. 87 || Етим.: Произлиза от праслав. глагол „**sedla*“ (от индоевропейския корен „**sed-*“) = „седя“ (вж. „село“) с представката „при-“. Образувано от глагола „приселити “ = „παροικεῖν“. Най-вероятно представлява калка от латинския термин „applicatum“, който е транслитериран на гръцки като „ἄπληκτον“. Бих искал обаче да подчертая, че значението, което е в основата на калката, е взето от латинския оригинал. || Знач.: Има различни значения: 1) Лагеруване на армия или на държавни служители; 2) Задължение на населението на осигури терен за лагера и прехрана за един кратък период за преминаващата армия или служители. Не се предвижда предоставяне на подслон, освен в случаи с преминаване на висши военни командири или функционери в държавния апарат. Разликата с „митата“ е, че става дума за сравнително малки групи хора и за кратък период на лагеруване. (J. B. Bury, „The ἄπληκτα of Asia Minor“, Βυζαντίς, 2 (1911), 216–224; G. Kolias, Peri apliktou (Περὶ ἀπλήκτου), EEBS, 17 (1941), 144–184; Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, p. 60; Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения*, p. 97; Cvetkova, „Influence exercée…“, 252–253; Bartusis, „State Demands for Billeting“, 121–123; Благојевић, „Оброк и приселица“, с. 165–168; Oikonomidès, *Fiscalité*, p. 93–97; *Instituţii feudale*…, 517–518; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 205).

присьноблаженъ (прил.) – Н 70. || Етим.: От „присьно“ = „винаги“, „вечно“, гр. „ἀεί“ или „присьнъ“ = „познат“, „домашен“, гр. „οἰκεῖος“, „γνίσιος“ (от праслав. „*pri-jьstьnъ“ от „*es-“ = „съм“, „бивам“) и „блаженъ“. Думата принадлежи към църковния език и е изградена на основата на гръцки оригинал. (*БЕР*, V, 732–733; Фасмер, III, 366) || Знач.: „Винаги/вечно блажен“, в случая на Н 70 е употребен като епитет за българския патриарх.

приставьникъ (същ., м. р.) – К 75:6–8. || Етим.: От праслав. „*pri-stavъ“ от глагола „*pri-staviti“ = „приставям“. (*БЕР*, V, 734) || Знач.: „Управител“, „разпоредник“.

присага (същ., ж. р.) – АХ 201 || Етим.: От глаг. „присѧщи“ = „заклевам се“, „плагам клетва“ от праслав. „*sęgti“ със значение, сходно със „стягам“, „покривам“, „прилягам“. (Фасмер, III, 367, 825) || Знач.: „Клетва“, в случая е някакъв вид езическо свещенослужение.

причьтъ (същ., м. р.) – Пр. 45 (4), 47. || Етим.: От „чета“ (от изходно значение „броя“ и през предполагаемо „съобразявам се“) и „причет“ = „чест“, „почит“. (*БЕР,* 5, с. 745, Фасмер, IV, 374–375) || Знач.: „Духовенство“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 34–35).

продати / продавати (глаг.) – Дубр. 7, 9, МАД 23, 26, 47, Вирг. 39, 93, Рил. 72 || Етим.: Производна на „дати“ = „давам“ плюс представка „про-“. (*БЕР*, I, 310–312; Фасмер, III, 372) || Знач.: „Продавам“, глаголът е свързан с обмена (гр. „πωλεῖν “, лат. „vendere“). (*Instituţii feudale*…, 505–508).

проклѧти (глаг.) – Вирг. 110, Вит. 18; АХ 201 (два пъти); Н 4 bis, 60; Пр. 35; К 2:1–3, 7:15–17, 8:3–5, 10:5–7, 17:2–3, 17:3–5, 38:8–9, 55:7–9, 58:7–9, 58:9–11, 62:19–21, 62:21–22, 62:22–24, 63:1, 63:1–2, 63:2–3, 63:4–6, 63:6–7, 63:7–8, 63:8–9, 63:9–11, 63:11–12, 63:12–14, 63:14–16, 63:16–17, 63:18–19, 63:19–21, 701–2. || Етим.: От старослав. „**praklinati*“, „**praklinajǫ*“ = „проклинѧм“. (*БЕР*, V, 755) || Знач.: „Проклинѧм“ (гр. „καταρᾶσθαι“, лат. „exsecrari“) – формула за отлъчване (не само църковно); формула, съдържаща се в *санкцията* на царските документи.

проклѧтъıи (страдателно причастие) – Пр. 22 (2). || Етим.: Вж. „проклѧти“. || Знач.: „Проклет“.

просити (глаг.) – Вирг. 66, Зогр. 40, 43; Пр. 103 (2, 4, 6), 104, 108 (2, 3), 110 (1). || Етим.: От старосл. „**prašiti*“, „**prašati*“ (с индоевропейски корен „**prok’ / *prek’- / *prk’-*“). (*БЕР*, V, 779–782; Фасмер, III, 377–378) || Знач.: „Прося“, „моля“, „искам“. Депозиране на молба/искане/прошение пред властта.

простити/прѧщати (глаг.) – Рил. 51; Пр. 20 (3), 22 (3), 23, 27 (2), 28, 30, 31, 40 два пъти, 41 два пъти, 48 (4) три пъти, 51 (2), 67 (1) два пъти, 73 (1), 73 (4), 73 (5), 73 (7), 74 два пъти, 76 (4), 76 (5), 85; || Етим.: От праслав. „**prastiti / *prastjati / *prastjają*“

(= „прощавам“, „опрощавам“), иде от „**prastъ*“ (= „прост“, „този, който остава/който е преди“) от „pro-“ = „преди“ и морфемата „st-“ („стоя/оставам“, грц. „ἵστημι“, лат. „sto, stare“). (*БЕР*, V, 768–770, 803–805; Фасмер, III, 380) || Знач.: „Прощавам“, „опрощавам“.

протєгдикъ (същ., м. р.) – Син. Др. 62, Син. Пал 55 || Етим.: Транслитерирано от грц. „πρωτεκδίκος“. || Знач.: „Протекдик“. Не е българска институция и е заета от преводния текст на Синодика – става дума за „Михаил протегдик и магистър на риторите“.

противьникъ (същ., м. р.) – Дубр. 11; АХ 202 (противънъ); К 21:13–14, 75:8–11. || Етим.: Съществително, идещо от праслав. „**prativъ*“ (от индоевр. „**pro-*“ разширено в „**proti*“, „**preti*“) = „против“, „насреща“, „срещу“. (*БЕР*, V, 785–788; Фасмер, III, 382–383) || Знач.: „Противник“, „враг“, „антагонист“, гр. „πολέμιος“, лат. „hostis“. Така са назовавани участниците в процеса; враговете по време на война; използува се в санкцията на царските грамоти.

протопапасъ (същ., м. р.) – Вирг. 85, Мр. 39–40 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „πρωτοπαπᾶς“ = „първи“ и „поп/свещеник“. || Знач.: Църковен ранг, „протопоп“, „протопрезвитер“, лат. „archypresbyter“. (*Instituţii feudale*…, pp. 392–393).

протѡ́ронъıнъ (прил.) – Н 70; Пр. 14 || Етим.: Дума, калкирана от грц. „πρωτοθρόνος“. || Знач.: „Първопрестолен“. Става дума за епитет, имащ отношение към църковните санове. В Сърбия така се нарича митрополитът на Скопие. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 489).

прошєниѥ (същ., ср. р.) – Зогр. 48, 52, 66, 68:15–16. || Етим.: Вж. „просити “. || Знач.: „Прошение“, „молба“, „искане“, гр. „αἴτημα“, лат. „petitio“.

прощєниѥ (същ., ср. р.) – Рил. 52–53, К 19:16–18. || Етим.: Вж. „простити“. || Знач.: „Прощение“, „прошка“, грц. „ἄνεσις“, лат. „remissio“.

прьвопрѣстольнъ (прил.) – Рил. 11 || Етим.: От „пръвъ“ = „първи“ и „прѣстолъ“ = „престол, трон“. Калкирано на основата на грц. „πρωτοθρόνος“. || Знач.: В конкретния цитат е епитет на царете, царували някога, в предходни епохи.

прьць (същ., м. р.) – МАД 83 || Етим.: От праслав. „**perti / *pьrą*“, „пьрѧ“, което произлиза от индоевроп. „**(s)per-, *(s)por-, *(s)pr-*“,

което носи значения като „опирам се“, „отблъскам се“, „ритам“, „прегражда̀м“ > „противя се“ > „споря“, „участвувам в прение“. (*БЕР,* V, 812–813; Фасмер, III, 392) || Знач.: В случая терминът означава „застъпник“, което е институция на Дубровнишката република – пръци градьць. В стари български текстове думата обозначава участниците в спор или страните в процеса. Самата дума „пьрıа“ може да означава „съдебно дело“, „процес“. Лат. „causidicus“. (Дуйчевъ, *СБК*, II, 336; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 57–58).

прѣвладѣти (глаг.) – Пр. 42 || Етим.: От „владѣти“ с представка. || Знач.: „Владея“.

прѣвъıсокъ (прил.) – Зогр. 36, 39, 44, 59; Пр. 16, 45 (4), 47, 48 (4), 50 (1), 53, 56 (1), 57, 59, 89. || Етим.: От „прѣ-“ и „въıсокъ“. Вероятно калкирано на основата на гр. „ὑψιλότατος“ || Знач.: Епитет за владетеля. (Билярски, „Два наръчника за питакиа от Късното Средновековие“, 262).

прѣданиıе (същ., ср. р.) – Пр. 14; К 12:1–3, 56:10–12. || Етим.: Вж. „прѣдати“. Навярно думата представлява превод на гръцката „παράδοσις“. || Знач.: „Обичай“, „правило“, „завет“.

прѣдатєль (същ., м. р.) – Рил. 104–105, К 24:10–11. || Етим.: Вж. „прѣдати“. || Знач.: „Предател“, гр. „προδότης“, лат. „proditor“.

прѣдати (глаг.) –Вирг. 104; Син. Др. 9; К 3:11–13, 8:3–5, 9:8–10, 10:16–17, 10:20–22, 11:1–2, 11:12–13, 11:14–16, 11:22–23, 15:12–14, 22:8–10, 31:14–16, 32:3–5, 33:4–6, 33:19–20, 51:8–10, 53:4–6, 63:9–11. || Етим.: От „прѣ-“ < „**per*-“ и „дати“ (вж. на съответното място на думата). || Знач.: „Предавам“, „давам“, „извършвам предателство“. (*Instituţii feudale*…, 471–475).

прѣдѣлъ (същ., м. р.) – МАД 16, 23 || Етим.: От глагола „деля“, откъдето и значението „дял“, „част“. Думата означава или крайните ограничения, граници или част от територията. (*БЕР*, I, 338–339, 472–473) || Знач.: „Предел“. Правното значение е свързано с наименованието на един вид административно-териториална единица „прѣдѣлъ“, което представлява превод на гръцкия административен термин „μέρος“. (Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, 190).

прѣльстити (глаг.) – Син. Др. 93. || Етим.: Вж. „льстити“. || Знач.: „Прелъстявам“.

прѣлюбодѣи (същ., м. р.) – К 60:4–7. || Етим.: Вж. „прѣлюбодѣıати“. || Знач.: „Прелюбодеец“, грц. „μοιχός“. Има значение за църковното и за наказателното право.

прѣлюбодѣиство / прѣлюбодѣıаниıе (същ., ср. р.) / прѣлюбъı (същ., ж. р.) – АХ 202; К 14:1–4, 27:22–23, 60:14–16. || Етим.: Вж. „прѣлюбодѣıати“. || Знач. „Прелюбодейство“, грц. „μοιχεία“. Има значение за църковното и за наказателното право. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 91–92).

прѣлюбодѣıати (глаг.) – К 61:10–11. || Етим.: От „прѣлюбъı“ и „дѣıати“. || Знач.: „Прелюбодействувам“, грц. „μοιχῶ“ или „μοιχεύω“. Има значение за църковното и за наказателното право.

прѣмилостивъıи (прил.) – Пр. 30 || Етим.: От „милост“ (вж. „помиловати“!) || Знач.: „Премилостив“, „много милостив“.

прѣобладати (глаг.) – Пр. 47 || Етим.: От глаг. „обладати“ с представката „пре-“. || Знач.: „Владея“, „държа властта над...“

прѣосвѧщеньнъıи (прил.) – Пр. 14 tris, 31 || Етим.: От „сватъ“. (вж. „сватити“!) || Знач.: „Преосвещен“, адрес към митрополит.

прѣподобномѫченикъ (същ., м. р.) – Син. Др. 10, Син. Пал. 10 || Етим.: Калка от гр. „ὁσιομάρτυρος“. || Знач.: „Преподобномъченик“, „преподобен, който е претърпял мъченическа смърт“.

прѣподобнъ (прил.) – Зогр. 5, 61–62; Н 78; Пр. 31, 44 (1) два пъти, 57, 59, 69, 86 (1), 101. || Етим.: От „прѣ-“ и „подобнъ“ (от „подобити“, „оупподобити“) = „подобен“, „сходен с“. || Знач.: „Преподобен“ (епитет и формула за обръщение към свещеник/презвитер, грц. „ὅσιος“, лат. „beatus“.

прѣславнъ (прил.) – МАД 5, 26 || Етим.: От „славнъ“ (= „славен“ от праслав. „**slava*“ = „слава“ и глагола „**slaviti, *slavę*“ = „славя“). (*БЕР*, VI, 829–833) || Знач.: Епитет за владетеля.

прѣстолъ (същ., м. р.) – Вирг. 105, Зогр. 22, Мр. 42, Рил. 95; Н 22; Пр. 58 (2); К 6:8–11. || Етим.: От „прѣ-“ (от „per-“) и „столъ“ = стол. (*БЕР*, V, 676–677; Фасмер, III, 361) || Знач.: „Трон / престол“, гр. „θρόνος“, лат. „thronus“.

прѣстѫпити (глаг.) – К 67:14–16. || Етим.: Калкирано в страобългарски на основата на гръцкия глагол „παραβαίνω“. (*БЕР,* V, 677) || Знач.: „Престъпя“, „наруша“.

прѣстѫпьникъ (същ., м. р.) – К 74:1–3. || Етим.: Вж. „прѣстѫпити“. || Знач.: „Престъпник“, „правонарушител“.

прѣстѫпьнъ (прил.) – АХ 204 (непрѣстѫпьнъ). || Етим.: Вж. „прѣстѫпити“. || Знач.: „/Не/престъпен“. Нещо или някой, който има/няма отношение към престъпление.

приѩти (глаг.) – Пр. 44 (1) bis, 45 (4), 80. || Етим.: От праслав. „*priyèti/*prijьmati“, производни на „*jem-ti“, сродно с „вземам“. (*БЕР*, V, 709; Фасмер, III, 369–370) || Знач.: „Приема“, „поемам“ властта.

пургарь (същ., м. р.) – Браш. 2 || Етим.: От баварската форма „purgar“ на немската дума „Bürger“. (*БЕР*, V, 857–858) || Знач.: В документите на румънските владетели и в други текстове намираме формите „пѵргари“, „пъргари“, „прѣгари“. Думата означава членовете на Съвета на някой от саксонските градове на Балканите и особено в Седмоградско. Водачите на града. Институцията не е българска, нито терминът, който я обозначава. (*Instituţii feudale*…, p. 363).

пустошиѥ (същ., ср. р.) – К 50:1. || Етим.: Вж. „пустъıни“. || Знач.: „Пустиня“, „място за отшелничество“.

пустъ (същ., м. р.) – МАД 54 || Етим.: От италианската дума „posto“, която произлиза от „пост“ като място за пазене, охранявано място, където се намира охраната. || Знач.: „Пост“ (м. р.), „служба“, „функция“. Смятам, че в цитата от договора от 1253 г. става дума за дубровнишки, нежели за български термин.

пустъıни (същ., ж. р.) – Рил. 45; Н 46; К 8:11–13, 32:16–17, 45:15–17, 45:17–19. || Етим.: От „пустъ“ = „пуст“, „празен“, „изоставен“ (от индоевроп. „*pou-“ = „изпразвам“, „напускам“). Като обозначение на място за монашески живот“, „монастир“ думата представлява превод на грц. „ἔρημος“. (*БЕР*, VI, 8–9; Фасмер, III, 411) || Знач. : „пустиня“, гр. „ἔρημος“, лат. „desertum“. Терминът може да означава място за отшелничество, „монастир“.

пустъıньникъ (същ., м. р.) – К 49:7–9. || Етим.: Вж. „пустъıни“. Превод на гръцкия термин „ἐρημικός“ || Знач.: „Пустинник“, „монах“.

пустъıньножитель (същ., м. р.) – Пр. 2 || Етим.: От „пустъıни“ и „жити/житель“ = „който живее в пустинята“. Калка от гръцкия термин „ἐρημοπολίτης“ || Знач.: „Пустинножител“, „монах“, „отшелник“.

пустъıньнъ (прил.) – Рил. 79, 102 || Етим.: Вж. „пустъıни“. || Знач.: „пустинен“.

пущати (глаг.) – АХ 202 (два пъти). || Етим.: От праслав. „*pustiti“ („пускам“), което е производно от „*pustъ“ („пуст“, „празен“, „където няма никого“). Вж. „отъпущати“. (*БЕР,* VI, 5–8) || Знач.: Значението, което ни интересува е от областта на брачното право. Става дума за изоставяне на жената от страна на съпруга по някаква причина. (Милашъ, *Православно църковно право,* с. 629 сл.; Г. Петрова, *История на българската държава и право,* ч. I, с. 137 сл.)

пущеница (същ., ж. р.) – К 61:10–11. || Етим.: Калка на съответния грц. термин „ἀπολελυμένη“. || Знач.: „Напусната жена“, „разведена жена“.

пчеларь /бъчеларь/ (същ., м. р.) – Пр. 99. || Етим.: От „пчела“ (от праслав. „*bъčela“, което е свързано с глагола „буча“, „издавам бучене“ и “бъкам“/„гъмжа“ или по-вероятно от праслав. „*bьčela“, от индоевроп. „*bhei-“, свързано с наименованието на пчелата в много индоевропейски езици) с наставка „-арь“. (*БЕР*, VI, 27–29; Фасмер, III, 416) || Знач.: „Пчелар“, „лице, което отглежда пчели за добив на мед“. В текста той е споменат като „царевия пчелар“ Димитър от Мусина, недалеч от столицата Търновград, което навежда на мисълта, че може би става дума за институция, свързана с личното обслужване на владетеля, в подчинение навярно на столника. Другата възможност е да става дума за лице, натоварено да събира данъка върху пчелното производство – меда. Мисля обаче че това е малко вероятно, доколкото имаме данни за десеткарите. (Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. 415–416, 464–465 – вж. писаното за думата γουβελιατικόν; *Instituţii feudale*…, 11, 295–296).

пьсарь/ пьсьıакъ (същ., м. р.) – Ватоп. 9–10, Вирг. 100, Мр. 29, Рил. 57, Вит. 11 || Етим.: От „пьсъ“ (в индоевропейските езици тази дума е свързана или със значението „шарен“, „пъстър“, или с „добитък“ и „пася, водя на паша“) = „куче, пес“ плюс наставката „-ар“. Повлияно е от гр. „κυνηγὸς“. (*БЕР*, V, 185–186; Фасмер, III, 248–249) || Знач.: Фискален служител, натоварен със задълженията (ангариите) по отглеждане на ловни кучета за двореца. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 39–40; Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Билярски, *Институциите...*, 379–382).

пьсати / писати (глаг.) – Ватоп. 13, Вирг. 112, Мр. 9, 31, 49, 53, Рил. 110, Браш. 2 || Етим.: От „*pьsati“, „*pišą“ = „рисувам“, „пиша“

(„писати“) < индоевроп. „**peik-*“ = „правя знаци като изрязвам или оцветявам“, „варя“, „оцветявам“. „Пиша“ (*БЕР*, V, 270–272; Фасмер, III, 266) || Знач.: Правното значение е свързано с подготвянето на данъчния кадастър (списъци). Това е формулата за забрана на фискалните чиновници да влизат във владенията на монастира, гр. „γράφειν“, лат. „scribere“. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 41–42).

пьсии / пьсьи (прил.) – Рил. 42 || Етим.: От „пьсъ“, вж. „пьсарь“. || Знач.: „Свързан с отглеждането на кучета“; прилагателно име от пьсъ.

работа (същ., ж. р.) – Ватоп. 8, Вирг. 14, Мр. 28, 32, Рил. 59–60, 62, К 44:1–2, 44:13–15. || Етим.: От праслав. „**arbata*“, което произлиза от „**arbъ*“ със значение на „дете“, „момче“, „сирак“ (грц. „ὀρφανός“) и накрая „роб“ плюс наставката „*-ata*“. Значението на „роб“ произлиза от това на „сирак“ (индоевроп. „**orbho-*“ = „сирак“), тъй като сираците са били натоварени с най-тежката работа в дома. Значението на „служба“, „работа“ произлиза от значението „робство“. (*БЕР*, VI, 132–136, 274–276; Vasmer, III, 427) || Знач.: Общо наименование на държавната служба, грц. „ὑπηρεσία“, „δουλειά“, лат. „ministerium“. Може да означава и „повинност“, „ангария“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 53; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 206–208).

работати (глаг.) – Вирг. 14, К 35:13–14, 38:1–3, 38:3–5, 53:13–14, 53:14–15, 65:18–19, 67:25–26. || Етим.: Вж. „работа“. || Знач.: „Съм роб“, „съм държавен служител “. (*Instituții feudale*…, pp. 411–413).

работьникъ (същ., м. р.) – Вирг. 96, 97, Мр. 20–21, 27, Рил. 58, 62 || Етим.: Вж. „работа“. || Знач.: „Служител, чиновник“, „роб“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 64; *Instituții feudale*…, 173–175).

работьнъ (прил.) – К 1:14–17. || Етим.: Вж. „работа“. || Знач.: „Подчинен“.

рабъ (същ., м. р.) – Н 5, 6 bis, 8, 12, 15, 27, 28 bis, 29, 32, 33, 52, 55, 56 (раба – ж. р.), 57, 82, 85 (2), 85 (3), 85 (4), 85 (5); Пр. 1, 3 (1), 4 (2), 8 (6), 12 (1), 16, 22 (1 бис), 30, 40, 44 (1), 45 (4), 51 (1), 56 (1), 58 (2) два пъти, 91 (1, 4), 108 (3) bis, 110 (1), 117; К 12:9–11, 12:17–19, 35:13–14, 36:16–18, 36:18–20, 37:9–11, 38:1–3, 38:3–5, 45:21–23, 47:2–4, 65:18–19, 74:21, 76:4–5, 76:8–9, 76:10–11, 80:3–6. || Етим.: Вж. „работа“. || Знач.: „Роб“, „слуга“, „служител“, грц. „δούλος“, „οἰκέτης“. (*Instituții feudale*…, 411–413).

рабъінꙗ (същ., ж. р.) – Н 29. || Етим.: Вж. „работа“. || Знач.: „Робиня“, „прислужница“, „зависима жена“. Не е задължително да носи основното си значение което визира човек, предмет на право на собственост на другиго.

разбои (същ., м. р.) – Вирг. 86, Мр. 37, К 27:22–23, 67:19–21. || Етим.: Старослав. „**arzbaj*“ произлиза от „**arzbiti*“ = „бити“ (бия) и представката „*arz-*“ („раз-“). Във всички случаи значението произлиза от „отнемам нещо насила “. (*БЕР*, VI, 148–149) || Знач.: „Грабеж“, „разбой“, грц. „ἁναίρεσις“, лат. „latrocinium“.

разбоиникъ (същ., м. р.) – К 16:3–4, 23:2021, 75:18–19. || Етим.: Вж. „разбои“. || Знач.: „Разбойник“, грц. „ληστής“.

раздрѣшениѥ (същ., ср. р.) – К 55:16–17, 61:12–14. || Етим.: Вж. „раздрѣшити с“. || Знач.: „Развод“, „опрощаване“, грц. „λύσις“.

раздрѣшити/раздрѣшати /сѧ/ (глаг.) – АХ 200; К 61:12–14. || Етим.: От праслав. „**arz-rěsiti*“ от „раз-“ и „реша“. Глаголната част от съставната дума е имала първоначалното значение на „връзвам“/ „развързвам“, откъдето иде и значението „освобождавам“, производно на което е и интересуващото ни в конкретния случай. (*БЕР*, VI, 147, 238–239; Фасмер, III, 479–480) || Знач.: „Разведа се“, грц. „λύω“. (*Instituții feudale*…, 149–150).

разлѫчити/разлѫчати (глаг.) – АХ 202, 203. || Етим.: От „лѫчити“. Навярно думата представлява калка на гръцката „διαλύω“. (*БЕР*, III, 529–530; Фасмер, III, 171) || Знач.: „Разлъчвам“, „разделям“. Става дума за съпрузите при опорочен брак. (*Instituții feudale*…, 149–150).

раскол (същ., м. р.) – К 2:21–22. || Етим.: От „*arz-*“ и глагола „kalti“ = „режа“, „бода“, „коля“. (*БЕР*, II, 564–565, VI, 154; Фасмер, III, 444) || Знач.: „Разкол“, „разцепление“.

распоустъ (същ., м. р.) – Мр. 37, Вит. 13. || Етим.: От „поустити“ (произлиза от „**poustъ*“ = „пуст“, „див“) с представка „*arz-*“ / „raz-“. „Освобождаване на някого“, „разпрягане от ярем“. (*БЕР*, VI, 5–9) || Знач.: „Развод“, „разпрягане“, грц. „διαζύγιον“, лат. „divorcium“. Като правен термин думата е изградена на основата на гръцкия съответен термин. Като цяло брачната терминология на гръцки е свързана със съвместното впрягане на двойката (като двойка добичета за оране) в ярем (иго).

ратъ (същ., ж. р.) – Вирг. 96, К 8:16–19, 46:10–11, 67:16–18. || Етим.: От праслав. „*artъ“, свързано със значението на „спор“, „борба“, „атака“, „война“, „енергия“ (*БЕР*, VI, 189; Фасмер, III, 448) || Знач.: „Война“, гр. „πόλεμος“, лат. „bellum“.

ратьникъ (същ., м. р.) – К 45:20–21. || Етим.: Вж. „ратъ“. || Знач.: „Противник“, „враг“, „воин“.

рикось (същ., м. р.) – Рил. 75 || Етим.: Ив. Дуйчев предлага четенето „аєрикос“, което съм склонен да приема. (Дуйчев, *Рилската грамота*…, 65) || Знач.: Допълнителен данък, идентичен с грц. „ἀερικόν“. (вж. „арико“).

рогъ (същ., м. р.) – Мр. 8 || Етим.: От праслав. „*ragъ“ от индоевроп. „*rogh“= „изпъквам“, „стърча“. Свързано е с гръцката дума „ἄρχω“ = „първи съм“, „започвам“, „управлявам“ > „ἄρχων“ = „княз, владетел“. преводът е „рог“, гр. „κέρας“, лат. „cornu“. (*БЕР*, VI, 281–288; Фасмер, III, 489) || Знач.: Думата е много силно натоварена със значение в областта на властта и на свещеното. В някои средновековни български текстове тя изразява свещения характер на държавата и на властта. (Biliarsky, „La Demeure et la corne de l'Empire“, OChP, vol. 69/I, 2003).

родитель (същ., м. р.) – Пр. 40, 41, 58 (2), 71 (2), 99; К 65:17, 74:1–3. || Етим.: Вж. „родъ“. || Знач.: „Родител“, грц. „γονεύς“ (Соловјев, Мошин, *Грчке повељв српских владара,* с. 415).

родъ (същ., м. р.) – Пр. 47, 51 (1); К 1:9–10, 6:1–2, 7:4–5, 40:19–20, 42:14–16. || Етим.: От праслав. „*radъ“, свързано с „редъ“ = „храна“, „хранене“ (гр. „βρῶσις“), вж. словен. „rediti“= „храня“, „отглеждам“. От индоевроп. корен „*wrodh-“ или „*rodh-“, „*redh-“, свързано със значението на „сила“, „плодородие“, „израстване“. Сродно с литов. „rasma“ = „плодородие“, староинд. „vradhant-“ = „издигащ се“, „vardhati“ = „расте“, „набира сили“, гр. „ὀρθός“ = „прав“, „правилен“, „истински“. (*БЕР*, VI, 294–297, 298–304; Фасмер, III, 490–491) || Знач.: „Род“, „племе“, „народ“, грц. „γένος“. (*Instituţii feudale*…, 316–317).

ръторъ (същ., м. р.) – Син. Др. 62, Син. Пал. 55; Пр. 38 (2) || Етим.: От грц. „ῥήτωρ“. || Знач.: „оратор“, „ритор“.

ржгъ (същ., м. р.) – К 39:21–22. || Етим.: От праслав. „ржгати“ = „ругая“, „хуля“, „хокам“ от индоевропейския корен „*wreng-“/ „*wer“. Сродно със старопрус. „ranctwei“ (=“крада“) и литов. „išrangóti“, както и лат. „ringor“ („*rengor“) = „показвам зъбите си“, „зъбя се“. (*БЕР*, VI, 333–334; Фасмер, III, 512–513) || Знач.: „Порицание“, „осъждане“. В Супрасълския сборник думата съответствува на „ὀνειδισμος“ (= „обида“, „оскърбление“, „хула“, „упрек“) и „καταγέλως“ (= „подигравка“).

самовидьць (същ., м. р.) – К 10:2–4. || Етим.: Съставна дума от „самъ“ и „видѣти“. || Знач.: „Свидетел“, „очевидец“.

самодрьжавьнъıи (прил.) – Пр. 47, 53, 57, 58 (2), 59. || Етим.: Вж. „самодрьжьць“. || Знач.: „Самодържавен“, определение на владетеля, на самодържеца“.

самодрьжица (същ., ж. р.) – Пр. 56 (2). || Етим.: Вж. „самодрьжьць“. || Знач.: „Самодържица“. Грешна форма, идеща от разговорния език. Означава „жената на самодържеца“.

самодрьжьць (същ., м. р.) – Вирг. 114, МАД 3, Зогр. 74, Мр. 51, Рил. 112, Вит. 23–24; НП I.8 с. 117, I.10A с. 126; Н 1, 48, 67, 70, 73; Пр. 56 (1), 56 (2), 89. || Етим.: Калкирано от гръцката дума „αὐτοκράτωρ“. От „αὐτός“ и глагола „κρατῶ“ = „този, който държи властта“. (Фасмер, III, 553) || Знач.: „Самодържец“, „император“, лат. „autocrator“ . (Г. Острогорски, „Автократор и самодржац“, *Глас Српске Краљевске Академије,* други разред, 84, 1935, 95–187; *Instituţii feudale*…, 419, 443–444).

санъ (същ., м. р.) – К 12:1–3, 63:16–17, 69:8–9, 79:3–5. || Етим.: Прастара заемка от тюркските езици, вероятно от прабългарски. От старотюрк. „sa-n“ = „число“, „сметка“, „почит“, „уважение“. От същата основа е образувана и думата „самъчии“ (= „префект“, „управител“), която срещаме в Супрасълския сборник. (*БЕР*, VI, 475; Фасмер, 555) || Знач.: „Сан“, „степен“, „титла“.

свобода (същ., ж. р.) – Мр. 47, Рил. 82–83, 86, 87, 109 || Етим.: От старослав. „*svabada/svebada“, което иде от индоевр. „*swe-/*swo-“ (= „свой“) плюс наставките „*-bho-“ и „*-da“. Възможно е да се намери значението „този, който дължи съществуването си на себе си“. Възможна е и връзка с името на тракийския бог „Σαβάζιος“. (*БЕР*, VI, 561; Фасмер, III, 582–583) || Знач.: „Свобода“, гр. „ἐλευθερία“, лат. „libertas“.

свободьнъ (прил.) – МАД 28, 50, Рил. 91; свободьно/свободьнѣ (нареч.) – Дубр. 7–8, Мр. 40, Рил. 72, 80, 93, Браш. 2, 3; Пр. 45 (4). || Етим.: Произлиза от „свобода“ (вж.). || Знач.: „Свободен“, гр. „ἐλεύθερος“/ „ἐλευθέρως“, лат. „liber“. Във връзка с правото е важно да се посочи значението на думата „свободъ“ = „лице“.

ѕватитель (същ., м. р.) – Пр. 45 (4) || Етим.: От „**ѕватъ**“ (вж. „**ѕватити**“!). || Знач.: „Светител“, „духовник“.

ѕватительство (същ., ср. р.) – К 40:19–20. || Етим.: Вж. „**ѕватитель**“. || Знач.: „Свещенство“, „свещенически/епископски сан“, грц. „ἱεράτευμα“. Има отношение към църковното право.

ѕвародьнъ (прил.) – Пр. 48 (4), 59. || Етим.: От „**ѕватъ**“ (вж. „**ѕватити**“!) и „**родити**“. || Знач.: „Роден в святост“, „роден от свети родители“. Отнася се за сръбския крал.

ѕватити / ѕвацати /ѕа/ (глаг.) – К 12:14–17, 27:4–6. || Етим.: От „**ѕватъ**“ от праслав. „**svętъ*“, „**svętъjь*“ с първоначално значение на „силен“, като значението „свещен“ се развива с християнството. Сродно с литов. „šveñtas“, старопрус. „swenta“ и авест. „spəṇta“ = „свят“ и староинд. „çvantás“ = „процъвтяващ“. (*БЕР,* IV, 541–542; Vsamer, III, 585) || Знач.: „Освещавам“, „узаконявам“, „утвърждавам“.

ѕваценичьскъ (прил.) – Вирг. 83–84 || Етим.: Прилагателно, идещо от „**ѕваценикъ**“ < „**ѕватъ**“ = „свят“. (*БЕР*, VI, 541–542; Фасмер, III, 585) || Знач.: „Това, което е свързано със свещеника/презвитера“, „това, което е свързано с духовенството“.

ѕваценодѣиствие, ѕваценодѣиство (същ., ср. р.) – Син. Др. 20, 65, Син. Пал. 58 || Етим.: Калка на грц. „ἱερουργία“. || Знач.: „Свещенодействие“. (Попруженко, *Синодикъ,* CL–CLI).

ѕваценодѣиствовати (глаг.) – Син. Др. 20, 65, Син. Пал. 58 || Етим.: Калка на грц. „ἱερούργομαι“. || Знач.: „Свещенодействувам“, „извършвам някакъв ритуал, свещенодействие“. (Попруженко, *Синодикъ,* CL).

ѕваценьникъ (същ., м. р.) – К 40:19–20. || Етим.: От „**ѕватъ**“ (вж. „**ѕвацати**“!). Вероятно калка на грц. „ἱερεύς“. || Знач.: „Свещеник“, „свещенослужител“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 35–36).

ѕваценьноинокъ (същ., м. р.) – Пр. 53 || Етим.: От „**ѕваценьникъ**“ и „**инокъ**“. Вероятно калка от грц. „ἱερομόναχος“. || Знач.: „Свещеноинок“, „монах, който има презвитерски сан“.

севастократорица (същ., ж. р.) – Н 51. || Етим.: Вж. „**севастократоръ**“. || Знач.: Съпругата на севасткратора. Няма характера на отделна титла, а бива представяна с тази на съпруга си.

севастократоръ (същ., м. р.) – МАД 22, 26, 29, 32, 33, 35 два пъти; Н 47, 50. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „σεβαστοκράτωρ“, образувана от „σέβαστος“ и „αὐτοκράτωρ“. || Знач.: Висшата титла в Империята през периода XI–XII в. и в България през XIII в., заместена по-сетне от деспотската. Севастократорът остава един от най-висшите сановници в православните страни на Балканите. Титлата е запазена обикновено за близки родственици на владетеля. (Ферјанчић, Севастократори у Византији, passim; Билярски, *Институциите...*, 85–111).

севастъ (същ., м. р.) – Ватоп. 9, Вирг. 14, 99, Мр. 28, 38, Рил. 53; НП IV.10 с. 142–143, IV.12 с. 143; Н 44, 72, 73, 75, 81. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „σέβαστος“ без окончанието за Именителен падеж. || Знач.: Думата „σέβαστος“ е била един от епитетите за василевса (= лат. „augustus“), който е станал впоследствие отделна „чиста“ титла през XI в. Засвидетелствувана е и в България и в Сърбия. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 36–37; Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Билярски, *Институциите...*, 125–135 и цялата дискусия, цитирана там).

селище (същ., ср. р.) – Вирг. 33, Мр. 21, 22 два пъти, Рил. 18 || Етим.: От праслав. „**sela/*sedla*“ (вж. „**село**“) с наставка за *nomina loci* „*-išče*“. (*БЕР*, VI, 602; Фасмер, III, 596) || Знач.: „Селище“, „населено място“, „село“. (*Instituţii feudale*…, p. 433; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 208–210; Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

село (същ., ср. р.) – Ватоп. 3, 4, МАД 27, 39, 40 два пъти, 41, 45, Вирг. 17два пъти, 19, 21, 22 два пъти, 23 два пъти, 24, 25, 27 два пъти, 28 два пъти, 34, 40, 43 два пъти, 44, 51, 52 два пъти, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 67, 71, 72, 75, 84, 87, 89, 98, Zогр. 29, 30, 31, 33, 41, 43, 45, 55, 63, Мр. 31, Рил. 16, 17, 29, 31 три пъти, 32 три пъти, 33 два пъти, 52, 64, Вит. 6; Н 10; Пр. 12 (1), 45 (4) два пъти, 48 (4); К 18:15–16, 32:1–2, 56:1–2. || Етим.: От праслав. „**sela*“ и „**sedla*“. (*БЕР*, VI, 604–606; Фасмер, III, 596) || Знач.: „Село“, грц. „χωρίον“, лат. „vicus“. (Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 210–211; Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

сердарь (същ., м. р.) – Вит. 11 || Етим.: Думата има персийски произход. В правния език на средновековна България е влязла според някои автори посредством езика на куманите или на печенезите, а според други посредством езика на османските тур-

ци. (*БЕР*, VI, 617) || Знач.: Военна институция от провинциалното командуване, която е засвидетелствувана само в един средновековен български документ. Институцията съществува също и във Влашко и Молдова. Твърде е възможно да става дума за заемка от османския административен език. (Билярски, *Институциите...*, 323–325 ; *Instituţii feudale*…, p. 434–435).

синоръ (същ., м. р.) – Virg19, 31, 35, 44; Пр. 48 (4). || Етим.: Транслитерация на грц. „σύνορον“ без окончанието за Именителен падеж. (*БЕР*, VI, 674–675) || Знач.: „Синор“, „граница“, става дума за граници на недвужими имоти в полето. (*Instituţii feudale*…, 282).

сиръи (същ., м. р.) – Пр. 45 (4) || Етим.: От праслав. „**sirъ*“ = „сирак“, родствено с авест. „sae-“ = „осиротял“ и литов. „šeirys“ = „вдовец“. (Фасмер, III, 627) || Знач.: „Сирак“, грц. „ὀρφανός“. Има отношение към статуса и семейното право. (*Instituţii feudale*…, 10, 346).

скиптро (същ., р. р.) – Мр. 11; Н 26; Пр. 42, 45 (4), 56 (1), 58 (2), 101. || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „σκῆπτρον“ (лат. „sceptrum) . От глагола „σκήπτω“ = „поддържам“, „опирам (се)“ (*БЕР*, VI, 750; Фасмер, III, 639–640) || Знач.: „Скиптър / жезъл“. В текста на Пр. 101 е описано, че царят държи в ръце скиптъра. (*Instituţii feudale*…, p. 429).

слово (същ., ср. р.) – Зогр. 46, 53, 61, 71, Рил. 14, 46, 68, 73, 88, 101, 108; АХ 199, 201, 202, 203; Н 24, 73. || Етим.: Думата има сроден произход с думата „**слава**“ = „слава“, „репутация“. (Фасмер, III, 673). || Знач.: Думата означава „слово“, „реч“, грц. „λόγος“. В цитираните случаи значението е „императорски документ“, „**златопечатьное слово**“ = „χρυσόβουλλος λόγος“, лат. „bulla aurea“.

слоновьцина (същ., ж. р.) – Вирг. 101 || Етим.: Свързано с индийската дума „çráyati“ и авестийската „srayate“ = „подслонявам“. (*БЕР*, V, 468; Фасмер, III, 675) || Знач.: Такса или право, свързано с подслоняването на добитъка в планината. (Ильинскій, *Грамоты*…, с. 125; Дуйчев, „Езикови бележки към средновековни български паметници“, с. 309–311; Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония*, с. 222; Цанкова-Петкова, *Аграрните отношеня,* с. 110 бел 160, 146, 163 /дава различни значения/; Андреев, Ангелов, *История на българската феодална държава и право*, с. 146; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 49).

слоугъ (същ., м. р.) – К 26:12–14, 37:18–20. || Етим.: Според някои думата е заемка от келтските езици, сходна с „*sluag*“ = „отряд“ et „**tegosluog*-“ = „домочадци“; според други „**sluga*“ < индоевроп. „**sel*-“ = „движа се“, „тека“. (Фасмер, III, 676). || Знач.: „Слуга“, „служител“, грц. „δούλος“, „διάκονος“. (*Instituţii feudale*…, 445–446; Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 94–95).

слоужение (същ., ср. р.) – Син. Др. 17, 61, Син. Пал. 54 || Етим.: Вж. „**слоугъ**“. || Знач.: „Служение“, „служба“, грц. „ὑπηρεσία“.

слоужити/послоужити (глаг.) – Пр. 58 (2); К 13:11–12. || Етим.: Вж. „**слоугъ**“. || Знач.: „Служа“, „извършвам служба“.

слоужитель (същ., м. р.) – Мр. 35; Пр. 57. || Етим.: Произлиза от „**слоугъ**“ (вж.!). = „слуга“. || Знач.: В цитирания случай става дума за църковен служител: „игумен“, „архимандрит“, грц. „ἀρχιμανδρίτης“ лат. „minister“, „abbatus“. (*Instituţii feudale*…, pp. 445–447 ; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

слоужьба (същ., ж. р.) – МАД 54; Син. Др. 49, Син, Пал. 42; Пр. 32 (1); К 14:1–4, 44:18–19, 52:1–2, 65:21–23, 66:5–6, || Етим.: Вж. **слоугъ**! || Знач.: „Служба“, гр. „ὑπηρεσία“. Административноправния характер на думата е очевиден. (*Instituţii feudale*…, 446).

слоужьбьникъ (същ., м. р.) – Пр. 44 (1), 48 (4) bis. || Етим.: От служба (вж. „**слоугъ**“). || Знач.: „Служебник“, литургична книга с различни богослужебни текстове. Всички те са стриктно регламентирани от каноничното право и някои имат пряко отношение към юридическата област. В отделни случаи може да означава „служител“, „лице на служба“ (вж. Пр. 48 (4)).

смиреньъи (прил.) – Пр. 68. || Етим.: От „**миръ**“. Превод на грц. „ταπεινός“. || Знач.: „Смирен“. Самоназвание, самообръщение на някои църковни сановници при кореспондеция или реторична проза. (вж. Билярски, Два наръчника, 242–243).

стадо (същ., ср. р.) – Пр. 14 bis, К 16:1–2, 30:1–2, 40:19–20, 74:26–27, 75:22–24, 76:17–19, 77:2–4. || Етим.: Произлиза от индоевроп. корен „*sta-“ = „стоя“. Сродно със староисланд. „stóð“, англосакс. „stód“, старовисоконем. „stuod“ = „конезавод“, „стадо“. (Фасмер, III, 743) || Знач.: „Стадо“, „паство“, „народ“. Има значение както в имущественото, така и в църковното право в различните си значения.

старѣишина (същ., м. р.) – Пр. 45 (4); К 35:12–13, 75:13–14, 76:1–2. || Етим.: От „**старъ**“. Свързано е с гръцкото „γέροων“ и лат. „senex“> „senatus“ в институционните им значения. || Знач.: „Старейшина“, „начални, „глава“, „старши“. (*Instituţii feudale*…, 453).

старьць (същ., м. р.) – Пр. 83 (1), 106 три пъти. || Етим.: Вж. „**старѣишина**“. || Знач.: „Старец“, монах с особено положение с обителта. На румънски тази форма е дала значението на „игумен“.

стась (същ., ж. р.) – Ватоп. 4, Мр. 25, Рил. 17, 48, 69, Вит. 6 || Етим.: Заемка от гр. „στάσις“. || Знач.: „Собственост“, „владение“, „имущество“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 65).

стольникъ (същ., м. р.) – НП IV.8 с. 141 (=Н 77). || Етим.: От „**столъ**“ (вж.!) с наставка „-икъ“. Калка от грц. „ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης“. || Знач.: „Столник“, служител в двореца, който се е грижел за царската трапеза. Употребява се и като „чиста титла“. (*Instituţii feudale*…, 456; Билярски, *Институциите*..., 177–181, 465).

столъ (същ., м. р.) – МАД 17, Рил. 8, 12; Пр. 14 два пъти, 80, 89; К 14:12–15, 14:17–20, 14:20–22 bis. || Етим.: Сродно със старослав. „**stati*“, „**stojǫ*“ = „стоя“, „ставам“ (индоевр. Морфема е „-*st*-“). „Стол“. (Фасмер, III, 764–765, 788) || Знач.: „Трон“, грц. „θρόνος“, лат. „thronus“.

стражь (същ., м. р.) – К 30:1–2. || Етим.: От праслав. „*storžь“, което чрез редуване на гласни иде от „**стрѣщи**“ (рус. „стерегу“, праслав. „*stergti“) = „пазя“, сродно с грц. „στέργω“ = „любя“, „обичам“. (Фасмер, III, 768, 770) || Знач.: „Страж“, „пазач“, грц. „φύλαξ“. (*Instituţii feudale*…, 456–457, 501).

страна (същ., ж. р.) – Вирг. 48, Рил. 24, 40; Н 44 (страна, държава); Пр. 45 (4) два пъти (област), 65 три пъти (страни, държави), 80 (държава); К 28:5–7, 32:5–6, 35:1–2, 56:2–4, 60:4–7. || Етим.: От праслав. „**strona*“, което е свързано със значението на „пространство“, „простирам се“. (Фасмер, III, 768) || Знач.: „Страна“, грц. „χώρα“, лат. „pars“. Наименование на административно-териториална единица. (Biliarsky, „Les circonscriptions…“, 185–186).

страторъ (същ., м. р.) – Вирг. 100, Рил. 56, Вит. 10–11 || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „στράτωρ“, която иде от „στρατός“ = „ред на народа“, „войска“ (Hofman, Ἐτυμολογικόν λεξικόν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, 407) || Знач.: В Константинопол така се наричат воините, принадлежащи към една от императорските конни гвардии. В България – военен служител в провинциите, навярно в конницата. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Билярски, *Институциите*..., 319–321).

строѥние (същ., ср. р.) – К 44:13–15. || Етим.: От глагола „**строити**“. Думата „**строи**“ съответствува в Супрасълския сборник на гръцката „οἰκονομία“, като символ на цялостния порядък в света/дома. (Фасмер, III, 780) || Знач.: „Установен ред“, „порядък“, „разпоредба“.

схимьникъ (същ., м. р.) – Пр. 41 (2) || Етим.: От грц. „σχήμα“. || Знач.: „Схимник“, монах от определен ранг.

съблажѫдити (глаг.) – К 60:21–23. || Етим.: От „**блажѫдити**“ (вж.!). || Знач.: „Прелюбодействувам“.

съблажѫдение (същ., ср. р.) – К 59:10. || Етим.: От „**блажѫдити**“ (вж.!). || Знач.: „Съвъкупление“, „прелюбодеяние“.

съборъ (същ., м. р.) – МАД 27, Пр. 14 два пъти, К 2:1–3, 15:22–23, 58:7–9. || Етим.: От „**събьрати**“ = „събирам“. Вероятно е калкирано от гръцката дума „συναγωγή“ или от „σύνοδος“. (*БЕР*, IV, 529–530, Фасмер, III, 703–704) || Знач.: „Събор“, „събиране“. Върховната църковна институция. В текста на договора от 1253 г. терминът означава „панаир“, където търговците биват освобождавани от такси в резултат на дадените привилегии. (*Instituţii feudale*…, 5–9, 447–448).

съвръшитель (същ., м. р.) – Пр. 24 (2). || Етим.: От „**съ-**“ и „**върша**“ (то е производно от „**връх**“ със значение „струпвам до върха“, „правя нещо до върха/ до края“. (*БЕР*, VI, 214; Фасмер, III, 705) || Знач.: „Извършител“, „създател“.

съвѣдѣтель (същ., м. р.) – АХ 200 (**весъвѣдѣтель**); Пр. 117. || Етим.: От глаг. „**съвѣдѣти**“ от „**вѣдь**“ = „знание“, „учение“, „магия“; „**вѣдѣти**“ = „зная“. Идеята е да се подчертае характеристиката на свидетеля като знаещ. (*БЕР*, I, 140–141, V, 546–547; Фасмер, III, 577) || Знач.: „Свидетел“. Има отношение към процеса и доказателствата. (*Instituţii feudale*…, 283–284, 289–290).

съгрѣшати/съгрѣшити/погрѣшити (глаг.) – Пр. 41 (1), 47, 48 (4), 51 (3), 75 (1), 75 (2), 76 (1), 103 (5), 108 (1); К 13:22–23, 30:23–25, 33:15–16, 36:20–21, 39:1–2, 39:2–3, 47:1–2, 51:1–4, 59:6–9, 60:7–8, 60:17–18, 60:20–21, 61:14–15. || Етим.: Вж. „**грѣхъ**“. || Знач.: „Съгрешавам“, „съгреша“. Има отношение към пенитенциалната част на каноничното право.

съгрѣшение (същ., ср. р.) – Пр. 48 (4). || Етим.: Вж. „грѣхъ“. || Знач.: „Съгрешение“, „грях“ – термин свързан с покаянието и причастието, а така и с пенитенциалната част на каноничното право.

съдрьжати (глаг.) – Мр. 28, 73:13–16. || Етим.: От „дрьжати“ (= „държа“, „владея“). Свързано е с авестийската дума „**dražaite*“ = „държа“, „нося“, „водя“. (*БЕР*, I, 460–461; Фасмер, I, 503) || Знач.: „Държа“, „владея“, грц. „κρατεῖν“, лат. „continere“. Думата е свързана с правото посредством значението „държа/владея властта или собствеността“. В цитирания случай става дума за служителите, които имат местната власт.

съдрьжитель (същ., м. р.) – Мр. 11 || Етим.: Вж. „съдрьжати “. || Знач.: В цитирания текст става дума за бившите владетели, които „са държали скиптъра на българското царство“.

съкровище (същ., ср. р.) – Вирг. 2; Пр. 56 (1), 86 (1); К 5:16–18. || Етим.: От „скривам“, „крия“ от праслав. „*kryti“, сродно с литов. „krauti“, латв. „kraût“ = „трупам“, гр. „κρύπτω“ = „крия“, староисланд. „hraukr“ = „куп“ и ирланд. „crúach“ = „куп“. (*БЕР,* III, 15–16; Фасмер, II, 390) || Знач.: Думата в правния си смисъл означава „хазна /съкровище / съкровищница“. В цитирания текст това са благата, дарени от царя на монастира. Грц. „θησαυρός“, лат. „thesaurus“. Може да означава и държавната съкровищница, държавната хазна, фиска. (*Instituţii feudale*…, 469).

съмѣшати /сѧ/ (глаг.) – АХ 201. || Етим.: От „меся“ (= „боркам, мачкам тесто или нещо гъсто“) и „смесвам“ (= „меся две или повече неща заедно, за да станат една субстанция“) < от праславянския глагол „**měsiti, měsą*“, който може да бъде открит във всички славянски и балтийски езици в значение „меся“. Индоевропейският корен „**meik-*“ дава все сходни значения на „меся“. Идеята е за „смесване“, „съединяване“. (*БЕР,* III, 761–763; Фасмер, II, 606–607) || Знач.: Става дума за забрана за брак и за всякакви подобни отношения с кръстница и нейни дъщери. (Милашъ, *Православно църковно право,* 611–613; Г. Петрова, *История на българската държава и право,* ч. I, 128–129).

съпакостити (глаг.) – Дубр. 10 || Етим.: Вж. „пакоста/пакость “. || Знач.: „Увреждам, напакостявам“. В текста става дума за заповед, забраняваща ощетяването на рагузанските търговци.

съпрѫгъ (същ., м. р.) – Пр. 45 (4). || Етим.: От „съ-“ и „прѫгъ“ (от праслав. „*pręg?“ = „прягам“). Калка от грц. „συζηγός“ (= „впрегнат в същото иго, ярем“). Сходно с лат. „coniux“. Гръцката дума няма форма за женски род, а само се променя членът. (Фасмер, III, 805) || Знач.: „Съпруг“.

сътѧжание (същ., ср. р.) – Зогр. 49, 56, 64–65, К 56:1–2. || Етим.: От глагола „сътѧжати“. || Знач.: „Имот“, „имущество“ грц. „κτῆμα“, лат. „possessio“. (Ильинскій, *Грамоты*..., с. 115).

сътѧжатель (същ., м. р.) – Пр. 47 || Етим.: Вж. „сътѧжати“. || Знач.: „Притежател“, „който притежава“.

сътѧжати (глаг.) – Пр. 47 два пъти [стѧжати]; К 18:4–5. || Етим.: От праслав. Корен „*tęg-“. Сродно с думите „тяга“ и „тежа“. (Фасмер, IV, 139–140) || Знач.: „Притежавам“, „придобивам“. Има значение в гражданското и в каноничното право. Обетът за нестежание = „непритежаване (на собственост)“ е един от основните за монашеството.

сьребро (същ., ср. р.) – МАД 24, Зогр. 6–7, К 19:1–2, 76:9–10. || Етим.: Праслав. „**sьrebro*“ = „сребро“ вж. литов. „sidãbras“, прус. „sirablan“, латв. „sidrabs“, гот. „silubr“, гер. „silabar“. Думата се намира във всички славянски езици, но само в балто-славяно-германската група на индоевропейските езици. Навярно произходът ѝ е малоазийски от архетипа „*subau-ro*“ = „блестящ“. (Фасмер, III, 606–607) || Знач.: „Сребро“, лат. „argentum“, грц. „ἀργυρός“.

сьребрьникъ (същ., м. р.) – К 76:4–5, 76: 6–7, 76: 12–16 bis. || Етим.: Субст. от „сьребро“. || Знач.: „Сребърник“, „монета от сребро“, грц. „τάλαντον“.

сѣдалище (същ., ср. р.) – К 14:17–20. || Етим.: От глагола „сѣдѣти“, „място, където се седи“. || Знач.: „Стол“, „престол“, „трон“. Символ на власт.

сѣнарь (същ., м. р.) – Рил. 56, Вит. 12 || Етим.: От „сѣно“ (= „сено“ от праслав. „**sěna*“) и наставката „-арь“. (*БЕР*, VI, 610–612; Фасмер, III, 601). || Знач.: Служител, който се е занимавал с ангарията, назована „сѣнокосъ“, лат. „foenarius“, или изобщо с доставянето на фураж за бойните или транспортни животни. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Билярски, *Институциите*..., 366–368 ; Oikonomodès, Fiscalité…, 95; *Instituţii feudale*…, 198; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 211–212).

сѣнокосъ (същ., ж. р.) – Вирг. 41, 63, 69, Мр. 22, 24, Рил. 47 || Етим.: От „сѣно“ = „сено“ и глагола „косити“ = „кося“. || Знач.: Ста-

ва дума за задължение на населението за косене на трева и доставка на фураж за администрацията и войската. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 116; *Instituţii feudale*..., 198; Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, с. 211–212; Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, с. 78).

сѫдьбина/свтьбина (същ., ж. р.) – МАД 34, 36 || Етим.: От „**сѫдъ**“ || Знач.: Според Ив. Дуйчев става дума за съдебните разноски по някое дело. (Дуйчевъ, *СБК*, 335).

сѫдити (глаг.) – МАД 36, Вирг. 15, 43, 75, 76, 77; АХ 203; Н 37; Пр. 35, 38 (2), 65; К 12:9–11, 15:5–6, 60:4–7, 78:10–11. || Етим.: Вж. „**сѫдъ**“. (Фасмер, III, 795–796) || Знач.: „Съдя“, грц. „κρίνειν“, лат. iudicare“.

сѫдиꙗ (същ., м. р.) – МАД 4, 59, Рил. 54; Пр. 45 (4) два пъти. || Етим.: Вж. „**сѫдъ**“! (Фасмер, III, 796). || Знач.: „Съдия“, грц. „κριτής“, лат. „iudex“. В текста на договора на цар Михаил Асен с Дубровник от 1253 г. думата обозначава не просто „съдия“, а една от висшите институции на адриатическата република. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 65; Билярски, *Институциите...*, 327–333; *Instituţii feudale*..., 257–259).

сѫдъ (същ., м. р.) – Вирг. 78, 87, 104, Мр. 46; Пр. 19, 70; К 15:5–6, 18:12–13, 41:1–2, 57:1–3, 58:1–3, 75:1–2, 77:9–11. **сѫдище** (същ., ср. р.) – Вирг. 36–37, 109, 110 || Етим.: От „**som-*“ и индоевропейското „**dhe-*“ (със значение на „правя“, „дело, произведение“, „сделка“). Първоначалното значение на термина е свързано с всичко, което прави единство, обединява, откъдето иде и значението на „съд (нещо, което съдържа определен обем)“ > „мярка“ > „меря, премервам“ > „преценявам, съдя“ (Фасмер, III, 794). || Знач.: „Съд“, гр. „κρίσις“, „κριτήριον“, лат. „judicium“. (*Instituţii feudale*..., 11–12, 257 suiv., 267 suiv., 460).

сѫпостатъ (същ., м. р.) – Пр. 70, 89; К 19:11–14, 23:15–17, 62:8–10, 77:1. || Етим.: От „**сѫ-**“ и „*ро-statъ*“ (от морфемата „*-st-*“ с идея за „стоене“. В семантическо отношение може да се сравни с лат. „antistes, -stitis“ = „началник“ и грц. „ἀντιστάτης“ = „противник“, „неприятел“, „враг“. (Фасмер, III, 805) || Знач.: „Противник“, „враг“.

сѫпьрь (същ., м. р.) – Вирг. 108 || Етим.: От старослав. „*so.*“ = „с“, грц. „συν“, лат. „cum“ и „**perti*“ = „бия“. Индентична дума с „**сѫпьрьникъ**“. (Фасмер, III, 718) || Знач.: „Съперник“, гр. „ἀντίδικος“, лат. „adversarius“. Думата обозначава също и страните в процеса.

сѵнкелъ (същ., м. р.) – НП V.3 с. 83 (=Н 33). || Етим.: Транслитерирано от грц. „σύγκελλος“. || Знач.: „Синкел“, служба в църковната администрация.

тать (същ., м. р.) – Мр. 38, К 15:25, 16:3–4, 42:4–7, 78:1–3. || Етим.: Праславянската дума е свързана с келтската „taid“ (същ., м. р.) = „крадя“ и грц. „τητάω / τατάω“ = „лишавам, отнемам“. Навярно е прастара заемка от келтските езици. (Фасмер, IV, 28) || Знач.: „Крадец“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

татьба (същ., ж. р.) – К 27:22–23, 48:11–13, 67:19–21. || Етим.: Вж. „**тать**“. || Знач.: „Кражба“.

тварико (същ., ср. р.) – Рил. 78 || Етим.: Вж. „**арико**“ et „**рикос**“. (Дуйчев, *Рилската грамота*, 65). || Знач.: Допълнителен данък, идентичен с грц. „ἀερικόν“. (вж. „**арико**“).

технитарь (същ., м. р.) – Мр. 23 || Етим.: Транслитерация на грц. дума „τεχνητάρης“ (de „τέχνη“ = „изкуство“, „занаят“). || Знач.: „Занаятчия“. (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 118).

типикъ (същ., м. р.) – Пр. 67 (1). || Етим.: От грц. „τυπικόν“. || Знач.: „Типик“, „устав“. Сборник църковни и монашески правила, вкл. и за богослужението.

топцикалъ (същ., м. р.) – Вирг. 15, 99 || Етим.: Неясна етимология. || Знач.: Служител с съдебно-полицейски функции. (Билярски, *Институциите...*, 335–336).

травынина (същ., ж. р.) – Вирг. 101 || Етим.: Иде от „**trawa/trewa*“, което е свързано със значението „консумирам“, „ям“, „отравям/тровя“. „Трева“, от което чрез наставката е образувано съществително от женски род. (Фасмер, IV, 91–92) || Знач.: Такса за използуване на пасбищата или право на тяхното ползуване, грц. „ἐννόμιον“, от „νομή“ = „пасбище“, „трева“, „фураж“, „пасене“ (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 123 ; Oikonomidès, *Fiscalité*..., pp. 72–76).

тръговати (глаг.) – Браш. 3 || Етим.: Вж. „**тръгъ**“ (Skok, *Etimologijski rječnik*, III, 499–500) || Знач.: „Търгувам“, „извършвам търговия“.

тръгъ (същ., м. р.) – МАД 23, 24, Вирг. 30, 31 два пъти, 103, К 57:7–9. || Етим.: Думата е сродна с албанската „ tregë“ (= „пазар“) и „trëgtar“ (= „търговец“). Възможно е да има корените си в средиземноморските езици отпреди идването на славяните на Балканите.

Някои изследователи намират връзки с асиро-вавилонската „*tamgaru*“ (= „търговец“) > арамейската „*taggara*“ > арменската „*tadžir*“. (Skok, *Etimologijski rječnik*, III, 498–499) || Знач.: „Пазар“, „панаир“, гр. „ἀγορά “, лат. „forum“. Производни думи могат да означават на някои южнославянски езици и на румънски „град“. (Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 95; Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику“, с. 155).

тъмьница (същ., ж. р.) – Вирг. 102; H 35; K 22:15–17, 49:7–9 bis, 70:2–4. || Етим.: Произлиза от „тьма“ = „тъмнина“ и свързано с ирландската дума „temel“ със същото значение и с латинската „tenebrae“ (мн. ч.). Значението „тъмница“, „затвор“ произлиза от това. (Фасмер, IV, 133–134) || Знач.: „Тъмница“, „затвор“, грц. „φυλακή“, лат. „carcer“. Думата може да има отношение не само към углавното право, но и към ангариите, някои от които включват повинността за пазене на затвори. Глаголът, който се употребява в H 35 е „седя“ („в тъмница седя“). (Ильинскій, *Грамоты...*, с. 124 ; *Instituţii feudale*…, pp. 243–245, 468).

оубити/оубивати (глаг.) – Рил. 66; Пр. 44 (1), 65 два пъти; K 1:12–14 || Етим.: От глаг. „бити“ (= „бия“ с индоевроп. корени: „*bhoi-“, „*bhi-“) и представката „оу“. (*БЕР*, I, 51–52, Фасмер, I, 169, IV, 142, Rajkova, „Sur la terminologie juridique médiévale“, 38–47). || Знач.: „Убивам“, „погубвам“, гр. „κτείνειν“, лат. „occidere“. (*Instituţii feudale*…, 341–342).

оубиица (същ., м. р.) – K 7:5–8. || Етим.: Вж. „оубити“. || Знач.: „Убиец“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33)

оубои (същ., м. р.) – K 14:1–4, 73:18–19. || Етим.: Вж. „оубити“. || Знач.: „Убийство“, грц. „φόνος“.

оубѣжище (същ., ср. р.) – H 1. || Етим.: От „бягам“ < праслав. „“běžěti“. Сродно с литов. „begti“, латв. „bêgt“ = „бягам“ и гр. „φέβομαι“ = „бягам“ и „φόβος“ = „страх, уплаха“. (*БЕР*, I, 106–107) || Знач.: „Убежище“.

оукоризньнъ (прил.) – AX 201. || Етим.: Производна на „корити“ от праслав. „*kariti“, което навярно е отименен глагол от праслав. „*kar“. Сродно с латв. „karinât“ = „дразня“, грц. „κάρνη“, лат. „carino“ – „хуля“, „осмивам“ и староирл. „caire“ = „упрек“. (*БЕР*, II, 651; Фасмер, II, 320–321) || Знач.: „Заслужаващ укор/наказание“, „съдържащ укор/наказание“. Има пряко отношение към оценката на извършването на противоправни деяния.

оумарити/оумарıати (глаг.) – K 7:5–8, 8:16–19 bis, 48:6–7, 51:17. || Етим.: От „моръ“ и „морити“ < праслав. „*marъ“ от индоевроп. „*móros“ < „*mer-“ със значение, свързано със „смърт“. (*БЕР,* IV, 236–237, 250–252; Фасмер, II, 651) || Знач.: „Уморявам“, „убивам“, „погубвам“. (*Instituţii feudale*…, 341–342).

оуставъ (същ., м. р.) – Пр. 45 (4); K 3:11–13, 58:7–9. || Етим.: От „ставити“, което иде от морфемата „-ст-“. От „установявам“, „правя нещо да стои/да бъде“. Сходно с грц. „σύνταγμα“ и лат. „constitutio“ || Знач.: „Устав“, „сбор от конститутивни правила“.

оустроение (същ., ср. р.) – Пр. 86 (1). || Етим.: Вж. „оустроити“. || Знач.: „Порядък“, „ред“, „правила“.

оустрои (същ., м. р.) – K 11:23–24, 57:21–22. || Етим.: Вж. „оустроити“. || Знач.: „Подреждане“, „ред“, „правило“.

оустроити (глаг.) – K 12:20–22, 26:2–3. || Етим.: От „строити“, което е свързано със значението на „приготвям“, „внасям порядък“, „сроя“, „създавам“. (Фасмер, III, 780) || Знач.: „Сътворявам“, „назначавам“, „поставям“.

оутвръдити (глаг.) – Пр. 45 (4). || Етим.: От праслав. „*tvьrdъ“ = „твърд“. „Правя нещо твърдо/сигурно“. (Фасмер, IV, 32) || Знач.: „Утвърждавам“, „потвърждавам“.

оученикъ (същ., м. р.) – Пр. 56 (1). || Етим.: От „оучити“ от праслав. „*učiti“, свързано посредством редуване на гласни с „*vykno.ti“ = „вниквам“. (Фасмер, IV, 179–180) || Знач.: „Ученик“, лице, което се обучава. Има отношение към статуса в гилдиите и др.

оучинити (глаг.) – K 35:14–17, 37:13–15. || Етим.: От глагола „чинити“ = „устройвам“, „разполагам“ и с думата „чинъ“ = „ред“, „порядък“, гр. „τάξις“. (Фасмер, IV, 362–363) || Знач.: „Поставя“, „определя“, „наредя“, „назнача“, грц. „τεταγμένος“.

оучитель (същ., м. р.) – Пр. 89. || Етим.: От „оучити“. Вж. „оученикъ“! || Знач.: „Учител“, „лице, което преподава знания“. Има отношение към статуса.

фаигнълъ /или фаингълъ/ (същ., м. р.) – Браш. 1 || Етим.: Неясна етимология, навярно маджарска. || Знач.: Може би става дума за фамилно име. Има също и идея, че това е институция на комуната на Брашов (Kronstadt) – корените се търсят в маджарската дума „felügyelo“. Ако възприемем тази много критикувана позиция, то цитираният служител ще е след жупана и фолнога.

Терминът не принадлежи към административния език на средновековна България. (Cleminson, „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира“, 370; Маслев, „Брашовската грамота на цар Иван Срацимир: принос към нейното проучване“, 88).

фолногъ (същ., м. р.) – Браш. 1 || Етим.: Вероятно от маджарската дума „főnök“ = „командир“, „ръководител на някаква общност“. || Знач.: Институция на града Брашов (Kronstadt). В писмото-грамота на цар Йоан Срацимир този сановник е споменат след жупана. В Седмоградско и Влашко съществува едноименна селска институция – там „фолног“ е бил ръководителят на селската община. Вероятно във Влашко е дошла от Трансилвания. В цитирания случай обаче става дума за един от ръководителите на комуната на саксонския град Брашов, чието наименование на унгарски е било „folnagy“, на латински „villicus“ и на немски „Hann“. Институцията не е българска, нито обозначаващият я термин е присъствувал в българския административен или политически речник. Присъствува тук, защото е цитирана в български документ. (*Instituţii feudale*, 199; Philippi, *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15 Jahrhundert*, 131 ; *Instituţii feudale*…, p. 199; Cleminson, „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира“, 370).

форосъ (същ., м. р.) – Дубр. 10–11 || Етим.: Заемка на грц. „φόρος“, като е запазено даже окончанието. || Знач.: „Панаир, тържище“, лат. „forum“.

фоунъ (същ., м. р.) – Мр. 37, Вит. 12 || Етим.: Транслитерация на грц. „φόνος“. || Знач.: „Човекоубийство“, грц. „φόνος“, лат. „homicidium“.

хартофоулаѯъ (същ., м. р.) – Н 30. || Етим.: Транслитерирано от грц. „χαρτοφύλαξ“ със запазено номинативно сигматично окончание. || Знач.: „Хартофилакс“ – църковна служба, която е произлязла от идеята „пазител на документите“, на архива. Нещо като църковен канцлер. Имало е хартофилакси на митрополиите, на патриаршията и т. н.

хлакъ (същ., м. р.) – К 61:6–7. || Етим.: Неясна етимология. Всички преложения са изключително гадателни. (Фасмер, IV, 257–258) || Знач.: „Безбрачен“, „който не е сключил брак“, грц. „ἄγαμος“.

хлѣвъ (същ., м. р.) – Мр. 32, Рил. 65 || Етим.: Вероятно прастара заемка от германските езици (гот. „hlaifs“, староисланд. „hleifr“) или от китайски, което е по-малко вероятно. (Фасмер, IV, 241–242) ||

Знач.: „Хляб“ грц. „ἄρτος“, „ψωμίον“, лат. „panis“. Правното значение на термина се свързва с особено задължение на населението да доставя храна на преминаващи войска или държавни служители или пък със задължително изкупуване за същата цел. Някои автори го свързват с тегобата, наречена в Империята „ψωμοζημία“, което се отрича в най-новите изследвания. (Ласкарис, *Ватопедската грамота*, 44 ; Ангелов, Принос към поземлените отношения във Византия, 43; Cvetkova, „Influence exrecée…“, 251; Литаврин, *Болгария и Византия*…, 327–328; Меловски, „Кон прашањето за псомоземиата“, 111–117; Oikonomidès, *Fiscalité*…, 108–109).

ходатаи (същ., м. р.) – Вирг. 96, К 46:5–7, 74:9–10. || Етим.: От глагола „ходити“ = „ходя“. (Фасмер, IV, 252–253) || Знач.: „Ходатай, посредник“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

ходатаиство (същ., ср. р.) – Зогр. 1, 22, 35, 68 || Етим.: Вж. „ходатаи“ || Знач.: „Ходатайство, застъпничество“.

хора (същ., ж. р.) – Дубр. 1, 2, 3, 5 два пъти, 6, Вирг. 97–99, Мр. 27, 28; Пр. 44 (1), 48 (4). || Етим.: Транслитерация на гръцката дума „χώρα“ = „страна“. || Знач.: Наименование на административно-териториална единица в България през XIII в. (Biliarsky, „Les circonscriptions administratives ....“, 179–180).

хоржгъı (същ., ж. р.) – Пр. 45 (4), 89. || Етим.: Праслав. дума „*horǫgy“ е стара заемка с посредничеството на тюркските езици на монголската дума „oruŋgo“, „ oruŋga“ = „знак“, „знаме“. (Фасмер, IV, 268–269) || Знач.: „Хоругва“, „знаме“. Очевидно в случая на Пр. 45 (4) и 89 става дума за царски знак. Думата се среща в същия смисъл и у Патриарх Евтимий, а от преписката на папа Инокентий III е известно, че той е изпратил знаме на цар Калоян, което очевидно е било от голямо значение за владетеля.

храмъ (същ., м. р.) – Н 28, 46, 47, 66, 70, 73, 84_2; Пр. 48 (4) bis, 54. || Етим.: От „*xormъ“ = „постройка“, заимствувано в латв. като „karms“. Сродно със староинд. „harmyán“ = „крепост“. Вж. и араб. „haram“ = „свещената част от дома“. Може да има връзка и с хетската дума „karimmi“ = „храм“. Като цяло думата носи значението на „сграда“, „защитеност“. (Фасмер, IV, 265–266, 273) || Знач.: „Храм“, културно място на определена религия, което обикновено е строго правно регламентирано.

хранити (глаг.) – АХ 201, 202, 203. || Етим.: От праслав. „*xorna, *xorniti“, което е родствено с лат. „servo, -are“ = „спася-

вам“, „съхранявам“ и авест. „haurvaiti“ = „предпазвам“. Има връзка и с думата „храна“. Като цяло значението е свързано с „охрана“, „хранене“, „запазване“. (Фасмер, IV, 266) || Знач.: „Спазвам“, „запазвам“, „пазя“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие,* с. 62–64).

хрисовоулъ (същ., м. р.) – Вирг. 96, 104, 106, 108, Мр. 12, 18, 43, 47, Вит. 1, 15; НП I.10А с. 126; Пр. 48 (4); хрисовоула (същ., ж. р.) – Вирг. 9 || Етим.: Пряка заемка н гръцката дума „χρυσόβουλλον“ без окончанието за именителен падеж. || Знач.: Става дума за съкращение на „χρυσοβούλλιος λόγος“ (= слав. „златопечатьное слово“, лат. „bulla aurea“). Императорски акт от най-висока степен. (Dölger, *Diplomatik*, S. 36 ff; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXX–LXXVI; *Instituţii feudale*…, 60–61, 226; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 38 сл.).

христолюбивъ (прил.) – Зогр. 10, 19, Рил. 1–2; Н 47, 67, 70, 74; Пр. 31, 47, 50 (1), 51 (1), 53, 54 bis, 56 (1), 57, 58 (2), 80 два пъти, 98, 106; К 2:25–27, 3:14–15, 20:4–7. || Етим.: Калкирано на основата на гръцката дума „φιλόχριστος“. || Знач.: Един от епитетите на владетеля; „този, който обича Иисус Христос“, лат. „philochristus“.

царевъ/царинъ/царьскъ/царювъ (прил.) – Вирг. 14, Мр. 2, 8, 49, Рил. 39, 110; Н 46, 80; Пр. 98, 99, 106; К 39:8–10, 40:19–20. || Етим.: Прилагателно от „царь“ || Знач.: Нещо свързано или принадлежащо на царя, „царски“, грц. „βασιλικός“, лат. „imperialis“. В сигилиона на деспот Алексий Слав се използува думата „ἀνακτορικός“ (от „ἀνάκτωρ“= „суверен, владетел“ – *Actes de Vatopédi,* I, No 12 редове 25, 32).

цариградъ/царевградъ (същ., м. р.) – Н 75 (Търново); Пр. 15, 52, 57 (Търново). || Етим.: От гр. „Βασιλεία Πόλις“. || Знач.: „Град на царя“, „столица“. Има тясна връзка с имперската столична идеология.

царина (същ., ж. р.) – Вирг. 103 || Етим.: От „царь“. || Знач.: Нещо свързано с владетеля. В източнославянските езици и румънски думата означава „пасбище“, ала на сръбски означава „мито“. Такова е и значението на термина в цитирания документ. (Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“, с. 96; Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику “, с. 155)

царица (същ., ж. р.) – Н 49, 70; НМ 6, 9 (тип V); Пр. 16, 38 (2), 45 (4), 56 (1), 56 (2), 59, 61, 80, 89, 117; К 18:1–3. || Етим.: Вж. „царь“. || Знач.: „Царица“.

царь (същ., м. р.) – Ватоп. 28, Дубр. 13, МАД 3, Вирг. 1, 2, 4, 6, 8, 9, 10 пет пъти, 11 пет пъти, 12, 34, 40, 65, 68, 79, 93, 107, 112, 114, Зогр. 10, 19, 31, 70, 36, 39, 44, 59, 74, Мр. 8, 11, 44, 51, 53, Рил. 2, 4, 8, 11, 85 три пъти, 95, 99, 112, Вит. 3, 23, Браш. 1, 8; АХ 203; НП III.3Бв с. 65, I.3 с. 99, I.4 с. 101, I.5 с. 105, I.6 с. 110, I.7 с. 113, I.8 с. 117, I.9 с. 122, I.10 с. 126, I.10Б с. 127, IV.5 с. 140, IV.8 с. 141; Н 1, 31 два пъти, 44, 45 два пъти, 46 пет пъти, 47 два пъти, 48, 53, 58, 59, 60, 62, 63, 67, 68, 69 четири пъти, 70, 72 два пъти, 73 четири пъти, 74 пет пъти, 80, 82, 83, 84_4, 85 (1) – великъ царь; НМ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17; Пр. 12 (1), 14, 15, 16, 17, 38 (2), 40 два пъти, 42 три пъти, 43, 44 (1), 45 (2) два пъти, 45 (3), 45 (4) двадесет и един пъти, 49 (1) два пъти, 50 (1), 50 (2), 51 (1), 53 два пъти, 54 два пъти, 56 (1) шест пъти, 56 (2) девет пъти, 56 (3), 56 (4), 56 (5), 57, 58 (2), 59 два пъти, 61, 71 (3), 80 пет пъти, 89 два пъти (единия път е упоменат „млад цар“), 91 (1), 94 (8) два пъти, 95 (2), 101 два пъти (единия път е упоменат „млад цар“), 105, 117; К 2:1–3, 2:5–7, 4:8–9, 4:10–11, 7:2–4, 15:19–21, 18:1–3, 18:3–4, 35:12–13, 35:13–14, 35:14–17, 35:17–18, 35:20, 36:1, 36:2–3, 36:7–8, 36:14–16. 36:16–18, 37:6–7, 70:4–6, 70:6–7. || Етим.: От лат. „Caesar“. Първоначалната форма е била „цѣсарь“> „цьсарь“> „царь“ и тя е била заета от славяните от готския език (източногермански) във формата „**Káisar*“, а не пряко от латински или гръцки. Съществува също идея, че формата с „ь“ в корена представлява стара латинска заемка от балканския ареал. (Фасмер, IV, 290–291) || Знач.: „Цар“, владетелска титла от имперска степен; гр. „βασιλεύς“, лат. „imperator“. Славянският термин е напълно идентичен с гръцкия „βασιλεύς“, що се отнася до светската имперска титла, както и относно титлите на библейските владетели на Израил и Иудея, а също и до Небесния Цар, Господ Иисус Христос. Това означава, че в светската си част съответният латински термин ще е „imperator“, а в религиозната област (включително и за текста на Светото Писание) ще е „rex“. (Радославовъ, „Титлите на българските владетели“, с. 168 сл., 174 сл.; Романски, „Симеоновата титла ‘цѣсарь’“, *Български преглед,* I, 1, 1929; Дьолгер, „Царската власт в България и императорската във Византия“, *Родина,* I, 3, 1938/1939; Д. Ангелов, „Към въпроса за царската власт в средновековна България“, *Сб. в памет на Ал. Бурмов,* София, 1973; Коларов, „Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии, *Etudes balkaniques*, 3, 1978, passim; Дуйчев, „Върху някои български имена и думи“, с. 341; Г. Бакалов, *Средновековният българ-*

ски владетел (Титулатура и инсигнии), София, 1995; Б. Успенский, *Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов,* Москва, 2000; Божилов, „Документи на българските царе“, с. 42–44).

цар҃ство/цар҃ствие (същ., ср. р.) – Ватоп. 1, 7, 9, 15, 21, 24, МАД 2, 4 5 два пъти, 7, 9 два пъти, 10, 11, 12, 13, 14, 15 два пъти, 16, 17 два пъти, 18, 21, 22 два пъти, 26 два пъти, 29, 31, 32 два пъти, 35 два пъти, 36 два пъти, 38, 39, 47 два пъти, 49, 54; АХ 202; Н 47, 73 два пъти, 79; Пр. 14, 42, 45 (3), 45 (4), 51 (1), 53, 56 (1) два пъти. 57, 58 (2), 59 два пъти, 80 два пъти, 89, 101, 114; К 4:22–24, 14:4–5, 21:4–5, 31:2–4, 31:17–18, 31:18–20, 36:12–13, 43:18–20, 45:4–5, 46:5–7, 50:17–19, 54:4–5, 63:19–21, 64:17–18, 65:1–3, 68:18, 69:16–18, 72:17, 75:24–25. || Етим.: От „цар҃ь“ (вж.!). || Знач.: 1) „Царство“, държавата, намираща се под властта на царя; гр. „βασιλεία“, лат. „imperium, regnum“. 2) Самата власт на царя. 3) Особено във формулата „цар҃ство ти / ми“, която е превод на гръцката „βασιλεία σου / μου“ става дума за самия цар. Обръщение към него или формула за самоназоваване. (вж. в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник). В гръцкото завещание на Мелнишкия митрополит Павел (1216 г.) във владенията на деспот Алексий Слав думата „βασιλεία“ или даже „ἁγία αὐτοῦ βασιλεία“ (*Actes de Vatopédi,* I, No 12 редове 4, 5, 7, 22, 23, 25) се употребява за властта и държавата на деспота, което е потвърждение за неговите претенции за независимост и/или за българския трон.

цар҃ствовати (глаг.) – Мр. 8, Пр. 15, 42, 45 (4), 47, 48 (4), 80; К 23:12–15, 35:17–18, 64:5–8, 67:7–9. || Етим.: От „цар҃ь“ (вж.). || Знач.: „Царувам“, „управлявам“, гр. „βασιλεύειν“, лат. „imperare/regnare“.

цр҃къвьнъ (прил.) – Вирг. 80, 90, 90–91, 91 ter; Пр. 44 (1), 45 (4), 48 (4), 106; К 11:12–13, 12:1–3, 12:3–6, 39:16–18, 63:16–17. || Етим.: От „цр҃къı“ (вж.!). || Знач.: Това, което принадлежи/свързано е с Църквата, гр. „ἐκκλησιαστικός“.

цр҃къı (същ., ж. р.) – МАД 41, 42 tr., 45, 49 два пъти, 50 ; Вирг. 2, 4, 36, 44, 67, 68, 72, 81, 84, 85 два пъти, 86, Мр. 1, 4, 8, 10, 15, 39, Рил. 3, 6, 9, 25; АХ 202; Н 7, 15, 16, 17, 18, 30, 40 (цр҃къвь), 64, 73; Пр. 1, 14, 65, 106; К 3:11–13, 8:21–23, 11:1–3, 11:17–18, 15:12–14 15:15–16, 15:19–21, 15:21–22, 19:3–6, 22:8–10, 25:9–10, 26:5–6, 30:1–2, 31:14–16, 33:19–20, 34:15–16 два пъти, 36:10–12, 36:13–14, 44:11–12, 65:12–14, 65:14–15, 68:5–6, 68:8–10, 67:26, 71:4–7, 74:13–14, 79:14–15. || Етим.: Прастара заемка от езика на готите-ариани – „**kirikô*“ (= „църква“). Германската дума произлиза от гръцката „κυρικόν“ < „κυριακόν“ = „(място) на Господ “. (Фасмер, IV, 300) || Знач.: „Църква“ (във всички смисли на думата), гр. „ἐκκλησία“, лат. „ecclesia, templum“. (*Instituţii feudale*…, 45–48; Minčeva, „Entstehungswege“, S. 57–58).

цѣна (същ., ж. р.) – Пр. 14, 15, 31, 117. || Етим.: От праслав. „*cěna“, родствено с литов. „káina“ = „цена“, „полза“, авест. „kaena-“ =“възмездие“, „мъст“, „наказание“, гр. „τίνω“ = „извършвам покаяние“, ирланд. „cin“ = „вина“, „дълг“. (Фасмер, IV, 298) || Знач.: „Цена“, „заплащане“.

чинъ (същ., м. р.) – Пр. 44 (1), 47, 48 (4); К 11:12–13, 12:1–3, 12:3–6, 15:12–14, 33:19–20. || Етим.: Свързано с глаг. „чинити“ = „разполагам“, „уреждам“. Родствено със староинд. „cinoti“ = „разполагам“, „струпвам“, „събирам“, авест. „čayeiti“ = „избирам“ и гр. „ποιέω“ = „правя“. (Фасмер, IV, 362–363) || Знач.: „Чин“ (в двете си значения на „степен“ и на „ред на църковно богослужение“), „ранг“, „ред“, грц. „τάξις“. (*Instituţii feudale*…, 100).

чиноначалникъ (същ., м. р.) – Пр. 44 (1). || Етим.: Калка от гр. „ταξιάρχης“. || Знач.: „Чиноначалник“, „началник на ангелските чинове“. Става дума за св. архангел Михаил.

чръгоубъıлıа (същ., м. р.) – Н 31. || Етим.: Съставен термин „ичиргу боила“, състоящ се от „боила“, което е наименованието на висшия клас на прабългарската аристокрация и частта „ичиргу“, което определя втората част. Тя бива извеждана от старотюркския корен „ič“, който бележи „вътрешност“, „вътре“, всичко свързано с вътрешността и центъра. Цитираният тук надпис е единственото място, където интересуващият ни термин се среща на славянски език – обикновено разполагаме с него в гръцки и в някои латински текстове. || Знач.: Висш държавен сановник от времето на Първото българско царство. „Боила на вътрешността“, „боила на Вътрешната област“, „вътрешен боила“. Втори по ранг сановник в държавата, следващ непосредствено боила кавхана. (Гюзелев, Ичиргу боилите, 123–181).

чръгоубъıльство (същ., ср. р.) – Н 31. || Етим.: Вж. „чръгоубъıлıа“. || Знач.: „Чергубилство“ или „ичиргу боилство“ – наименование на самата служба на ичиргу боила.

чрънориꙁьць (същ., м. р.) – Н 31; Пр. 1, 74. || Етим.: От „чрънъ“ = „черен“ и „ризꙗ“ = „риза“; „който е с черни одежди“. || Знач.: „Монах“.

чрьноставьць (същ., м. р.) – Мр. 36 || Етим.: От „чрьнъ“ = „черен“ и „ставьць“ = „старец“, „монах от определен ранг“. || Знач.: „Монах“, грц. „μοναχός“, лат. „monachus“.

чрьньць (същ., м. р.) – НП V.3 с. 81; Н 33; Пр. 2, 17, 54; К 43:12–13, 49:3–5, 49:5–6, 51:18–19, 52:1–2, 53:1–2, 53:6, 53:13–14, 54:6–8, 56:21–22, 55:13–15, 56:21–22. || Етим.: От „чрьнъ“, което е свързано с одеждите на монасите. || Знач.: „Монах“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 37).

чрьньчьскъ (прил.) – К 52:13–14. || Етим.: Вж. „чрьньць“. || Знач.: „Монашески“, „на монаха“.

чрьньчьство (същ., ср. р.) – К 43:6–7, 43:11–12. || Етим.: Вж. „чрьньць“. || Знач.: „Монашество“.

чрьньчьствовати (глаг.) – К 57:17–18. || Етим.: Вж. „чрьньць“. || Знач.: „Монашествувам“.

чрьтогъ (същ., м. р.) – Пр. 45 (4) || Етим.: Древна прабългарска заемка от староперсийски – „čartak“ (от „čar“ = „четири“ и „tak“ = „високата част на дома“, „потрик“, „балкон“). По-сетнешно развитие на тази дума води до „чердак“. (Фасмер, IV, 348) || Знач.: „Дворец“, „палат“, „чертог“.

чьстьнъи/всечьстьнъи/пръчьстьнъи (прил.) – Пр. 31, 65. || Етим.: От праславянската дума „*čьstь“, което е свързано с глагола „чисти“ = „почитам“. Родствено е със староинд. „cíttiṣ“ = „мислене“, „разбиране“, „намерение“, авест. „čisti-“ = „мислене“, „познание“, „разбиране“, а също и староинд. „cétati“ = „съблюдава“, „отбелязва“, „мисли“. (Фасмер, IV, 350) || Знач.: Епитет, употребяван за владетеля и други висши сановници. (*Instituţii feudale*…, 342–343).

чадь (същ. събир., ж. р.) – АХ 200; Н 74, 85 (2); Пр. 45 (4), 48 (4), 59; К 17:10–12. || Етим.: От праслав. „*čędo“, което по-рано е било приемано за производно на старосакс. и старовисоконем. „kind“. Напоследък това се отхвърля и се приема сродство с думите „начьнѫ“, „начати“ и „коньць“, както и с грц. „καινός“. (Фасмер, IV, 310–311) || Знач.: „Потомство“, „народ“.

шьпътьникъ (същ., м. р.) – К 74:1–3. || Етим.: От праслав. „*šъrъtъ“, „*šъrъtati“ = „шепот“ и „шептя“. Изградени са като звукоподражателни. (Фасмер, IV, 428–429) || Знач.: „Клеветник“, „обвинител“.

щедрота (същ., ж. р.) – Зогр. 34 || Етим.: Произлиза от старослав. „*ščedrъ“ = „щедър“, който е свързан с грц. глагол „σκεδάννυμι“ = „разпръсквам“ „разпространявам“, „разпилявам“. (Фасмер, IV, 499) || Знач.: „Щедрост“, грц. „οἰκτιρμός“, лат. „misericordia“.

ѫжика/ѫжьникъ (същ., м. р.) – Пр. 101. || Етим.: Произлиза от индоевроп. „*ang'h-y-“ през праслав. „*oz-jo-“ със значение „връзвам“, сродно с грц. „ἄγχω“ и лат. „ango“ (= „връзвам“). От същия корен произлиза думата „въже“ и рус. „узник“ (от старослав. „ѫжьникъ“ = „затворник“). (*БЕР*, I, 202, Фасмер, I, 374, IV, 152, 154) || Знач.: „роднина“, „родственик“, грц. „συγγενής“, лат. „consanguineus“. Очевидно значението иде от „свързаността“ между родните. (Христова, Караджова, Узунова, *Бележки...*, 101, с. 178; Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

ѫродьство (същ., ср. р.) – К 7:10–12. || Етим.: От „ѫродъ“ = „урод“, гр. „μωρός“, „ὑπερήφανος“, което иде от „родъ“ (вж.!) с представка за отрицание. Идеята е за „безроден“, „този, който няма род“, откъдето се е развило другото значение. (Фасмер, IV, 168, 5340 || Знач.: „Юродство“, „безумие“, грц. „μωρία“. Терминът е свързан с определени монашески практики.

ѧзъıкъ (същ., м. р.) – 1) Зогр. 14; АХ 203; Пр. 62; К 2:18–20, 66:10–11, 68:8–10. || Знач.: В конкретните цитати значението е „народ“, гр. „ἔθνος“, лат. „populus“. 2) єзикъ – МАД 30 bis, 31 bis || Знач.: В конкретния случай на договора с Дубровник от 1253 г. думата означава „завещание“. (Дуйчевъ, *СБК*, II, 335) || Етим.: От старослав. „*języ-kъ“, което произлиза от индоевроп. „*dn̥ĝhu-“ = „език“. Това значение не ще ни интересува и няма да бъде отбелязвано в словника. Значението „народ“ е вторично. (*БЕР*, I, 483; Фасмер, IV, 550–551).

СЛОВНИК НА ПРАВНАТА ЛЕКСИКА ОТ ZAKONЪ SOUDЬNЪIJI LJUDЬMЪ

бесътъщета (същ., ж. р.) – Уст 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ἀζήμιος“ („**бесътъщетъı творити**“ = „ἀζήμιον ποιέω“); Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „ἀζήμιος“ („**бесътъщетъı творити**“ = „ἀζήμιον ποιέω“); Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 = Е. XVII. 12 7 „ἀζήμιος“ („**бесътъщетъı творити**“ = „ἀζήμιον ποιέω“).|| Етим.: От „щета“. || Знач.: „Обезщетяване“, поправка или възмездяване за нанесени щети, които могат да бъдат морални или материални.

вещиньница (същ., ж. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма точно съответствие в гръцкия текст: „διαγιγνωσκομένου τοῦ πράγματος“. || Етим.: От „читити“ = „подреждам“, „слагам в ред“, „правя“, „извършавам“, свързано е със значението „чин“ = „ред“, „порядък“, „ранг“, грц. „τάξις“ (Фасмер, IV, 362–363). || Знач.: „Безчинство“, „нещо нередно“, в случая означава нарушаване на определени морални и религиозни норми. Традиционно се смятало от юристите, че става дума за субстантив за лицето, което е извършило безчинство. Всъщност това е точен превод на гръцкия текст. К. Максимович смята думата за моравизъм, защото не се среща в паметници изън кръга на тези, създадени в Моравия. Трябва да се отбележи, че сходни форми откриваме и в български текстове, като този на презвитер Козма. (MMFH, 181; Vašica, L'origine cyrillo-méthodienne…, 169; Proházka, ZSL, 362; Cibranska, ЗСЛ, 200–201; Максимович, *ЗСЛ*, 89).

вещиньникъ (същ., м. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = няма. || Етим.: Вж. „**вещиньница**“.|| Занч.: Вж. „**вещиньница**“.

влѫдити (глаг.) – Уст. 4, Now. 4, Wars. 4 („**влѫдѫщии**“) = няма; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = Е. XVII. 22 „πορνεύω“ („**влоудѫи**“ = „πορνεύων“, „който блудствува“). || Етим.: От индоевроп. *bhlendhn = „сънливост“, „мързел“, от което се е развило значението „блуждая“, „скитам се“ и „срамувам се“; в германските езици това е дало и значението „сляп“, „ослепявам“. (БЕР, I, 57, СДРЯ, I, 234–235; Фасмер, I, 180) || Знач.: „Блудствувам“, „развратнича“. Става дума за изпълнитеното деяние на различни престъпления. Няма специалното значение на съвременния български юридически термин „блудство“ в смисъл на „извършвам (противоправно) възбуждане или задоволяване на сексуално желание без съвъкупление“.

власти (глаг.) – Уст. 6, Нов. 7, Варс. 7 = Е. XVII. 23 „πορνεύω“ („**влѫдоуюции**“ = „πορνεύων“, „който блудствува“). || Етим. Вж. „**влѫдити**“. || Знач.: Вж. „**влѫдити**“.

богатьство (същ., ср. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „εὔπορος“. || Етим.: Вж. в общия словник на термините. || Знач.: Вж. в общия словник на термините.

врань (същ., ж. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 πόλεμος. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

велѣти (глаг.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма. || Етим.: Вж. общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

вещь (същ., ж. р.) – Уст. 3, нов. 3, Варс. 3 („дело“) = Е. XVIII. 1 πράγμα; Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 („дело“, „случай/казус“) = няма; Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 два пъти („дело“, „претенция“, „спор“, а сетне „вещ“, „претенция“) = Е. XVII. 5 „πράγμα“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник. Трябва да се отбележи, че по линия на по-описателния метод в някои текстове на ЗСЛ (например за правото на убежище), думата се употребява като „вина“. (Максимович, *ЗСЛ*, 42, 49).

вина (същ., ж. р.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 (употребено с глагола „**сътворити**“) = Е. XVII. 1 „αἰτία“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник. В преписа от Иоасафовската Кормчая от XVI век думата за „вина“ в последния член за ЗСЛ „О малъженоу“ в евангелския цитат е предадена като „**врѣма**“, което се определя като ясен моравизъм, възникнал според Й. Вашица в резултат на табуирането на думите за съпружеската изневяра. (Максимович, *ЗСЛ*, 89–90).

виноград (същ., м. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ἀμπελών“. || Етим.: Заимствувано от гот. „weinagards“, вероятно от кримските готи, в езика на които думата е „wigart“. (Фасмер, I, 317) || Знач.: Правното му значение е свързано с лозето като имот. Има отношение към вещното право.

владъıка (същ., м. р.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 (два пъти) = Е. XVII. 5 „ἀρχή“ и „ἄρχων“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

власть (същ., ж. р.) – Уст. 7а, Нов. 2а = няма; Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 (два пъти) = Е. XVII. 5 „ἐξουσία“ и „**въ власть бъıвлѣ**“ =

„ἄρχομαι“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

воина (същ., ж. р.) – Уст. 24, Нов. 26, Варс. 26 „**на воинѣ**“ („на война“, „по време на воина“) = Е. XVII. 10 „ἐν φοσσάτῳ ἤτοι ἐν ἐκσπεδίτῳ“ („/бидейки/ в армията или в кампания“). || Етим.: От индоевропейския корен *wei-, *woi- = „гоня“, „ловя“; сродни са гръцкия глагол „ἴεμαι“ („бързам“, „сремя се“), литов. „vyti“ („ловувам“, „преследвам“), староинд. „veti“ („преследва“, „сремя се“), лат. „venor“ („ловувам“). От тук иде и военното значение. (БЕР, I, 173–173, СДРЯ, I, 562; Фасмер, I, 334–335) || Знач.: „Война“.

волꙗ (същ., ж. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма (в Е. XVII. 29 с „**не въ волю**“ е преведено „ἀγνοίᾳ“) Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 „**въ волю дѣвици**“ = Е. XVII. 32 „προαιρέσει τῆς κόρης“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник. Бих искал да посоча употребата на думата „воля“ при превода, на което обръща внимание К. Максимович, когато тя няма пряк аналог, а отговаря на значението на контекста. (Максимович, *ЗСЛ*, 46)

воєвода (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „ἄρχων“ (този термин, който би могъл да съответствува донякъде на „княз“, е преведен с „**кънязъ или воєвода**“). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

вражьда (същ., ж. р.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 („вражда“) = Е. XVII. 41 „ἔχθρα“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

вражьдебникъ (същ., м. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = няма. || Етим.: Вж. „**вражьда**“, субстантивирано от прилагателното „враждебен“. || Знач.: „Извършителят на враждебни действия в разпоредбата за наказанието за палеж“.

вредити (глаг.) – Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „βλάβη“ || Етим.: Вж. „**вредъ**“ в общия словник. || Знач.: „Вредя“, „нанасям щета“.

въжагати (глаг.) – Уст. 14, Нов. 16, Варс. 16 = Е. XVII. 40 „πῦρ ἐμβάλω“ („**въжагаѭи**“ = „ὁ πῦρ ἐμβαλών“); Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „πῦρ παδαδίδωμι“. Свързано е с изпълнителното деяние при подпалването. Така може да се разглежда и терминът „**огьнъ**“ (Уст. 15) = „ἐμπρησμός“. || Етим.: „Въ-“ плюс праслав. *žega, *žežeši . От *deg->*geg->*žeg- . Сродно със староинд. Свързано със староинд. „dáhati“ („горя“, „изгарям“) и авест. „dažaiti“

(„воля“). (*БЕР,* I, 529–530; Фасмер, I, 38) || Знач.: „Запалвам“, „подпалвам“

възаконити (глаг.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1 „νομοτίθημι“. || Етим.: Вж. „закон“ || Етим.: „Правя нещо закон“, „узаконявам“.

възвратити (глаг.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἀναδίδωμι“; Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 („да върне загоненото стадо на собственика“) = Е. XVII. 13 „ἀποκαθίστημι“. || Етим.: От старосл. „**вратити, вращѫ**“. В новобългарски формите с „врът-“ заменят формите с „врат-“. Първите произлизат от индоевроп. *wr̥t-, а вторите от индоевроп.. *wort-. (БЕР, I, 192; СДРЯ, I, 484) || Знач.: „Възвръщам“, „връщам“. Става дума за задължението на нарушителя да върне неправомерно отнетата или придобита вещ.

въздѣвити (глаг.) – Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = Е. XVII. 31 „κόρη“ (не е превод на гъцката дума – „**въздѣваѭии сѧ**“ е преведено „момиче“). || Етим.: „**възъ-**“ и „**дѣва**“ (вж. в общия словник). || Знач.: „Ставам девойка“, така е обозначено момичето, което е на път да стане девойка или млада жена и е обект на някои от престъпленията по ЗСЛ.

възимати/възати (глаг.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 (два пъти) = Е. XVII 5 „πάρω“ и „ἀφαιρέω“ („отнемам“); Уст. 27, Нов. 30, Варс. 30 = Е. XVII 5 „πάρω“ и „ἀφαιρέω“ („отнемам“). || Етим.: Вж. „**възати/възимати**“ в общия словник. || Знач.: „Вземам“.

вънити (глаг.) – Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 („**казьнь внидети**“) = няма. || Етим.: От старослаж. *vъn- („вътре“, „утроба“) и „**ити, идѫ**“ („ида“). (*БЕР*, I, 168). || Знач.: Основното значение е „влизам“, но има твърде обширен обхват „бивам причислен“, а също или действие или състояние по смисъл в конкретния случай (СДРЯ, II, 183–185).

вѣра (същ., ж. р.) – Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 („**имѣти вѣрꙋ**“ става дума за приемане на свидетелството на някое лице) = Е. XIV. 2.1–2.1 „προσδέχομαι“ („приемам“, „възприемам“); Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „πίστις“ („вяра“ в религиозния смисъл). || Етим.: Вж. „**вѣрьнъ**“ в общия словник. || Знач.: „Вяра“. Има отношение към някои престъпления, свързани с религиозния живот по ЗСЛ.

господинъ/господарь (същ., м. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = Е. XVII. 22 „αὐθέντης“; Уст. 18, Нов. 20,

Варс. 20 = Е. XIV. 2.1–2.2 „δεσπότης“; Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „κύριος“ („господар“ или „собственик“, става дума за заемателя на кон при заем за послужване); Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 = Е. XVII. 12 „κύριος“ (става дума за господаря/собственика на роба); Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 = Е. XVII. 17 „κύριος“ (става дума за господаря/собственика на роба). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Господар“ (в смисъл на лице с власт над някого) и „собственик“ (на роб или домашно животно; не се употребява при собственост на вещи, което говори за различие в концепцията за връзката/отношението между титулята и предмета на правото на собственост). (*Instituţii feudale*…, 168–172.)

господжа (същ., ж. р.) – Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 („господарка“) = Е, XIV. 2.1–2.2 няма съответствие в гръцкия текст. || Етим.: Вж. „господинъ/господаръ“. || Знач.: „Господарка“. (*Instituţii feudale*…, 162–163).

градъ (същ., м. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „πόλις“; Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „πολιθεία“ (на „πολιθεία“ в гръцкия текст съответствува „земля и градъ“ в славянския). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Град“, укрепен политически, административен или военен център. Вж. в общия словник!

грѣхъ (същ., м. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1–2 „αἰτία“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Грях“, „престъпление“, „нарушение“ (вж. в общия словник).

дати (глаг.) – Уст. 9, Нов. 10, Варс. 10 = няма; Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 два пъти = Е. VIII. 2 „πληρόω“ и няма; Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 = Е. XVII. 17 „δίδωμι“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

длъжьникъ (същ., м. р.) – Уст. 20, Нов. 22, Варс. 22 = Е. XIV. 8 „τίς χρεωστεῖν“. || Етим.: От „длъгъ“ в общия словник! || Знач.: „Длъжник“, „който дължи някому нещо“.

довълѣти (глаг.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 („достатъчно е“, „подобава“, „удовлетворява“) = Е. XVIII. 1 „ἀρκέω / ἀρκῶ“. || Етим.: От „воля“, което е от индоевроп. корен „*wel-“, „*wl̥-“ = „желая“, „искам“. Със същия произход е и „веля(м)“, „повелявам“. Сродно с литов. „valià“ = „воля“, латв. „vaļa“ = „сила“, „власт“, старовисоконем. „wala“ = „избор“, нем. „Wahl“ = „избор“, староинд. „vára-“ = „желание“, „избор“, авест. „vara-“ = „воля“, „подбор“. (*БЕР,* I, 132–133, 175–176, 404–405; Фасмер, I, 288, 347–348, 521) || Знач.: „Достатъчно е“, „доволен съм“, „удовлетворявам“.

достоити (глаг.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 ἁφιέρομαι (означава „посвещавам“, „consacrer“ – не е точен превод). || Етим.: От „до“ и „стоити“. (БЕР, I, 415; СДРЯ, III, 70–71) || Знач.: „Достойно е“, „трябва“, „съответно е“.

дъщи (същ., ж. р.) – Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 (дъщерь ѿ сватаго кръщениꙗ) = Е. XVII. 25 „ἡ ἐκ τοῦ ἁγίου καὶ σωτηριώδους βαπτίσματος γενομένη“ (превод, макар и съкратен, на гръцкия текст) || Етим.: От индоевроп. *dhughəte(r), сродно с гр. θυγάτηρ, армен. dustr, авест. dugədar-, гот. daúhtar, нем. Tochter. (БЕР, I, 467; СДРЯ, III127–128; Фасмер, I, 533) || Знач.: „Дъщеря“.

дѣва (същ., ж. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „πάρθενος“; Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 = няма в Е. XVII. 30. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Дева“, „девица“, „девойка“, „неомъжено момиче“ (вж. общия глосар). (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33).

дѣвица (същ., ж. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „κόρη“; Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 = Е. XVII. 30 „κόρη“; Уст. 10, Нов, 12, Варс. 12 = Е. XVII. 31 „φθαρεῖσα“ (не е превод „девица“ в славянския текст, съответствува на „обезчестената“ в гръцкия); Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 два пъти = Е. XVII. 32 „ἀλλοτρία μνηστή“ и „κόρη“. || Етим.: Вж. общия глосар. || Знач.: „Дева“, „девица“, „девойка“, „неомъжено момиче“ (вж. в общия словник). (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 33)

дѣтиати (същ., ср. р.) – Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 = Е. XVII. 35 „τέκνον“; Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 = Е. XIV. 2.1–2.1 „τέκνον“. (БЕР, I, 348–349; СДРЯ, III, 172–173; Фасмер, I, 516) || Етим.: От индоевроп. *dhəi-t-ent- („накърмен“), *dh?-to- от корена *dhei („доя“, „суча“, „кърмя“), вж. гр. θηλή („женска гърда“), θήλεια („жена“, „женско животно“). || Знач.: „Дете“. (*Instituţii feudale*…, 319–320)

жена (същ., ж. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = Е. XVII. 21 „γυνή“ (в случая означава „съпруга“); Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 – няма, тъй като гръцкият текст е организиран другояче; Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 два пъти = Е. XVII. 35 „γαμετή“ („съпруга“) и „γυναίον“ („женичка“); Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 много пъти = Е. II. 9. 1–2–3 „γυνή“. || Етим.: Вж. в основния словник. || Знач.: „Жена“, „съпруга“ (вж. в основния словник).

жоупанъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „ἄρχων“ (не е превод на термина); Уст. 20, Нов. 22, Варс. 22 = Е. XIV. 8 „ταβουλάριος“ (не е превод на термина). || Етим.: Вж. в основния словник. || Знач.: Вж. в основния словник.

ꙁагонение (същ., ср. р.) – Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „ἀπελασία“ („ꙁагонение сътворити“ = „ἀπελασίαν ποιέω“). Това е описание на изпълнителното деяние по чл. 26. || Етим.: Вж. „ꙁагонити“. || Знач.: Вж. „ꙁагонити“.

ꙁагонити (глаг.) – Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „ἀπελαύνω“. Изпълнителното деяние по чл. 26. || Етим.: От „гонити“ и представка „за“. || Знач.: „Отвеждам в“, „гоня вътре, заедно“. Става дума за отвеждането на чуждото стадо в своята кошара.

ꙁаконъ (същ., м. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 два пъти = няма; Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма; ЗСЛ 6, Нов. 7, Варс. 7 = няма (в ромейската Еклога, в този член няма разделение на наказанията по светски и по църковен закон); Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 два пъти = няма; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = няма; Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „νόμος“ („по ꙁакону“ = „νομίμως“; Уст. 30а, Нов 33, Варс. 33 (два пъти) = 1) Е. II. 9. 1 „νομοθεσία“, 2) няма. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в основния словник. (*Instituţii feudale*…, 1).

ꙁалѣꙁати (глаг.) – Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 = Е. XVII. 32 „τοῦτο εγένετο“ (не е превод: на „това се случи“, в гръцкия текст съответствува друг глагол за „встъпвам в полово сношение“ в славянския текст). || Етим.: От един произход с „в-лизам“, „у-лизам“, които идат от глагола „лазя“ > от праслав. „*laziti“ от „lěsti“ от индоевроп. „*legh-“. „*logh- “. Сродно със староисланд. „lagr“ = „нисък“, среднонем. „laege“ = „плосък“, гр. „λαχύς“ = „нисък“. (*БЕР*, I, 596, III, 283–284, 348–349; Фасмер, II, 476–477) || Знач.: „Всъпвам в полово сношение“. Новобългарският глагол „залязвам“ се употребява само за Слънцето, когато вечер се скива зад хоризонта. В случая става дума за друга употреба на глагола, при която обаче би могло да се намери известно сходство. К. Максимовия смята думата за семантичен моравизъм и определя първоначалното ѝ значение като „извършвам дръзка постъпка“, „осмелявам се да...“. (Cibranska, ZSL, 203; Максимович, ЗСЛ, 93–94; СДРЯ, III, 324).

ꙁамѫжъ (нар.) – Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 („нареченьнаꙗ ꙁамѫжъ“ = „сгодена“, наречена за омъжване“) = няма; Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 „нареченаꙗ ꙁамѫжъ“ = Е. XVII. 32 „ἀλλοτρία μνηστή“. || Етим.: От „мѫжъ“ с представката „за“. || Знач.: „Сгодена“, „наречена за омъжване“.

ꙁаповѣдь (същ., ж. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1 „ἐντολή“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Заповед“ (вж. в общия словник).

ꙁемлꙗ (същ., ж. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 – Е. XVII. 21 „τόπος“ (на гръцки думата може да е и да не е в стриктно юридическо значение, в случая по-скоро не е), „ἐπαρχία“ (точният превод на термина е „област“; Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 (значение на „област“) = няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 17. Нов. 19, Варс. 19 („област“) = Е. XVII. 5 „τόπος“; Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „πολιθεία“ (на „πολιθεία“ в гръцкия текст съответствува „ꙁемлꙗ и градъ“ в славянския); Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 (става дума за заточаване на престъпник, „изгонване от земята“, т. е. от съответната територия) = Е. XVII. 13 „ἐξορία“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник. От правна гледна точка е важно да се раздели административното от общото значение на термина.

ꙁлато (същ., ср. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „χρυσός“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

ꙁълоба (същ., ж. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 „ꙁлобъı дѣꙗти“ = Е. II. 9. 2 „ἐπιβουλεύω“. || Етим.: От праслав. *zъlъ („зъл“), което е субстантивирано. Сродно със староинд. hvárati, hválati и авест. zbaraiti („криволичи“, „спъва се“, „пада“). (БЕР, I, 663–666; СДРЯ, III, 426–428 Фасмер, II, 99) || Знач.: „Зъл“. В случая в ЗСЛ става дума за всякакви злини, подготвяни от някого срещу съпруга.

иждѣнети (глаг.) – Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 = Е. XVII. 35 „ἐκδιώκω“ (става дума за прогонването на втората жена от къщата при двуженство). || Етим.: От „дея“, „дело“, „дявам“, „дяна“, като по сходен начин са образувани „вдявам“, „додявам“, „задявам“, „издявам“, „надявам“, „одявам“, „раздявам“. Това е форма на „издявам“ = „турям извън“, „отстранявам“. От индоевроп. „*dhe-“ сродно с литов. „deti“ = „турям“, както и със старовисоконем. „tuon“, нем. „tun“, англосакс. „dôn“ и англ. „do“ = „правя“, „върша“, гр. „τίθημι“ = „турям“, „слагам“, авест. „dadaiti“ = „поставя“, староинд. „dádhati“ = „(той) слага“. (*БЕР*, I, 350–351; Фасмер, I, 509) || Знач.: „Прогонвам“, „отстранявам“. Става дума за отстраняването на втората жена в случай на двуженство.

изискати (глаг.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „ζητέω“. || Етим.: От „**искати**“ („търся“, „откривам“, „намирам“, „стремя се“, „домогвам се“). Сродно със староинд. iccháti и авест. isaiti („търси“, „иска“), старовисоконем. „eiskon“ („търся“, „искам“) и англосакс. „ascian“ („търся“, „питам“). (БЕР, II, 87; СДРЯ, IV, 9–10) || Знач.: Точен превод от гръкия текст. Става дума за обстойно и справедливо разследване на случая при поискано право на убежище.

искоупъ (прич. от глаг. **изкоупити**) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = Е. VIII. 2 „ὁ ἀγοράσας“ („този, който го е купил“). || Етим.: Вж. „**коупити**“ в общия словник. || Знач.: В конкретния цитат от ЗСЛ това е лицето, откупило пленника, който става задължен към него за дадения откуп.

изповѣдати (глаг.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (става дума да съобщи на другия съпруг за опасността) = Е. II. 9. 2–3 „καταμηνύω“. || Етим.: От глагола „**по/вѣдати**“ („правя известно“, „съобщавам“). Вж. в общия словник. (БЕР, II, 48) || Знач.: В конкретния цитат на ЗСЛ това означава „съобщавам“. Инак има и конкретното значение на „изповядвам се“, което е действие, свързано с пенитенциалиите и строго регламентирано от каноничното право.

изпросити (глаг.) – Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „χρῄζω“. || Етим.: От „**просити**“ – вж. в общия словник. || Знач.: В конкретния цитат от ЗСЛ така е обозначено сключването на заем за послужване.

изпросьшии (при./същ., м. р.) – Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „χρησάμενος“ (става дума за заемателя при заем за послужване в случая на кон). || Етим.: От „**испросити**“. || Знач.: Така е обозначен заемателя при заем за послужване.

изпъıтание (същ., ср. р.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а („разследване“) = няма. || Етим.: Вж. „**изпъıтати**“. || Знач.: „Изпитание“, „изпитване, „пробване“. В конкретния цитат от ЗСЛ означава „разследване“.

изпъıтати (глаг.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 (два пъти) = Е. XVII. 1 „διοικέω“ и „ζητέω“ (вж. „**изискати**“ прави впечатление превеждането на глаголите и размяната при повторното цитиране в края на члена). || Етим.: Праслав. „**пъıтати**“ е свързано с индоевроп. „*peu-“ („изследвам“, „разумен съм“). (БЕР, V, 265–266; Фасмер, III, 421) || Знач.: „Изпитвам“, „изпробвам“, в конкретния случай от ЗСЛ „разследвам“.

изработати (глаг.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = Е. VIII. 2 „πληρόω“ (не е превод: на „изпълня“ в гръцкия текст съответствува „изработя“ в славянския). || Етим.: От „**работати**“ – вж. „**работа**“ в общия словник. || Знач.: В конкретния случай на ЗСЛ означава да изработи дължимите средства, платени за откупа. Проблемът е дали е свързано със значението „робство“, но такова тълкуване ми се струва пресилено, тъй като целта е именно стимулиране на откупуване от робство на пленник.

имѣние (същ., ср. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 (два пъти) = няма; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = няма (има съществена разлика в наказанието на нищия извършител – бой, вместо предвиденото по-късно обезщетяване в Еклогата); Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „ὑπόστασις“; Уст. 9 = няма; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = Е. XVII. 31 „ὑπόστασις“. || Етим.: От „**имати**“ вж., също и в общия словник. || Знач.: В конкретния цитат от ЗСЛ става дума за патримониума на определено лице, с който да се задоволят претенции за обезщетяване и др.

имѣти/имати (глаг.) – Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 = Е. XVII. 35 „ἔχω“ („**имѣıаи**“ = „ἔχων“, „който има“, изпълнителят в текста за двуженство); Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἔχω“; Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 два пъти = Е. VIII. 2 „εὑπορέω“ („**аще имать цѣноу дати**“) и „ἀπορέω“ („**аще ли не имать**“); Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 = Е. XVII. 12 „ἔχω“. || Етим.: От праслав. „*imamь, *imati“, което е от корена „jьmo“, „jęti“. Вж и „емвам“, което е сродно в литов. „imù“, старопрус. „imam“, лат. „emo“, гот. „niman“, нем. „nehmen“ = „вземам“, „купувам“, вж. и гр. „νέμω“ = „деля“, „получавам дял“. (БЕР, I, 494–495, II, 69–70; Фасмер, II, 128, 129) || Знач.: „Имам“ притежавам“.

казнь (същ., ж. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 = Е. XVII. 25 и 26 „ποινή“; Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма. || Етим.: Вж. глагола „**казати**“ в общия словник. || Знач.: „Наказание“.

клевета (същ., ж. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = няма. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Клевета“, „обвинение“ (вж. в общия словник).

клеветьникъ (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 („ищец“) = няма. || Етим.: Вж. „**клевета**“. || Знач.: „Клеветник“, „ищец“.

красти / оукрасти (глаг.) – Уст. 24, Нов. 26, Варс. 26 = Е. XVII. 10 „κλέπτω“; Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 („**крадоуции**“) = Е. XVII. 12 „κλέπτω“ („κλέπτος“); Уст. 29 „**оукрасти**“ = Е. XVII. 16 „κλέπτω“. || Етим.: Вж. „**краждa**“ в общия словник. || Знач.: „Крада“, „откраднам“. Има пряко отношение с наказателното право.

кръвь мѣсаце (същ., ж. р. + прич.) – Уст. 12, Нов. 14, Варс. 14 = Е. XVII. 33 „αἱμομίκται“. || Етим.: Това е пряка заемка от гръцката дума, която обаче е една сложна, а не две отделни. || Знач.: „Извършване на кръвосмешение“. (*Instituţii feudale*…, 14).

крꙑти (глаг.) – Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 („крия“ при присвояване на чужд роб – изпълнителното деяние по чл. 30) = Е. XVII. 17 „κρύπτω“. || Етим.: От праслав. „*kryti“ („крия“). Сродно с литов. „kráuti“ и латв. „kraut“ = „тупам“, с грц. „κρύπτω“ = „крия“. Възможен е паралел и със староисланд. „hraukr“ и ирл. „crúach“ = „куп“. (БЕР, III, 15–16; Фасмер, II, 390) || Знач.: Думата не е строго юридическа, но в конкретния случай на ЗСЛ така е обозначено изпълнителното деяние по чл. 30 – „скриването на чужд роб“.

крѣпость (същ., ж. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 („крепкост“) = Е. XVIII. 1 „ἰσχύς“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Основното значение е „крепкост“, „твърдост“, а от там и „крепост“, „упрепен град или пункт“. (СДРЯ, IV, 321–322).

коупити (глаг.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 (за откупване на пленник) = Е. VIII. „ἀγοράζω“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Купя/купувам“, вж. и в общия словник.

къмьть (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3 („**къметице**“), Варс.3 („**къметице**“) = Е. XVIII. 1 ὁ μέγας („велможа“, словесно не отговаря на славянския термин „**къметь**“ в смисъл на местен или общински ръководител). || Етим.: „*Kъmetь“ е къснопраславянска заемка от латинската дума „comes, -itis“. В славянските езици се е развило значението велможа, висш чиновник > уважаван и богат човек > богат селянин > селянин земеделец. В съвременния български ез. това е „кмет“, ръководител на община. Другата теза за етимологията на термина е от гр. „κωμῆτης“ = „селянин“ (от „κώμη“ = „село“). Има идея и за домашен произход на думата от праславянската диалектнта дума „*kъmy“ (род. пад. „*kъmene“) = „род“. Ако приемем първата теза, която се смята за най-убедителна, то произходът на думата трябва да бъде дирен в контактната зона на латински и славянски, която обхваща не само Средна Европа,

ала и Балканите или поне част от тях. (БЕР, II, 494–495, Максимович, ЗСЛ, 58–68, 90–92) || Знач.: „Велможа“, „сановник“, „кмет“. Думата е изключително богата на значения.

кънязъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 δημόσιον (означава „хазна“, словесно не отговаря на „княз“. Тази „хазна“ е изключена от славянския текст, така в Уст. 4 на „δημόσιον“ в гръцкия текст отговаря „**дати нициимъ**“ в славянския), „ἄρχων“ (този термин, който би могъл да съответствува донякъде на „княз“, е преведен с „**кънязъ или воєвода**“), пак „ἄρχων“; Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = „ἄρχων“; Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Княз“, „владетел“, „предводител“. В конкретния контекст на ЗСЛ значението на селски първенец е изключено. (*Instituţii feudale*…, 108–110).

кѫпетра (същ., ж. р.) – Уст. 7 („**коупить робоу**“ – явно копистът не е разбрал смисъла на думата и я е заменил с това фонетично близко словосъчетание), Нов. 8, Варс. 8 (в Нов. и Варс. „**коупетроу**“) = Е. XVII. 25 „ἡ ἐκ τοῦ ἁγίου καὶ σωτηριώδους βαπτίσματος γενομένη“ (членът като цяло не е превод на гръцкия текст, а също и конкретният термин – гръцкият израз е описателен за „кръщелница“, което е заменено с „кума/кръстница“ в славянския текст) || Етим.: От лат. „compater“. (*БЕР*, III, 124–125, 126; Фасмер, II, 414) || Знач.: „Кума“, „кръстница“. Съществува и формата „**къмотръ**“ < „**къмотра**“, което произлиза от лат. „commater“. (Максимович, ЗСЛ, 92).

литра (същ., ж. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „λίτρα“. || Етим.: Пряко транслитерирано от грц. „λίτρα“ (идентично с лат. „libra“), което иде от средиземноморската дума със сицилийски произход „*lībra“ = „фунт“ (теглилна мярка или такава за течности). (БЕР, III, 433, СДРЯ, IV, 405; Фасмер, II, 503) || Знач.: „Фунт“ (около 320 g), мярка за обем на течности или за тежест. Оттук иде и значението като парична единица. Правното му значение е свързано с граждански обмен, както и с определяне на наказания или обезщетения. (*Instituţii feudale*…, 276).

лице (същ., ср. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, варс. 33 = Е. II. 9. 1 „πρόσωπον“. || Етим.: Иде от умалителната форма на праслав. „*likъ“. Несигурно родство с ирланд. „lecco“ и старопрус. „laygnan“ = „буза“. Несигурно и свързването със идн. „linga-“ = „отличителен белег“. Смятам, че юридическото значение на термина в смисъл на „персона“ е калкирано от гръцкото „πρόσωπον“.

(БЕР, III, 397–398, 438–439; Фасмер, II, 495–496) || Знач.: „Лице“, „персона“.

льсть (същ., ж. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1 „ὑπόθεσις“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Занч.: Вж. в общия словник.

любодѣяние (същ., ср. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1 „πορνεία“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Разврат“, „блудство“, „прелюбодеяние“. Това е изпълнителното деяние по ред членове на ЗСЛ. Вж. в общия словник. (*Instituţii feudale*…, 4–5).

люди (същ. събир.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „λαός“, „μικρός“ (словесно не отговаря; „**людпростые люди**“ е противопоставено на „**къмети**“). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Хора“. Вж. в общия словник. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 37–38)

людьскъıи (прил.) – ЗСЛ 6, Нов. 7, Варс. 7 = няма (в ромейската Еклога, в този член няма разделение на наказанията по светски и по църковен закон); Уст. 7 = няма. || Етим.: Вж. „люди“. || Знач.: „Човешки“.

малъженъ (същ., м. р.) / **малъжена** (по-често двойствено число) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 четири пъти (съпруг, съпруга) = Е. II. 9. 1 1) и 3) няма, 2) „**малъженомъ жительство**“ = „γαμικῶς συμβιούντων ἐνόσεως“, 4) „συνοικέσιον“ („брак“). || Етим.: Думата е стара заемка от германските езици. Образувана е като към старовисоконемската дума „mahal“, „mâl“ = „брачен договор, съюз“ (вж. нем. „Gemahlin“ = „съпруга“) е прибавена думата „жена“. (Фасмер, II, 562–563) || Знач.: „Съпруг/съпруга“. Общо наименование на съпрузите. Според някои автори думата е моравизъм, попаднал в български посредством Охрид. Среща се в няколко ранни текста, напр. в Рилските глаголически листове от XI век. (Максимович, ЗСЛ, 94).

мрьтвъıи (прил.) – Уст. 27, Нов. 29, Варс. 29 = Е. XVII. 14 „νεκρός“. || Етим.: От праслав. „*mьrtvъ(jъ)“, образувано по подобие на лат. „mortuus“. От индоевроп. „*mrt-wo-“. Вж. староинд. „*mrta-“ и авест. „mərəta“ = „умрял“, както и армен. „mard“ = „човек“ (=“смъртен“). (БЕР, IV, 420, 424–425; Фасмер, II, 606) || Знач.: „Мъртъв“, „умрял“.

мъдьлость (същ., ж. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ῥαθυμία“. || Етим.: От праслав. „*muditi“ < „*mauditi. От индоевроп. „*mon-d“ > староинд. „*manda-“ („бавен“). Рус. „медлеть“. (БЕР, IV, 301–302 „мудя“; Фасмер, II, 590–591) || Знач.: „Бавност“, „неумение“, „непохватност“, „небрежност“. Според някои думата е моравизъм. (Максимович, ЗСЛ, 94–95).

мьѕда (същ., ж. р.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = Е. VIII. 2 „μισθός“ („заплата“). || Етим.: От праслав. „*mьzdā“, което е от индоевроп. „*mizdhó“. Сродно със староинд. „*mīdhá“ („плячка“, „трофей“), както и с авест. „miždа“ и гот. „mizdō“ = „възнаграждение“, „отплата“. (БЕР, IV, 379; Фасмер, II, 618) || Знач.: „Заплата“, „отплата“.

мьѕдьникъ (същ., м. р.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = Е. VIII. 2 „μίσθιος“ („наемник“, „който работи на заплата“). || Етим.: От „**мьѕда**“ (вж.) || Етим.: „Който работи срещу заплащане“.

мьстьникъ (същ., м. р.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἔκδικος“ (превод на термина, показващ добро познаване на езика) || Етим.: От „**мьсть**“, което е от праслав. „*mьstь“, „*mьstā“ < „*mьt-tь“, „*mьt-tā“ = „взаимна отплата“, а то от индоевроп. „*mi-t(h)“ („отплащам“). (БЕР, IV, 431; Фасмер, II, 608–609) || Знач.: „Самоуправник“, „отмъстител“.

мѣсто (същ., ср. р.) – Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 (в най-общ смисъл на „място“) = Е. XVII. 30 няма; Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „τόπος“ („място“ – става дума за мястото, където е договорено да се води заетия кон). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

мѫжатаıа (прил.) – Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 = Е. XVII. 27 „γυνή ὕπανδρος“. Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

мѫжатица (същ., ж. р.) – Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма. Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: Вж. в общия словник.

мѫжъ (същ., м. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1–2–3 „ἀνήρ“. || Етим.: От много старото праслав. „*mangia-“, което няма точни съответствия в индоевропейските езици. Сродно с гот. „manna“ и старовисоконем. „mann“. Тацит цитира в латинизирана форма Mannus като име на митологичния прародител на германците. Вж. и староинд. „mánuş/ manu-, manus-“ = „човек“, „съпруг“ и авест. „manuš-“, които са от индоевроп. „*man, *mon“. (БЕР, IV, 373–374; Фасмер, II, 670–671) || Знач.: „Мъж“, „съпруг“.

нарѣченьıаа (прил.) – Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 („**нарѣчена zамѫжъ**“ = „сгодена“, наречена за омъжване“ от „**нарочити**“) = няма; Уст.

11, Нов. 13, Варс. 13 „наречена жамжжъ“ = Е. XVII. 32 „ἀλλοτρία μνηστή“. || Етим.: Вж. „нарочити“ || Знач.: „Определена за…“

нарочити (прил.) – Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 7 „ὁρίζω“. || Етим.: От праслав. „*rekti, *reką“ = „казвам“. Сродно с лит. „rẽkti“ = „рева, викам“, латв. „rèkt“ = „рева, кращя, вия“, стинд. „racáyati“ = „привеждам в порядък, изговарям“ и „racanam“ = „разположение, устройство, подреждане“, гот. „rahnjam“ = „пресмятам“ и „garehsns“ = „определение, постановление“, староирл. „réimm“ = „рев“. (БЕР, VI, 212–215; Фасмер, III, 465–466) || Знач.: „Определям за …“.

невѣдѣние (същ., ср. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ἀπειρία“. || Етим.: От „вѣдати“ производно от *vĕd-, „вѣдь“ („знание“). (БЕР, I, 603; Фасмер, I, 283) || Знач.: „Незнание“. Има отношение към въпроса за вината, в случая с цитата от ЗСЛ – при подпалване.

неприязнь (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII.1 πονηρός; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = Е. II. 9. 1 „ὄφις“ (= „змия“). || Етим.: От праслав. „*prijāznь“, което е производно с приставка „*-znь“ от праслав. „*prijāti“. Последното е сродно със староинд. „*priyá“ = „скъп, достоен“, авест. „frya“ = „драг, любим“, гот. „frijôn“ = „обича“, грц. „πρᾶυς, πραεῖα, πραΰ“ = „кротък, мек“. (БЕР, IV, 618, V, 749–750; Фасмер, III, 369) || Знач.: „Враг“, „дявол“. (Христова-Шомова, „*Неприязнь*“, с. 161 сл.; Максимович, ЗСЛ, 95–97).

неразлжчимъ (прил.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (става дума за бракосъчетанието) = Е. II. 9. 1 „ἀδιάλυτος“. || Етим.: От праслав. „*lǫčiti“ с първоначално значение „огъвам“, „свързвам, завързвам“, от където с предствки се образува значението „отделям“, разлъчвам“, „отлъчвам“. Оригиналното значение е „разделям овце или кози и др. от общото стадо“, „обивам“, „отделям бозайниче от майка му“ (БЕР, III, 565–566; Фасмер, II, 537–538) || Знач.: „Неразделим“ става дума за брака и за двете страни в него.

неразлжчьнъıи (прил.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (за бракосъчетаноието) = Е. II. 9. 1 „ἀδιάζευκτος“. || Етим.: Вж. „неразлжчимъ“. || Знач.: „Неразделим“ става дума за неразтрогваемостта на брака.

нечьстивъıи (прил.) – Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 = Е. XVII. 15 „ἀσεβης“. || Етим.: От праслав. „*čьstь“ свързано със старослав. „чисти, чьтж“ (= „почитам“), свързано е посредством редуване на гласни със значението „чета“, а оттук с „мисля“, „разбирам“, „знам“. Родствено със староинд. „ccétati“ (=“спазвам“, „мисля“, „познавам“, „разбирам“), „kétas“ (=“мисъл“, „умисъл“, „желание“), „cíttiṣ“ и авест. „čisti-“ (= „мислене“, „разбиране“, „намерение“). (Фасмер, IV, 350–351, 374–375) || Знач.: „Нечестив“, „който няма чест“, може да е наименование на дявола.

нива (същ., ж. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „χωράφιον“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Нива“, недвижим имот.

ниць (прил.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = Е. XVII. 22 „εὐτελής“; Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „πένης“ и „ ἀνεύπορος“. || Етим.: От праслав. *nistj'“, сродно с индоевроп. „*nístya-“ = „чужденец“. (БЕР, IV, 666; Фасмер, III, 77) || Знач.: „Беден“, „сиромах“.

ноудьми (нар.) – Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 = Е. XVII. 30 „βιάζω“ (изразът е „проложиися ... ноудьми“ = „βιαζόμενος“. Става дума за изнасилване); Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „χείρ“ (не е превод). || Етим.: От праслав. „*nudity“, „*nudją“, сродно със староинд. „nodayati“ = „кара“, „кара някого да бърза“. Вж. индоевроп. „*neud/dh-“, „noud/dh-“, „nu-d/dh-“. (БЕР, IV, 700–701; Фасмер, III, 88–89) || Знач.: „С принуда“.

ноужда (същ., ж. р.) – Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма; Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 два пъти („ноужею“ и „ноужами“ = „насила“) = Е. XVII. 1 „βία“ („ноужею“ = „βίᾳ“) при второто цитиране няма съответствие в гръцкия текст . || Етим.: Вж. „ноудьми“ с dj>ž. || Знач.: „Нужда“, „необходимост“. (*Instituţii feudale*…, 441–442).

обида (същ., ж. р.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 (два пъти) = Е. XVII. 1 „κεφάλαιον“. || Етим.: Вж. основния словник. || Знач.: „Обида“.

обиновати (глаг.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 („обвинявам“) – няма. || Етим.: Вж „вина“ в общия словник. || Знач.: „Обвинявам“.

обличити (глаг.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 = няма. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Обличавам“, „изобличавам“, „разобличавам“.

оброкъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „ῥογα“ („заплата“, в случая „част от плячката“). || Етим.: От праслав. „*ab-rakъ“ от „река“, „казвам“. (БЕР, IV, 755; Фасмер, III, 108) ||

Знач.: В конкретния случай означава „полагаемата се /уречената/ част от плячката“. Общото значение е „обещание“, „обет“, нещо обвързващо, което обикновено има религиозен характер. (*Instituţii feudale…*, 333).

обрѣсти сѧ (глаг.) – Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 (в случая се визират полови връзки) = няма. || Етим.: От праслав. „*ab-rětati“ с корен „rět-“. Сродно с литов. „suresti“ = „разбирам“ и „rasti“ = „намирам“, латв. „rast“ = „намирам“, гот. „wratôn“ = „вървя“, староисл. „vrata“ = „намирам“, „странствувам“ и староинд. „á-vradanta“ = „клатеха се“, гр. „πριᾰ́ρησής“ = „клатещ се“, „клюмващ“ и може би с „εὑρίσκω“ = „намирам“. (БЕР, IV, 754, Фасмер, III, 107) || Знач.: „Придобивам“, „нарирам (се)“. Има значение за гражданските отношения и обмена.

окраденъи (същ., м. р.) – Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 („**окраденомоу**“) = Е. XVII. 12 „ὑπομείναντι τὴν κλοπτήν“. || Етим.: Вж. „**красти**“. || Знач.: „Окраден“, „който е обект на кражба“.

олътарь (същ., м. р.) – Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 два пъти = Е. XVII. 15 „θυσιαστήριον“. || Етим.: От праслав. „*altārъ“, заето през старовисоконемски „altari“ от лат. „altare“ < „altus“ = „висок“. (БЕР, IV, 864; Фасмер, III, 136) || Знач.: „Олтар“, сакралното място в храм. Смята се от някои за моравизъм. (Максимович, ЗСЛ, 96–97).

остриıи /сѧ/ (глаг.) – Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 = Е. XVII. 15 „κουρεύω“. Остригване като опозоряващо наказание. || Етим.: От праслав. „*strigti“ с редуване на гласни. Сродно със старовисоконем. „strîhhan“ и гот. „strikes“ = „лента“, „свободен участък“. (Фасмер, III, 778) || Знач.: „Остригвам“, „отрязвам косата“.

осѫдити (глаг.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „καταδικάζω“; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 – няма. || Етим.: Вж. „**сѫдъ**“ в общия словник. || Знач.: „Осъждам“, „издавам присъда“.

отъвръıи (глаг.) – Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „ἀπαρνέομαι“ (става дума за отричане от вярата). || Етим.: От „въртя“ („**вартити**“) от индоевроп. „*wer-t-“ = „въртя“. Сродно с лит. „verčiù“ = „въртя“ и „virsti“ = „ставам (някакъв), латв. „verst“ = „въртя“, старопрус. „wīrst“ = „става някакъв“, нем. „warden“ = „ставам някакъв“, лат. „verto“ = „въртя“, староинд. „vartate“ = „върти дсе, навърта се“. (БЕР, I, 212–213, IV, 957–958; Фасмер, I, 301) || Знач.: „Отвръщам (се)“. В конкретния случай става дума за отвръщане от вярата, което е наказуемо.

отъдати /сѧ/ (глаг.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = Е. XVII. 31 „παρέχω“; Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 = Е. XVII. 12 „ἀποδίδωμι“. || Етим.: Вж. „**дати**“ в общия словник. Точна калка на „ἀποδίδωμι“. || Знач.: „Отдавам“, „предавам“. Има пряко отношение към гражданския обмен.

отъпадати (глаг.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἐκπίπτω“. || Етим.: Вж. „**пасти**“ в общия словник. Точна калка на „ἐκπίπτω“ || Знач.: „Отпадам“.

отъпоустити (глаг.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 (става дума за освобождаване след изпълнение на задължение) = няма; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (за брак) = Е. II. 9. 1 „ἀπολύω“. || Етим.: Вж. в общия словник. Точен превод на „ἀπολύω“. || Знач.: „Опрощавам“, „освобождавам“. Има отношение към облигационното право и към статуса на лицата.

отъсѫдити (глаг.) – Уст. 23, Нов. 25, Варс. 25 = Е. XVII. 8 „καταδικάζω“. || Етим.: Вж. „**сѫдити**“ в общия словник. || Знач.: „Отсъждам“, „издавам присъда“, „решавам спор“, „преценявам кой има право“.

плѣньникъ (глаг.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = Е. VIII. 2 „ἐλεύθερος αἰχμάλωτος“ („свободен пленен“). || Етим.: От праслав. „*plenъ“, сродно с лит. „pelnas“ = „заслуга“, „заплата“ и латв. „pelna“ = „заслига“, „печалба“, старовисоконем. „fail“ и исланд. „falr“ = „продажен“, лат. „panate“ = „изкупува“, „закупува“ и гр. „πωλέω“ = „купувам“. Идеята се състои във възможността за изкупуване на пленниците и по този начин разглеждането им като плячка и способ за придобоване на блага. Гръцкият аналог на термина произлиза от „αἰχμή“ = „копие“ и има различен произход, макар и едно от далечните значения да е „плячка“, което пак иде от идеята „това, което съм спечелил с (върха на) копието си“. (*БЕР,* V, 333–334; Фасмер, III, 314–315) || Знач.: „Пленник“. В разглеждания текст става дума за регламентиране на гражданските отношения при изкупуване на пленници.

повѣда (същ., ж.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „νίκη“. || Етим.: От праслав. глагол „*paběditi“ < от „pa-“ + „běditi“. „**вѣдити**“, „**вѣждѫ**“ = „принуждавам“ > „беда“, „набедявам, наклеветявам“, „убеждавам“. Първоначалното значение трябва да е

било „принуждавам“, „заставям“, „поставям под влстта си“. (*БЕР,* V, 397–398; Фасмер, III, 293) || Знач.: „Победа“.

повиньнъ (прил.) – Уст. 8, Нов. 10, варс. 10 = няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 („повиньнъ пристроити“) = Е. XVII. 17 „ἀποκατάστασις“ (преводът не е буквален). || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Подчинен“, „покорен“, „който следва чужда воля“.

повѣдати (глаг.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 („апелирам“, „жалвам се“) = Е. XVII. 5 „προσφωνέω“. || Етим.: От праслав. „*bědа“ от индоевроп. „*bhoidh-“. Сродно с литов. „bėdà“ и латв. „będa“ = „грижа“, „мъка“, гот. „bajdjan“ и старовисоконем. „beitten“ = „принуждавам“; староалбан. „*bhoidha“ = „клетва“, лат. „fides“ = „вяра“ и гр. „πείθω“ . „убеждавам“. (*БЕР*, I, 39) || Знач.: „Апелирам“, „жалвам се“.

поганьскъ (прил.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма. || Етим.: От праслав. „*paganъ“, заето от народния и балкански латински „paganus“ = „езичник“, „езически“ от лат. „paganus“ = „селски“ от „pagus“ = „село“, „селско население“, „окръг“, „област“. Несъмнено подчертава градския характер на ранното християнство. (*БЕР*, V, 416–418; Фасмер, III, 294–295) || Знач.: „Езически“. Има пряко отношение към наказателното и в определни случаи и към църковното право, и към статута на лицата.

поимети (глаг.) – Уст. 7, Нов. 9, Варс. 9 (опитвам се) = Е. XVII. 25 „πρὸς γάμον τὸ δοκεῖν ἀγαγόμενος“; Е. XVII. 26 препраща към XVII. 25. || Етим.: От „поимам“, „поемам“ – вж. „имати“/„имѣти“. || Знач.: „Опитвам се“.

покоусити (глаг.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 („опитвам се“, „предприемам“) = Е. XVII. 1 „δοκιμάζω“. || Етим.: Праслав. „*pakusiti sę“ от „*kusiti“ < от готски „kausjan“ = „опитвам“, „пробвам“ от индоевроп. „*geus-“ =“вкусвам“. (*БЕР,* III, 152; V, 488–489; Фасмер, II, 431–432, III, 306) || Знач.: „Опитвам се“, „предприемам“, „опитвам“.

полонъ (същ., ж. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII.1 „σκύλον“. || Етим.: От праслав. „*pelnъ“ в значение „заслуга“, „придобивка“, „плащане“ – вж. „плѣньникъ“. (*БЕР,* V, 333–334; Фасмер, III, 314–315) || Знач.: „Плячка“. Разпределянето на плячката е строго регламентирана от правото дейност.

попъ (същ., м. р.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „ἱερεύς“. || Етим.: Вж. в общия словник. || Знач.: „Поп“, „свещеник“, „лице, принадлежащо към духовенството“.

порабо̀тити (глаг.) – Уст. 29, Нов. 31, Варс. 31 три пъти все в смисъл на „заробване“ = Е. XVII. 16 в два от случаите няма съответствие в гръцкия текст, а в третия, когато се визира наказанието за извършителя е „χειροκόπτω“ (= „осичане на ръка“, което не е превод, а друг вид наказание). || Етим.: Вж. „работа“ в общия словник. || Знач.: „Поробвам“, „предавам в робство“, правя/ставам роб“.

послоухъ (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а шест пъти = няма; Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 („послоухъ бъıти“ = „свидетел съм“, „свидетелствувам“) = Е. XIV. 2.1–2.2 „μαρτυρέω“ („свидетел съм“, „свидетелствувам“); Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 („свидетел“) = Е. VIII. 2 „ἀκροάτης“ („съдия“, „одитор“); Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 – няма. || Етим.: От „слух“, което е родствено с авест. „sraoša-“ = „слух“, „послушание“, англосакс. „hléor“ =“буза“, „лице“ и староисланд. „hlýr“ = „буза“, както и отново староисланд. „hlør“ = „подслушване“. (Фасмер, III, 679) || Знач.: „Свидетел“. Думата се употребява заедно с идентичния термин „свидетел“. (*Instituţii feudale…*, 283–284; Максимович, ЗСЛ, 100–101).

постъ (същ., м. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 два пъти = няма; Уст. 6, Нов. 7, Варс. 7 = няма; Уст. 7, Нов. 8, Врас. 8 = няма; Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма; Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = няма. || Етим.: От праслав. „*pastъ“, сродно със старовисоконем. „fasto“, гот. „fastan“ и нем. „fasten“ = „постя“, вж. и нем. „fest“ = „здрав“, „твърд“, „Festung“ = „крепост“, армен. „hast“ = „здрав“, „твърд“, „крепък“. Значението иде от „стоя твърд“, „въздържам се“ > „спазвам въздържанието на постите“. (*БЕР*, V, 543–545; Фасмер, III, 340–341) || Знач.: „Пост“, регламентиран от каноните на Църквата период на въздържание с цел покаяние. (Максимович, ЗСЛ, 97).

посълати (глаг.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „ἐξορίζω“; Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „παραπέμπω“ („ѿ земли посылаѥтьсѧ“ = „ἐξορίᾳ παραπεμπέσθω“); Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 = Е. XVII. 15 „ἐξορίζω“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: Думата може да има много и различни правни значения,

свързани с „изпращане“. В грамотите тя би могла да означава назначаването („изпращането“) на служителите на съответния им пост. (*Instituţii feudale*…, 189, 461–462).

правьда (същ., ж. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Правда“, „справедливост“, „истина“.

прибъıтъкъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 „προσθήκη“ (преведен термин). || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Доход“, „приход“, „придобивка“ (в случая става дума за придобивката от плячката). В конкретния цитат думата е очевиден превод на оригиналния гръцки термин. (Максимович, ЗСЛ, 67–68; *Instituţii feudale*…, 163–164).

прибѣгати (глаг.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „προσφεύγω“ (славянският глагол е калкиран от гръцкия). || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Прибягвам“, „търся убежище“. Това е думата, с която се бележи диренето на право на убежище, на азилното право. (*Instituţii feudale*…, 32–33).

прибѣгъı (същ./прич., м. р.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „προσφεύγων“ (калка от гръцки). || Етим.: Вж. „прибѣгати“. || Знач.: „Прибягнал“, така е обозначено лицето, търсещо убежище, ползуващият се от азилното право. (*Instituţii feudale*…, 32–33).

приложити /сѧ/ (глаг.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „συγγίγνομαι“ („приложии сѧ“ от „συνγινόμενος“) става дума за извършване на съвъкупление без насилие, което обаче е престъпление; Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 приложити /сѧ/ = Е. XVII. 30 „βιάζω“ (изразът е „проложии сѧ ... ноудьми“ = „βιαζόμενος“. Става дума за изнасилване); Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = Е. XVII. 31 „φθείρω“ (изразът е „проложии сѧ“ = „φθείρων“ Става дума за съвъкупление със съгласието на момичето, ала преди навършване на определена възраст); Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 = Е. XVII. 32 „φθείρω“ (изразът е „проложии сѧ“ = „φθείρων “ Става дума за съвъкупление със съгласието на момичето, ала преди навършване на определена възраст). || Етим.: Вж. „прилежание“ в общия словник! Тук значението е „лягам при“, „бивам при/с“. || Знач.: С този термин е отбелязано извършването на полов акт, на съвъкупление с или без насилие, което е забранено и инкриминирано в определени случаи от ЗСЛ. Думата е твърде сходна в конструкцията си с „συγγίγνομαι“ и създаването му би могло да бъде повлияно от него. (Максимович, ЗСЛ, 76–77).

примѣшати /сѧ/ (глаг.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = Е. XVII. 21 „συγγίγνομαι“ („примѣшаıа сѧ“ от „συνγινόμενος“) става дума за извършване на съвъкупление без насилие, което обаче е престъпление. || Етим.: От праслав. „*měšati“, свързано с „*měsiti“ с множество паралели в балтийските езици. От индоевропейския корен „*meik-“ > староинд. „mimiksati“ (= „меси, размесва“), авест. „minašti“ (= „размесвам“), гр. „μείγνυμι, μίγνυμι“, лат. „misceo“, староирланд. „mesc(a)id“ (=“меся“), старовисоконем. „miscan“ и англосакс. „miscian“, с отчитане на факта, че германските глаголи може да са заети от латински. Идеята е за „смесване“, „туряне заедно“. (*БЕР,* V, 761–763, 779; Фасмер, II, 606–607) || Знач.: Става дума за инкриминирано извършване на полово съвъкупление без насилие. Подчертава се извършването на съвместно действие. Във възвратната си форма глаголът би могъл да означава „забъркване на някого на чуждо място“, ала това ми се струва прекалено преднамерено тълкуване и свръхинтерпретация. Отново ще кажа, че е възможно да има влияние от страна на оригиналния гръцки термин „συγγίγνομαι“, който е сходен по конструкция и значение.

присноубııати (глаг.) – Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 („присвоявам“) = Е. XVII. 17 „ὑπονοθεύω“. || Знач.: „Присвоявам“.

присага (същ., ж. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 два пъти = няма; Уст. 7а два пъти = няма. || Етим.: От глаг. „присѧщи“ = „заклевам се“, „полагам клетва“ от праслав. „*sęgti“ със значение, сходно със „стягам“, „покривам“, „прилягам“. (Фасмер, III, 367, 825) || Знач.: „Клетва“, в случая е някакъв вид езическо свещенослужение.

притъкнѫти (глаг.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 („привеждам“, „представям“ за свидетели) = няма. || Етим.: От „при-“ и „тъкна“. Образувано по сходен начин с „втъкна“, „затъкна“ и т. н. Най-общо произлиза от значението „удрям“, „тикам“, „бутам“, „вкарвам“. (Фасмер, IV, 64, 130) || Знач.: „Привеждам“, представям“ (в случая става дума за свидетели, но може да бъде и изобщо за доказателства). Според В. Прохазка този термин в моравско-панонския юридически език означава „доказвам неопровержимо“. Той е сроден с термина „притъча“, първоначалното значение на който е „нещо приведено за обосноваване“. (Procházka, „K historickoprávnímu…“, 336–340; Skok, III, 40; Максимович, ЗСЛ, 92–93).

продажа (същ., ж. р.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а (продаване в робство) = няма. || Етим.: Вж. „продати“ в общия словник! || Знач.:

„Продажба“, прехвърляне на собственост върху определена вещ срещу цена.

продати (глаг.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 (за продаване в робство) = няма; Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = Е. XVII. 21 „πιπράσκω“; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = няма; Уст. 9, Нов. 11, Варс. 11 = няма („продати сѧ“ – обозначава се „да бъде продаден в робство“); Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма (за продаване в робство на извършителя); Уст. 24, Нов. 26, Варс. 26 (има се предвид да бъде продаден в робство) = Е. XVII. 10 „χειροκόπτω“ (= „да му бъде отсечена ръката“, друг вид наказание); Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 (има се предвид да бъде продаден в робство) = Е. XVII. 13 „χειροκόπτω“ (= „да му бъде отсечена ръката“, друг вид наказание); Уст. 27, Нов. 29, Варс. 29 (има се предвид да бъде продаден в робство) = Е. XVII. 14 „χειροκόπτω“ (= „да му бъде отсечена ръката“, друг вид наказание); Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 (има се предвид да бъде продаден в робство) = Е. XVII. 14 „τυφλόω“ (= „да бъде ослепен“, друг вид наказание); Уст. 29, Нов. 31, Варс. 31 (има се предвид да бъде продаден в робство като изпълнително деяние или като наказание) = Е. XVII. 16 „πιπράσκω“. Очевидно в много от случаите става дума за съзнателна замяна на наказанието, което се отразява на компилацията. || Етим.: Вж. „продати“ в общия словник! || Знач.: Значението, което ни интересува в конкретните цитати е „продавам някого като роб“. Относно продажбата като акт за прехвърляне на собственост срещу цена вж. в общия словник.

проклати (глаг.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Проклинам“, „да прокълна“.

прѣстѫпити (глаг.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а („законъ прѣстѫпити“) = няма. || Етим.: Вж. в общия словник! Че е калка от гръцкия глагол „παραβαίνω“ се потвърждава в текста на ЗСЛ. (*БЕР*, V, 677) || Знач.: „Престъпвам“, „нарушавам“.

прѣстѫпление (същ., ср. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (извършвам *престъпване* на заповед/закон) = Е. II. 9. 1 „παραβαίνω“. || Етим.: Вж. „прѣстѫпити“! || Знач.: „Престъпление“.

пьрꙗ (същ., ж. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 („спор“, „тъжба“) = няма; Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма. || Етим.: От старослав. „*perti, *pьrą“ = „препирам се“, „споря“ < от индоевроп. „*(s)per-“, „*(s)por-“, „*(s)pr-“, което дава смисли, свързани с „опрам се“, „ритам“, „прегражда“. (*БЕР*, V, 813; Фасмер, III, 240–241) || Знач.: „Спор“, „тъжба“. Вж. и „тѫжа“.

рабꙋ (същ., ж. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = Е. XVII. 21 „δούλη“; Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 три пъти = Е. XVII. 22 „δούλη“ три пъти. || Етим.: Вж. в общия словник „работа“! || Знач.: „Робиня“.

работа (същ., ж. р.) – Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 = Е. XVII. 12 „τελεία δεσποτεία“ (става дума за робство); Уст. 29, Нов. 31, Варс. 31 (= „робство“) = няма съответствие в гръцкия текст. || Етим.: Вж. в общия словник „работа“! || Знач.: „Работа“, „робство“, „служение“.

рабъ (същ., м. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма; Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 = Е. XIV. 2.1 – 2.2 „δούλος“; Уст. 25, Нов. 27, Варс. 27 три пъти = Е. XVII. 12 1) „δούλος“ („роб“), 2–3) „οἰκέτης“ („домашен човек“, „роб“); Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 три пъти = Е. XVII. 17 1) и 3) „οἰκέτης“, 2) „δούλος“; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 – няма. || Етим.: Вж. в общия словник „работа“! || Знач.: „Роб“. (*Instituții feudale*…, 411–413).

разграбление (същ., ср. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ἁρπαγή“. || Етим.: Вж. в общия словник „грабити“! || Знач.: „Разграбване“.

разлѫчити/разлѫчати (глаг.) – Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 = Е. XVII. 25 „ἀποδιώκω“ (става дума за неистински съпрузи поради неспазване на изискванията за отсъствие на родство или духовно родство); Уст. 12, Нов. 14, Варс. 14 (става дума за кръвосмесителен брак) = няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (за брак) = Е. II. 9. 1 „διαζεύγνυμι“ и „λύω“, Е. II. 9. 2–3 „λύω“. || Етим.: Вж. в общия словник „отълѫчати, отълѫчити“! || Знач.: „Разлъчвам“, „разделям“. Става дума за съпрузите при опорочен брак. (*Instituții feudale*…, 149–150).

ратьнъи (прил.) – Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „πολέμιος“. || Етим.: Вж. в общия словник „рать“! || Знач.: „Военен“, „ратен“, „свързан с военното дело“.

родивъшии (прич.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „γονεύς/γονείς“. || Етим.: Вж. в общия словник „родъ“! || Знач.: „Който е родил някого“, „родител“.

родитель (същ., м. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма (препраща към горен текст); Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 = Е. XIV. 2.1–2.2 „γονεύς“. || Етим.: Вж. в общия словник „родъ“! || Знач.: „Родител“. Има отношение към статуса на лицата.

сватьба (прил.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „συνάλλαγμα“ („сделка“, „обмен“ – не е точен превод); Уст. 12, Нов. 14, Варс. 14 = няма съответствие в гръцкия текст. || Етим.: От праслав. „*svatьba“, производно от „*svatiti“, „*svatъ“, което пък е производно от „*svajь“ = „свой“. (*БЕР*, VI, 534–536; Фасмер, III, 570–571) || Знач.: „Сватба“, „свързване“ .

свободь (същ., м. р.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 два пъти = Е. VIII. 2 „ἐλεύθερος“, за второто няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 29, Нов. 31, Варс. 31 (става дума за „свободен човек“) = Е. XVII. 16 „σώμα ἐλεύθερον“. || Етим.: Вж. „свобода“ в общия словник! || Знач.: „Свободен човек“. (Максимович, ЗСЛ, 47–50).

свободьникъ (същ., м. р.) – Уст. 18, Нов. 20, Варс. 20 = Е. XIV. 2.1 – 2.2 „ἀπελεύθερος“. || Етим.: Вж. „свобода“ в общия словник! || Знач.: „Свободен човек“. Думата носи и по-специалното значение на „освобожденец“, „освободен бивш роб“. (*Instituţii feudale*…, 180–181, 445; Максимович, ЗСЛ, 47–50, 77).

село (същ., ср. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „χωρίον“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Село“, малко населено място без административни функции, селище.

сила (същ., ж. р.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „δυναστεία“. || Етим.: От праслав. „*sila“, сродно с литов. „siela“ = „душа, дух, чувство“, старопрус. „noseilis“ = „дух“, староисланд. „seilask“ = „протягам се“, „стремя се“. (*БЕР*, VI, 644–645; Фасмер, III, 621) || Знач.: „Сила“. (*Instituţii feudale*…, 441–442).

слово (същ., ср. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 ῥῆμα. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Слово“.

срамъ (същ., м. р.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма съответствие в гръцкия текст. || Етим.: От праслав. „*sramъ“, сродно с авест. „fšarəma“ и новоперс. „šarm“ = „срам“, старовисоконем. „har(a)m“ и латв. „sermelis“ = „ужас“. (Фасмер, III, 724, 739) || Знач.: „Срам“. В някои пенитенциални текстове може да има и значението на определени части от тялото.

стадо (същ., ср. р.) – Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „ἀγέλη“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Стадо“, има отношение към собствеността.

странъныи (прил.) – Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 („чужд“, „противник“) = Е. VIII. 2 „ἐχθρός“ („враг“). || Етим.: Вж. в общия словник „страна“! От тук значението на „чужд“, „принадлежащ към другата страна“. (Фасмер, III, 768, 771) || Знач.: „Чужденец“, „противник“, „враг“. В случая думата е употребена като субстантив. (Максимович, ЗСЛ, 48).

стьлязь (същ., м. р.) – Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = Е. XVII. 22 „νομίσμα“; Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма; Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 = няма. || Етим.: Заемка от германските езици от „*skillings“ > „Schilling“ (нем.). (Фасмер, III, 642) || Знач.: Вид монета, пари, платежно средство. Има следните варианти: „скьлязь“, „цилязь“, „цьлагъ“. В един от тестовете съответствува на гръцката дума номизма, а в други текстове е заменено със „златица“, „златница“, „златникъ“. Очевидно монета с висока стойност. (Максимович, ЗСЛ, 97).

съврѣсть (същ., ж. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (става дума за брака) = Е. II. 9. 1 „συζυγία“. || Етим.: От индоевроп. корен „*wergh-“, зает в албански като „vërzellik“ = „гривна“. Сродно с литов. „weřžti“ = „връзвам, стягам, притискам“, старовисоконем. „wurgen“ = „стягам за гушата, душа“, староисланд. „urga“, англосакс. „wurgil“ = „въже“. (*БЕР,* I, 188–189) || Знач.: „Свързаност“, „брак“.

съвлачити (глаг.) – Уст. 27, Нов. 29, Варс. 29 = Е. XVII. 14 „ἐκδύω“ (вж. основното значение на гръцкия глагол „дера“, „свалям кожата“ и славянската дума „мародер“). || Етим.: От праслав. „*velkⷭ“ = „влека“, „дърпам“, „тегля“, сродно с авест. „varək-“, литов. „velkù“, латв. „vèlku“, гр. „ἕλκω“ всички в смисъл на „дърпам“, „тегля“, „влека“. (*БЕР,* I, 164–165) || Знач.: „Дера“, „свличам кожата“.

съвѣдѣтель (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 20, Нов. 22, Варс. 22 = Е. XIV. 8 „μάρτυς“ („съвѣдѣтелс слоүχа“ = „μάρτυρες ἀκοήν“). || Етим.: От глаг. „съвѣдѣти“ от „вѣдь“ = „знание“, „учение“, „магия“ и „вѣдати“ = „зная“. Идеята е да се подчертае характеристиката на свидетеля като знаещ. (*БЕР*, I, 140–141, V, 546–547; Фасмер, III, 577) || Знач.: „Свидетел“. Изказано е становището, че терминът е характерен за методиевия език и по-скоро се свързва с моравската традиция, докато по-близо до българската е „послоүχъ“. (*Instituţii feudale*…, 283–284, 289–290; Максимович, ЗСЛ, 100–101).

съвѣдѣтельствовати (глаг.) – Уст. 20, Нов. 22, Варс. 22 три пъти = Е. XIV. 8: 1) „προσμαρτυρέω“, 2) няма и 3) „μαρτυρέω“. || Етим.: Вж. „**съвѣдѣтель**“. || Знач.: „Свидетелствувам“, „давам показания“. (*Instituţii feudale*…, 289–290).

съвѣтливъ (прил.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 βουλευτικός. || Етим.: Вж. „**съвѣтъ**“. || Знач.: „Който има отношение към съвета“.

съвѣтъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII. 1 συμβουλία. || Етим.: Калкирано на основата на грц. „συμβούλιον“. (Фасмер, III, 705) вж. и глагола „ветам“ = „обещавам“. (*БЕР,* I, 138) || Знач.: „Съвет“ колективен съвещателен или решаващ орган. (*Instituţii feudale*…, 438–440)

сътворити/творити (глаг.) – Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „ποιέω“. || Етим.: Сродно с литов. „tvérti“ = „схващам“, латв. „tvért“ = „хващам“, „държа“ и старопрус. „turit“ = „имам“. (Фасмер, IV, 34) || Знач.: „Сътворявам“, „творя“, „създавам“, „изработвам“.

съчьтаниѥ (същ., ср. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (за брак) = Е. II. 9. 1 „συζυγία“. || Етим.: вж. „**съчьтати**“! || Знач.: Вж. „**съчьтати**“!

съчьтати (глаг.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 (за брак) = Е. II. 9. 1 „ζεύγνυμι“. || Етим.: От „съ-“ и „чета“ („група“, „отряд“, свързано с латв. „caterva“ и ирл. „cethern“ = „отряд“, „тълпа“) = „правя, чета“, „създавам общност“. (Фасмер, III, 730, IV, 351) || Знач.: „Съчетавам“, „правя общност“, в конкретния случай става дума за „бракосъчетание“, „сключване на брак“.

сѫпьрьникъ (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма. || Етим.: Вж. „**сѫпьрь**“ в общия словник! Думата произлиза от „**пьрꙗ**“ = „спор“, „тъжба“. Т. е. това са тези, които са заедно в спора, в делото. || Знач.: Така са назовани страните в спора/процеса.

сѫдиꙗ (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма; Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = няма съответствие в гръцкия текст; Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 – няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Съдия“. Вж. в общия словник!

сѫдъ (същ., м. р.) – Уст. 30а, Нов. 33, Варс. 33 два пъти „**сѫдъ**“ и „**съсѫдъ**“ – няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Съд“. Вж. в общия словник!

сѫпостатъ (същ., м. р.) – Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е. XVIII.1 ἐχθρός. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Неприятел“, „противник“, „враг“.

сѫсѣдъ (същ., м. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = няма. || Етим.: Свързано със староинд. „samsát(-d)“ = „събрание“, „общество“, „владетелски двор“, „съдилище“ или „samsadas“ = „общество“, „компания“. Бележи хора от една общност. (Фасмер, III, 726) || Знач.: „Съсед“.

тепети (глаг.) – Уст. 8, Нов. 10, Варс. 10 = Е. XVII. 29 „τύπτω“; Уст. 13, Нов. 15, Варс. 15 = Е. XVII. 35 „τύπτω“; Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „δέρω“; Уст. 24, Нов. 26, Варс. 26 = Е. XVII. 10 „τύπτω“; Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „τύπτω“; Уст. 28, Нов. 30, Варс. 30 = Е. XVII. 15 „δέρω“. || Етим.: От праслав. „*te(p)ti“ = „бия“, „удрям“, „трепя“, „тепя“. Изглежда иде от уралските езици от корена „*tap-“ – „бия“; мордов. „tapa-“, финланд. „tapra-“, унгар. „tap-“, „top-“, ненецк. „tapa-“. (Фасмер, IV, 44–45) || Знач.: „Бия“, така се обозначава съответното телесно наказание. Названието е и твърде сходно с гръцкото „τύπτω“. (*Instituţii feudale*…, 39–40).

трѣба (същ., ж. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 два пъти = няма. || Етим.: От праслав. *terb-, от който се е развило значението „работа“, „задължение“, „необходимост“, „принасяне на полза“. (Фасмер, IV, 95–96) || Знач.: „Жертвоприношение“, „църковна (или изобщо религиозна) служба“. Става дума за изпълнение на религиозните и култови задължения на човека.

тажа (същ., ж. р.) – Уст. 7а, Нов. 2а, Варс. 2а = няма. || Знач.: „Спор“, „тъжба“. К. Максимович разглежда думата като сходна или идентична с „**пьрꙗ**“, мнение, което не мога да приема, доколкото в текста те са изрично разграничени. (Максимович, ЗСЛ, 49).

оубити (глаг.) – Уст. 22, Нов. 24, Варс. 24 = Е. XVII. 8 „ἀναιρέω“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Да убие“. Престъпление в углавното право. (*Instituţii feudale*…, 341–342).

оубѣгъ (същ./прич., м. р.) – Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 (прибягнал да търси убежище) = Е. XVII. 1 „προσφεύγων“ (вж. „**прибѣгъı**“). || Етим.: Вж. „**прибѣгати**“ в общия словник! || Знач.: Така е назовано лицето, търсещо убежище във връзка с азилното право.

оукрасти – вж. **красти**.

оумрити (глаг.) – Уст. 23, Нов. 25, Варс. 25 = Е. XVII. 8 „διαφθείρω“. || Етим.: От индоевроп. „*móros“, производно от „*mer-“. Свързано е със значението на „смърт“, „умиране“. (*БЕР*, IV, 236–237, 271–272; Фасмер, III, 651) || Знач.: Става дума за причиняване на смърт на чуждо животно. (*Instituţii feudale*…, 341–342).

оурѣзати носъ (глаг.) – ЗСЛ 6, Нов. 7, Варс. 7 = Е. XVII. 23 „ῥινοκόπτω“; Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 = Е. XVII. 25 „ῥινοκόπτω“, Е. XVII. 26 „ἐκτομή τῆς ῥινός“; Уст. 11, Нов. 13, Варс. 13 = Е. XVII. 32 „ῥινοκόπτω“. || Етим.: Това е точен превод на гръцкия глагол „ῥινοκόπτω“. || Знач.: „Отрязване на носа“. Вид телесно опозоряващо наказание.

оустроєниє (същ., ср. р.) – Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἀποκατάστασις“. || Етим.: Вж. „оустроити“ в общия словник! || Знач.: „Устроение“, „подредба“.

оусѣкати мечемъ (глаг. + същ., м. р.) – Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 = Е. XVII. 41 „ξίφει τιμωρέω“. || Етим.: Точен превод на гръцкия израз. || Знач.: Става дума за смъртно наказание посредством посичане с меч. (*Instituţii feudale*…, 299–300).

храмъ (същ., м. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 („светилище“, „църква“) = няма; Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 (три пъти все в значение на „сграда“) = Е. XVII. 41 няма, „οἰκίον“ или „οἰκός“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Храм“, „култово място“.

хранити /сѧ/ (глаг.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 = няма; Уст. 3, Нов. 3, Варс. 3 = Е.XVIII.1 φυλάσσω. || Етим.: От праслав. „*xorna, *xorniti“, което е родствено с лат. „servo, -are“ = „спасявам“, „съхранявам“ и авест. „haurvaiti“ = „предпазвам“. Има връзка и с думата „храна“. Като цяло значението е свързано с „охрана“, „хранене“, „запазване“. (Фасмер, IV, 266) || Знач.: „Спазвам“, „запазвам“, „пазя“.

црькъвьнъ (прил.) – Уст. 5, Нов. 6, Варс. 6 = няма; Уст. 6, Нов. 7, Варс. 7 = няма; Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 = няма; Уст. 10, Нов. 12, Варс. 12 = няма; Уст. 15, Нов. 17, Варс. 17 – няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Църковен“, „свързан с Църквата“.

црькъı (същ., ж. р.) – Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 = няма; Уст. 7, Нов. 8, Варс. 8 = няма; Уст. 16, Нов. 18, Варс. 18 = Е. XVII. 1 „ἐκκλησία“; Уст. 21, Нов. 23, Варс. 23 = Е. XVII. 6 „ἐκκλησία“;

Уст. 28, Нов. 30, варс. 30 = Е. XVII. 15 „ναός“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Църква“.

цѣна (същ., ж. р.) – Уст. 1, Нов. 1, Варс. 1 = няма; Уст. 4, Нов. 4, Варс. 4 „τιμή“; Уст. 19, Нов. 21, Варс. 21 два пъти = Е. VIII. 2 „τιμή“ и няма съответствие; Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 = Е. XVII. 17 „τιμή“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Цена“, „паричната равностойност, заплащана в граждански обмен“.

чьрньца (същ., ж. р.) – Уст. 6, Нов. 7, Варс. 7 = Е. XVII. 23 „μονάστρια“. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Монахиня“. (Цибранска-Костова, *Формиране и развитие*, с. 37).

чюжъıи (прил.) – Уст. 5, Нов, 6, Варс. 6 = Е. XVII. 22 „ἀλλότριος“; Уст. 14, Нов. 16, Варс. 16 = Е. XVII. 22 „ἀλλότριος“; Уст. 17, Нов. 19, Варс. 19 = Е. XVII. 5 „ἀλλότριος“; Уст. 23, Нов. 25, Варс. 25 = Е. XVII. 8 „ἀλλότριος“; Уст. 26, Нов. 28, Варс. 28 = Е. XVII. 13 „ἀλλότριος“; Уст. 30, Нов. 32, Варс. 32 = Е. XVII. 17 „ἀλλότριος“. Има вариант „цюждии“. || Етим.: От праслав. „*tjudjъ“, което е заимствувано от готската дума „þiuda“ = „народ“. Има и идеи да бъде свързано с хетската дума „tuzzi“ = „войска“. (Фасмер, IV, 379) || Знач.: „Чужд“, „принадлежащ другиму“. (*Instituţii feudale*…, 457–458).

шьпътьникъ (същ., м. р.) – Уст. 2, Нов. 2, Варс. 2 („ищец“?) = няма. || Етим.: Вж. в общия словник! || Знач.: „Клеветник“, „ищец“, название на страна в процеса“.

Глава втора
ПРАВО, ЕЗИК И ИДЕНТИЧНОСТ

1. Обикновено когато говорим за идентичност, се има предвид принадлежността към някаква общност, посредством която лицето или изобщо обектът на изследване се идентифицира. Идентичността е качеството на принадлежност към тази общност, а то става явно посредством различни белези. Сред тях езикът заема особено място. Той е път за осъществяване на контакт вътре в общността и така става основен начин за нейното създаване и поддържане. В по-нови времена езикът е издиган в култ и се превръща в нещо много повече от средство за комуникация. Така е и в традиционните общества: думите за чужденец (такива като „варварин“ от гр. „βάρβαρος“ или славянската „немец“) произлизат тъкмо от невъзможността на тогова да говори ‘*нашия*’ език, което означава, че не може да говори ‘*който и да било език*’, защото единствено ‘*нашият*’ език е ‘*истински*’. По същество по този начин на чужденеца се отказва правото да бъде истински човек. Така езикът става не само критерий за принадлежност към някаква конкретна общност, ала и към човешкия род като цяло.

Друг основен белег на идентичността са основните, главните ценности, около които тя се изгражда. Тези ценности създават и сходния начин на мислене, сходния светоглед на принадлежащите към съответната общност. На тази основа се строят и определени социални връзки и определени норми, които са основата на солидарността, върху която общността се крепи. Спазването на тези норми е не само задължително, но и представлява неразделна част от *качеството* на принадлежността към общността, сиреч от идентифицирането с тази общност, била тя родова, племенна, локална, национална или религиозна. Самата идентичност е нормативна. Това е съвкупността от характеристики, които показват *какъв* е някой и го определят като *такъв*. Определението[1] е по съществото си нормативно разграничаване, предназначено да покаже същността на явлението. То прави

[1] Думата „определение“ (от „предел“, „поставяне на предели“) представлява калка на латинската „definitio“ и означава „поставяне на граници“, „даване на параметри“, така се показва съществото на нещо посредством разграничаване от сходни неща и явления.

явни негови трайни характеристики и го поставя в стабилна позиция. Така се оказва, че всяка идентичност е нормативна, или иначе казано консервативна, доколкото *определя* и показва *трайно и продължаващо състояние* на явлението. Идентичност, която не е трайна и продължаваща поне известно време, би била безсмислена, доколкото не може да бъде определено, дефинирано, „*идентифицирано*“ нещо, което непрестанно се изменя. Очевидно е, че такова явление би загубвало характеристиките си поради непрестанното си променяне, включително и непосредствено след даване на определението, като то би се оказало твърде закъсняло.

Тук достигаме до една съществена черта на нормативността в определена цивилизация или култура и в характерните за нея социални структури. Именно нормативната функция на културата е тази, която изгражда и съхранява общността, докато функцията на развитието я обновява и ѝ дава перспектива. Правото е съществена част от нормативността, от системата за нормативно регулиране на едно общество. В настоящото изследване не си поставяме за цел да изясняваме самия характер на правото и неговите същностни характеристики, ала бих искал да обърна внимание на някои отделни страни от тях, тъй като те ще са ни необходими за решаване на поставените пред нас задачи.

Правото възниква като сакрален феномен, неотделим от религията, и се запазва такъв в продължение на хилядолетия. Посетне в изложението ще си позволя да приведа някои конкретни свидетелства в това отношение. Тук бих искал само да кажа, че в наше време то е силно и съзнателно (а понякога и ненужно) десакрализирано, но все пак запазва някои характеристики от предишното състояние. Най-ясно това се вижда в теорията за „*естественото право*“. Можем да открием такива елементи и в множество черти на правната дейност (под което разбирам както правосъдие, така и други видове правоприлагане и правотворчество), която е силно ритуализирана и емоционално натоварена. Така правото се оказва свързано с вярата на хората, с техните богове и оттук се представя като основано върху главните ценности на обществото. То самото е ценност, то е благо и бива спазвано тъкмо като такова благо[2]. С това не искам да отрека значението на реп-

[2] Вж. специалната книга, посветена на тези въпроси на покойния професор Н. Неновски, *Право и ценности,* София, 1983, с. 91 сл.; и особено с. 100 сл.

ресията като възпиращ мотив за извършване на евентуално правонарушение, която в сравнение с другите нормативни системи е най-ясна имено при правото. Моралът и подобните нему норми също разполагат с определени социално-репресивни възможности, но те са лишени от организационен апарат и не са така регламентирани, както при правото. Зад него стои репресивната мощ на държавата и възможността за интервенция от нейна страна е характерна негова черта.

Все пак репресията не е достатъчна мотивация за спазване на нормите и това съвсем ясно личи в случаите на разпад на правните системи при тежки кризи на обществото. По начало тя не може да бъде осъществявана в случаи на масово неспазване на закона, без да се превърне в някакъв вид терор от страна на държавата. Правната норма се спазва именно защото се осмисля като благо, необходимо за самото съществуване на социума[3], макар и спазването на изискванията ѝ да е свързано с неизбежни лични ограничения, за да се осигури равновесието в общността. Правото е благо, защото е свързано с основните ценности на културата на тази общност. Всяка цивилизация създава своя определена нормативност, а оттук и определен вид правна система, която е част от културата на обществото. Т. е. тя е част от онази система от характеристики (а същевременно и крепител на тази система), която определя цивилизацията и я разграничава от другите, която ѝ предоставя идентичност и я съхранява. Гореспоменатите основни ценности винаги имат религиозен (можем да го наречем и „идеологически“) характер, който е извън съмнение за домодерните общества, каквото е българското средновековно общество, обект на нашето изследване.

2. Във връзка с изложените по-горе тези ще приведа няколко конкретни свидетелства, които биха могли да ги потвърдят. Първото от тях се отнася до правото като способ за формиране на идентичността на общността, върху която се разпространяват нормите му, което означава всъщност, че е способ за създаването на самата общност. Вторият пример, който ще си позволя да приведа, се отнася до обичайното право и правния обичай като способ за поддържане на формираната общност.

[3] Правото регулира обществени отношения, които са смятани за ценност: Неновски, *Право и ценности*, с. 102. То осигурява ред и организация в обществото – *пак там*, с. 102–103. Тук би трябвало да се изтъкне, че погледнато от аксеологична гледна точка правото намира своята ценност в обществото и неговата култура, а не в самата норма и така според Келзен за ценност в правото не може да се говори, което е логичен завършек на неговата теория – *пак там,* с. 110 сл.

2. 1. В конкретно-историческата обстановка и с отчитане на значението на етническата идентичност, бихме могли да формулираме примера, който ще приведа – *правото като етнообразувателен фактор*.

Възникването на народността, на етноса се осъществява в различно историческо време и по различен начин. За Европа особено важен е периодът на Ранното средновековие, което се свързва с последиците от Великото преселение на народите. Във всички случаи обаче това не е биологичен процес, макар и етносът да е по-силно свързан с племето и родовите връзки, отколкото създалата се през модерната епоха нация. Става дума за създаване на общност с обща култура и в голяма степен на развитие на общо самосъзнание и идентичност, която е базирана на някакви формални връзки, най-съществени от които, изглежда, са общите култове и общата политическа власт, както и – бих искал да го подчертая – общата нормативна система. Тя е, както бе отбелязано, базирана на общите основни ценности, които определя и защитава, налагайки правила, и така създава общи и задължителни модели на поведение както във всекидневния живот, така и в стопанската дейност, във високите нива на обществена дейност и управление, а даже и в девиантното поведение.

В това отношение особено показателен е текстът на един от Орхонските надписи, който ще представя накратко. Разбира се, той не е български, а произлиза от времето на великия Тюркютски хаганат, който предхожда прабългарите и от който те самите произлизат. При все това смятам, че този текст би могъл да представлява релевантен извор, когато говорим за културата на ранносредновековна България, тъй като произходът на дошлите с хан Аспарух българи от недрата на огромната държава на тюркютите не се поставя под съмнение. Надписът е изготвен от името на един хаган, който разказва за дейността на баща си – предходния владетел[4]. Навремето той тръгнал със седемнадесет души. Като чули за неговите подвизи людете от градове-

[4] Айдаров, *Язык Орхонских памятников*, с. 292 сл.; Tariat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington, Ind., 1968, p. 265.

те и от планините се събрали около него и така станали седемдесет души. Небето им давало сила и войниците на стария хаган били като вълци, а враговете им – като овце. Те продължавали победните си действия и скоро станали седемстотин души. Тогава вече хаганът организирал народа и му дал наредби в съгласие с правилата на прадедите.

Интересна интерпретация на този текст прави Патрик Гиъри, като разкрива един от моделите за формиране на идентичност, който е различен от римския[5]. Текстът е от особен интерес за изследването на „обичая“, на изразяващото волята на владетеля право и формиращата се идентичност. Веднага се хвърля на очи съчетаването между традицията и обичайното, изразени в позоваването на „правилата на прадедите“, и „новостта“, изразена в акта на хагана, с който тези правила се „обновяват“, дава им се нов живот, актуалност и сила. Тъкмо актуализацията на традицията е и способът за възникването на новата общност, на новия народ, над когото хаганът, син на хагана-основоположник, властвува.

Както отбелязва П. Гиъри, предпоставка за този начин на формиране на общността е военният успех, обединяващ последователите на хагана, но самото действие, създало тази общност, е от друго естество. Людете, намиращи се под властта на едного, се превръщат в „народ“ посредством организирането им от създадените институции, и най-вече посредством единната правна система, под регламентацията на която те попадат. По този начин, „народът“ бива разглеждан като *правно* или *конституционно*, а не като *биологично* единство. Тук изследователят би могъл да бъде изкушен да рече, че става дума само за единство на общата норма, на общата регламентация, а не и на общия произход и в този смисъл на обща идентичност, разбирана не само в *биологичния*, ала и в *религиозния* смисъл на думата. Това не би било съвсем така, поне в рамките на вярата, защото този общ произход опира в крайна сметка до Праотецът-Създател, който е „родил“ народа. Той несъмнено е фигура от религиозната сфера, само заела „родови“ понятийни термини. Това е бог-създател или културен герой, който няма много общо с биологичния произход, разбиран в днешния смисъл на думата. Като „Създател“ той е и „Организатор“, той създава реда и хармонията, която поставя основите на общността. Така виждаме неразривната връзка между правото като нормативност и комплекса, образуван от обичая/традицията и религията, който е решаващ за формиране на идентичността.

[5] P. Geary, „Barbarians and Ethnicity“, *Late Antiquity,* ed. G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, Cambridge MA, London, 1999, p. 108 sq.

2. 2. Вторият пример, на който ще се позова, иде от нашето съвремие, ала има своите много здрави корени в далечни и отдавна отминали епохи. Той също не е български, но е от Балканите, от съседен народ със сходна историческа съдба. Става дума за поддържането на обичая като способ за формиране на вече създадената общност.

Преди няколко години в пресата имаше информация, че президентът на Албания бе отишъл лично в отдалечено планинско село, за да изрази благодарността си на главатаря на местен род, се бе отказал от продължаването на кръвното отмъщение в конфликта му с друг местен род. На практика държавният глава на една държава, намираща се в Европа, бе благодарил някому, че няма да извършва (или няма да продължава да извършва) противозаконни и даже престъпни действия. При все това, трябва да се има предвид, че този отказ е и единственият начин да се спре изтреблението между две фамилии. Такова е предписанието на „Кануна“[6] – на обичайния кодекс на отмъщението – който действува по източното адриатическо крайбрежие.

Кръвното отмъщение се прилага обикновено при извършване на убийство, т. е. то интервенира в един тип обществени отношения, които са строго правно регламентирани. Исторически погледнато един от пътищата за възникване на самото право е именно изземането на репресията от страна на държавата като замяна на кръвното отмъщение. Сега обаче в рамките на една държава, на границата между второто и третото хилядолетие, наличието на тази практика поставя множество питания. Можем да си зададем въпроса за обичайно право ли става дума в изискванията за кръвното отмъщение, след като съществува държавна репресия за извършено престъпление. Както и да отговорим на това питане, едва ли ще можем да пренебрегнем очевидното надмощие на обичайния „Закон“ над законите на държавата. Можем ли да кажем, че в този случай става дума за надмощие на „обичая“ над „писаното право“? Може би да, но трябва да се има предвид, че

[6] *Le Kanun de Lekë Dukagjini*, Trad. Chr. Gut, éd. Sht. Gjeçovi, Dukagjini Publishing House, Pejë, 2001.

обичайният „Канун“, носител на традицията, с решаващо значение за формиране и поддържане на солидарността и така на идентичността на населението по Адриатика, не само е излязъл от устната си форма и съществува в писмена такава, но даже е систематизиран, публикуван и разпространяван като добре подвързана и представителна книга, преведена също и на основните европейски езици – прочее тази, която цитирах в горната бележка под линия. Спазването на неговите изисквания не е предизвикано от необходимостта да се преследват правонарушителите и престъпниците в ситуация на отказ от правораздаване от страна на държавата. Не можем да се съмняваме, че властта в Албания в продължение на десетилетия е била достатъчно силна, доколкото се е намирала в ръцете на един от най-свирепите тоталитарни режими. Този режим не само не е дезертирал от репресивните си функции, но даже ги е прилагал с особена прилежност, и то не само срещу политическите си противници, а и срещу всеки вид поведение, което се е отклонявало от нормите. Несъмнено деянието, способно да постави началото на веригата на кръвното отмъщение (както отбелязах, обикновено това е убийство), е тъкмо такова.

Тогава какво определя изискването на кръвното отмъщение? Без да се спирам подробно на този въпрос, ще набележа някои от характерните му черти, които имат пряко отношение към интересуващата ни тема. Кръвното отмъщение е свързано с племенната организация на обществото и макар и да я надживява и да влиза в преддържавната и ранната държавна организация, то остава характерно за племето. Една от първите грижи на държавата е да преодолее кръвното отмъщение и да го замени със своята собствена репресия, като така се поставя началото на правото, в частност на углавното. Съвременните изследвания показват, че местата с наличие на практика на вендета са тези със силни родови връзки в някои части на Средиземноморието[7]. Що се отнася до западните дялове на Балканския полуостров, то там се наблюдава една силна и трайна тенденция за ретрибализация, за завръщане към племенната организация на обществото, която започва в Късното средновековие и зората на Новото време и продължава в една или друга форма до наши дни.

[7] Ch. Boehm, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and other Tribal Societies*, University of Pennsylvania Press, 1987, 263 p.

Така, ако се върнем към конкретния пример с албанския старейшина, то можем да кажем, че той осъществява кръвното отмъщение не защото няма кой да накаже престъпника и трябва да се осъществи определена социална репресия, а защото това е неразделна част от поддържаната от групата му солидарност, която става основа на тяхната идентичност. Като глава на общността той носи отговорност за нея и трябва да спазва определени норми, за да може и да изисква тяхното спазване.

3. Така бих искал да преминем към следващата група от конкретни текстови примери, които показват *приравняването на понятията за „закон“ и „вяра“*, поставяйки ги в сърцевината на ценностите, които определят идентичността на обществото. Преди това обаче бих искал да направя някои общи бележки върху темата за правото и вярата[8].

3. 1. Правото е резултат на волеизявление, което създава определени правила за поведение при определени обстоятелства и изисква тяхното спазване под заплаха от санкция. Обикновено това е волеизявление на държавата, направено посредством някой от нейните органи, а в предшествуващи епохи и от някое нейно олицетворение или въплъщение. Както вече имах възможност да отбележа, тези правила винаги са разглеждани като ценност и са свързани с основните цивилизационни ценности на обществото. Така се оказва, че в домодерните епохи правото винаги има връзка с божественото и с волята на боговете, доколкото по същество това е сърцевината на ценностите на такива общества. При все това, правото носи почти винаги, макар и в различна степен, идеята за прагматично уреждане на обществените отношения.

Има две големи изключения, на които бих искал да отредя особено внимание – еврейската религия, както и произлезлият от нея Ислям. В обществата, основани на други религии, включително и християнското, правото – при цялата си съпричастност към божественото – е дело на държавата. В този смисъл то е човешко творение с цялата несъвършеност на видимия свят. За евреите обаче правото е израз на Божията воля, получена от хората посредством Откровението. Първоначално това става с получаването на Скрижалите от пророка Мойсей на Синайска-

[8] Вж. също и D. Naydenova, „Die byzantinischen Gesetze une ihre slavische Übersetzung“, S. 242 sq.

та планина, а впоследствие с прякото правно действие на целия нормативен текст на Ветхия Завет и тълкуванията му[9]. Така правото се оказва резултат не на човешко волеизявление, а на волята на Всевишния. В този смисъл то носи нейните характеристики – неподвижност и съвършенство, т. е. не подлежи на промяна. Всичко това го поставя извън всякаква намеса от страна на обществото – не само текстуално, но и като възможност за тълкуване.

Сходно е положението и в ислямската религия. Откровението на мюсюлманите – Коранът – е словото Божие, което иде от Всевишния и е било разкрито на пророка Мохамед от св. архангел Гавриил. Същевременно Коранът, сиреч свещеното писание на мюсюлманите, е и главен, наред със свещеното предание – сунната – извор на ислямското право, наречено Шария. Така отново се оказва, че правото има божествен произход и представлява пряко изражение на волята божия, което дава сходен резултат с този, който наблюдаваме при евреите. Правото е система от съвършени и вечни правила за поведение, които са неотменяеми и непроменяеми и излизат извън възможностите за въздействие от страна на людете. Държавата, владетелят, обществото могат да създават само нормативни актове от втори ред, които по никакъв начин не могат да противоречат на нормите от Откровението, представляващи изискване на Бог към човеците.

Еврейското и ислямското право имат и една друга обща характеристика, макар и тя да е проявена по различен начин – това е пряката връзка между спазването на правото и Божията закрила, или Спасението в есхатологичен план. Еврейският народ е Избраният Божи народ и тъкмо като такъв той получава Закона, в резултат на Завет между него и Господ. От спазването на изискванията на този Завет пък зависи Божията закрила и получаването на Обетованата земя. Еврейският народ губи Божията закрила и своята земя поради беззаконията си, както казват самите негови пророци. Това е наказанието за неспазването на Закона,

[9] Това положение продължава при евреите и до днес, което обяснява спецификите на правната система на Държавата Израел. Там библейското право има пряко действие и то е изключено от възможността за промяна или отмяна от страна на Кнесета. От своя страна, държавата няма Конституция, тъй като всеки конститутивен закон би станал основа за останалото законодателство, което влиза в пряко противоречие с действието на библейското право.

което според някои съвременни израилтянски тълкуватели ще бъде преодоляно само в есхатологична перспектива. При Исляма Спасението, което вече е трансцедентно – индивидуалното след смъртта и след края на света в есхатологичен план, – е в пряка връзка със Закона на Шарията и неговото спазване. Спасението на людете зависи от следването на Господнята воля, а тя е идентична с правото. Така правото се оказва не само ценност в културния смисъл на думата, а и в сърцевината на есхатологичните перспективи на хората. То не е само свързано с религията, а е и част от нея, като по същество не се прави никаква разлика между религиозни и правни норми. Те са идентични.

От монотеистичните религии само християнството предлага по-различен поглед върху правото, правейки строго разграничение между светското и сакралното, както убедително и подробно се аргументира Х. Хаттенхауер[10]. Това разграничение е част от различието между Царството на Бога и Царството на Кесаря и се основава на евангелския текст, съобщаващ ни думите на Спасителя, че трябва да се отдава божието Богу и кесаревото Кесарю (вж. Матея 22:15–21, Марка 12:12–17, Лука 20:20–25). Така Християнството разполага правото в Царството на Кесаря, в Мира сего и му отрежда прагматични цели. Разбира се, християнското право също е свързано с религията, даваща основните параметри на всички явления в обществото, а то не е интегрална част от нея, не е самият път към Спасението. Доколкото има отношение към този път, то е защото спазването на нормите е част от изискванията на религиозния морал, от представите за добро. Това е като цяло приемането на властта и подчинението на властвуващите – били те даже езически или безбожни, – тъй като по думите на св. ап. Павел *„няма власт, която да не е от Бога; и каквито власти има, те са от Бога наредени“* (Римляни 13:1).

С това не бих искал ни най-малко да поставя под съмнение писаното по-горе за идентичностния характер на правото в християнска културна среда. Напротив, по-долу ще приведа няколко примера, които само потвърждават идентифицирането на *вяра* и *право* сред православните християни, макар и това да не става посредством прякото действие на Откровението в уреждането на човешките отношения.

[10] H. Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*, 4. Auglage, Heidelberg, 2004, S. 135–140.

3.2. Първият пример е взет от ранната българска история и в този смисъл предоставя възможност да свържем традициите на Евразийската степ със Средиземноморието. Става дума за събитията около Покръстването на българите, известни ни както от писаното от Хинкмар, архиепископ на Реймс, като продължител на Бертинските анали от 861 до 882 г., така и от отговор 17 на папа Николай I по запитванията на хан Борис-Михаил I. Архиепископ Хинкмар разказва за мотивацията на българския владетел, за бунта на болярите срещу него, както и за Божията помощ при неговото преодоляване и победата на Христовата вяра: „Българският крал, който в предната година по вдъхновение Божие, а също и по внушение от личби и бедствия в народа на царството му бе намислил да стане християнин, прие Светото кръщение. Недоволни от това, болярите разбунтували народа срещу него, за да го убият. И тъй всички, които бяха в 10-те комитата, събрали се около двореца му. Но той, като призовал името Христово, само с 48 души, които останали предани на Християнството, потеглил против цялата тълпа; и веднага щом той излязъл от градските врата, явили се пред него и пред тия, които били с него, седем духовни лица и всеки държал в ръка запалена свещ и така вървели пред княза и пред ония, които били с него. На тия пък, които били въстанали против него, се показало, че върху тях пада голямо огнено здание, а конете на ония, които били с княза – както се показало на противниците – изправени на задните нозе, настъпвали и ги тъпчели с предните. И нападнал на тях такъв страх, че те не могли да се приготвят нито за отбрана, нито за бягство; но като се прострели на земята, не могли да помръднат. Князът предал на смърт до 52 души от болярите, които особено бунтували народа срещу него, а на останалия народ позволил да се разотиде невредим“[11].

Този разказ ни дава събитийната рамка на осъществяването на огромната промяна в живота на българите, която в крайна сметка довежда не само до духовно обновяване и до присъединяването към една друга цивилизационна общност, но и до смяна на идентичността на народа и на държавата. Българската държава престава да бъде „варварска“ държава на завоевателното племе на прабългарите и постепенно впоследствие се

[11] Bertiniani annales, pars III, sub an. 866, *Pertz*, Mon. Germ. Hist., SS, t. I, p. 473–474.

превръща в християнска държава от имперски тип, следваща моделите на Източната Римска империя.

В рамката на тези събития и в пряка връзка с нашата тема особено внимание заслужава текстът на Отговор 17 на папа Николай I: „И тъй, разправяйки как сте възприели по Божия милост християнската вяра и как сте накарали да се кръсти целия Ви народ; как обаче ония, след като били покръстени, въстанали единодушно с голямо ожесточение против Вас, като твърдели, че не сте им дал *добър закон* [курсивът мой – И. Б.], и искали да убият и Вас и да си поставят друг княз, и как Вие, подготвени срещу тях с Божията сила, сте ги надвили от мало до голямо и хванали в собствените си ръце, пък и как всичките им първенци и по-знатни хора с целия им род били избити с меч, а не толкова знатните и по-малко видните не претърпели никакво зло...“[12]

В този текст впечатление прави, че надигналите се срещу владетеля боляри го обвинили, че той не им е дал *добър закон*. Така българските първенци изразили недоволството си от въвелия новата религия княз, религия, наречена от тях „закон“. Този израз ни предоставя информация както относно идентичностното значение на правото, на нормативността като цяло, така и за властовия акт по налагането на „новостта“, сиреч по въвеждането на една достатъчно стара норма, взета от другаде, която цели приобщаването към други модели, друг светоглед, друга култура. В коментара си към цитирания текст В. Н. Златарски отбелязва, че промяната и възприемането на новата религия предизвикала враждебна реакция не толкова от догматична страна, колкото от канонична: главното, което прабългарската аристокрация не е искала да приеме и срещу което се съпротивлявала, било новото устройство и новите правила, по които е

[12] Д. Дечев, *Отговорите на папа Николай I. по допитванията на българите [Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum],* Университетска библиотека, No 16, София, 1922, с. 32–33: „Igitur referentes, qualiter divina clementia Christianam religionem perceperitis, qualiterque populum vestrum baptisari omnem feceritis: qualiter autem illi postquam baptizati fuere, insurrexerint unanimiter cum magna ferocitate contra vos, dicentes, non bonam vos eis legem tradidisse, volentes etiam vos occidere, et regem alium constituere, et qualiter vos, divina cooperante potentia, adversus eos praeparati, a maximo usque ad modicumsuperaveritis, et manibus vestris detentos habueritis, qualiterque omnes primates eorum, atque maiores cum omni prole sua gladio fuerint interempti; mediocres vero, seu minores, nihil mali pertulerint...“

трябвало да живее[13]. Такова твърдение ми се струва неприемливо, освен в частта си, че новата религия предполага ново устройство и нови правила на живот, нова нормативност. Религията, вярата, ритуалът са толкова силно емоционално натоварени, че проблемът не би могъл да се разглежда като „юридически“ в ограничителния смисъл на думата. По-точно казано, той би могъл да бъде разглеждан като такъв, но в предложения погоре аспект – правото (сиреч правилата, които предписват и предопределят живота на човека) като аргумент и част от системата за формиране на идентичността. Така би трябвало да се разбира и мисията на светите братя Кирил и Методий във Великоморавия и тяхната активност в правната област там[14]. По такъв начин двете възможни тълкувания на термина „закон“ в текста на папата – религиозното и юридическото – биха съвпаднали. Едва ли има нещо, което по-силно да формира идентичността от религията („re-ligio“ от „re-ligare“, поддържане и определяне на връзките, създаващи общността, посредством която индивидът се самоопределя) и „законът“ в най-широкия смисъл на думата, който определя правилата на поведение, които пък правят възможна принадлежността към общността.

Бих искал да подчертая, че по мое мнение както писаното право, така и правният обичай имат такова значение. Не бих се осмелил да дам приоритет на някое от тях в това отношение. Традицията, обичаят е просто живата идентичност, превърната в норма, докато писмената норма, въведена с властови акт в кръга на определени компетенции утвърждава идентичност, създава нова такава (понякога мислена като „връщане към корените“) или налага приобщаване към вече съществуващи общности. Такъв тъкмо е случаят с Покръстването на българите от времето на хан Борис-Михаил I.

3. 3. Следващият текст, на който бих искал да обърна внимание, предоставя много добра възможност да свържем идеята за правото, ветхозаветните образи и християнската вяра. Още по-голяма е значимостта му, тъй като има пряко отношение към

[13] В. Златарски, *История на българската държава срез средните векове,* т. I, ч. 2, София, 1971, с. 73.

[14] Тук е важно да се посочи труда на Х. Папастатис, който силно подчертава правната страна на дейността на св. Методий и св. Кирил във Великоморавия – вж. Χ. Παπαστάθη *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ,* Θεσσαλονίκη, 1978.

делото на светите братя Кирил и Методий както по разпространение на Христовата вяра, така и към книжнината на славянски език и първите стъпки на славянското право.

Става дума за част от пространното житие на св. Кирил, където се казва: „Моравския княз Ростислав по Божие внушение направи съвет със своите князе и с моравците и изпроводи [пратеници] при цар Михаила с тия думи: ‘Нашият народ се отметна от езичеството и държи *християнския закон* (курсив мой – И. Б.; по хрістіанскъіи се ѕаконъ дрьжещіимь), но нямаме такъв учител, който да ни обяснява на наш език истинската християнска вяра, та и други страни, като видят това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото *от вас всякога изхожда добър закон* (курсив мой – И. Б.; ѿ ва҃ вѡ на въсе странъı добрь ѕаконь исходитъ) за всички страни’.“[15] По-сетне в изложението става дума как василевсът възложил мисията на св. Кирил и той се съгласил, но само ако има писменост на техния език. Михаил III пък отговорил, че константинополските владетели отдавна се мъчат да направят такава, ала не са успели и само учен като него би могъл да постигне това за победата на вярата Христова. Така той се захванал и с помощта Божия създал писменост и започнал делото си с превод на евангелските думи, че в началото бе Словото.

Този епизод е твърде богат на информация и по него има множество интерпретации, включително и по самото значение на мисията на светите братя Кирил и Методий във Великоморавия в рамките на културната и верска политика на Империята към славяните[16]. Тук ще ни интересува само съотношението между „закон“ и „вяра“, връзката между които отново е демонстрирана по изключително интересен начин в цитирания текст. Относно неговото тълкуване в научната книжнина няма единно становище, макар и той да изглежда пределно ясен.

Така Йозеф Вашица приема гореказаното съвършено безкритично и в прекия смисъл на думата, като вижда в него указание

[15] Климент Охридски, *Събрани съчинения,* т. III, София, 1973, с. 104; *Стара българска литература*, т. IV, *Житиеписни творби*, София, 1986, с. 56–57.

[16] Ив. Дуйчев, „Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век“, *Известия на института за българска история*, т. VII, 1957, с. 241–263.

за компилирането от страна на светите братя на Закона за съдене на людете въз основа на Еклогата[17]. Това, разбира се, идеално се включва в общата насока на усилията на чешкия учен да докаже великоморавския произход на Закона за съдене на людете. Нещо повече, той открива пряко съответствие между текста на Пространното Житие на св. Методий и текста на Закона. Става дума за посланието на княз Ростислав до василевса Михаил III, където се казва: „То добрѣи вл҃ко, посълн такъ моужь, иже нъı испрaвитъ вьскоу правьдоу“[18]. Сходството с текста на член 1 на ЗСЛ е очевидно: „прежѣ вскоıа правдъı достоино ѥсть о б҃ии правдѣ глаⷭти“ (давам текста по Устюжкия препис на най-старата редакция на ЗСЛ)[19]. Все пак без да вземам отношение към проблема за евентуалния моравски произход на Закона, аз бих си позволил да се усъмня в една такава пряка заемка. Бих се усъмнил и в другия извод на Вашица, който е основен в интересуващото ни отношение – а именно, че моравците са поискали от Империята не толкова проповедник на Христовата вяра, колкото способен юрист, който да изготви свод закони за страната[20].

Смятам, че е очевидно, щото във всичките тези случаи християнската вяра, религия е обозначена в текста като „закон“. Става дума, разбира се, не само за лична вяра, а за целия религиозен комплекс, включващ и солидна църковна организация, и литургията, и всички релевантни практики, правила и норми. Така виждаме, че за човека от предмодерното време най-съществениият идентификационен критерий – религията – бива обозначавана в юридически категории тъкмо поради характера на последните, които имат отношение с основните ценности на обществото.

3. 4. Всичко това насочва вниманието ни към най-стария славянски законник – Закона за съдене на людете – в който намираме цитати, допълващи наблюденията ни в интересуващата

[17] J. Vašica, Zakonъ sudnyi ljudьmъ – Soudní zákoník pro lid, in: *Magnae Moraviae Fontes Historici,* IV, Brno, 1971, p. 174.

[18] Климент Охридски, *Събрани съчинения,* III, с. 188; *Стара българска литература*, т. IV, с. 72.

[19] *Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961, с. 47.

[20] J. Vašica, „Origine cyrillo-méthodienne du plus ancient code slave dit ‘Zakon sudnyi ljudem’“, *Byzantinoslavica*, t. XII, 1951, p. 168–169.

ни насока. Става дума за неколкократното цитиране на „Божия закон“ в неговия текст. Ще се спра на някои от тях.

В член 2 на ЗСЛ на три пъти се цитира „Божият закон“ и един път става дума за „страха Божий“[21]. Текстът регламентира свидетелските показания и няма пряко съответствие в титул XVII на Еклогата. В първия случай се казва, че делото не трябва да бъде гледано и решавано без свидетели. Ако се позовем на ветхозаветния Закон, то трябва да се отчете, че за свидетелски показания в правния смисъл на думата се говори неколкократно във Ветхия Завет. Така третата книга Мойсеева – Левит – задължава всекиго да свидетелствува за това, което знае и е видял (Левит, 5:1). При разследване на убийство се изискват повече свидетели – един е недостатъчен (Числа, 35:30). Същото се отнася до практикуващите друга религия, които трябва да бъдат осъдени на смърт с повече от един свидетел за простъпката им (Второзаконие, 17:6). Изискването за повече свидетели и регламентацията за наказването на лъжлив свидетел намираме във Второзаконие 19:15–19. Тези текстове са много сходни с разпоредбата на ЗСЛ, чл. 2, относно ищец, който не представя свидетели и трябва да претърпи същото, в което обвинява другиго. Третият цитат относно Закона Божий в ЗСЛ, чл. 2, е за това кои не могат да имат качеството на свидетели.

Цитиране на „Закона Божий“ има и в чл. 4 на ЗСЛ, където на него са се позовали във връзка със седемгодишната епитимия, налагана за безчинно блудство с робиня[22]. Този текст няма пряко съответствие в Светото Писание. Струва ми се, че тук по-скоро трябва да съзрем идеята за „църковен закон“, както той е споменат в други текстове на ЗСЛ, например в член 7, където е противопоставен на „закона людски“. Този текст частично съответствува на член 21 от титул XVII на Еклогата. Там откриваме само първото изречение, а самият текст, който ни интересува отсъствува[23].

Последното позоваване на „Закона Божий“ е в последния член 33 на ЗСЛ („О малжену“), който също няма пряко съответствие в текста на Еклогата[24]. Там намираме позоваване на ду-

[21] *Закон Судный людем. Краткой редакции*, с. 104–105.

[22] *Закон Судный людем. Краткой редакции*, с. 105.

[23] *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantins V.*, herausg. L. Burgmann (= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Bd. 10), Frankfurt-am-Main, 1983, S. 232–233.

[24] *Закон Судный людем. Краткой редакции*, с. 108–109.

мите на Спасителя, а след това и цитат от евангелския текст. Писачът се позовава на Божия съд над човешките безчинства, а непосредствено след това се казва, че трябва да се следва „Божият закон“ с упование на Христа Бога като вселенски съдия. Няма съмнение, че в конкретния случай под „Божи закон“ се разбира целият догматично-нормативен комплекс на християнската религия, в частност свързан с регламентацията на брака. Не мисля, че иде реч за някакво конкретно позоваване на определен нормативен акт.

3. 5. Бих искал да обърна внимание и на няколко цитата от т. нар. „Анонимна хомилия“ от Клоцовия сборник. В нейния текст на няколко пъти се споменава „Божият закон“ или „Божият свят закон на Христа“[25], като под това се има предвид, поне в някои от случаите, Светото Писание. На тях обръща внимание Х. Папастатис, като същевременно изтъква, че в някои от цитатите не се има предвид определен текст от Библията, постар законов текст, базиран върху такъв текст и очевидно добре познат на съставителя на хомилията[26]. Според този автор това е бил ЗСЛ, което е и обща негова теза. На тези проблеми ще се спрем другаде, а тук бих искал да обърна внимание отново на използването на термина „закон“ за обозначаване на текста на Светото Писание и получилата се по този начин дифузия между религия и право.

Няма съмнение, че самият текст предполага такава употреба, тъй като става въпрос за правнорегламентирани отношения. Такива са както тези, които уреждат брака и особено пречките за него или анулирането му, така и тези, свързани със забраната на езическите практики и треби. И двата случая принадлежат към области, които са пряко свързани с религията и естествено намират опора за регламентацията си в Библията. Тъй или инак обаче не можем да пренебрегнем факта, че самото Свето Писание е назовано в текста на Хомилията, „Закон Божи“, което от своя страна е продължение на вече демонстрираната в ЗСЛ теза.

[25] Vladykamъ zemlę božie slovo velitъ, in *MMFH*, t. IV, Brno, 1971, p. $200_{4, 23, 26}$, 201_{3-4}, 202_{13-14}, $202_{39} – 203_{1}$, 203_{19-20}, $204_{1, 4}$.

[26] Χ. Παπαστάθη *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ,* Θεσσαλονίκη, 1978, s. 40–42, 103–105.

4. Така виждаме, че средновековните славянски текстове ни дават добра основа за търсене на връзката между религията, която дава основните ценности, формиращи идентичността през епохата и нормативността, в частност правото, основаващо се на тези ценности и имащо задачата да ги налага и съхранява. В исторически план, като имам предвид „обичая“ и „обичайното право“, нормата възниква като въздигане на самите ценности и живота, основаващ се на тях, в правило за поведение, което има своята задължителност и се опира не само на репресията, но и на осъзнаването му като ценност. По-сетне иде и писаното право, което заменя обичая само донякъде. Каква е обаче разликата между тях?

От една страна, има очевидно различие, което се съдържа в самото наименование: определението „писано“. Така бихме могли да достигнем до извода, че „записването“ на правото е фактът, който го причислява към „писаното право“ и го разграничава от „обичая“. Такова заключение не би могло да ни доведе до достигане на разграничаване в обекта на изследването. Разбира се, и обичайното право, както всяко „право“, се състои от „норми“, а всяка норма като общовалидно правило за поведение има езиков характер. Тя представлява текст, който присъствува в действителността като модел за поведение, защитаван от определена организирана сила (т. е. „власт“), а не като съвкупност от действия и практики. Тъкмо в този смисъл би трябвало да се подчертае, че посоченият нормативен текст на правния обичай, както всеки друг текст, не само може да бъде записан, но и твърде често е записван и систематизиран. „Законът“ на албанската вендета, за който стана дума по-горе, е само един от примерите за това. Основната разлика между „писаното право“ и „обичая“ е не толкова във формата, колкото в извора на нормативния текст, към който формата има само допълнителен характер. При обичая нормата се абстрахира от съществуващата и продължила достатъчно дълго време практика на общността. Така тази практика се е оформила от самия живот и утвърдила своята „правилност“ и „справедливост“ в него. В този смисъл обичайното или, да го назовем, „нормално“ (т. е. „съответно на нормата“) поведение се придържа към утвърдилата се практика, която се превръща в норма, съществуваща както в общественото, така и в индивидуалното съзнание. Когато тази норма бива приета, санкционирана и закриляна (а може даже и „записана“) от някаква власт, била тя социална (т. е. „общностна“) или държавна, тя се превръща в „право“.

От своя страна, „писаното право“ изразява волята на власт, обикновено държавна, изразена по определена форма и наложена над човешката общност, над която тази власт разполага с определени компетенции. Въпросната форма обикновено е писмена, а това невинаги е задължително условие. Разполагаме с достатъчно сведения за обратното. Съществената разлика е в самия акт на волеизявлението и в относителната му „новост“, а не в неговата форма.

За настоящото изследване е важно, че нормата, правилото за поведение винаги съществува в съзнанието на хората в езикова форма. Това се определя от самия характер на човешкото мислене, което е езиково. Така се оказва, че особеностите на езика, който е съществен елемент от културата на всяко общество, се отразяват пряко върху нормативността на същата тази култура, която се изразява по определен начин. Като пример за това можем да приведем римското право и латинския език, които са измежду най-съществените характеристики на европейската цивилизация както преди, така и след приемането на Христовата вяра[27]. Те предопределят и начина на неговото проникване в различните общества, както и езиковите форми на рецепцията му както през Средновековието (когато го намираме всъщност на латински, гръцки и славянски), така и в Новото време, когато то заема не само европейското пространство, но на практика почти целия свят и намира израз в най-разнообразни езици.

От особеностите на езика се определят и тези на професионалния жаргон, характерен за всяка отделна сфера на човешката дейност, а в частност и особено за правото. Тук влизат не само специалната терминология или особените значения на инак общата лексика, но и особени конструкции и формулировки, характеризиращи правния език до ден-днешен. Очевидно е например, че в стремежа си към яснота и избягване на двусмислията, правният език е по-консервативен и включва както отделни думи, така и синтактични форми, които не са характерни за разговорната реч.

Вече имах възможността да подчертая, гдето както писаното, така и обичайното право са културни, цивилизационни бе-

[27] Точно на тях е посветен първият том от колекцията на V. Georgescu за юридическата филология (*Etudes de philologie juridique et de Droit romain*, I, *Les rapports de la philologie classique et du Droit romain*, Bucarest-Paris, 1940).

лези и характеристики. В настоящото изследване ние ще се интересуваме само от първото, и то в контекста на неговата рецепция от римското/ромейското право. Във връзка с това бих искал да се върна към проблема за „новостта“ като характеристика на писаното право. Той е съществен и би могъл да предизвика известни недоразумения. Тя е качество, оценката на което зависи от основните културни ценности на всеки цивилизационен модел. Съвременната ни цивилизация цени новостта, откритието, изобретението, този вид творческа човешка дейност, който създава реалия, несъществувала преди. В миналото това отношение не винаги е било така ясно. Според хармоничния възглед за света като творение на божеството-праотец-създател или на културния герой в езическата религия или като дело на Божията Промисъл в израилтяно-християнската традиция, човешката творческа дейност се дефинира по различен начин. Тя се състои в откриването на вече съществуващи реалии, плод на извънвремевата и извънпространствената дейност с рамките на космогоничния мит или на тази на Твореца в Библията. Така бива осмисляно и всяко „правотворчество“ или „новост“ в правото. Тъкмо това прави възможно определена правна система или даже конкретен нормативен текст да бъде обявен за „ratio scripta“ („записан разум“), а всяко „изменение“ в него да бъде обосноваване не с творчеството на конкретни юристи, а с установяването на истинската воля на предците от миналото.

При все това, тази „сакрализация“ на миналото не изключва „новостта“, която споменах по-горе. Очевидно е, че при рецепирането на една правна система аргументът за него, за избора на точно тази система, аргументът за нейната „качественост“ идва от, повече или по-малко, отдалеченото минало. Така е, когато с акта на налагане на нормите на „писаното право“ се твърди, че са открити истинската воля на Твореца, както и когато това право се представя като част от цикличното повторение, от повторното „случване“ на космогоничния мит. „Новостта“ в случая не е във вътрешния характер на нормите, а в акта на държавна воля, който налага точно тези норми, върху точно тази човешка общност. Такъв акт е „нов“ и „творчески“, защото обикновено посредством него посочената общност бива създавана или бива променяна дотолкова, че да се превърне в нова такава. Формира се нейната нова идентичност, което е акт на Твореца, разбиран по различен начин в различните религиозни и културни традиции.

Реципирането на една правна система също става с волеизявление, визиращо постигането на такъв резултат. Рецепцията е част от присъединяването на едно общество към вече формирала се цивилизационна общност и ясен знак за осъществяването на това присъединяване. От своя страна, „правосъздаването“ може да бъде път за формирането на общността. Тук съзираме огромното значение на реципирането на римското право в Европа през Средновековието, а сетне и на това, което наблюдаваме през XVIII-ти и XIX-ти векове. То е толкова значимо, че даже самата Европа като цивилизационна общност би могла да се дефинира посредством римското право[28].

Така в средновековна България изграждането на българската християнска култура в епохата след Покръстването по модела на ромейската върви редом с рецепцията на ромейското право. Тук не става дума за паралелни процеси, а за единен такъв, завършил със създаването на нашата средновековна култура в рамките на т. нар. „Византийска общност“. Можем да го проследим не само в чисто религиозната сфера, в правото или в държавното устройство и идеология, но и на практика във всяка една отделна сфера или феномен на културата: книжовността, езика, изкуството, ежедневния живот и манталитета.

Бих искал да обърна особено внимание на езика. Голямото дело на светите братя Кирил и Методий не е в изобретяването на графична система за записване на славянския, а в създаване на културен език, който всъщност цели да разпространи християнството сред неофитите. Тяхната мисия не е нито „културна“ в тесния смисъл на думата, нито „законодателна“, нито „политическа“, а благовестителна и спасителна, което, от своя страна, интегрира горецитираните характеристики, без да ги противопоставя или да дава преимущество на някоя от тях. Тази мисия се изпълнява посредством създаването на един книжовен език, който – независимо върху кой славянски говор е базиран – се превръща в официален и литургичен, различавайки се в една или друга степен съществено от различните говори. Не без значение е пътят, по който се създава новият културен език: а именно преводите на Светото Писание, на различни църковни и правни текстове от гръцки. Това дава силно отражение върху неговия характер и по-сетнешно развитие. То е част от културното развитие на средновековна България, което,

[28] Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*, 4. Auglage, Heidelberg, 2004, S. 135–140.

разбира се, не се дължи само на Кирило-Методиевото дело, ала и на цялостното и продължително влияние на Империята.

Средновековна България е част от тази на Православната общност и това е нейната същностна характеристика. Езикът не я разделя, а по своеобразен начин я интегрира с ромейската култура. Литературата ни се състои от силно преобладаващ брой преведени от гръцки произведения, а книжовния език следва в една или друга степен този на оригинала. Тази тенденция, започната във Великоморавия, продължава, и даже се засилва, в България: както в Преслав, така и в югозападните дялове на държавата. Кирилицата, която е всъщност адаптация на гръцката азбука и заменя по-отдалечените от елинския си оригинал глаголически букви, е само външният знак за тази тенденция.

В правната област рецепцията е очевидна, както е очевиден нейният политико-културен характер. За съжаление присъствието на повечето средновековни славянски законови текстове в България е твърде проблематично. Имам предвид неголямото им разпространение в ръкописната традиция, което дава основание на някои – главно руски – учени да поставят под съмнение изобщо тяхната рецепция в българската правна система[29]. Това не е предмет на настоящото изследване, но ще си позволя да направя една забележка относно характера на рецепцията в нашата страна. Бихме могли да се запитаме каква е била приложимостта на компилираните или преведени в България ромейски закони. Проблемът е изключително сложен и деликатен поради липсата на извори и аз не ще се опитам да му дам окончателен и твърд отговор.

Вече отбелязах, че законите са не само регламентатор на обществените отношения, ала и идентичностен белег, тъй като са ценност като защитник за устоите на всяко общество. Тези качества на правото са единни в своята проява, но при определени исторически обстоятелства те могат да се разделят. Така, правото е ценност и защитава обществото и отношенията в него в качеството си на регулатор и като такъв то е белег за принадлежност към една цивилизация. При все това обаче декларирането от страна на държавната власт, че ще следва определено нормиране на отношенията, би могло да бъде такъв белег, независимо дали претендираната регламентация се следва в реалния обществен живот. Това би могло да се изрази в промулгирането на някакъв закон, който да

[29] Найденова, „Правните паметници в Първото българско царство“, с. 136.

има чисто идеологическо значение без оглед на неговото действително приложение. Това е същото, както случаите, когато се секат юбилейни монети, които на практика не са платежно средство, а служат за възвеличаване на властта или за отбелязване на някакво събитие. Това е практика – съзнателна или не, – която можем да открием както в отминали епохи, така и в съвременността (какъвто би могъл да бъде примерът със задължителното приемане на определени закони с оглед интеграцията в Европейския съюз в някои страни или с декларирането на човешки и граждански права в конституциите на държави с диктаторски режими и т. н.). Доколкото определихме правото като идентичностен белег, то би могло да бъде използувано именно като такъв. По отношение на България това би могло да приеме формата на промулгиране на компилирани или преведени ромейски закони с оглед утвърждаване на прокламирания имперски характер на владетелската власт. Това е характерна особеност на политическата и държавна идеология на страната от времето на властвуването и присвояването на царска титла от страна на цар Симеон. Той се обявява не просто за владетел, равен на константинополския, а за „василевс на Ромеите“, сиреч на римляните, поставяйки по такъв начин въпроса за универсалния характер на своята власт. В историческия контекст на тези събития една такава претенция би могла да бъде обоснована само посредством Християнството и римското наследство. Несъмнено правото е съществен елемент от това наследство и като такова то навлиза в средновековна България чрез посредничеството на Константинопол. Така рецепцията на римското/ромейското право се осъществява както с оглед въвеждането на нова регламентация на отношенията в обновеното общество, така и с оглед подчертаването на римско/константинополското наследство във властта на българските царе. Това, разбира се, е само едно от обясненията за рецепцията[30].

И така, видяхме, че както езикът и професионалният жаргон, така и правото са идентичностни характеристики за всяка цивилизация. Настоящото изследване цели да изясни тъкмо този аспект от взаимоотношенията между език и право на основата на изследването на правната лексика на средновековната българска държава.

[30] Тук бих искал да спомена като пример становището на Д. Найденова („Правните паметници в Първото българско царство“, с. 163), че не е изключено част от законите да са били превеждани като чисто книжовни, а не правни (с оглед на приложението им) паметници.

Глава трета
ПРАВНА ЛЕКСИКА, СВЪРЗАНА С ВЪРХОВНАТА ВЛАСТ

1. *Върховната власт и нейната регламентация в системата на българското средновековно право.*

Властта в държавата е по дефиниция правно регламентирана. В нашата съвременност и изобщо в Новото време това е очевидно и става посредством конституциите или други уставни закони. Така се уреждат основните принципи и функционирането на върховните органи на държавната власт. По същество обаче цялата публичноправна сфера е строго регламентирана било с обикновени (не-конституционни) закони, било с други актове. Това положение не е толкова ясно в домодерните общества и особено в периода на самото формиране на държавността. Обикновено то става посредством плавно преминаване от племенната и социалната власт към държавна, като всичко се основава на традицията или на конкретни решения. От своя страна, обществата, в които има деспотично или абсолютистско управление и в домодерните олигархични републики, също имат регламентация на върховната власт. Що се отнася до самия владетел, тази регламентация се определя от традицията. Дори въздигането на владетелската воля в абсолют и освобождаването ѝ от всякакви ограничения също е вид правило. От тук насетне самият владетел изработва – системно или не – правилата за функциониране на органите в държавата под негова власт.

Още през Средновековието, в резултат на борбата на краля с висшата аристокрация, се достига до нормативни текстове с уставен характер, каквато е например английската *Magna Charta Libertatum* от 1215 г., която прочее действува и до днес в Обединеното Кралство. Появата на парламентите или на различни Сеймове, Диети и Генерални щати, т. е. на съсловни събрания, в една или друга степен ограничава властта на краля. Те биват създадени от самия него с оглед само-облагането с данъци от страна на населението, но в определен момент се извръщат и стават орган, който конкурира монаршеската власт.

В средновековна България, изглежда, не е имало някакъв писан акт, който да регламентира властта на владетеля или да показва устройството на върховните държавни учреждения.

Такъв не се е запазил, а най-вероятно не е и съществувал. Отношенията на власт са се регламентирали от традицията, а през християнската епоха и от желанието да се следват външни образци, и по-специално този на Константинопол. Организацията пък на върховните държавни институции, създаването им и начинът на функционирането им би трябвало да е било в зависимост от волята на владетеля, който се е съобразявал със същите образци.

Принадлежността на лексиката, свързана с властта към темата на настоящото изследване ми се струва очевидно така, както и принадлежността на публичното право към юридическата сфера, и не смятам, че е необходимо да се обосновава включването ѝ в настоящото дирене. Струва ми се очевидно, че публичната сфера е била регламентирана и че нейната регламентация е имала правен характер. Той се предполага от самото неразделно свързване на държавността с правото и обратно. Този интердисциплинарен труд е посветен на властовата и публичноправната лексика през определена епоха и за определена страна – средновековна България – и съвсем естествено проблематиката около върховните властови институции в държавата да са от особен интерес за него.

В предлаганото изложение са представени термини и думи от тази област, ала поради нейната широкообхватност и не съвсем точното ѝ дефиниране словникът губи в известна степен системния си характер. Той обхваща по-широк кръг термини, както и много епитети и глаголи, всички те свързани с властта и нейното упражняване, ала с нееднаква конкретност и правна релевантност. Това е и причината за известна аморфност, която ще се опитаме да преодолеем посредством систематизиране на лексемите по видове. Разбира се, по-голямо внимание ще бъде отредено на термините, включени в него, и на логиката на изграждането на юридическия професионален език в тази правна сфера, свързана с върховната власт.

2. *Произход и основни морфологични характеристики на представената в словника правна лексика обозначаваща върховната държавна власт и отношенията, свързани с нея.*

В словника се съдържат над сто и тридесет думи, свързани с властта, от които огромното мнозинство са в основния словник, а само десетина в този от Закона за съдене на людете, като повечето от тях повтарят такива от основния. Това е обяснимо, защото в Закона не се регламентира материя, свързана с върховната власт, която е тема на настоящата глава. Славянските термини са над петдесет на брой, гръцките, пряко заети и транслитерирани термини, са петнадесетина и също толкова са и калкираните от гръцки думи. Тридесетина думи представляват превод от гръцки. Петнадесетина са от друг произход, от тях две трети са цитирани като германски заемки поради произхода на думата „цар“ и съответно производните ѝ. Това обаче е твърде условна класификация, тъй като посоченият термин е напълно славянизиран и усвоен като собствен в славянския език и във всеки случай не представлява влияние на готите върху българската публичноправна лексика. Разполагаме и с два термина, имащи своя произход в езиците на народите от Евразийската степ – един прабългарски (чертог) и един монголски (хоругва), а един има грузински произход – „печат“. Тези, последните, са очевидна екзотика и не определят средновековната българска правна лексика в сферата на върховната държавна власт.

Каква картина се получава, ако систематизираме и разделим по типове включените в тази глава термини? Те биха могли да бъдат разпределени в три основни групи: думи, свързани с владетелската институция в България; думи, обозначаващи висши централни държавни институции извън владетелската (колективни и др.); думи, свързани с други (не-царски или чужди) владетелски санове и институции и думи, свързани с идеята за властта и нейното упражняване. Най-голяма от тях е тази, която представя лексиката, свързана с монархическата институция. Тя обхваща шестдесетина думи, които можем да разделим в четири подгрупи. Наименованията на владетелската институция са девет, от които едно е славянско, две са преводни от гръцки, две са калки, а „царските“ наименования, които условно определяме като германско-латински по произход, са четири. Епитетите за монархическата институция са двадесет на брой, от които славянските са три, преводните също три, калките са дванадесет, германските две, а гръцки няма. Разполагаме и с девет единици, свързани с наследяването на престола, което е съществен елемент от монархическата институция. От тях пет са славянски, една е гръцка, една е преведена, а две са калки от гръцки. Накрая разполагаме с двадесет и една думи, обозначаващи обекти, свързани с владетелската власт. От тях шест са славянски, пет са гръцки, имаме по две преводни и калки от гръцки и шест други. От тези последните най-много са германс-

ките – три – ала те в повечето случаи са твърде добре усвоени от славяните, една има кавказки (грузински) произход, а две идат от езиците на Великата степ – една монголска и една, по всяка вероятност, прабългарска.

Най-малко на брой (дванадесет) са думите за други наименования на властимащите, техните епитети, както и някои обекти, свързани с тях. Имената са осем, от които пет са славянски, две гръцки и едно преведено. Епитетите са три, от които едно славянско и две калки от гръцки. В последната група, тази на обектите, влиза само думата „палица“ (в смисъл на жезъл, тояга, пръчка, символ на дисциплинарна власт), която има славянски произход. Ограниченият брой думи в тази група се дължи и на факта, че поголямата част от тях е разгледана в раздела за институциите.

Третата група, обхващаща общите наименования на властта и свързаните с нея дейности е достатъчно голяма – 53 думи, – но е и твърде аморфна и недобре дефинирана. И сред имената, и сред дейностите преобладават славянските по произход думи, което се обяснява с по-общия характер на лексиката, която много рядко се състои от термини. Това определя и навлизането на думи от говоримия език, стоящ извън строго правния жаргон.

3. *Развитие и характеристики на понятията и словесните формули из областта на върховната държавна власт и на употребяваните за тях термини.*

Концепцията за властта в средновековна България претърпява коренна промяна след Покръстването. Варварското ханство на завоевателното племе на прабългарите се превръща постепенно в християнска държава, която след първите години от царуването на цар Симеон поставя и претенциите си за имперското наследство на Константинопол. Макар и да запазва основните институции от езическия период чак до края на Първото царство, идеологически България е във „Византийската общност“ и претенциите ѝ са не към територии или плячка, а към римския универсализъм в неговата християнска ромейска интерпретация. Промяната на титлата на българските владетели от „хан“ („кан“, „кана“ или както и да е било точното произнасяне – тук аз използувам традиционно установената дума, която не променя характера на институцията, нито цивилизационната ѝ пронадлежност) в „цар“ води след себе си цялостна промяна на концепцията за властта и на термините, в които тази концепция се изразява. През Второто царство „византинизмът“

вече окончателно е пуснал корени в страната и тя се е превърнала в една – ако мога да си позволя да перифразирам Н. Иорга – „*Византия извън Византия*“, в едно подражание на Империята със съответното отчитане на необходимата редукция на феномена, неизбежна за случаите, когато сравняваме центъра на една цивилизация с нейната периферия. Този исторически контекст на терминологията предоставя на изследователя културната рамка, в която би трябвало да търсим и очакваме резултатите от изследването.

При термините, свързани с властта и политическата и държавна идеология се наблюдава преобладаване на ромейската традиция, намерила в тях съответния езиков израз. Ако от общия брой единици в словника отделим тези, които имат поясно изразен характер на правни термини, това заключение ще стане още по-ясно и натрапващо се. Тук ще разгледам основните термини, свързани главно с монархическата институция, но и с други висши държавни уредби в средновековна България, за да можем да достигнем до изводи, които биха ни представили картината от гледната точка на терминологията.

3. 1. *Наименование и титли на владетелите в средновековната българска правна лексика*.

3. 1. 1. Терминът „кънѧзь“ има далечен германски или латинско-германски произход. „Княз“ е праславянска заемка от германските езици и произходът ѝ е в думата *König*. Тя обаче е резултат на културния обмен между съседните славянски и германски племена в преддържавния период, а не на германско влияние върху правната терминология на средновековната българска държава. При това терминът се е вписал така органично в славянските езици, че не се възприема като чуждица, каквато на практика и не е.

Друг е въпросът дали княжеската титла е била владетелска такава в средновековна България. По същество става дума за трима възможни владетели, за които има претенции, че са я носили: Борис-Михаил и синовете му Владимир-Расате и Симеон[1]. Владетелите преди тях обикновено са наричани в историографи-

[1] С. С. Бобчевъ, „Князь или царь Борисъ?“, *Българска сбирка,* XIV, 5, 1907, с. 309–319; Г. Баласчевъ, „Титлите на старобългарските господари“, *Минало,* I, 1909/1910, с. 84–85; Цв. Радославовъ, „Титлите на българските владетели“, *ИБАИ*, V, 1928/1929, с. 161.

ята „ханове“, а тези от Симеон насетне са „царе“. Така, като князе във вижданията на някои изследователи остават само първите господари на България след Покръстването и преди възприемането на ромейската имперска идеология. Все пак можем да си зададем някои въпроси: Наложително ли е било да се променя титулатурата на владетеля след приемане на християнството? Налагал ли е официалният славянски език промяна на титлата на владетеля? Ако е имало такава промяна, кога, как и защо се е случило това?

Ще се спра на аргументите на последния писал по въпроса автор – Г. Бакалов. Според него Борис „изоставил прабългарския титул ‘хан’ и го подменил със славянския ‘княз’“, като, за да бъде въпросният акт негово дело, а не на сина му Симеон, „във всеки случай това е станало преди събора в 893 г.“[2]. Тезата за изоставянето на ханската титла обаче ми се струва напълно неприемлива. Това не се е налагало нито по религиозни причини, нито от официалния славянски език. Този последният включва в себе си множество прабългарски думи, свързани с институциите и администрацията, които са засвидетелствувани в изворите. Известна е титлата „хаган„ използувана от руските владетели[3]. Не разполагаме с данни и ханската титла да е сред тези думи, ала това не означава, че тя е изоставена и е настъпила съществена промяна във владетелския институт, каквато би била задължителна при смяна на наименованието на монарха. Това е знаково действие, което не може да бъде извършено случайно или по прищявка.

По моему българските владетели Борис-Михаил и Симеон запазват ханската си титулатура до обявяването на последния за цар, а присъствието на княжеската титла в някои извори[4] се обяснява с факта, че така е бил преведен прабългарският термин „хан“ на славянски език в България след Покръстването. Самите извори свидетелствуват за това. В *Именника* езическите владетели са назовани „князе“[5]. Ясно е, че те не са носели

[2] Бакалов, *Средновековният български владетел*, с. 141–142.

[3] P. B. Golden, „The Question of the Rus' Qaganate„ In: Golden, P., B., *Nomads and their Neighbors on the Russian Steppe*, Ashgate (Variorum), 2003, VI.

[4] Най-съществен от тях е приписката на Тудор Доксов от 907 г. – Христова, Караджова, Узунова, *Бележки на българските книжовници,* I, с. 25, No 1.

[5] Москов, *Именник на българските ханове*, с. 19–21.

княжеска титла, а така на славянски език се е предавала тяхната ханска такава. Сходен е случаят и с цитирането на имена на езически български владетели в български превод на Манасиевата хроница. Езическите ханове Кардам, Крум, Омуртаг, както и самият Борис-Михаил са наречени „князе“ в славянския текст[6]. Напротив, владетелите от Симеон насетне са наречени „царе“. Очевидно е, че владетелите от езическия период не са били „князе“, нито е имало необходимост Борис-Михаил да става такъв. Просто терминът е бил най-подходящ да преведе тюркското „хан“ („кан“, „кана“ и т. н.) и така тази титла присъствува в славянските текстове[7]. Така, за да обобщим, можем да кажем, че смяна на владетелската титла не е имало, а „княз“ представлява само превод на старото прабългарско наименование.

3. 1. 2. От своя страна, терминът цѧрь произлиза от латинското *Caesar* и в тази си форма – цѣсарь – славяните са го заимствували от готите, навярно при съжителството им в южноруските степи. Той запазва значението си на императорска титла, каквато официално става за първи път в България в началото на X век по времето на цар Симеон. Гръцкото четене на латинското *Caesar* е καῖσαρ, което преминава в България като кесарь („кесар“) и се използува или за римските императори почти единствено в текстовете на Св. Писание, или в специалното си значение на най-висшата титла в константинополската титуларна система до XI век[8].

Една част от филолозите смятат, че произношението цѣсарь се запазва сравнително дълго в славянския език в България и във всеки случай до края на Първото царство. Някои го отнасят дори до Второто царство и времето на цар Йоан Срацимир[9]. Като оставим настрана някои очевидно несъстоятелни твърдения, които бяха подложени на критика от Ив. Божилов[10], то мо-

[6] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах*, изд. Ив. Дуйчев, М. А. Салмина, София, 1988, с. 229–231.

[7] Така Цв. Радославов смята, че титлата на българските владетели до цар Симеон е била „хан“ или „княз“, които са равнозначни и представляват еквивалент на латинското „rex“ (Радославовъ, „Титлите на българските владетели“, с. 162)

[8] Ив. Билярски, „Титлата ‘кесар’ в средновековна България“, *Исторически* преглед, 11, 1989, с. 54 сл.

[9] Даскалова, Райкова, *Грамоти...*, с. 16.

[10] Божилов, „Документи на българските царе„, с. 42–44.

жем да кажем, че въпросът остава открит. В полза на четенето цѣсарь свидетелствува цялостното изписване на думата (без съкращения и титли) в Супрасълския сборник. То очевидно свидетелствува за такова произношение, но трябва да се отчете, че това е още твърде рано, т. е. в епохата, която не предизвиква дискусии. В този смисъл може да се разбира и един цитат от хрониката на Йоан Скилица, където той пише, че при ненадейното нападение на Василий II срещу българския лагер, войниците побягнали с думите: βεζεῖτε, βεζεῖτε, Τζάσαρ (което би трябвало да съответствува фонетично на вѣжите, вѣжите, Цѣсарь)[11]. Това сведение представлява особен интерес, тъй като не само ни предоставя данни за произнасянето на царската титла в България, но и относно факта, че българите са зовели с нея и ромейския василевс. То ни дава още едно доказателство, че титлата е била осмисляна като еднаква с имперската титла на Константинопол. Тъкмо за това бих искал изрично да отбележа, че каквото и да е било произношението на термина през ранната епоха (смятам, че по време на Второто царство вече е било царь), то – както отбелязва и Ив. Божилов – е било идентично с това на ромейския василевс и различно от назоваването на кесаря, като отделна титла в йерархията. Бих искал също да отбележа, че този проблем е страничен за настоящото изследване, за което няма значение фонетичното звучене, а по-скоро произходът и значението на термина.

Както виждаме, терминът „цар“, който служи за наименование на императорската титла на славянски, формално не представлява влияние на Империята върху правно-политическата лексика на българите, макар и да е част от римското имперско наследство на Европа. При все това трябва изрично да се подчертае, че царската титла в България, дори и различна по име, следва всички основни характеристики на василевсите в Империята. В този случай различното име не е знак за различно публичноправно съдържание на институцията, която е изцяло реципирана, без да се заеме гръцкия термин. Двете владетески титли са напълно еднакво осмислени, което ще видим, че се потвърждава и от другите данни, особено от епитетите и легитимацията на властта. В тази връзка бих искал да обърна внимание на един особен момент, свързан със сакралната основа на властта през

[11] Skylitzes-Cedrenus, *Historia,* ed. Bonn. p. $466_{13\text{-}14}$; Дуйчев, „Върху някои български имена и думи“, с. 341.

епохата. Средновековната концепция за властта вижда във владетеля, в царя фигура, представляваща реплика на Небесния Цар, Комуто принадлежи всяка и всичката власт и във видимия, и в невидимия свят. Царят има властта си в земното царство, защото я е получил от Небесния Цар или по-точно, той само обслужва властта на Всевишния във видимия свят. Ранните езически концепции сакрализират пряко властта и лицето на владетеля. Така се появява фигурата на царя-бог, или още по-точно на царя-жрец-бог. Тя не е предмет на нашето изследване, защото Християнството не допуска такъв елемент на многобожие. Монотеизмът не може да приеме обожествяване на царя, но приема идеята за божествения произход на властта му. Така владетелят се оказва не бог, но реплика, образ на Бога. Той става брънка от една верига в историята – от Бог през модела на властта в лицето на царете на Избрания Народ, Израиля до конкретния господар. Всички те носят една и съща титла: Небесният Цар (на гръцки се употребява терминът „василевс“), царете на Народа Израилев са също „василевси“ в гръцкия текст на Светото Писание и накрая настоящия владетел, който също носи титлата цар/василевс. Проблемът е в това, че Византия е наследник и на римските имперски традиции, които имат своите републикански корени. Василевсите са продължители не само на царете на Народа Израилев, ала и на езическите римски императори. Така гръцкият термин „василевс“ означава както „цар“ в смисъла на текста на Светото Писание, така и „император“ в римския смисъл на думата. Съответният нему славянски термин царь е в това отношение напълно идентичен.

Отбелязвам това, защото не е така на латински, а от там и в съвременните западноевропейски езици, където римското имперско-републиканско наследство е строго разграничено от библейското. Терминът *imperator* не може да бъде употребяван нито за Небесния Цар, нито за владетелите на Израил и Иудея във Ветхия Завет. За тях се употребява старият латински термин „rex“, който е бил название на езическия цар-жрец на Рим отпреди Републиката, а след това се запазва само в сакралната област като *rex sacrorum*. Това е и титлата на варварските крале и на другите владетели в Средиземноморието. Тя, за разлика от *imperator*, не носи никакво наследство от републиканската традиция и затова може да се употребява не само за институция с по-ясно изразени монаршески претенции, но и за сакрални такива: Небесния цар и царете на Избрания Божи народ.

Така виждаме как гръцката и латинската традиции се разделят, а славянската неотклонно следва гръцкия си образец, вървейки по стъпките на Източната империя. В този смисъл терминът цѧрь не произлиза от гръцкия първообраз на титлата, но затова пък следва всички основни негови характеристики – и имперските, и сакралните.

3. 1. 3. В известен смисъл сходен по значение с горните примери е и терминът крѧль („крал“), който представлява титла, изградена от славянските народи въз основа на името на франкския крал и император на възстановената Римска империя – Карл Велики. Това е едно интересно развитие на идеята за власт у славяните, което заслужава внимание, но то не представлява влияние на германската политическа терминология в България, въпреки че засвидетелствува огромната притегателна сила на личността на Карл Велики. Нещо повече, кралската титла, макар и да присъствува в речника на българите, не е била никога част от институционната терминология на българската държава (нито през Средновековието, нито в Новото време), в смисъл на българска институция. Затова тук не ще се спираме обстойно на нея. Заслужава си да се отбележи само, че тя е съответна на думата *rex* в западната традиция, а у сърбите става основна титла на техните господари през по-голямата част от Средновековието.

3. 1. 4. Особено внимание заслужава терминът „самодрьжьць“, който е калка от гръцкото „αὐτοκράτωρ“. Това е терминът, който най-ясно изразява ромейските виждания за вселенска власт на василевсите. Според изследването на Г. Острогорски той има различно значение в различните славянски страни от „Византийската общност“[12]. Така в Сърбия „самодържец“ обозначава независимостта на владетеля от чужди сили, а в Русия – неограничеността на неговата власт вътре в страната. Г. Острогорски не се спира специално на значението на термина „самодържец“ в румънските земи. Неговата употреба там влиза – както прочее и в Сърбия и Русия отпреди XVI столетие – в драстично противоречие с първоначалното му и оригинално ромейско значение. Господарите на Влашко и Молдова нямат царски ранг и

[12] Г. Острогорски, „Автократор и самодржац“, *Глас Српске Краљевске Академије*, CLXIV, други разред, 84, 1935, с. 95–187.

поради тази причина не биха могли да бъдат и самодържци. Все пак терминът съществува и е в употреба в княжествата за техните владетели от съвсем ранната епоха (XIV–XV векове), когато Империята все още не е паднала напълно в ръцете на османлиите. Това означава, че влиянието върху земите на север от Дунава не е било съвсем опосредствувано. Тази тема не е конкретна цел на нашето изследване и тук ще спомена само, че навярно във Влашко и Молдова значението на термина е било сходно с това в средновековна Сърбия[13]. За разлика от горепосочените примери, в средновековна България се следва точното ромейско значение на термина. То е, че василевсът „*сам държи*“ цялата власт във Вселената, бидейки поставеник на Небесния Цар Иисус Христос да управлява видимия свят и да подготвя Спасението на людете. Това заключение се вписва напълно в цялостната тенденция на средновековната българска култура, която се стреми на *повтори* Империята не само в политическата област, но и в почти всички проявления на живота на обществото.

В България титлата „самодържец“ е особено разпространена през периода на Второто царство, но първата му поява се свързва в епохата на цар Самуил и неговите наследници[14]. За първи път тя е спомената в Битолския надпис на цар Йоан Владислав[15], което свидетелствува за твърде ранната ѝ рецепция в България. Като се има предвид, че в самата Империя тя се утвърждава едва през X столетие, то присъствието ѝ в Битоля се оказва факт, многоозначаващ за културата на страната и за нейната политическа идеология. Във всеки случай за нас е важно, че за обозначаване на ромейската реалия и трансплантирането ѝ на българска земя се заема гръцката дума, като се изковава

[13] *Instituții feudale*…, pp. 443–444.

[14] Тук не ще се спирам на събуждащия много и основателни предположения за неавтентичност надпис от времето на залеза на Първото царство, споменаващ интересуващия ни термин. Привърженик на неговата достоверност като извор е известият наш езиковед и медиевист Ив. Добрев (Добрев, Ив. Два Царсамуилови надписа. [=Altbulgarische Studien. Beiträge zur Kultur-, Literatur-, Sprach-, und Kunstgeschichte Bulgariens. Bd. 6]. Linz, 2007), но неговата книга не ми бе достъпна.

[15] Заимов Й., *Битолски надпис на Иван Владислав, старобългарски паметник от 1015–1016 г.*, София, 1969; Мошин, „Битољска плоча из 1017. године“, с. 51–61.

нейна калка, която не само да повтаря оригинала, но и да е разбираема в славяноговореща среда.

3. 1. 5. Терминът господинъ/господарь би могъл да бъде разглеждан като превод на гръцкия термин αὐθέντης, а понякога и на κύριος или δεσπότης и е съответен на латинския *dominus*. Това се дължи на факта, че думата има много и различни употреби. Тя би могла да бъде просто уважително обръщение или да обозначава високопоставено лице без някакво конкретно институционно значение. Би могла обаче да е и владетелска титла. Като такава я срещаме в някои от държавиците в сръбските земи, както и в румънските княжества Влашко и Молдова. В тези случаи тя има точно институционно значение, каквото ромейският термин αὐθέντης няма, доколкото служи за обозначаване на владетеля (обикновено на чужда държава), без да е конкретна институция в Империята. Несъмнено, концепцията за „господство“ и за лицето, което го осъществява, би могла да възникне независимо в различните общества, което да повлече и възникване на съответния термин. Бих искал обаче да предложа и една по-различна гледна точка. Наистина в Империята αὐθέντης означава просто „господар“ и така се обозначават владетелите на други държави, на които собствената им титла не е признавана от Константинопол. Той не би могъл да има особен институционен смисъл, доколкото не е част от институционната система на самата Империя. Владетелската титла, и по-точно нейното наименование, обикновено отразява някакви собствени традиции на страната. Тези собствени традиции обикновено (макар и да има малки изключения) не влизат в гръцкия език на Константинопол и ромеите наричат тамошните владетели само „господар“, ако не са му признали някаква по-висша титла. В този смисъл смятам, че изоставянето на собствените наименования като „княз“ или „велик жупан“ в Сърбия или наследеното от Маджарско „воевода“, което става само лична титла на владетеля и семейството му във Влашко и Молдова, е резултат от влиянието на Империята и приемане на нейния начин за назоваване на владетеля на чуждата страна. Така и този термин може да се свърже с ромейското наследство, макар и въпросният случай да не е част от българския публичноправен език, доколкото „господин/господар“ никога не е било название на владетеля в България.

3. 2. *Епитети за владетеля и за неговата власт в средновековната българска правна лексика.*

Възхвалата на владетеля е от съществено значение за неговото религиозно осмисляне, което през интересуващата ни епоха е неотделимо от идеите за характера на неговата власт и от правното му положение[16]. Статуса на владетеля, неговите правомощия, както и властта му се дефинират и легитимират през религиозната му интерпретация като Божи поставеник, който черпи властта и правомощията си от Небесния цар. Доколкото относно България не е запазен нито един трактат или друг извор, който да представя тази гледна точка, то епитетите и назоваването му представляват един от главните извори на сведения за царската идеология.

Термините „верен“ и „всеверен“ са измежду най-важните в ромейската владетелска доктрина, а оттам и в средновековна България. Те са идентични, като просто значението на единия от тях е засилено, което го отклонява от ромейския оригинал (πιστός = „верен“). При този случай трябва да се каже, че става дума за етичното значение на думата, което в превод би било „*верен*“, а не за гносеологичното такова, сиреч „*истински*“. Това е определение, запазено само за владетеля и показва неговата съпричастност към Божието спасително дело в света, в което Империята заема особено място. Колкото и да приличат на императорската, титлите на различни владетели никога не включват термина „верен“ в Империята, нито в средновековна България. Пример за това могат да бъдат формулите, използувани от владетелите в Морея, които носят личната титла „деспот“. Това още веднъж подчертава значението на определението „верен“ във властовата идеология на Византийската общност, което бих могъл да дефинирам като *знаково*.

В текста на словника съм посочил произхода на епитетите, както и гръцките им съответствия, и не смятам, че е необходимо това да се прави наново тук. Ще си позволя само да направя някои бележки за отделни думи, както и да предложа известна тяхна систематизация. Някои от думите по същество не представляват заемка от гръцки (в смисъл, че те са възникнали самостоятелно в историята на езика), но са очевидна такава в кон-

[16] За възхвалата на владетеля през Средновековието и нейното значение вж. E. Kanotorovicz, *Laudes regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship,* Berkley-Los Angeles, 1946.

кретната им употреба за държавния глава. Пример за това може да бъде прилагателното „прѣвъисокъ“, което тъкмо отнесено към царя (а не изобщо) е превод на ὑψιλότατος и е заемка от Константинопол. Такъв е и случаят с прилагателни като „избран“, „премилостив“ и др.

Епитетите за владетеля могат да бъдат разпределени в няколко групи. Едната от тях показва Божията промисъл за предопределението на владетеля за неговата особена мисия в света. Тук могат да бъдат посочени епитети като богоначьртанъ, богонареченъ, избранъныи и сваторо́дьнъ. Другата група епитети показват, че царят е получил властта си от Бог: „боговѣнъчанъныи“, „благовѣньчанъныи“. И най-накрая групата на епитетите, които показват характера на лицето на царя и на неговата власт по отношение на Всевишния: благовѣрьнъ, благочьстъивъ, богобоꙗзньнъ, боголюбивъ, благовѣрьнъ, богоспасьнъ (това се свързва преди всичко със столичния град, като място на царя и иде от идеята за особената закрила на Константинопол през 626 г.), прѣвъисокъ, побѣдоносьнъ, прѣмилостивъ, прѣславьнъ, христолюбивъ и др. Всичките тези думи имат своя произход в езика на Империята, откъдето са заети заедно с рецепцията на владетелската институция и на свързаната с нея идеология. Те отразяват идеята за божествения произход на властта и имат огромно значение за изучаването на нейната идеология, както и пряко отношение към нашата тема за властовата и публичноправната терминология.

3. 3. *Лексика, свързана с наследяването на владетелската власт и нейната легитимация.*

Проблемът за приемствеността на властта в средновековна България не може да се смята за окончателно разрешен. Преди всичко трябва да се отбележи, че той е различен за Първото и за Второто царство. През езическия период очевидно са се следвали традициите на прабългарите, донесени на Балканите от Великата степ. Те не са напълно ясни, ала, без съмнение, в тях особено значение има божествената харизма на рода, който се е смятал за наследник на Праотците-създатели. Това се доказва от постоянното цитиране на рода на владетеля в такъв важен извор като Именника на българските ханове[17]. Сред тях, разбира се, особено е значението на рода Дуло. Знаеме за титлата „канартикин“ (отново използувам традиционното наименование, което произхожда от гръцката транскрипция καναρτικείνος, а не новооткритите и труднопроизносими κανα ηρτχινος или κανε ιρτχινος), която е носел престолонаследникът, но не можем да кажем нищо много по-конкретно за самата институция и начина, по който лицето е било определяно[18]. Сам по себе си терминът е много интересен, макар и да излиза извън пределите на целите, които сме си поставили с това изследване. Ще отбележа само, че П. Георгиев го разлага на три части (κανα, ηρτχι и θυινος), което превежда като „принца на утрешния ден“[19]. Ако приемем това четене, ще видим, че то няма нищо общо с последващата традиция. След Покръстването религиозната основа на властта се променя драстично, ала не смятам, че се е променил и начинът за определяне на наследника във владетелския род. Просто друга е била вече неговата аргументация.

Второто царство не наследява традициите на Първото нито във върховната власт (с изключение на царската титла и Симеоновата имперска идея), нито в другите институции. По-скоро се следва ромейският модел, но това не е очевидно в областта на наследяването на властта. Такова твърдение подлежи на доказване и обосноваване. Ако проследим историческите събития след възобновяването на Царството от братята Асеневци, ще намерим една доста объркана картина на престолонаследието. Във всеки случай тя не предоставя ясно свидетелство в полза на установен ред за приемственост във властта от баща на син. Първите трима владетели са братя и ако за Йоан I Асен и Петър това не поставя проблем поради специфичните обстоятелства, то Калоян поема трона при наличие на синове на негов по-възрастен брат[20]. След смъртта на Калоян престолът е зает от негов племенник след тежка вътрешна криза в рода, достигнала до война, макар че и той е имал син на име Витлеем, съдбата на

[17] Москов, *Именник на българските ханове,* с. 19–21.

[18] Титлата ни е позната от Константин Багрянородни и от няколко пръстена-печата: вж.Constantini Porphyrogeniti imperatoris *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo,* Bonnae, 1829, p. 682: „πῶς ἔχουσιν ὁ Κανάρτι κείνος καὶ ὁ Βουλίας ταρκάνος οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα;“. Обобщение и по-стара литература за печатите вж. У Ив. Йорданов, *Корпус на печатите...*, No IV.1, IV.2 с. 69–74.

[19] Георгиев, „Печати от Равна“, с. 103–107. Вж. и П. Георгиев, „Титлата и функциите на българския престолонаследник„, *ИПр*, 1992, 8/9, с. 3–12.

[20] *История на България,* 1999, т. I, с. 435–436, 441 сл.; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 1–3, с. 27 сл.

когото не е напълно ясна[21]. Самият факт, че почти всички братовчеди се впускат към властта, а двамата синове на Йоан I Асен бягат в Русия, е показателен, че престолонаследието не е напълно уредено или поне не е било ясно определено от баща на син. Тук няма да се спирам на тъжния край на Бориловото царуване, а ще кажа, че властта за първи път преминава към син на предходния починал владетел в случая с цар Коломан I[22]. От тук насетне до края на българската държава през последното десетилетие на XIV век наследяването от баща на син се случва само четири пъти: цар Смилец е наследен от сина си Йоан[23], цар Георги II Тертер наследява баща си Теодор Светослав[24], цар Йоан Стефан наследява убития си баща цар Михаил III Шишман Асен през 1330 г.[25] и цар Йоан Шишман наследява баща си цар Йоан Александър, макар и да не е първороден, като този акт предизвиква открит конфликт в семейството[26]. Предложените наблюдения могат да бъдат допълнени с някои странични обстоятелства около конкретните случаи, които още повече ще засилят аргументите против наличието на правило за наследяването на престола от баща на син, както и навярно на каквито и да било твърди правила за легитимация на следващия владетел. Изглежда, че единственото правило е било свързано с харизмата на династията, и по-специално на династията на Асеневци. Смятам, че най-типичен от всички регистрирани в изворите варианти е било предварителното кооптиране към властта на сина или синовете на владетеля още приживе на техния баща. Това, прочее, е типично константинополска практика.

Как трябва да разбираме този факт? Възможно ли е една държава да няма установен ред за приемственост във властта?

[21] *История на България,* 1999, т. I, с. 465–468; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 10, с. 94–95.

[22] *История на България,* 1999, т. I, с. 501; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 18, с. 104–105.

[23] *История на България,* 1999, т. I, с. 540–542; Ив. Божилов, „Бележки върху българската история през XIII век“, в: *Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев,* София, 1980, с. 78–81.

[24] *История на България,* 1999, т. I, с. 554–556.

[25] *История на България,* 1999, т. I, с. 574–575; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 26 и 29, с. 119–134 и 139–142.

[26] *История на България,* 1999, т. I, с. 501; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 33, 40, 44, с. 149–178, 197–210, 224–233.

Ако наистина е такъв българският случай, на какво се дължи това?

Отговарянето на тези въпроси ни препраща към търсене на паралели с практики в други държави и култури. Тук не ще се спирам на ветхозаветната традиция, която по принцип се отнася подозрително към монархията, разглеждайки я като конкурент на теокрацията и пряката власт на Господ над Неговия народ. Реда за наследяване на властта на практика не е регламентиран и в ислямските държави, доколкото в Корана и в Сунната няма твърдо установени правила в това отношение. Изобщо монархическото устройство в тези страни е твърде проблематично от правна гледна точка, но това не ще ни занимава тук. Поради споменатата причина Османската империя например никога не е имала установен ред за престолонаследие, като изключим изискването, че то е трябвало да става в рамките на Османовия род, а при неговото евентуално прекратяване – в този на Кримските ханове, т. е. в рода на Гираите.

Съвсем друга е причината за отсъствието на ред за престолонаследие в Империята. Там такъв няма, тъй като de iure се предполага, че властта не се наследява. Константинопол, Новият Рим никога не се отказва от традициите на Стария, включително и от неговото републиканско наследство. Империята никога не става истинска монархия, ако изходим от по-сетнешната концепция за такава, ала не можем да я наречем и истинска република, поне не в съвременния смисъл на термина. Властта на василевсите от правна гледна точка не е наследствена и тъй като стремежът винаги е бил да се осигури фактическа наследственост, то се създават различни способи за преодоляване на избора, осъществяван по принцип от Сената, народа и войската. Доколкото значението на семейството (династията) за легитимацията на властта става все по-голямо, особено в следиконоборческата епоха, то кооптирането на синовете към властта придобива все по-голямо значение. Механизмът е много прост и е бил широкоупотребяван в ранносредновековна Европа: владетелят-баща кооптира приживе сина си и му дава съответната императорска или кралска титла. Така след неговата смърт няма необходимост да се извършва избор за владетел, защото такъв вече има и той получава на практика само фактическата власт, доколкото титлата вече я е притежавал. В Империята тази практика е много добре позната и документирана в изворите. Разбира се, това е само техниката за извършване на прехвърлянето.

Идейната основа на всичко това се крие в тезата за божествения произхода на върховната власт. Тя всъщност принадлежи на Бог и Той временно я отстъпва на земния си наместник. Тази харизма, нейното получаване и предаване може да се дефинира по различни начини, но същността в рамките на ромейската политическа доктрина винаги си остава същата.

Така ли стоят нещата в България?

Наличието в средновековна България на династии и на династично мислене, на фамилии, които да притежават съответната харизма за техните членове е несъмнено. По време на Първото царство то е частично породено от дошлото от традицията на Степта значение на родовете, което е особено ясно представено в Именника. Това се запазва и след Покръстването не само при управляващата във Велики Преслав фамилия, но и при Комитопулите, даже и след 1018 г. По време на Второто царство харизмата принадлежи преди всичко на Асеневата династия, която доминира политическия живот в България през XIII–XIV век[27]. В една своя по-нова статия Ив. Божилов по-конкретно проследява формирането на династията от фамилията и патримониалната идея в паралелно сравнение с Ньеманичите в Сърбия[28]. Всичко това ни навежда на решението – както прочее настоява и авторът на цитираното изследване – гдето и в България се върви според утъпкания вече път, избран в Константинопол. Тук ще се опитам да представя някои по-конкретни наблюдения.

Доколкото проблемът за липса на правила за наследяване на престола в България доскоро не беше сериозно поставян в историографията, то и кооптирането на синовете не бе предизвиквало особен интерес сред изследователите. При все това разполагаме с множество данни за появата на институцията на съвладетеля. Очевидно такова е положението с първите Асеневци, но там случаят е по-усложнен, тъй като не става дума за осигуряване на наследяването. Ако продължим, ще видим, че цар Константин Тих Асен асоциира към властта си своя син Михаил като съ-цар[29], а цар Йоан Александър дава царски титли на всичките си мъжки рожби. Тук не ще изброявам конкретните случаи, ала смятам, че

[27] За нея и за принадлежността и на „Шишмановци“ към нея вж. Божилов, *Фамилията на Асеневци...*, passim.

[28] Божилов, „Иван I Асен и Стефан Немања-Св. Симеон...“, с. 47–52.

[29] *История на България,* 1999, т. I, с. 515 сл.; Божилов, *Фамилията на Асеневци,* No 24 и 25, с. 115–119.

става ясно, че съвладетелският институт има своето място в българското държавно устройство от времето на Второто царство. Поставен в тогавашната историческа и политическа среда, той може да бъде осмислен само като едно ново доказателство за трайното влияние на константинополските практики върху политическата и държавната система на България. В този смисъл би трябвало да се оценява и отсъствието на твърди данни за определен ред в наследяването на властта у нас. Това ни дава историческата рамка за изследване на юридическата терминология в тази правна сфера.

Лексиката, представена в словника и свързана с наследяването и легитимацията на властта, се състои само от няколко думи, ала те са с голямо както идеологическо, така и с правно значение. Тя може да се раздели на две групи: първата има отношение към идеята за божествената легитимация на властта, сиреч за особената харизма на владетеля; втората представя идеята за приемствеността, която съсредоточава харизмата в определено семейство, род; тук се включват и някои от способите за определяне на наследника.

Първата група се състои от думите „венцодател“ и „помазание/помазан“ и производни. Първата от тях очевидно има предвид Бог като извор на властта. Той връчва венеца на владетеля и от Него иде особеното качество на последния. Венцодателят може да е само един: Творецът, Спасителят, чиято мисия на земята изпълнява царят, получил властта си от Него. Терминът „помазание“ е преведен от гръцкото „χρίσμα“ и има по същество литургично значение. Политическото му такова е във връзка с владетелското помазване[30]. Това е концепция, която при всяко положение има външен произход по отношение на България. Корените ѝ са във Ветхия завет, а приложението започва от Западна Европа. Става дума за особен ритуал за помазване със светено масло на владетеля, който има върху него транзитивен ефект и не само му дарява закрилата и благодатта

[30] По въпросите от правен характер, свързани с владетелското помазване има сравнително богата литература. Тук ще цитирам само особените изследвания, представящи правната гледна точка с посочената в тях литература: E. Kutsch, *Salbung als Rechtsakt im Alten Testament und im Alten Orient,* Berlin, 1963; Iv. Biliarsky, „Mutaberis in virum alium. Observations sur certains problèmes juridiques, lies à l'onction royale“, *Ius et Ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht,* Sofia, 2006, pp. 83–125.

на Бога, но и му придава ново качество – това на цар, Божи помазаник. Този транзитивен ефект не се отнася до властта на монарха, но има пряко отношение към неговия религиозен и правен статус и в този смисъл – пряко отношение към публичното право. Конкретният термин е преведен от гръцки, защото самата концепция за помазването идва в България заедно с християнството, а специално за владетелското такова – ако то изобщо се е практикувало у нас – и от Рим.

Другата група включва три термина и техни производни. От тях два са ясни – прѣдати и наслѣдовати – и не се нуждаят от специална интерпретация. Бих искал да обърна малко повече внимание на термините багрѣнородьнъ и порфирородьнъ, които са идентични и представляват калка и полукалка на гръцката πορφυρογέννητος. Просто при калкирането на втория, първата му съставна частица е останала непреведена. Явно е, че произходът на термина е в официалния за Империята гръцки език и представлява влияние от Константинопол. Така там са обозначавани синовете на василевса, които са родени след неговото възкачване на трона. По традиция се смята, че терминът иде от Πορφυρά, помещението, където императриците са раждали децата си. По такъв начин се засилва позицията на царския син в претенциите му към престола. Терминът влиза в политико-правна употреба и в България и несъмнено има същия смисъл, цел и предназначение и по отношение на владетелските синове в Търновград[31].

Смятам, че тази употреба в нашата страна визира един съществен културен феномен с отношение към легитимацията на властта. Империята през цялото си съществуване отказва да приеме „правото на кръвта“ като начин за легитимиране на властта на василевсите, като същевременно има и постоянна тенденция за фактическото превръщане на властта в наследствена. Това създава противоречието, довело до концепцията за *багренородството*. Властта във Вселената и нейното предаване не може да се повери на произвола на биологичната случайност. Тя винаги е в ръцете на Бог, като единствен неин извор и аргумент. Така тъкмо Неговият избор, извършен още от утробата на майката – така, както са избирани ветхозаветните пророци

[31] Dagron, „Né dans la pourpre“, pp. 105–142; Й. Андреев, „Титулът ‘багрянородни’ на българските престолонаследници при Втората българска държава“, *Сборник славистични проучвания,* София, 1973, passim.

или благочестивите царе на Народа Израилев – е единствено значим, за да се определи следващият владетел. Един от пътищата, за да се осъществи този избор, е именно идеята за зачатието или раждането в пурпур. Очевидно, че тази идея е намерила място не само във вселенската империя, а и в България.

3. 4. *Обекти, свързани с владетелската власт.*

В тази част съм събрал наименованията на различни обекти, имащи отношение към властта, които са представени в текстовете, въз основа на които е изграден словника. Това са различни владетелски инсигнии и други символи на суверенитета, наименования на документи, предназначени специално за владетеля и др. Тези обекти – и особено инсигниите – са така тясно свързани с институцията, че стават на практика част от нейната правна регламентация. Термините са твърде различни и затова ще се опитам да обособя няколко подгрупи сред тях.

3. 4. 1. Първата от тези подгрупи е свързана с *наименованието на държавата*, над която се разпростира властта. Тук, на първо място трябва да спомена самия термин дрьжава, който представлява превод от гръцкото κράτος. Той е производен на глагола дрьжати, което пък – специално в правната сфера на упражняване на властта – е превод на гръцкото κρατέω/κρατῶ. Глаголът представя самия акт на упражняването на властта.

В тази подгрупа влизат и термини като „княжество“, „кралство“, „царство“ или „царствие“. Те са производни на владетелските титли, за които вече стана дума и не поставят някакви особени проблеми.

3. 4. 2. Втората подгрупа включва *инсигниите* и в нея можем да включим думи като вѣньць, діадима, жьзлъ, прѣстолъ, скиптро, хоржгва, багрѣница, както и наименованията на други обекти, които не са представени в словника (кръста, глобуса, червените обуща, лороса). Като изключим думата хоржгва, която е от тюркско-монголски произход, но е добре усвоена в славянските езици, останалите са от славяно-византийския кръг. Можем да обособим няколко двойки. Например за корона се употребяват две думи: славянската вѣньць и гръцката діадима. Те са в случая напълно равнозначни. За отбелязване е, че славянската дума „венец“ произхожда от гръцки първообраз: или от представената тук дума διαδήμα, или от στέφανος, която не се среща в гръцка-

та си форма в нашите текстове. Така се забелязва една тенденция за дублиране на термините. В зависимост от текста и начина на неговото изготвяне може да се използува директно гръцката дума, а може да се използува и нейна славянска производна. Във всеки случай това се дължи на обозначаваните с термините сходни реалии, които имат своя произход в Империята.

Сходен е и случаят с думите жьзлъ и скиптро. Те са идентични по съдържание, но едната е гръцка, а другата славянска, но създадена навярно въз основа на нея. Тук бихме могли да прибавим и думата палица, която има множество значения, ала в правния си смисъл като инсигния на власт е идентична с тези двете. Става дума за особена тояга, с която владетелят или владиката (т. е. епископът като представител на църковната власт) се подпира като символ на властта, по-точно на дисциплинарна власт.

Думата прѣстолъ тук стои самичка, но смятам да я разгледаме с две други, които са идентични по смисъл и нашата представлява калка на гръцката: прѣвопрѣстолънъ и протѡ́ронънъ. В тях се вижда как славянската прѣстолъ се оказва взаимозаменяема с гръцката θρόνος, която може да бъде транслитерирана с кирилски букви и да носи същото значение. Можем да смятаме, че самата концепция за „трон“ като символ на властта е заета в България от Империята и така се е стигнало до употребата или на гръцкия термин или на преводите му, както е в тези два случая. Тук можем да споменем и думата сѣдалище, която е създадена от смисловата интерпретация на идеята, че царят *седи* на престола/трона си.

Багреницата, изглежда, е единствената царска одежда, която е намерила място сред думите в словника, на основата на който е осъществено настоящото изследване. Тя е горната царска дреха и я срещаме в множество текстове, ала представа за нея градим най-вече от изображенията на средновековни български владетели[32]. Интересно е да се отбележи, че думата има прабългарски произход, но като термин и конструкция несъмнено произхожда от византийската царска одежда. Тук е представено споменаването в Бориловия Синодик. Става дума за свикването и ръководенето на събора от страна на цар Борил, който е бил облечен със „светла багреница“[33]. Думата се среща и в Супрасълския сборник, където несъмнено е сред царските отличия, както и

[32] Бакалов, *Средновековният български владетел,* с. 241 сл.

[33] Попруженко, *Синодикъ,* с. 78, 79.

в славянобългарския превод на летописта на Константин Манасий[34]. И двата текста са преводни и затова не са намерили място в словника. При всички цитирани от тях случаи става дума за одежда на ромейски василевс, но не и за български цар. Сходно е положението и с похвалното слово за Свв. Константин и Елена от патриарх Евтимий, там отново срещаме същия израз „светла багреница“ като важна съставна част от царските одежди[35]. В този текст, както и в онзи от Синодика, отново става дума за участието на царя – в случая император Константин Велики – в делата на Първия вселенски събор в Никея. Несъмнено трябва да се отбележи, че текстовете си приличат и може да се постави питането дали не срещаме влияние на единия върху другия – поне във формите за „светла багреница“ – макар и разликите също да не са малко. Това може и да се окаже недоказуемо, ала несъмнено остава, че багреницата е част от българските царски инсигнии, която както и другите, е заета от Константинопол, заедно с наименованието си. Въпреки че думата е славянска, то тя има точно гръцко съответствие и по формирането си напомня за термина „багренороден“, което подсказва за съществуването на формуляр, нормативен способ за възприемане на гръцките политически и институционни термини.

Сред царските символи трябва да се спомене и хоругвата, или знамето. Освен в двата посочени текста на приписки, той се среща и в Житието на св. Иоан Рилски от патриарх Евтимий[36], а в преписката на папа Инокентий III се споменава, че той е изпратил особено знаме на цар Калоян[37]. Нека разгледаме тези сведения поотделно! Знамето, изпратено от Римския първосвещеник е представлявало символа на св. Петър – двата ключа – а също така и кръст. От една страна, изображението на ключовете има поучителен характер за разграничаване на доброто и злото, но другият от тях символизира власт. Това обаче е власт в Църквата, каквато св. Петър, князът на апостолите, е получил от Спасителя. Кръстът пък е символ на победата на Христа и на верните Му владетели. Това иде от времето на император Константин, който е победил с кръстния знак. Макар и никъде да не се казва пряко, то е ясно, че

[34] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии,* с. 183, 203, 208, 215, 221, 224.

[35] Kałużniacki, *Werke…*, S. 121.

[36] Kałużniacki, *Werke…*, S. 17; Патриарх Евтимий, *Съчинения*, с. 50, 55.

[37] Дуйчев, „Преписката на папа Инокентия III“, с. 53 сл.

знамето ще е на особена почит в страната и несъмнено ще е символ на властта на царя. Цитатите от житието на св. Йоан Рилски са по-ясни. На едното място се казва, че по онова време цар Петър държал хоругвите на българското царство, а на другото става дума за цар Йоан I Асен, който бил приел хоругвите на царство. Очевидно, че властта се идентифицира с хоругва (както и със скиптър на едно друго място в същото произведение). Това не може да е случайно, още повече че излиза изпод перото на човек, който е бил добре запознат с делата в столицата. Така хоругвата се очертава като един от символите на властта, макар и поради липсата на по-подробни сведения да не мога да кажа доколко този символ е официален и какво е било съотношението му с други инсигнии, като короната, скиптъра, трона и т. н.

3. 4. 3. Третата подгрупа би могла да обхваща различни *царски актове*, които са неразделна част от регламентацията на институцията, както и свързани с тях обекти. По всяка вероятност българската царска канцелария е следвала в своята практика модела на канцеларията на константинополските василевси[38]. Това се доказва от съществуващите и достигнали до нас актове, ала техният изключително ограничен брой не дава възможност за някакви по-детайлни изводи. Не ми е известно да има друга държава с толкова нищожен брой документи от една не дотам отдалечена епоха. Тук ще представим термините, включени в словника. Това са: *златопечатьнъ, печатъ, оризмо, слово, хрисовоулъ*.

Въпросът за официалните документи поставя множество въпроси в българската историография, още повече че се създава традиция за доста несистемната употреба на термините. Така – под влияние на по-старите автори – в историческите съчинения се използува главно думата „грамоти“, която не е официален термин от дипломатиката и обобщава всички документи, без да ни съобщава нищо конкретно за акта, за който става дума в момента. На тези проблеми неотдавна внимание обърна Ив. Божилов[39]. Навярно това се дължи и на факта, че разполагаме с

[38] По въпроса вж.: Вл. Мошин, „Zur Frage der Abfassung der Chrysobullen bei den Südslaven und in Byzanz“, *Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии к 15-летию Общества,* Београд, 1936, с. 93–109; А. Соловјев, Вл. Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXXX.

[39] Божилов, „Документи на българските царе“, с. 38 сл.

много малко български средновековни документи, и то само от два вида: оризмо (един документ) и хрисовули (на практика почти всички останали освен международните договори).

Бих искал да започна с термина *печатъ*, защото неговият кавказки произход представлява изключение, а и защото той присъствува като съставка в някои от следващите думи. Разбира се, в този случай не може и дума да става за някакво грузинско влияние върху институционната система или върху правния език не само на Българското Средновековие, но и на славянските страни като цяло. Думата е очевидна прастара заемка, която отразява много древни контакти на славяните с кавказките езици, навярно осъществявани посредством иранските народи от северното Причерноморие. Смятам споменаването на кавказкия произход на думата да не излиза извън рамките на екзотичното в етимологията.

Обявявайки своите претенции за имперското наследство на Константинопол, българските царе са заели не само външните му белези като инсигниите, но и характера на владетелските актове, а оттам и тяхното наименование. Това се доказва от следващите няколко термина.

Терминът *оризмо* представлява пряка заемка от институционния език на Империята[40]. Фр. Дьолгер я поставя в общата група на „простагмите“. Ал. Соловьев и Вл. Мошин я определят като „обща заповед“ и дават славянските ѝ паралели: *книга* и *повелиа*[41]. Това е акт с по-ниска значимост от тържествените царски златопечатни слова и означава „определение“, „разпореждане“, „заповед“. Той е цитиран в Дубровнишката грамота, но също и в Рилската[42], ала на второто място не обозначава някакъв определен тип документ, а разпореждането, направено с цитирания хрисовул. Това е ново свидетелство за разпространението му в административния език за България. Единствено документът за Ватопед не съдържа определение за своя характер, ала изглежда, че и той е оризмо. Ив. Божилов единствен по-подробно се спира на дипломатическата форма на документа в полза на дубровничани

[40] Dölger, „Byzantinische Diplomatik“, S. 39 ff., 46 ff; Стоянов, *Дипломатика,* с. 71.

[41] Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXXXIV, LXXXVIII; Живојновић, „Хрисовуља ... о Лужачкој метохији“, с. 110–111.

[42] Ильинскій, *Грамоты...*, с. 28_{91}; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 53_{91}, 65. Вж. Божилов, „Документи на българските царе“, с. 39.

от 1230 г., а също и на този за Светогорския монастир Ватопед, като ги ситуира в собствения им исторически контекст[4].

В Българската държава не намираме документ, озаглавен σιγίλλιον („*сигиллион*“), но тъкмо така се нарича този на деспот Алексий Слав (като самостоятелен владетел в Мелник). Затова ще кажа няколко думи и за него. Той се определя обикновено като тържествен облик на обикновена царска заповед[44]. Още по-тържествена е формата на междинния вариант, назован, „златопечатен сигилион„ (χρυσόβουλλον σιγίλλιον), а също и χρυσόβουλλος ὁρισμός[45].

Така преминаваме към най-висшия царски документ – хрисовула или златопечатното слово[46]. Ранговете на документите са се определяли от печата, който са носели. Както вече отбелязах, златният печат дава най-високия ранг на акта. Така се връщаме на термина ѕлатопечатьнъ, който е калка от гръцкия χρυσοβούλλιος. Такива са на практика всички запазени български царски актове, с изключение на Дубровнишкия и Ватопедския на цар Йоан II Асен от 1230 г. и на писмото-грамота на цар Йоан Срацимир за Брашов. Терминът слово, който в конкретно този му употреба е част от съчетанието ѕлатопечатьное слово, означава „документ“ и представлява превод на гръцката дума λόγος. Така като цяло съчетанието за название на документа следва неотклонно гръцкия си оригинал.

Заслужава си да се отбележи, обаче, че в български славянски текстове откриваме не само калката, но и пряко заетата гръцка дума хрисовоулъ (χρυσοβούλλιος, χρυσόβουλλον). Това още потясно свързва двете практики и показва зависимостта на българската от ромейския си оригинал.

[43] Божилов, „Документи на българските царе“, с. 38 сл.

[44] Dölger, „Byzantinische Diplomatik“, S. 44 сл.; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXXXIV–LXXXV.

[45] Dölger, „Byzantinische Diplomatik“, S. 44–46; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXXXV.

[46] Dölger, *Diplomatik,* S. 36–39; Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара,* с. LXX– LXXVI. Следват „сребропечатните слова“ (ἀργυροβούλλιος λόγος), „моливдобулите“, или документите с оловен печат (μολυβδοβούλλιος λόγος) и тези с восъчен печат (κηροβούλλιος λόγος). Такива документи, създадени в България не са запазени, нито имаме данни изобщо да са съществували. Стоянов, *Дипломатика,* с. 71 сл. Тук не ще се спирам на несрещащите се в България термини като „сребропечатните слова“ (ἀργυροβούλλιος λόγος), „моливдобулите“ или документите с оловен печат (μολυβδοβούλλιος λόγος) и тези с восъчен печат (κηροβούλλιος λόγος). Такива документи, създадени в България, не са запазени, нито имаме данни изобщо да са съществували.

3. 4. 4. Последната подгрупа включва думи, обозначаващи средата, в която се осъществява властта. Тази среда е от особено значение и то е не само техническо, но и идеологическо. Всичко това е свързано с особената „имперска религия“ на Константинопол, както и със съпътстващия тази идеология дворцов ритуал. Наличните в словника термини не ни дават възможност да проследим тази богата проблематика, което обаче не е и сред задачите на настоящото наше дирене. Тук трябва да представим термините: дворъ, дроужина, чрьтогъ и др. Те образуват твърде аморфна група, която по-скоро се формира от неприсъединяването на термините към другите групи, нежели от някаква вътрешна своя логика. Тя обхваща думи, свързани с местообиталището на владетеля, неговия дом, както и средата му. Тук би трябвало да присъствуват и всички останали термини за „дворец“, „палат“, „свита“ и т. н., които обаче са в повечето случаи модерни заемки от западните езици.

„Двор“ е славянска дума, която има множество значения, но интересуващото ни в смисъл на владетелското обкръжение далеч не е най-разпространеното. То е и производно по отношение на други. Концепцията за двора се формира дълго време и в България вероятно можем да говорим за завършена такава по времето на цар Симеон.

„Дружина“ също има множество значения, като групата воини около владетеля също е производно. В крайна сметка става дума за група, солидарност, един от видовете, каквито са споменатите воини. Интересно е да се каже, че макар и славянска, думата носи същата логика, както гръцката ἑταιρεία, в която също идеята за единство, солидарност, другарство, минава през тази за другост (от ἕταιρος = „единият от двамата“, „друг“). Т. е. за да сме единни с някого, то трябва да сме различни, а не един и същ., В същия смисъл могат да бъдат посочени и думите дрьгъ (сенатор) и дрьгове (мн. ч. = Сенат)[47]. Очевидно е, че етимологията е същата, а и цитирането на Сената и на дружината (като най-близкото обкръжение на владетеля) може да ни даде известни идеи: дали тези приближение не са били „*другите*“ на владетеля, неговите *alter ego*. Вярвам, че си заслужава да се помисли над въпоса.

Думата чрьтогъ има персийски произход, но е дошла при славяните посредством степните народи, навярно прабългарите. Така

[47] Тотоманова, *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел,* с. 643–644.

се назовава дворецът на владетеля, но думата не е институционен термин. Тя по-скоро изразява идеята за някакво хубаво и луксозно жилище, нежели да носи специален институционен смисъл.

3. 5. *Похвалите за българските владетели и словесните формули и образи, използувани в тях.*

Запазените в старата българска литература няколко царски похвали имат най-голямо значение за разкриване на отношението на съвременниците към властта – било то истинско или само официално и притворно. Това са произведения на ораторската проза, които посредством възвеличаването на лицето демонстрират идеологията на властта и начина, по който тя бива ословесявана. Именно в похвалата най-ясно си личи словесният модел за владетеля. Най-старите похвали за български царе са посветени на цар Симеон (893–927), като едната е в мерена реч и се намира в Изборника от 1073 г., а другата, която е пролог-прибавка към преводния сборник „Златоструй“, е в смесена форма. Трябва изрично да се отбележи, че заслуга на П. Димитров е да определи този текст като аналог на Похвалата на цар Симеон от Изборника и даже да предложи идентификация на автора и на двете произведения в лицето на Йоан Екзарх[48]. Типичното и общото за двете произведения е, че царят е възхваляван не за военни подвизи и победи, а за своето книголюбие и за покровителството на книжовността. Както ще видим, това е пряко свързано с Божието слово и неговото разпространение.

Другите запазени царски похвали са от времето на цар Йоан Александър (1331–1371) – едната като послеслов на Софийския Песнивец (или Йоан-Александровия псалтир) от 1337 г.[49], другата се намира в Лондонското Евангелие[50], а третата е добавка към поп-Филиповия препис на Манасиевата хроника от 1344–1345 г., която се намира в Синодалната сбирка на ГИМ, Москва (No 38)[51].

3. 5. 1. Похвалите за цар Симеон и за цар Йоан Александър наследяват плодотворната книжовна традиция на константинополската придворна риторика. По времето на цар Симеон те са

[48] Димитров, „Златоструй“, с. 17–28.

[49] Bakalova, „The Image of the Ideal Ruler“, pp. 77–80.

[50] Дуйчевъ, *СБК,* II, с. 150–152.

[51] Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 129–130; Дуйчев, *Миниатюрите на Манасиевата летопис*, с. 25.

свързани с възхода на новопокръстената страна, която вече се включва в т. нар. „Византийска общност“, и даже в лицето на своя владетел се опитва да я оглави. Ситуацията е различна през XIV век, когато страната е в тежък политически упадък и пред прага на османското завоевание.

3. 5. 1. 1. Похвалите за цар Симеон са от такова естество, че го възхваляват като *книголюбец*. Това за епохата означава разпространител на Книгата (т. е. на Библията и въплътената, вписаната в нея мъдрост) и на Христовата вяра. Този факт определя и използуваните в текста словесни формули за възхвала. Макар и в нашето съвремие този владетел да е познат с военните си победи, то не това е основната характеристика на епохата на царствуването му. Как тя е била разпознавана от българския книжовник през X век си личи от литературната и друга ‘културна’ продукция, както и от възхвалите, на които ще обърнем особено внимание в настоящото изследване.

Тук ще бъдат представени някои от словесните форми на възвеличаване, които могат да бъдат открити в стихотворната похвала за цар Симеон. Предварително трябва да се отбележи, че по-долу отделно ще се спрем на някои от най-интересните образи, посредством които българският книжовник е изрисувал образа на цар Симеон – като този на „нов Птоломей“, и този на пчелата. Освен това трябва да се отбележи, че текстът на пролога-прибавка-похвала от Златоструя не е особено богат на епитети за царя и там преобладават друг вид образи. На практика единственият значим споменат епитет е „благоверен“[52], който е типичен за владетеля и представлява и част от титлата му. Побогат в това отношение е текстът от Изборника.

Така цар Симеон е назован великъıи въ цьсарихъ – това е формула за прослава на владетеля, разположен в собствената му среда: „велик между царете“. Тя представлява пряка заемка от гръцката формула μέγας ἐν βασιλεῦσι[53]. Сходно е значението и на формулата дръжавливъıи владъıка – формулата е свързана като цяло с употребата на епитета „държавен“ и изобщо за „държането“ на властта. Тя също представлява заемка от гръцки κράτιστος κράτωρ или κράτιστος δεσπότης[54].

[52] Димитров, „Златоструй“, с. 22.

[53] Дуйчев, *СБК,* I, 216

[54] Дуйчевъ, *СБК*, I, с. 216.

Вече споменах, че основният образ на Симеон в двете негови похвали е този на *книголюбец*. По моему това е библейски мотив и представлява част от основата на царската идеология в България, базирана на Светото Писание, а в случая на ветхозаветните мотиви и образи. Ето защо това определение на владетеля, базирано не само на неговата ученост и книжовност, ала и на концепцията за спасителната мисия на властта през онази епоха, ще бъде разгледано заедно с другите образи за сравнение на царя при неговото възхваляване.

3. 5. 1. 2. Похвалата за цар Йоан Александър от 1337 г. е написана, за да възхвали победите му във войната с Империята, и по-специално в битката при Русокастро от лятото на 1332 г., както и да ознаменува смазването на бунта на Белаур във Видин и оглавяваната от него вътрешна опозиция. Този текст се превръща в най-богатото на епитети и определения за Йоан Александър произведение сред всички останали, в което трафаретната образност е разгърната най-широко по отношение на физическия портрет и нравствената същност на царя. В светлината на новите изследвания по темата става ясно, че някои от несрещаните другаде епитети и разгърнати определения имат ромейски образци и буквално калкират гръцки словесни формули на властта.

Похвалата предлага един много интересен физически и морален портрет на българския владетел, който навярно е силно идеализиран, но който показва определена идеология на властта. Цар Йоан Александър е характеризиран с рядко срещаните епитети румиан҃нодоброзрачнъ, красьнъ, които ни демонстрират тогавашното виждане за определен физически външен вид. Изключителни, несрещани другаде са определенията колѣносъжѫтъ („със свити колена“) и правоходьцъ („правоходец“). До скоро в тези детайли се виждаше някакво подсказване за физически недъг на Йоан Александър, може би резултат на прекарана болест – вероятно форма на паралич от детските години, засегнала двигателните възможности. Напоследък Ел. Бакалова изрази становището, че става дума за качества от религиозен характер, типични за християнския владетел[55]. И ако румен и с добър външен вид са естетически критерии от физическо естество, то „свитите колена“ подсказват молитвената поза пред Бога, от когото средновековният владетел черпи властта си и пред когото единствено се прекланя в земния си живот. В молитвена поза царят е изобразен на две от миниатюрите в Лондонското четвероевангелие с евангелистите Матей (л. 88б) и Марко (л. 134б), от които като от Божи пратеници, получава благослов. По същия начин „правоходец“ следва да се тълкува като синоним на „православен“, вървящ в правата посока, доколкото неведнъж и в други писмени паметници Йоан Александър е характеризиран посредством верността към Православието. Иначе казано, епитетът в описанието на владетеля трябва да бъде тълкуван като идеологическа религиозна парадигма, а не в прекия смисъл на използуваните думи.

[55] Bakalova, „The Image of the Ideal Ruler“, pp. 45–49.

Песнивецът използува и повечето задължителни и устойчиви епитети за царската власт, сред които най-чест е великъ. Той има своите библейски корени, тъй като и в Стария, и в Новия завет съпътства най-важните персонажи, като Мойсей, Авраам; в Новия завет това е чест епитет и към Бог, и към Спасителя – Неговия Син; с делата си „велик в Царството небесно е и всеки, който спазва заповедите на Бога“ (Мат. 5:19). Такъв епитет е също и прѣвъисокъ, свързан с йерархичното положение на царя в държавата, а още и православнѣишии („най-православен“). Неслучайно в духа на християнското разбиране за владетеля, неговата власт и успехи идват директно от Бога. Пряката легитимация на властта от Бога се подкрепя и от разгърнатите епитети за цар Йоан Александър: „от Бога венчан“, вѣ҃мь вѣнч҃нѣнаго и „от Бога избран“, вѣ҃мь изъбран҃наго. В първия проличава средновековното разбиране, че възлагането на короната е венчание за царството – т. е. то се уподобява на християнския брак като тайнство на светата Църква, като тайнство, което повтаря свещения съюз между Господ Иисус Христос и Църквата. Тържественият акт на възкачването на трона е разгърнат в ритуал по императорската коронация[56]. По негов модел се е осъществявала коронацията и на българските владетели. Самият чин за встъпване на владетеля в правомощията му се нарича „венчание на Царство“ и той показва множество общи черти с християнското тайнство на бракосъчетаването.

Похвалата за цар Йоан Александър в Песнивеца завършва със серия славословия за българския цар с начална анафора на израза „радвай се“, или така наречените „хайретизми“. Похватът е обикнат от старобългарските книжовници и се превръща в ос-

[56] Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement“, pp. 246–252.

новно реторично средство в редица творби. Като цяло, основната заслуга за изкования арсенал от епитети към владетеля се е падала на монашеските и духовните кръгове, сред които ще трябва да се търси анонимният създател на Похвалата в Песнивеца. Подобно предположение по отношение на ръкописа се доказва от скромната му украса.

3. 5. 1. 3. Втората похвала за цар Йоан Александър – тази от Лондонското Евангелие – носи различни идейни акценти от първата. В нея отсъствува триумфиращият владетел – воин и победител, а описанието е съсредоточено върху модела на православния покровител на книжнината. Един от пластовете информация, които Втората похвалата носи, безспорно е този за засилена преводаческа дейност от гръцки език по времето на цар Йоан Александър. Когато авторът говори за „евангелието като за светилник, положен на тъмно място и забравен, поставен в нерадение от древните царе“, той едва ли има предвид занемаряване на книжовния живот изобщо, а по-точно именно на Божието слово. Средновековният български владетел поначало е описван като ревнител на книжовното дело. Каквито и формули от архетипа на византийския император да са се натрупали в изображението на двамата интересуващи ни царе, наречени с идеологемата „книголюбец“, то няма съмнение, че за средновековна България този елемент от образа на владетеля е бил особено важен. „Книголюбието“ е религиозна характеристика, свързана с благочестието и благодатта като основа на властта, както и задължението на тази власт да се грижи и за спасението на душите на поданиците си, един от пътищата за което е и разпространението на Светото Писание, на *Книгите*, Билията. Именно това правят и хан Борис-Михаил, и цар Симеон, и цар Петър. Факторът „държавна власт“ в развитието на книжнината и изкуството остава традиционно силен през целия средновековен период.

Поради факта, че във Втората похвала не се говори за военните победи на царя, епитетите тук са повече в рамките на нравствения модел на благочестивия владетел. Те са от кръга на най-устойчивите и превърнали се в словесни формули като благовѣрьнъ, христолюбивъ, прѣвъсокъ, боговѣньчанъıи и трафаретният титулатурен епитет самодрьжьць. В края на Похвалата и в синхрон със самата книга, която се преписва, са споменати като застъпници и благовестниците четиримата евангелисти. Като се има предвид, че в миниатюрите, съпътстващи основния текст, има изображения на цар Йоан Александър с всеки от тях, може да се каже, че съзнателно е търсено единство на нивото на идейно-художествените послания и пълно тъждество между словесни и изобразителни знаци.

3. 5. 1. 4. Третата кратка похвала всъщност е вставката от няколко реда – оригинална българска добавка към преписа на Манасиевата хроника в поп Филиповия сборник от 1344–1345 г. Според Иван Дуйчев това е глоса[57]. На мястото, където в гръцкия оригинал на Хрониката се говори за император Теодосий II, византийският хронист е добавил славословие за император Мануил I Комнин. От своя страна, славянският преводач е заменил адресата и е добавил славословия, значими в контекста на владетелската институция, олицетворявана от самия Йоан Александър. Тъй като Манасиевата хроника е един от търновските царски ръкописи, подобни вставки са оправдани и напълно в духа на придворната риторика за царя. Тази глоса носи типично патетичната експресия от епитети и други художествени средства и затова може да се разглежда не просто като вставка, а като глоса-енкомион или славословие за българския владетел. В последователност, определена само от волята на глосатора, тук са вместени алюзии за следните идеологеми на властта: владетеля-воин (побѣдоносьць, великъ владъıка); владетеля-наследник на добър род (коренѣ сѫщa їѡанa прѣизѧщнаго – от корена на преизящния Иван Асен); добрия владетел, т.е. човечния човеколюбив (прѣкротъкъ, милостивъ); владетеля-ревнител на духовното (монахолюбивъ). Като общ библейски символ, който по своеобразен начин рамкира съдържанието на похвалата, е посочена светлината. В началото сватьлъ и свѣтоносьнъ царь е опит за уподобяване на земния владетел с един от изобразителните топоси на самия Исус в неговата божествена природа. Белият цвят и ореолната „слънчева“ светлина около Царя са основните елементи в Преображение Господне и свидетелството за превъплъщението на Иисус в Божи син, възвръщането на земния персонаж към Отца. Обръщението към Царя, който царува над всички е антономасия за Христос, който легитимира властта изобщо. В края на похвалата налице е отново топосът „светлина“, съпроводен с пожелание за дълго и светло царуване: егоже дръжавѫ слънца вєѕчисльнаа да исчьтѫтъ.

[57] Дуйчевъ, *СБК,* II, с. 97.

От особено значение в „глоса“, или „добавьа“, е споменаването на Търновград като новия Царевград (Константинопол), което е напълно в традицията, изявила се в Русия като „Москва-Трети Рим“. Подобни книжовни употреби налагат един градовъзхваляващ модел, който легитимира властта на царя чрез неговата столица. Това може да стане и по примера на Библията, където небесният Йерусалим са селенията на Господ, но най-подходящия пример е този с първата и единствена столица на света – Рим. От него изхождат всички столични традиции и по негов модел се е градил и Градът на Константин Велики, наречен официално от Църквата „Нов Рим“. Славословенето на Търновград като „Нов Цариград“, т. е. един вид втори Константинопол и така в известен смисъл някакъв „Трети Рим“, е една от характерните черти на владетелската и изобщо на държавната идеология на Второто българско царство. По този начин в славословията виждаме как се достига до синтез на римската имперска и библейската традиции, което е и една от характерните черти на цялата ранна християнска култура, произлязла от еврейската религия, но „родила се“, също както и Самият Спасител, на територията на Империята.

3. 5. 2. Похвалите за българските царе съдържат и определен вид образност, посредством която да бъде владетелят очертан такъв, какъвто го вижда съставителят на творбата или каквато е била поставената му цел – да го представи. Всички сравнения имат религиозна основа, макар и не при всички можем да открием преки библейски препратки.

3. 5. 2. 1. Първият от образите и сравненията, на които искам да се спра, е този на *Александър Македонски*, тъй като българският владетел е назован „втори Александър“. Това не се дължи на сходството в имената, а на победите на древния владетел, обединил света на своето време. Според античната естетика един владетел се описва преди всичко със смелостта като най-висша войнска добродетел, а победата на смелия, могъщия император се изразява най-ярко в поредицата от битки. В това сравнение има и един друг и струва ми се съществен елемент. Александър Велики не е само древен образ, а и жив герой от средновековната книжовност. Мисля, че не може да се съмняваме, че в България през XIV век знанията и представите за него са се основавали предимно и даже изключително на „*Александрията*“. При това става дума за т. нар. *Сръбска Александрия,* тъй като по-старата и по-близка до Псевдо-Калистеновото произведение *Хронографска Александрия* е била вече загубена в България[58]. Сръбската Александрия[59] е именно произведението, което преосмисля образът на Александър Велики в библейския код и му придава съвсем различно внушение в сравнение с това от древната героика. Той завладява света, което не може да стане без Божията воля, помощ и участие. Това напълно подхожда на образа на Александър като предшественик на римските императори и – още по-важно – като сходен и последовател на ветхозаветните царе на Избрания Божи народ. В това отношение показателен е текстът на „Александрията“, особено в частта си за времето след посещението на Александър в Йерусалим. Тогава македонският цар става последовател и разпространител на вярата в Единния Бог, продължава делото на Иисус Навин[60] и е воден в това от пророк Йеремия[61]. Той е носител и на назидателни качества и в крайна сметка умира на Христовата възраст. Всъщност Александър е герой с мисия и завладяването на света е само част от нея. Той *преобразява* света посредством разпространяването на вярата в Единия Бог. Светът е друг след Александър, но не заради Александър, а заради Божието дело, което той изпълнява. Имайки предвид късните легенди, свързани с преинтерпретирането на образа на великия македонски цар, можем да разберем и неговото особено почитане в Константинопол и цялата Империя. Тук можем да включим и „неговото възнесение“ и контактите му с различни персонажи от Светото Писание, и споменаването му в цикъла на Дигинис Акритас, явно като предобраз на защитник на Християнството. Това винаги трябва да се има предвид при изучаването на използуването на образа на Александър за изграждането на този на идеалния владетел през европейското Средновековие. Ето такъв би

[58] Йонова, *Белетристиката,* с. 103–117 и особено 112.

[59] Това произведение твърде много напомня и християнската житийна литература (Йонова, *Белетристиката*, с. 129–130), с което още повече „преобразява“ Александър Македонски и го осмисля в християнски контекст.

[60] Тук не става дума само за това, че той придобива чудния камък *лихнитарий* с името на Бог Саваот, който Иисус Навин е носел на шлема си. По същество може да се каже, че образът на Александър е сходен с този на Иисус Навин – победоносен военачалник, който надвива над враговете си с Божията помощ – вж. В. Ђурић, „Нови Исус Навин“, *Зограф,* т. 14, Београд, 1983, с. 5–16.

[61] Йонова, *Белетристиката*, с. 140–141.

трябвало да бъде и „новият Александър“ – българският владетел, за когото е употребено това сравнение.

3. 5. 2. 2. Другото сравнение е с римския император *Константин Велики* (306–337) като образ на християнския владетел. Константин е символ на съединяването на римската идея за държавност с християнската вяра. Така се заражда и ромейският космополитизъм с идеята, че Константинопол е центърът на християнския свят. Няма съмнение, че сравнявайки с този образ – в най-голяма степен емблематичен за един християнски владетел, авторът на Похвалата издига заслугите на Йоан Александър за България в ранг на тези на Константин за света. Същевременно трябва да се отбележи, че Константин е тясно свързан и с победата на християнството. Той стои начело на войнствуващата Църква – както виждаме и в нейното изображение във фреските от църквата в Пътръуц (Румъния), строена по времето на княжението на молдовския господар Стефан Велики, който самият приема множество черти на българското държавно, политическо и идеологическо наследство. Най-важният елемент от почитанието на св. Константин във връзка с победата на Християнството е този, свързан с Кръста и знака в небето, който римският император вижда преди битката при Милвийския мост. Това е и основата на тезата за победоносния християнски владетел, който надвива над враговете с Божията помощ и със знамението на Честния Кръст Господен.[62]

Образът на св. цар Константин и неговата майка св. Елена присъствува и в похвалата от Лондонското Евангелие, но там се акцентира на разпространението на Божието слово. Двойката християнски владетели са прототип на ревнители за Христовата вяра, тъй като им се приписва заслугата за намирането на Христовия кръст. Това е равносилно на изваждането от недрата на земята на съкровище. Авторът на Похвалата тук е използвал едно разгърнато сравнение не просто с прототипа на християнското благочестие и православие сред владетелите, но и със символния жест – намирането на символа на християнството. В областта на религиозната християнска книжнина именно Евангелието, Благовестието е Светата книга, значима и толкова животворна като самия кръст, заместител на Божието присъствие. Фактически основната владетелска добродетел, възпявана в тази похвала, е религиозно-верската отдаденост. Тя е властоформяща идеологема, защото преписването на спасителни книги всъщност е акт на утвърждаване на самата държава. Евангелието е не само произведение на книжнината и изкуството, то не е само външен обект, съвкупност от ценни материали и палитра от цветове, но и излияние на Божието слово, което дава власт, така както скиптърът е материален символ на властта. Неслучайно Йоан Александър поръчва евангелието на ѹтвръжденіе своемоу цр҃ствоу[63].

[62] Тя е добре представена в православните славянски страни и в Империята, откъдето всъщност произлиза. По въпроса има обширна литература, която представя не само официалната църковна линия, ала и народните вярвания. Вж. М. Плюханова, Ф. Бадаланова, „Средневековая символика власти: крест Константинов в болгарской традиции“, *Литература и история, Acta et commentationes Universitatis Tartuensis,,* вып. 78, 1987 и М. Плюханова, Ф. Бадаланова, „Средневековая символика власти в Slavia Orthodoxa“, *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, фсф,* т. 86, кн. 2, 1993.

3. 5. 2. 3. Третият образ, използуван за сравнение в похвалата за българския цар и неговия народ, е този на *синовете на Израил*. Тяхното споменаване е в контекста на това за победоносния Кръст Господен. Така успехите и завоеванията на Избрания народ са представени за предобраз на тези на християнските владетели. Разбира се, войнствеността е по-скоро ветхозаветно, нежели новозаветно качество и военните победи обикновено се описват в категориите на яхвизма, на почитанието на Бог Саваот, отколкото на християнството, но ми се струва, че тук акцентът е другаде. Авторът не толкова иска да опише военната победа на царя или народа, колкото да подчертае, че тя е постигната с Божия помощ и под знамението на Кръста като знак за Божие присъствие и подкрепа. От своя страна кръстът има своите ветхозаветни паралели, като струва ми се най-важен от тях в интересуващото ни отношение е тоягата на пророка Мойсей[64]. Тъкмо затова са цитирани и синовете на Израиля: за да се покаже тази продължаваща връзка между Бог, Избран народ и неговия победоносен цар.

Към библейски мотив отвежда и посочването на царя като „праведен съдия за сираци и вдовици“, което по същество е цитат от псалм 67:6. Този текст от Светото Писание възхвалява

[63] Дуйчевъ, *СБК,* II, с. 150.

[64] Dagron, *Empereur et prêtre*, pp. 114–115, 155, 238.

Господ като цар на света, който дава победата на Своя народ – Израиля. Това е победна песен, която напълно съвпада с насочеността на похвалата на цар Йоан Александър от Преславеца. Два от глаголите, които описват военните му кампании, са „хващам в ръцете си“ и „ поставям под нозете си“ – първо гръцкия цар, а после и другите врагове. И двете фигури са заети от Светото Писание и главно от Ветхия Завет. Формули като „предавам в ръцете“, „хващам в ръцете“ и други са извънредно чести в книгите на Ветхия Завет и едва ли е нужно тук да ги посочваме – това е всъщност обикновения начин за изобразяване на победата. Библейски е и мотивът за тъпченето на враговете под краката на царя. Откриваме го на много места във Ветхия завет (Второзаконие, 33:29; Ис. Нав. 10:24; Псалми 109:1; Псалми 17:41–43; 2 Царства 22:41–43; Захария 10:5; Малахия 4:2–3). Той е широкоразпространен както в книжовната образност, така и в пластичните изкуства през цялото Средновековие, а достига и до наши дни. Във всеки случай става дума за ветхозаветната традиция за победата на Господ и на Избрания народ, с който се отъждествяват по-сетне и християните. Появата на този мотив в Похвалата не е неочаквана и тя потвърждава, от една страна, библейските корени на осмислянето на властта, а от друга, и нейния вселенски характер, свързан с божествения ѝ произход.

Мирът е ценност във всички религии и установяването му е Божие дело, извършвано посредством поставения от Бога владетел. В римската традиция това е Pax Romana – сърцевината на концепцията за властта в Империята. В България имаме много интересен пример за това в печата на Симеон, който е нарекъл себе си Εἰρηνοποιὸς βασιλεύς, т. е. „Цар-миротворец“ и така е потвърдил идеята за царското *богоуподобяване* по милост и харизма[65]. Мисля, че е очевидно, гдето в похвалата се сблъскваме със същата идея в случая, когато се казва, че след победата на враговете, царя е „установил крепка тишина във Вселената“. Не буди учудване, че тази формула, както и цялата идея за миротворчеството в контекста на средновековната култура има своите библейски основи. Цитирането на тишината като „мир“ може да бъде намерено на няколко места в Светото Писание: Йов, 34:29; Псалтир 106:29; Иисус Сирахов, 28:15; Исаия 30:15. Макар и в повечето случаи да се има предвид душевен покой, то от значение е, че думата „тишина“ е използувана за обозначаването на състояние, което не е свързано в липсата на шум и звуци в прекия смисъл, също както и в Похвалата.

[65] Божилов, *Цар Симеон Велики,* с. 113 сл.

3. 5. 2. 4. Библейски е и образът на *новия Птоломей*, който срещаме в царските похвали: новъ Птоломеи (за болярите) не вѣро, но желанiемь паче – тук става дума за това, че царят е събрал всички божествени книги и е изпълнил с тях своите палати. Сравняването на цар Симеон с Птоломей отново е основано на ветхозаветна интерпретация на властта. Какво значи „нов Прометей“ и какво означава сравнението с египетския фараон? За кого от Птоломеите става дума? Някои автори са изкушени това да е Птоломей I Сотир (337–283 пр. Хр.) като основател на династията, но най-вече заради основаната от него Александрийска библиотека и така доказаната любов към книгите. В контекста на произведението обаче е много по-вероятно да става дума за Птоломей II Филаделф (283–246 пр. Хр.) и то е заради превода на Библията на гръцки език от комисията на Седемдесетте и така разпространението ѝ в целия тогавашен свят[66]. Това е едно от най-значимите събития в тогавашната културна история и бих искал изрично да отбележа, че преводът на Седемдесетте (наречен по тяхно име „Септуагинта“) дава текста на Светото Писание на по-сетне покръстилите се елини, а и на целия православен свят. В похвалата изрично се посочва, че Симеон е бил подобен на Птоломей по желание и усърдие, а не по вяра, защото египетският цар си е останал езичник, а усърдието му се изразява в разпространението на Библията. Мисля, че похвалата по такъв начин ни дава няколко важни указания за причината, поради която се превъзнася книголюбието на българския цар. То не е просто страстта за знания, а усърдието в разпространението на Словото Божие.

Към същите заключения може да ни отведе и пролога-прибавка към Златоструй, където българският владетел отново е представен като книголюбец и разпространител на Божието слово. Текстът е съвършен и ясен и не оставя никакво съмнение, че не става дума просто за умножаване на книжовността и писмеността и даже не само за делото на светите отци (както св. Йоан Златоуст, автор на словата в сборника). Писачът е имал предвид самото Откровение – Светото Писание: „Благоверният цар Симеон, като изучи божественото писание, книгите всички – и стари, и нови, и християнски, и дохристиянски...“ (Въсѧ кънигы

[66] Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 163 сл.

ветъхъıѧ и новъıѧ вънѣшьнъıѧ и вънѫтрьнъıѧ благовѣрнъıи цѣсарь Сумеѡнъ божьствьнаѥго писанию испытавъ...)[67]. Струва ми се несъмнено, че под „ветхи“ и „нови“ книги се има предвид книгите на Ветхия и Новия Завет, както и под „вътрешни“ и „външни“, за което отдавна се знае, че обозначава християнските и дохристиянски текстове. Склонен съм да приема, че под външни/дохристиянски се има предвид именно ветхозаветните писания, а не езическите такива, които не биха могли да бъдат толерирани в тогавашната християнска среда. Разбира се, книгите на Ветхия Завет имат различно положение, и то не само защото се тълкуват като алегории за идването на Спасителя, но и защото представляват част от същата еврейско-християнска традиция, но в един по-ранен предходен етап. Т. е. отново имаме същото позоваване на библейската традиция и на ветхозаветните модели, особено що се отнася до властта и положението на царя.

След казаното по-горе бих искал да обърна внимание и на едно друго похвално сравнение за цар Симеон, което намираме обаче в един късен влашки ръкопис от XVII век: а сѣ мно҃гъı цр҃ïе мѫдри бѣшѫ. и кни҃гъı мно҃гъı испи҃сашѫ. соломѡ пр҃вмѫ́дръ бѣ па́че въсѣ҆ чл҃къ вь і҃ерлмѣ жи́воу҃щи; и҃спи́са вѡ. ѓг҃. при́тъчи и. ѓѥ҃. пѣ́сни. вь дни і҃езекі҃илѣ цр҃а. ѡ҃вы оу҃́во ѿ кни҃. и҃здра́нни бѣшѫ. ѡ҃вы ѡ҃г҃ню пр҃ѣда́ни бѣ́шѫ. ѡ҃ри́гѣже е҃ре́тикь. сѫ́ще съста́ви. ѓѕ кни҃. а. ѓв҃ бъ҃ потопѝ. и. ѓа҃. по҃ж҃же. а҆ и҃си́дѡ. полѵи҃сѡ҃скъ́ı и҃спи́са. ѓі҃. кни҃. а҆ птоло́мѣ҃ къ҃ниголю́бець съ҃бра҃ до. ѓи҃ к҃нигъı. а҆ Сӱ́меѡ цр҃ь бла҃гарскъ́ı и҃спи́са мно҃гъı кни҃гъı. и҃ ꙗ҃ко дв҃дъ цр҃ь на҃ зла́тъı. строу҃́и. и҃гра́аше. и҃ кни҃гъı па́че въсе҃ люб҃е́аше÷—...[68]. Ив. Божилов справедливо отбелязва, че трудно можем да си представим цар Симеон да свири на лира, но образът на книголюбец просто се хвърля на очи[69]. Хвърля се на очи и сравнението или контекста на споменаването на българския владетел – двамата библейски царе-пророци Давид и Соломон. Какво обаче е книголюбието Давидово? Библейският цар на Израиля е известен с това, че изпод перото му са излезли някои от книгите на Ветхия Завет. Това обаче не бихме могли никак да наречем „творчество“. Книгите на Светото Писание са дело на пророците – какъвто прочее е и цар Давид – но те не са автори на текста, който представлява Божествено откровение. Те са само пътят, по който до нас достига това, което Господ е решил на ни „*открие*“. Така и в това сравнение българският владетел е прославен като разпространител на Божието слово, а не просто на знанията и грамотността, въплътени в ‘книгите’. Тъкмо затова и Григорий презвитер мних нарича цар Симеона „книголюбец“ не другаде, а в наслова на своя превод или избор на книгите от Ветхия завет, разглеждани като предшественик на Христовото благовестие[70].

Прави впечатление, че за разкриването на книголюбието като владетелска характеристика, Втората похвала от Лондонското четвероевангелие не използва сравнителен образ, както това е направено за Симеон. В същото време обаче идеята за книголюбието присъства, но със средствата на иконичните образи в една от миниатюрите – става въпрос за Птоломей, който е изобразен пред маса с книги, обковани със златни подвързии. Владетелят е в седнала поза, четящ нощем, а прислужник държи запалени свещи зад него.

3. 5. 2. 5. С *книголюбието* е свързан и образът на *пчелата*, който срещаме в похвалата за цар Симеон. акъı бъчела любодѣльна съ вьсакаѧго цвѣта пьсанию събьравъ – Символът на пчелата, която събира мед от цветята, е познат за сравнение на книголюбеца, който събира мъдрост от писанията. Намираме го в хрониката на Константин Манасий за император Теофил: „Защото царят Теофил, в книгите усърден, медни пити на разума от тях си състави, като пчела трудолюбива от цветята полски, намери скъпи някакви сказания и трудни, чиито ценности и тайни никой не разкри, макар че имаше мнозина в мъдростта прочути“[71]. Намираме го и в една сръбска приписка от 1319 г.: „... ꙗко нѣкаꙗ чьстьнаꙗ пчела ѿ вєѣхь краснъıихь цвѣтьць събравь...“[72]. Става дума за много дълга и важна

[67] Димитров, „Златоструй“, с. 22.

[68] А. И. Яцимирский, „Мелкия замеки“, *Известия отдела русскаго языка и словесности Императорской Академии наук,* т. II, 1897, кн. 2, с. 359. Този текст на А. И. Яцимирский е препечатан от Л. Милетич („Цар Симеон, споменат в един средно-български ръкопис“, *Български преглед,* VI, 7 (1898), с. 159), а от тогова впоследствие от всички български автори, писали по-сетне. Тук обнародваме целия текст, така както го е дал А. И. Яцимирский. Той съобщава, че става дума за ръкопис от средата на XVII век със слова и поучения за неделите от Великите пости, който е принадлежал на Кондрицкия Свето-Николаевски скит в руската Бесарабска губерния, който той е посетил през лятото на 1895 г.

[69] Божилов, *Цар Симеон Велики,* с. 164–165. Интересно – но недоказуемо и само хипотетично – е предположението на автора, че може да е имало миниатюра, представяща цар Симеон като цар Давид.

[70] Христова, Караджова, Узунова, *Бележки,* II, с. 117, 294–295, No 489.

[71] *Хроника Константина Манассии*, с. 193; *СБЛ,* т. III, с. 304.

[72] Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* I, с. 22 No 52. Авторът, публикувал приписката, отбелязва, че тя е от ръкопис No 6 от Народната библиотека.

бележка към типик, тясно свързан със св. Сава (самата публикация не дава точна представа), в която намираме множество ветхозаветни теми. Има много споменавания на пророците Исайя и Мойсей, както и на народа Израилев и на Йерусалим. Текстът е ярка демонстрация на идеята за сърбите като Нов Израил, Нов избран Божи народ. Този контекст несъмнено трябва да се има предвид при оценката на цитата. Пчелата е известен символ на трудолюбието и старанието, който в случая се изтъква като царска добродетел. При все това трябва да се има предвид за какво старание става дума. Както вече посочих, прославата на цар Симеон се основава на неговото книголюбие. Такъв е и случаят с император Теофил. Любовта към книгата винаги има своя архетип в любовта към Библията, към Писанието и старателността в неговото изучаване и разпространение. В този смисъл смятаме, че би трябвало и тук да се обърнем към търсенето на библейски паралели. Пчелата присъствува в Светото Писание. Тя е посочена като трудолюбива и мъдра и е дадена за пример в книга Притчи 6:8. Малкият размер и сила на пчелата контрастират със сладостта на резултата на нейната работа – меда (Иисус, син Сирахов, 11:3). Струва ни се, че може да се намери общата точка между тези идеи и казаното в похвалата. Тя е в любовта към Писанието, към словото на Откровението и старателността в неговото разпространение.

Интересна формула за сравнение се съдържа и в думите ѩкъı стрьдь сладкѫ (като сладък мед /са мислите му/, които той излива пред болярите за вразумление на техните мисли) – сравняването на мислите на царя с мед е продължение на темата за пчелата и на темата за писанието (вж. пак Иисус, син Сирахов, 11:3). Именно неговото разпространение в предаването на сладостта на царевите мисли за вразумление на болярите е представено в сравнение с плода на труда на пчелата. Това е една важна фигура на царя като учител, което несъмнено отвежда към Давидовата и Соломоновата парадигми на властта и представянето на владетеля като образ на царя-пророк, познат ни от Ветхия завет. Това е царят, комуто е дадено да „чува“ и да произнася Откровението, най-сладкото от всички слова.

4. *За два колективни върховни органа и тяхното заначение: Сенат* (Сѹгклитъ) *и Народно събрание* (Вѣче/Вѣцє, Съньмъ).

И двете думи на практика не са отразени в Словника, още повече че по същество самото им съществуване може да бъде поставено по въпрос.

4. 1. Синклитът, или Сенатът, се споменава в изворите само спорадично и по повод на някакви тържествени събития, без да се дават каквито и да било разяснения за същността на институцията. Най-съществено е, че тя не е упомената в никой от запазените и достигнали до нас царски документи от българското Средновековие, като владетелят никога не се позовава на Синклита, даже и в качеството на свидетели и гаранти на акта. Такава практика има във Влашко и в Молдова, което определя по-точно значението на колективния орган, потвърдено и от други извори. В България споменаванията се ограничават до няколко указания в разказите за пренасяне на мощи, включени в житията на някои от светците[73]. Разбира се, повече споменавания имаме в преводните текстове, особено в историческите.

На терминологично ниво е ясно, че у нас се използува гръцкото наименование на Римския сенат, транслитерирано на кирилица във формата Сѹгклитъ или Сигклитъ. Преводната форма „Съвет“ срещаме в Сърбия[74]. Откриваме я и във Влашко и в Молдова, където съществува съвместно със заетата от османлиите персийска дума „*Диван*“[75]. С това отново се потвърждава тезата за по-точното, включително и на терминологично ниво, следване на ромейските образци в България, отколкото в съседните страни.

За самите функции на институцията едва ли бихме могли да кажем нещо по-конкретно от това, че Синклитът навярно е бил нещо като съвещателен орган към царя. В този смисъл би могъл да се постави въпросът какво е отношението между членството в него и службата на царския съветник, за която съм писал на друго място[76]. Царските съветници са ни познати само от житието на св. Сава от Теодосий Хилендарец, който ни разказва как българският владетел се допитал до патриарха и до „*своите съветници*“, когато пристигналият сръбски крал му поискал предаването на мощите на светеца[77]. При това състояние на изворите едва ли може да се очаква някакво окончателно решение, нито такова, което да не може да бъде оспорвано. Един от възможните въпроси е дали става дума изобщо за институция

[73] Kalužniacki, *Werke...*, S. 25; Златарски, „Житие и жизнь...“, с. 20.
[74] Вж. напр. в Григорий Цамблак, *Житие на Стефан Дечански*, с. 96.
[75] *Instituţii feudale*…, p. 162, 438–440.
[76] Билярски, *Институциите...*, с. 186–188.
[77] *Живот светога Саве,* Београд, 1860, с. 204, 206.

или просто за близките около царя, с които той се е съветвал. Ако приемем първото решение (т. е., че става дума за институция), то се пита дали тя е българска или сръбският автор просто е цитирал в български контекст това, която е познавал от собствената си страна.

Все пак трябва да кажа, че институцията „съветник“ ни е позната от княжествата на север от Дунава, където влиянието на южните славяни е било особено силно. Във Влашко откриваме един *consularius* в латински документ от 27 декември 1391 г., а в славянската форма пръвосъвѣтникъ – в документ от 2 октомври 1492 г.[78] В Молдова такъв сановник се споменава за първи път в документ от 12 юли 1434 г. В текстовете формите „съветник“ и „първосъветник“ се срещат заедно чак до XVII век, когато вторият е изоставен. Срещаме го за последен път на 10 март 1641 г. Според съвременната румънска историография терминът „*съветник*“ и във Влашко, и в Молдова през разглеждания период означава както член на Съвета (т. е. на съответния орган: на Синклита или Сената), така и същевременно съветник на владетеля[79]. Това скланя към сходно решение и за България и предполага особен характер на Синклита като царски съвет или съвещателен орган. Това обаче не може да бъде сигурно.

Можем да поставим питането и каква е била функцията на Синклита при вакантност на престола, и по-точно дали той е имал отношение към избирането на новия цар. Преди всичко искам да кажа, че дори и да приемем положително решение на това питане, то би било само на практическо ниво, тъй като нямаме данни да твърдим, че се е предполагало избор на царя от интересуващия на съвет. По същество най-интересни сведения би могла да ни предостави кризата около средата на XIII век, и особено встъпването на цар Константин Тих Асен на престола[80]. Изворите и за нея обаче са толкова оскъдни и противоречиви, че всяко заключение би било произволно. Така тази възможност остава открита, без да е твърдо доказана.

Всъщност несъмнено най-интересни са споменаванията на Синклита в преводни (и най-вече исторически) паметници и уточняването на съответствията на думата в оригиналния текст. На първо място бих искал да се спра на цитатите в българската

[78] *DRH, ser. B,* vol. I, No 15, p. 36–37, No 234, p. 374.

[79] *Instituţii feudale…*, p. 441.

[80] Божилов, *Фамилията на Асеневци...,* с. 115 сл.

компилация от началото на X век, базирана върху хрониката на Секст Юлий Африкан, Георги Синкел, Теофан Изповедник, където за Сената и сенаторите се употребява старата и много рядка дума дрьгъ (сенатор) и дрьгове (мн. ч. = Сенат)[81]. Извън този текст тя се среща само в Михановичевия менологий от XVI век и в Житието на св. Климент. Думата е българска и непозната на руските преписвачи. Издателката на текста не взема окончателно становище по нейната етимология, която не е съвсем ясна. Тя би могла да произлиза от латинската drungus (= „отряд“, през гръцката δροῦγγος, свързано с институцията „*друнгарий*“). Ако обаче коренът ѝ е домашен, то той би трябвало да е свързан с дрьг-/дрьж-. Самото значение на термина в употребата му в хрониката не поставя особени проблеми – той обозначава Сената, Съвета на старейшините или изобщо съществуващ някакъв особен колективен орган. Срещаме го осем пъти в текста, като два от тях се отнасят до библейски събития[82], а другите визират римския Сенат[83].

В славянския превод на хрониката на Йоан Малала има множество споменавания на Сената и сенаторите, като обикновено думите Σύγκλητος или συγκλητικός се предават посредством боларе, боıаре или боıарьı[84]. Сходно е и положението в славянския превод на Хрониката на Георги Амартолос, където за превод на Синклит обикновено намираме съборъ или с поясненията болярскыи съборъ, болярскыи чинъ, боларе[85].

От по-късните произведения бихме могли да разгледаме Хрониката на Константин Манасий в нейния славянски превод. В нея срещаме термина „Синклит“ единадесет пъти и при всички тях става дума за Римския Сенат[86]. Бих искал да обърна вни-

[81] Тотоманова, *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел,* с. 643–644.

[82] Тотоманова, *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел,* с. 98 (=438b$_{22}$), p. 458; p. 116 (= 447b$_{9-10}$), p. 483.

[83] Тотоманова, *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел,* с. 152 (=465b$_{13}$), pp. 549–550; p. 157 (=468a$_{25-26}$), pp. 552–553; p. 158 (= 468b$_{15-16}$), p. 553; p. 162 (= 470b$_{8}$), pp. 555–556; p. 182 (=480b$_{1}$), p. 565; p. 190 (= 484b$_{14}$), p. 569.

[84] Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе,* с. 415–416.

[85] Истрин, *Хроника Георгия Амартола,* т. III, с. 172.

[86] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии,* с. 139 (ст. 1871 сл.), 152 (ст. 2555 сл.), 157 (ст. 2853 сл.), 160 (ст. 2999 сл.), 167 (ст. 3460 сл.), 170 (ст. 3611 сл.), 175 (ст. 3885 сл.), 178 (ст. 4109 сл.), 186 (ст. 4538 сл.), 213 (6023 сл.).

мание на два от посочените цитати. В раздела за царуването на Фока, към когото писачът има твърде отрицателно отношение, в описанието на зверствата му се казва: ивш ѿ болѣръ великъıих нѣции ѿ синклита...[87]. Тук отново виждаме свързване на идеята за сената и сенатското съсловие в термина „болярин“. По-сетне в текста, в раздела за Леон III, принадлежността към Сената се свързва с благородство: Мѫж ѕw нѣкто бл҃городенъ ѿ сѫщїихъ ѿ синклита, патрїкїе сномъ[88]. Посоченото понятие очевидно в България има различно значение от това в Рим, а и през Средновековието не е както през Античността. При все това е ясно, че Синклитът се свързва с високо обществено положение и принадлежност към определена социална група.

Не мисля обаче, че сравнително трайното лексикално обвързване на Синклита с термина „болярин“ ни дава основание да направим заключение за идентичност между римското сенаторско съсловие – дори и във вида, в който го намираме в Константинопол през Средновековието – и българското болярство. През епохата на Първото царство боилите и багаините са били по-скоро социални, нежели институционни категории. Вероятно различно стои въпросът със споменатите у Константин Багрянородни *велики, вътрешни и външни боили* (πῶς ἔχουσιν οἱ ἔξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι; πῶς ἔχουσιν καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω βοιλάδες καὶ ἔξω βοιλάδες...)[89], ала той и досега не може да намери своето окончателно разрешение, което е и нормално при такова състояние на изворите. Можем само да предполагаме дали „вътрешните боили/боляри“ са формирали нещо като Съвет на владетеля, който през Второто царство е назоваван „Синклит“. За тази по-късна епоха може с голяма сигурност да твърдим, че болярите не са институционализирани нито като някакъв вид членство (да речем в Синклита или в друг орган), нито като съсловие (т. е. „правнорегламентирана социална група“). Те по-скоро са представители на върхушката на българското общество, отличаващи се както по високото си положение и навярно богатство, така и по благородство, както и да се е разбирало под термина в тази епоха и културна среда, в която няма обособена аристокрация или военно съсловие, както западните *bellatores*.

[87] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии,* с. 170.

[88] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии,* с. 175.

[89] Constantini Porphyrogeniti imperatoris *De ceremoniis,* ed. Bonn, I, pp. 681–682; В. Н. Златарски, „Кои са били вътрешни и външни боляри?“, *Юбилеен сборник в чест на С. С. Бобчев,* София, 1921, с. 45 (= същия, *Избрани произведения,* т. I, София, 1972, с. 298).

В заключение относно Синклита можем да кажем, че в България той несъмнено е бил изграден по образеца на едноименната институция в Константинопол. Ромейският Синклит е наследник на Римския Сенат и практически, и формално. Още след установяването на новата столица св. Константин и неговите наследници се стремят да доведат потомци на римските сенатори край брегoвете на Босфора. При все това можем да кажем, че през Средновековието възможностите и положението на константинополския Синклит са били само бледа сянка на Сената от класическите времена. Твърде вероятно е положението в България да е било още по-различно. При отсъствието на всякакви традиции на колективно управление и на идея за магистратура, подобна на римската, българският Синклит навярно ще да е бил само подобие на този в Константинопол. Изворите ни дават твърде аморфна представа за него и навярно самата институция е била точно такава. Това трябва да е бил съвет на владетеля, който едва ли е имал решаващи фунции. Единствено в случаите на тежка криза и вакантност на престола той би могъл да има думата дори за следващия владетел, макар и това да е било продиктувано от ситуацията, а не от някакви особени права на Синклита.

4. 2. Присъствието на наименованието на Народното събрание, събор или „вече“ (вѣче/вѣщє, сънъмъ), както и на свързаната с него дума „вечник“, в Словника се отнася само до институционната система на Дубровнишката република и няма нищо общо с България. При все това трябва да отредим съответното внимание както на институцията, така и на наименованието ѝ, защото има автори, които твърдят, че тя е имала място в страната по време на Първото царство[90]. Това са основно няколко случая: отстраняването на различни ханове и особено хан Сабин през VIII век, случаят с т. нар. „Крумови закони“, Покръстването, свалянето от престола на хан Владимир-Расате през 893 г. и др.

Тук въобще не смятам да се занимавам с въпросите, свързани с т. нар. „Крумово законодателство“, каквото по същество,

[90] Златарски, *История...*, I/2, София, 1971, с. 257; Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 96–105; Г. Петрова, *История на българската държава и право,* с. 77–78.

изглежда, изобщо не е имало. Достатъчно е да препратя към статията на Д. Найденова, която подробно разработи проблема[91].

Йордан Андреев – единственият автор, писал особена статия по въпроса за „вечето“ – вижда първия по време Народен събор в свалянето на хан Телец от власт, вследствие на загубената битка срещу ромеите[92]. Преди да взема каквото и да било отношение, ще отбележа, че този проблем трябва да се разглежда и решава само в цялостния контекст на събитията в България около средата на VIII век. Те образуват единен комплекс със случилото се около отстраняването и на хан Сабин от властта. В този разказ хронистите са по-конкретни. Можем да цитираме думите на Теофан Изповедник, че „... когато Сабин изпратил веднага пратеници при императора и поискал да сключи мир, българите направили събор (κομβέντον ποιήσαντες) и се противопоставили твърдо на Сабин...“[93]. От своя страна, патриарх Никифор разказва за същите събития, но без да споменава за „*конвента*“, а просто за българите, които се противопоставили[94]. Не можем да не забележим, че Теофан Изповедник използува един точен и конкретен термин, който още повече не е типичен за гръцкия език, а е зает от латински[95]. Това навява на мисъл, че то не е случайно и писачът е имал предвид нещо конкретно. При все това, едва ли можем да предполагаме, че Теофан е познавал така добре структурата на властите в България, че да е посочил една конкретна, съществуваща институция. Мисля, че става дума за същия вид бунт и противопоставяне, жертва на които става властта на не един български хан по времето на управлението на Константин Копроним в Константинопол. Събиране е имало, бунт е имало, организация – несъмнено. Това обаче не означава, че цитираната дума е достатъчна, за да предположим съществуването на някакъв редовен или дори извънреден, но установен орган на властта в България като Народно събрание, а още по-малко да го наречем „вече“.

Събитията от 893 г. са по-специални, защото те последват събитията около отстраняването на нарушилия бащината си повеля владетел и се свързват с голяма промяна на ситуацията в България – църковна, политическа, културна[96]. Тя обаче не е аргумент за свикването на някакъв специален извънреден (очевидно не редовен) орган – Народен събор. По същество такова твърдение се опира единствено на сведението отново на чужд западноевропейски извор – *Аналите* на абат Регино – който е всичко друго, ала не и в детайли запознат с българските институции. Там е казано, че след разправата със сина си, хан Борис-Михаил „свикал цялото царство“ (*convocato omni regno*)[97], което съвсем не е „очевидно“ (както пише В. Златарски), че трябва да бъде разбирано като свикване на Народен събор. Още повече пък това народно събиране да бъде осмисляно като някаква особена българска институция.

Предложени са още две събития, които да бъдат свързани със свикване на „Народен събор“ – Покръстването от 864 г. и събитията от 917 г.[98] Смятам, че аргумент за това може да бъде само значимостта на случилото се тогава или на това, което някои твърдят, че се е случило. Като Народен събор е разглеждано и признаването на Петър Делян за водач на движението за възстановяване на българската държава през 1040 г.[99] За разли-

[91] Д. Найденова, „Историческата достоверност на Лексикона ‘Суда’ като източник за законодателството на хан Крум“, *Старобългарска литература*, т. 35–36, 2006, с. 167–180.

[92] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 97.

[93] Theophani Confessoris *Chronigraphia,* p. 433; *ГИБИ*, т. III (*ИБИ*, т. VI), с. 271. Вж и Златарски, *История...*, I/1, с. 284 сл.; Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 97–98.

[94] Nicephori archiepiscopi constantinopolitani *Opuscula historica,* ed. De Boor, pp. 69–70; *ГИБИ*, т. III (*ИБИ*, т. VI), с.

[95] Тук си заслужава да споменем и подхвърлената от В. Г. Васильевскій идея, че думата κομέντον е печенежка и означава някакъв особен съвет у този народ (Васильевскій, *Труды*, I, с. 15, бел. 1) – вж. и Moravcsik, „Komenton“, pp. 225–231. Интересно е да се посочат и другите две сведения за κομέντον, с които разполагаме. Така Леон Дякон назовава съвета, свикан от княз Светослав в Дръстър (Τότε δὲ ἤδη διανισχούσης ἡμέρας βουλὴν ὁ Σφενδοσθλάβος τῶν ἀρίστων ἐκάθιζεν, ἣν καὶ κομέντον τῇ σφετέρῳ διαλέκτῳ φάσιν – Leonis Diaconi Coloënsis *Historiae libri decem,* rec. C. B. Hasii, Bonnae, MDCCCXXVIII, lib. IX.7, p. 150_{21-23}; *ГИБИ,* V, с. 270;), а столетие по-късно така е наречено у Скилица събранието на печенезите, изпратени в Мала Азия срещу селджукските турци (… καὶ τῷ λεγομένῳ Δαμάτρυϊ προσεγγίσαντες ἐπέσχον τὴν πορείαν, καὶ στάντες ἐπὶ τῆς ὁδοῦ συμβουλὴν προετίθεσαν, ἥτις παρ᾽αὐτοῖς κομέντον ὠνόμασται: Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, p. 460_{4-6}).

[96] Златарски, *История...*, I/2, София, 1971, с. 251 сл. (особено след с. 256); Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 100–101; Божилов, *Цар Симеон Велики,* с. 38–40.

[97] Reginonis *Chronicon*, p. 580.

[98] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 98–100, 101–102.

[99] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 102–103.

ка от предишните два случая, които са определени като „Църковно-Народни събори“, този според Й. Андреев, е събор само на войската. Самите изворови текстове не могат да ме убедят, че става дума за някаква особена институция. По-скоро виждаме налагане на силово влияние и вземане на някакво общо решение. От това до институционализирането на такива действия обаче има много дълъг път за извървяване.

Нека да се върнем на терминологично ниво и да разгледаме двете споменати думи – вѣцє/вѣче и съньмъ!

Както е отбелязано в основния словник, думата вѣцє произлиза от значението „говоря“, „зная“ и означава „съвет“, която дума прочее е от същия корен. Тя може да е, но може и да не е конкретна институция. Сред сърбите думата е разпространена главно в западните райони, свързани с Босна и Дубровник от XIII век насетне[100]. Няма съмнение – както показва и конкретния цитат в Словника – че в Дубровнишката република „вечето“ е бил един от основните ѝ органи. Имаме и множество изследвания относно „вечето“ в Русия. Там, особено според споменаването му в летописите, това е съвет на градските стареи, имащ характер на особена институция[101]. Посложен е въпросът за присъствието на „вече“ в преводни или не текстове, но извън рамките на руските летописи. В. Лукин дава някои примери за това и аз няма да се спирам специално на тях, а ще цитирам неговото становище, че срещаме думата обикновено или като „събрание“, „събор“, като обикновено се има предвид това на евреите, или като „събиране на бунтовници“, „бунт“, което по моему е тематично свързано с предишното[102]. Бих искал да обърна внимание на един от примерите в цитираната статия: става дума за употребата на вѣцє всмисъл на „присъда“, „решение“, което авторът отхвърля, свързвайки думата с глагола „говоря“, „вещая“, от който тя, без съмнение, произлиза[103]. При все това идеята за съществуване на такъв смисъл ми се струва интересна, доколкото сходни думи имат отношение към смисъл, свързан със „съда“ и правосъдната дейност. Имам предвид словата вѣцьница (= „сграда на съда“, „правителствена сграда“) и вѣцьничьскъ (= „съдебен“)[104].

[100] Срезневский, *Материалы...*, I, кол. 499–500.

[101] Завадская, „О ‘старцах градских’...“, passim; Granberg, *Veche,* passim; *Лукин*, „О так называемой многозначности понятия ‘вече’...“, passim.

[102] Лукин, „Ранные нелетописные упоминания веча“, с. 58–60.

[103] Лукин, „Ранные нелетописные упоминания веча“, с. 59.

[104] *Slovnik jezyka staroslovenskeho,* t. VII, Praha 1963, p. 383.

Все пак трябва да се върнем към българския материал, доколкото темата ни е свързана с наличието на някаква специфична институция в средновековна България, и главно по време на Първото царство. Интересуващата ни дума вѣцє се среща рядко в класическите ръкописи отпреди XIII век – намираме я един път в Супрасълския сборник[105]. Там „на владъıкѫ вѣште творатъ рабі“ отговаря на гръцкото „κατὰ τοῦ δεσπότου στασιάζουσιν οἱ δούλοι“. В случая тя има значението на „бунт“, „метеж“. Това единично споменаване дава основание на Ф. Малингудис да определи термина като *hapax legomenon*[106], което ми се струва неприемливо. Тя е засвидетелствувана в текстове от епохата, които са извън кръга на ръкописите, върху които е изгладен цитираният речник. В същата статия гръцкият учен изказва становището, че думата е станала отживелица – поне в България и в българската лексикална норма – с отпадането на Народните събори след края на IX век и установяването на по-авторитарна монархия. Това е отделен въпрос, който не можем да пренебрегнем, но преди това искам да дам няколко примера за употреба на думата в исторически съчинения.

Преди всичко искам да цитирам вече споменатата компилативна хроника, базирана върху оригиналните на Секст Юлий Африкан, на Георги Синкел и на Терофан Изповедник и съставена в България навярно в началото на X век, която наскоро бе издадена от Анна-Мария Тотоманова[107]. В текста думата вѣцє се среща два пъти. Първият от тях разказва библейската история за изнасилването на наложницата на левита от планината Ефрем и погиването на почти цялото Вениаминово коляно (Съдии, гл. 19–21)[108]. Там „вече“ е назовано събранието на евреите в Масиф след разгрома на Вениамина. Вторият случай разказва за пленяването на Ковчега на Завета от филистимляните и тяхното събиране, за да решат къде да стои той след събитията в капището на Дагон (I Царства, гл. 5)[109]. Ясно е, че и в двата

[105] *Супрасълски или Ретков сборник,* изд. Й. Заимов, М. Капалдо, с. 424$_{25}$; *Slovnik jezyka staroslovenskeho,* t. VII, Praha 1963, p. 383.

[106] Malingoudis, „Zu einigen Verfassunstermini…“, S. 200.

[107] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,* София, 2008.

[108] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 61 (= 420a $_{21}$), 428.

[109] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 63 (= 421a$_{19\text{-}20}$), 429–430.

разказа става дума за някакъв вид събрания, които поне при евреите имат институционен характер. Назовава се чужда реалия с познато име, но това не означава, че имаме индиректно позоваване на българска институция.

Сънмъ е другата дума, с която би могло да се назовава Народното събрание или Събор. Тя се е запазила в съвременния език като „сонм“ и произлиза от праславянското съчетание на *sъn- (= „с, със“) и *jęti (= „вземам“, „бера“)[110], което дава значението „събор“, „събрание“. Обикновено в преводните текстове[111] съответствува на гръцката дума συναγωγή, макар и да я срещаме като превод на Συνέδριον, βουλή, σύνταγμα и др. Тя обикновено служи за обозначаване на еврейските молитвени събрания или съветите на Израилевия народ, например Синедриона. В християнски контекст може да означава просто „Събор“ или просто литургичното молитвено събрание, т. е. хората, които присъствуват на евхаристийното богослужение в храма.

Бих искал да обърна внимание на едно интересно лексикално развитие, което ясно показва прякото влияние на гръцкия език в интересуващата ни област. В Словника се вижда, че участника във (члена на) Вечето се нарича (поне в Дубровник) векьникь, което е производно на наименованието на Събранието/Съвета. От своя страна, думата Сънмъ дава производното сънмьникъ със значение на „участник в Събора“. В Супрасълския сборник обаче срещаме на два пъти и сходното по значение състольникъ[112]. Така в Житието на Исакий думата състольникъ отговаря на σύνεδρος в оригиналния гръцки текст[113]. В Житието на Артемий пък състольника кнажа отговаря на τοῦ συγκαθέδρου τοῦ κόμητος[114]. Няма подробно да се спирам на значенията и употребата, но бих искал да отбележа, че думата е калкирана изцяло следвайки гръцкия си първообраз (от συν- = „с, със“ и „καθίζω“ = „седя“, от където и значението на „стол“, „маса“) при все, че внушението на славянската дума може да изглежда малко по-различно, като „сътрапезник“ например.

Връщаме се към термина сънмъ, който в Супрасълския сборник думата отговаря на σύνταγμα[115], ала в контекста това не

[110] Фасмер, III, с. 717.
[111] *Slovnìk jazyka staroslovenskèho*, t. 40, Praha, 1987, p. 314.
[112] *Slovnìk jazyka staroslovenskèho*, t. 40, Praha, 1987, p. 339.
[113] *Супрасълски или Ретков сборник,* т. I, с. 189 $_{20\text{-}21}$.
[114] *Супрасълски или Ретков сборник,* т. I, с. 234 $_{1}$.
[115] *Супрасълски или Ретков сборник*, I, с. 96 $_{27}$.

може да послужи за някакви конкретни институционални изводи. Във вече споменатата българската компилация от хрониките на Георги Синкел, Секст Юлий Африкан и други, думата сънмъ се среща няколко пъти. Първият от тях е във връзка с историята на Неемия и възстановяването на Йерусалим – там така е наречен еврейският съвет[116]. В следващия случай става дума за времето след Христа и разорението на синагогите, които именно са наречени с този термин[117]. Това е значението и в други случаи[118]. В определени цитати се има предвид църковен събор[119] или пък литургично молитвено събрание[120]. Всички тези примери само потвърждават общите наблюдения върху лексемата и не могат да ни убедят в съществуващото ѝ институционно значение. Всъщност най-близко до такова е свързаното с установленията на Израилевия народ, каквото по същество намираме и в следващия разгледан по-късен летописен извор.

В Манасиевата хроника интересуващата ни дума се среща веднъж и означава събранието на Израилевия народ по времето на Иисус Навин. За отбелязване е, че тя стои наедно с думата съборъ: „По҃ Мѡѵсеи же Навїинъ сн҃ъ Ї҃с҃, началствова съборомъ и облад҃, еврейскимъ сънмомъ“[121]. В гръцкия оригинал на текста стои думата σμῆνος[122], което означава просто множество, а оригиналното му значение е „рояк пчели“.

Мисля, че посочените примери – и исторически, и лексикални – не могат да убедят никого, че в България е съществувала особена институция „Народен събор“. Всъщност самото твърдение за наличието му се крие или в некоректно сравнение със Западна Европа, или в идеологически причини, свързани с идеята за „военна демокрация“ като преходен период към установява-

[116] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 106 (= 442b $_{12}$), 469.
[117] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 141 (= 460a $_{22}$), 545.
[118] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 143 (= 461a $_{2}$), 545–546.
[119] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 168 (= 473b $_{16}$), 560; 196 (= 487b $_{13}$), 573; 197 (= 488a $_{2}$), 573.
[120] Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,*, с. 184 (= 481б $_{23\text{-}24}$), 566 сл.
[121] *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии,* с. 126 (ст. 1079).
[122] Constantini Mannasses *Compendcium chronicum*, *Patrologia graeca*, vol. CCXXVII, col. 260, vers 1079.

нето на държавата. Поне за два от твърдените събори данните произхождат от западноевропейски извори – архиепископ Хинкмар и папа Николай I за събитията около Покръстването и абат Регино за тези от 893 г. Така се създава предпоставка да се пренесе идеята за съсловните събрания от Запада в една съвсем различна културна среда, следвайки писаното от хронисти, което е било адресирано към собствената им публика и не може точно да отразява реалиите на Югоизточна Европа.

Струва ми се, че несъстоятелността на тезата за някакви Народни събори е усещана и от авторите, писали по въпроса, което си проличава от предлаганите от тях интерпретации. Като такава ще посоча твърдението, че Народният събор е тясно и винаги свързан с бунта. „Бунтът е явление, което в повечето случаи е съпровождало Народния Събор и изглежда е бил единственото средство, чрез което Съборът е успявал да наложи волята си и да даде живот на замислените промени“[123]. По същество това твърдение е гротеска: очевидно незаконно действие, като бунтът се оказва единственото средство за реализиране решенията на такъв висш орган, за какъвто се твърди, че е бил „Народния Събор“. Мисля, че самият автор е съзнавал слабостта на тезата си и е търсел начин да покаже фактическите обстоятелства на метежа като някакъв редовен път за осъществяване на върховни правни актове.

Виждам основната причина за твърдението за съществуване на Народни събори в България в утвърждаването на идеята за „военната демокрация“ и остатъците от племенно-родовото устройство. Отделен е проблемът, че това изобщо не се връзва със събитията от времето на хан Борис-Михаил и цар Симеон. В интерес на истината трябва да се признае, че това противоречие е отчетено в статията на Й. Андреев, който обелязва, че през VIII век този орган е инструмент на аристокрацията срещу владетеля, докато през IX–X в. напротив, той е използуван за утвърждаване на владетелската власт[124]. Така дори авторите, които утвърждават съществуването на такива „демократични“ органи, съзнават тяхната проблематичност. Не мога да приема твърдението, че Народния събор е бил орган, който е могъл да взема решение за отстраняване на хана[125]. То ми се струва несъстоятелно на фона на сакрализацията на властта и всеобхватността ѝ през разглеждания период.

[123] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 97.
[124] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 103–104.
[125] Й. Андреев, „Народните събори...“, с. 97.

И тук ми се ще да обърна внезапно проблема и да заявя, че тъкмо тази сакрализация на властта през езическия период би могла да даде аргумент за възможното отстраняване на хана, ако той се окаже *религиозно негоден* за владетел. Това е ситуация, подобна на положението на тюркютските, или хазарските, хагани от рода Ашина, които при наличие на дефекти биха могли да вредят на народа си и е трябвало да бъдат отстранени посредством умъртвяване. Твърдение, че и в България такава практика би могла да съществува, намираме у В. Бешевлиев във връзка с края на царуването на един от наследниците на хан Крум, на име Дицевг, въз основа на текста на Константинополския синаксар. След като много жестоко преследвал християните и погубил архиепископа на Адрианопол Мануил, Дицевг бил поразен от слепота и поради това отстранен от властта. Този, както и повечето съществени недъзи, са правели владетеля религиозно негоден да бъде начело на държавата, което е водело до погубването му и заменянето му с някого, който не е лишен от закрилата на езическите божества. В Синаксара се казва, че поради слепотата си Дицевг „бил погубен от собствените си люде и Муртагон приел властта“[126]. Чудно ми е как тези събития не са обявени за Народен събор! Явно е, че някой е взел решение за отстраняването на негодния владетел, но кой орган е бил това, не ни е дадено да знаем. Обявяването му за Народен събор би било насилие над изворите, както прочее и всяко друго конкретно решение или предположение. Тъй или инак тук вече навлизаме в проблематика, която засяга повече владетелската власт, нежели тази на „народа“. Мисля просто, че нямаме основания да твърдим, че в България е имало някакви народни събрания или събори като регламентиран орган и да оставим останалото на романтичната историография.

5. *Заключение*.

Вече имах възможност да отбележа, че термините, отнасящи се до властта и представени в тази глава, обхващат понякога твърде разнородна материя и обобщение за всички наедно трудно може да се направи. Би трябвало да се отбележи, също така, че голяма част от тях представляват думи от езика, които

[126] *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi,* H. Delehaye, Bruxellis, 1902, col. 415; *ГИБИ,* V (*ИБИ,* IX), с. 288; Бешевлиев, *Първобългари. История,* с. 139.

имат отношение към властта винаги или само в някое от специалните си значения. В такъв смисъл те нямат характера на термини и макар и да представляват част от специализирания език в тази сфера, невинаги дават точна представа за развитието му, неговата логика и тенденции.

Една сравнително по-кохерентна група представляват думите, свързани с владетелската институция, което бе и причината те да бъдат по-детайлно представени в горното изложение. Изследването им показва, че като цяло те отразяват напълно ромейската владетелска доктрина и нейното възприемане в средновековна България. Това възприемане има своето отражение както в реалната политика[127], в титулатурата[128], в идеологическата сфера, така и в думите, чрез които всички те се изразяват. Тук обаче намираме особеност, която бих искал отново да изтъкна. Самото наименование на владетелската институция – „цар“ – не представлява пряка заемка от терминологичния апарат на Империята. Далечните му латинско-готски корени на практика са останали в миналото и думата е добре интегрирана в славянските езици и не се възприема за чуждица. При все това, в крайна сметка – макар и не пряко, – тя свидетелствува за влияние на римската имперска доктрина върху формирането на идеята за Царството у славяните (и по-специално в България) и изграждането на съответните наименования, свързани с тази идея. Смятам, че останалите лексеми, представящи върховната държавна институция в лицето на владетеля, са в значително по-голяма степен пряко повлияни от гръцкия език на Константинопол.

Пред нас е лексиката, която представя идеологическата и културната основа, върху която се гради представата за властта в българска държава през Средновековието. Тази лексика не е изолирано явление, а част от цялостните процеси, които се развиват в средновековната българска култура, а оттам и в правото, в политическия живот, в книжовността или изобразителното изкуство. Мисля, че тук се срещаме с тенденция, която ще присъствува в резултатите от изследването на лексиката и на другите правни области.

[127] Пример за това са непрестанните атаки на българската войска по посока на Константинопол, възприеман от всички православни като център за християнския свят и истинска столица на вселенската Империя – Билярски, „Средновековна България: Царството и народа“, с. 31–32.

[128] Бакалов, *Средновековният български владетел,* с. 148 сл.; Г. Петрова, *История на българската държава и право,* с. 73 сл., 86 сл.

Глава четвърта

ИНСТИТУЦИИ, ВОЕННИ И АДМИНИСТРАТИВНОПРАВНИ ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ

1. *Държавните институции в системата на българското средновековно право.*

В настоящата глава е представена институционната лексика, без тази, която се отнася до върховната власт в държавата. Тя обхваща цялата административна система, централната управа и провинциалните служби, както и всичко, свързано с тяхното устройство, начини на формиране и функциониране. Тук съм включил и всичко известно ни, свързано с войската, нейното командване, устройство и различните ѝ подразделения и видове, което несъмнено представлява част от управлението на една специфична държавна дейност. В раздела са представени и почетните титли и придворните служби, които според нашите съвременни схващания биха били изключени от публичноправната сфера, ала които принадлежат към нея във всяка държава от епохата на Средновековието. Всичко това прави съдържанието на раздела една съществена част от публичноправната лексика на Българското Царство. Същевременно искам да отбележа, че фискалните служби, както и тези, които са се грижели за организацията на различни ангарии, парангарии, задължителни доставки и други повинности на населението са разгледани в отделна книга, посветена на фискалната система. Те тук няма да бъдат представени.

Упражняването на държавната власт и администрацията несъмнено е строго правно регламентирана дейност и смятам, че не е необходимо да обосновавам тезата, че лексиката, свързана с него, трябва да представлява част от настоящото изследване. При все това бих искал да обърна малко по-голямо внимание на вече споменатите почетни титли и дворцови служби като част от институционната система на държавата. На тези проблеми съм посветил специална книга[1] и тук ще си позволя само да на-

[1] Iv. Biliarsky, *Hierarchia. L'Ordre sacré. Etude sur l'esprit romaïque,* (*Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat*, Bd. 51), Fribourg/Suisse, 1997.

бележа основните си изводи. За разлика от административната служба, която е пряко свързана с упражняването на държавната власт или подпомагането и организирането на това упражняване, почетната титла бележи единствено някакво качество на лицето, неин носител[2]. В различните цивилизационни среди титлата проявява определени специфики, които са важни за изясняване в нашия конкретен случай, доколкото ромейската (а оттам и българската) концепция за „титла“ се различава от тази в Западна Европа. В организираното в съсловия западноевропейско общество титлата обозначава принадлежност към аристокрацията (сиреч към военното съсловие). Тя се предава по наследство и е свързана с благородството. Ромейското общество, а така също и обществата на повечето от останалите православни страни, принадлежащи към т. нар. *Византийска общност* (ако ползуваме станалото класическо наименование, дадено ѝ преди близо четири десетилетия от Д. Оболенски), са организирани и структурирани по съвършено различен начин. Няма правно регламентирани социални групи от типа на западните съсловия и наследствеността по отношение на йерархичната позиция на някое определено лице е сведена – поне *de iure* – до минимум. Титлите в Константинопол не са наследствени и се придобиват от лицата по достойнство с особен акт на василевса. При все това същността на титлата в Империята е същата, както на Запад или където и да било другаде: тя бележи качество на лицето. Това качество вече не се определя от принадлежността към съсловието, а от неговите *лични достойнства.* Именно тези последните са причина за неговата принадлежност към *Йерархията* (*Свещеноначалието*), т. е. към този *Свещен порядък*, който организира света. В неговия политически аспект това е Вселенската Империя, която е организирана по подобие на небесните йерархии и така уподобява обеманото от нея Царство Божие[3]. Принадлежността към Йерархията се получава лично и според заслугите и качествата, а не по родов произход. Това е и голямата разлика на Константинопол със Запада. Империята е образ на Небесното Царство във видимия свят и тази концепция е същностна характеристика на политическата идеология на Новия Рим, а оттам и на другите страни от *Византийската общност*. Тази политическа идеология дава своите отражения в

[2] Biliarsky, *Hierarchia. L'Ordre sacré*, pp. 20–22.

[3] Biliarsky, *Hierarchia. L'Ordre sacré*, p. 89 suiv.

държавните структури и в публичното право, като несъмнено прави титлите съществена характеристика на институционната система на Империята, макар и без да ги товари с определени държавни функции.

Сходно е и положението с различните придворни служби и служителите в тях. Те по принцип не са държавни служби в собствения смисъл на думата, а такива по личното обслужване на василевса, т. е. не са част от администрацията. Все пак ми се струва, че не бива да оценяваме феномени на публичната власт отпреди хилядолетия с такива от нашето съвремие. Личното обслужване на владетеля не влиза в дефиницията на административната дейност, ала то не е просто прислужване. Дейността на придворните служби е най-вече тясно свързана с царския ритуал, който от своя страна е видимо изражение на доктрината за вселенската Империя и единственото пространство, където можем да видим, да възприемем със сетивата си йерархичното подреждане на достойнствата, като отражение на небесните йерархии. Така се оказва, че много от тези, които са натоварени с личното обслужване на царя, всъщност изпълняват основно ритуални функции. В този смисъл особено ярко и навярно като гротеска изпъква значението на евнусите, а повечето служби при двора са запазени само за евнуси. Задълженията на евнусите при двора са предимно ритуални. Те като „безполови“ същества представят в церемонията Божиите вестители от Небесното войнство на ангелите, които също са безполови[4]. Всъщност присъствието на евнуси в двора е най-вече знак за божествения характер на властта на владетеля. Без съмнение една такава функция е пряко свързана с обосноваването на властта и на механизма на нейното функциониране. Така виждаме само едно от проявленията на голямото значение на придворните служби в публичноправната сфера на средновековната държава.

2. *Произход и основни характеристики на представената в словника правна лексика от областта на институциите.*

2. 1. Произходът на административната терминология на средновековна България, както е представен в словника, потвърждава изводите, направени при изследването на проблема в други правни области. Наблюдава се доминация на термино-

[4] R. Guilland, „Les eunuques dans l'Empire byzantin“, *Etudes byzantines*, I, 1943, passim; Biliarsky, *Hierarchia. L'Ordre sacré*, pp. 17–20.

логията, имаща своя произход или някаква връзка с Империята. Думите от словника, свързани с администрацията и титлите са над сто и шестдесет, от които около сто и десет са славянски. Разполагаме с тридесет и три гръцки думи в общия словник. Думите от тюркски произход са единадесет в общия и една в Закона за съдене на людете, латинските са четири в общия, а имаме и една германска, една унгарска (и двете са наименования не на български институции, а на такива на града Брашов) и две думи с произход, който ми е неясен („топщикал“ и „фаингъл“). Има и такива, които се повтарят в двата словника. На пръв поглед численото надмощие на славянската лексика е дотолкова ясно, че би могло да постави под съмнение извода, който направих предварително. При все това бих искал да изтъкна няколко обстоятелства, които могат да променят първото впечатление.

Преди всичко трябва да се отбележи, че когато говоря за лексика, свързана с Империята, нямам предвид единствено тази от чисто гръцки произход. Става дума за цялостното влияние на правната система на Константинопол, акумулирала в себе си и традициите на римското право. Така част от латинските думи също представлява такова влияние, а също и част от славянските, корените на които трябва да се дирят в калкирана и преведена чужда лексика. При преглед на събрания материал се оказва, че поне тридесет и шест от славянските думи (разглеждани като специализирани термини) имат произход, свързан с гръцката лексика и представляват недвусмислено влияние на ромейската административна система. Сред тях трябва да се посочат: „меченоша“, „място“, „начало“, „началник“, „низложити“, „област“, „падалище“, „писец“, „победоносен“, „предел“, „псар“, „работати“, „работник“, „старейшина“, „столник“, „страна“, „седалище“, „чин“, „чиноначалник“, „воевода“ и др. Освен това има поне една дума от латински произход („десетник“), която може да бъде разглеждана като дошла в българската лексика от военно-административния език на Империята. От общия брой на славянската лексика трябва да се извадят и определен брой думи, които принадлежат на дубровнишката административна терминология и на практика нямат нищо общо с България, но присъствуват в словника, тъй като са извадени от текст, включен в неговото съставяне. Това са „вечник“, „вече“, „община“, „общински“, които поне в текста, откъдето са взети, нямат нищо общо с български реалии.

Така виждаме, че чисто славянската лексика намалява, но тежестта ѝ отслабва още повече от следващото важно наблюдение. Както бе отбелязано в началото на изследването, в словниците са включени не само термини, а и по-широк кръг лексика. Ако разгледаме отделно само терминологията, която несъмнено отразява по-добре интересуващите ни процеси, то ще видим, че тежестта на гръцките единици би нараснала още повече.

2. 2. Един забележим процент от думите имат в крайна сметка произход от Империята и тяхното значение се усилва от факта, че преобладаващото мнозинство са термини. В този брой съм включил и думата „примикюр“, която е от латински произход, ала несъмнено е попаднала в българската административна лексика посредством гръцкия език. Мисля, че тук бихме могли да прибавим и термина „кастел“, който също е от латински произход. По-особено е положението с термина „катун“/„катунски“. Той също има латински произход, ала иде от говоримия латински на Балканите и не можем категорично да го причислим към ромейското влияние в България.

2. 3. Измежду латинските по произход термини в словника по-особено внимание трябва да обърнем на думата „къмет“, което съм сторил по-нататък в изложението. Така виждаме, че латинската лексика не е много добре представена в българския административен език, което е и напълно разбираемо с оглед положението и културната принадлежност на страната.

2. 4. Тюркските термини представляват особен интерес за нашето изследване, тъй като някои от тях са свързани с прабългарското наследство и проблема за континюитета в българската държавност отпреди и след Покръстването. В словника са представени повече от десет от тях, ала не би трябвало да ги разглеждаме по еднакъв начин. По произхода си те могат да бъдат разделени на няколко групи, най-голямата от които е на тези с прабългарски произход – общо шест на брой: „багаин“, „болярин“, „болярка“, „сан“, „чергубиля“, „чергубилство“. Четири термина можем най-общо да свържем по произхода им със степните народи, към които принадлежат и прабългарите: „бан“, „ватах“, „жупа“, „жупан“. Етимологията на повечето от тях е твърде спорна, без единно преобладаващо мнение. Все пак

ми се струва, че термините принадлежат към една и съща култура с тази на прабългарите, положили основите на българската държава през Средновековието. Накрая бих искал да добавя и терминът „сердар“, появата на който в българската административна номенклатура е резултат на заемка от османските турци в периода на завладяването от тях на Балканския полуостров.

Към този брой бих искал да спомена и два термина, които имат в крайна сметка тюркски произход: „краище“ и „побирчия“. Терминът „краище“ представлява превод на турската дума „uç“ (с първоначално значение на „връх“, „стрела“, а от тук и „край“, „крайна територия“), както са се наричали някои от новозавоюваните от османците територии, намиращи се под властта на удж-бейовете[5]. От своя страна терминът „побирчия“ произлиза от „биръкъ“, което има прабългарски произход и очевидно трябва да бъде свързано с фискалната система на Първото българско царство.

2. 5. Един термин има германски произход („пургар“ от „Bürger“), а един – маджарски („фолног“). Не ми беше възможно да определя произхода на термина „фаингъл“, ала би трябвало да е свързан с маджарския език или саксонския диалект, говорен от голяма, и при това политически доминираща, част от населението на Седмоградско. Термините не принадлежат към българската административна лексика, а на тази на саксонския град Брашов/Кронщадт.

В бройката на германските термини не включвам „княз“, който също има далечен германски произход, но е заемка още в праславянския език и не представлява германско влияние в средновековна България.

3. *Развитие и характеристики на основните понятия из областта на българските средновековни институции и на употребяваните за тях термини.*

Преди да продължа с изложението си, бих искал да направя едно уточнение. Настоящият труд е посветел на правната (в случая административноправната) лексика на средновековна България, а това включва както Първото, така и Второто царство.

[5] Ив. Билярски, „Писмо на султан Баязид II до крал Матиаш Корвин“, с. 79–81.

Изследването е базирано на домашни извори и е фокусирано върху официалния в държавата славянски език, езика на българската култура до ден днешен. Така от него по понятни причини отпадат институционните наименования, които са достигнали до нас в текстове на друг език. В тази отпаднала група за съжаление се включват почти всички прабългарски институции от Първото царство. Само някои от тях са попаднали в изследването поради наличието им в славянски надписи и приписки. Това донякъде орязва изследването, но във всички случаи го прави по-единно и по-кохерентно. Същевременно трябва да отбележа, че има и някои изключения на термини, които са достигнали до нас само на чужд език (напр. „протовестиарий“ на гръцки или „comestabulus“ на латински) и които присъствуват в систематичното изложение на институциите по-сетне в тази глава. То се дължи на факта, че тези термини са част от общия контекст на рецепция на наименованията по време на Второто царство, за разлика от наименованията на прабългарските институции, които се разполагат в съвсем друга култура и нямат нищо общо с процесите, развивали се след това.

Преди няколко години посветих особена статия на административната терминология в средновековна България, в която изложих основните резултати от изследванията си по този проблем[6]. Тъкмо затова тук ще си позволя да препратя към нея за тези читатели, които желаят да се запознаят с по-детайлната му разработка. Главните разлики с настоящото изложение се състоят в кръга паметници, въз основа на които то е извършено, както и на включването на по-широк кръг административни термини. Така се оформят и някои от последиците на различните изследвания. Административните термини, които не присъствуват в кръга извори, върху които е изграден словника не са включени в него, като в същото време в него присъствуват термини, които нямат нищо общо с българската управленска практика. Такъв е терминът „кнез“, употребен като наименование на институцията на ръководителя на Дубровнишката република. Той присъствува в българския административен речник, но със значение, което няма нищо общо с казаното. Сходно е положението и с другите дубровнишки термини като „вече“, „вечник“ и „об-

[6] Iv. Biliarsky, „Some Observations on the Administrative Terminology of the Second Bulgarian Empire“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Birmingham, (25) 2001, pp. 69–89.

чина“, „обчинник“. Разбира се, най-далеч от практиката в България са термините за обозначаване на ръководителите на саксонската община в град Брашов (Кронщадт), които носят техни собствени наименования, нямащи нищо общо с употребяваните в средновековна България термини.

По-насетне в изложението ще групирам термините според произхода им, за да се опитам да изведа някаква зависимост между характера на институцията и произхода на наименованието ѝ.

3. 1. *Транслитерираните от гръцки и от други езици думи* обхващат обикновено висшите сановници, придворните и висшите институции. Такива са практически всички наименования на титли и това е лесно обяснимо. Титлата в ромейската институционна система има важно идеологическо, а също и структуроопределящо значение в контекста на цялостното ромейско разбиране за света. В този смисъл включването ѝ в българската институционна система означава именно заемане на тази концепция и на мястото на титулованото лице във вселенския порядък. Титлата обозначава това място и не поставя необходимостта да бъде превеждана, тъй като знака на името е достатъчен. Не така би стоял проблемът, ако се заема някаква служба в държавния апарат. В този случай имаме усвояване на самия тип държавна дейност, което би могло да постави въпроса за разбираемост на наименованието на службата. Така то се изгражда по различен начин – чрез превод или калкиране – както ще видим се е постъпвало и в България при усвояването на различните административни и преди всичко данъчни наименования.

3. 1. 1. За възприемане в България на константинополските титли може би най-типичен е случаят с трите т. нар. „царски титли“ – деспот, севастократор и кесар – които носят своите гръцки наименования без почти никаква промяна и които най-ясно свидетелстват за трансплантацията на ромейската политическа доктрина в България. На тях ще се спрем подробно по-нататък в изложението.

3. 1. 2. Другите две известни ни „*чисти титли*“ от българската средновековна институционна система също носят наименования, които са директно преписани от гръцки. Това са *протосевастите* и *севастите*[7]. В словника е представено само севастското достойнство, тъй като в кръга паметници, на които е базиран, не съдържа споменаване на протосеваст, но и тази титла не е пренебрегната в изложението. И двете титли са сходни и не поставят различни проблеми, а наименованието им – очевидно гръцко – произлиза едното от другото с уточнение на по-висшия ранг. В литературата няма единно мнение за характера на институцията в България и Сърбия, като се поставя питането дали става дума за служба или за „чиста титла“[8]. Становището си по дискусията съм представил по-сетне в настоящото изследване, където систематично съм представил българските институции.

3. 1. 3. Пряко заетите гръцки термини доминират също и сред служителите при двора и в централната държавна администрация. Бих искал специално да подчертая, че поради характера на ромейската йерархична система на титлите, тези административни служби имат и характер на титли. В този смисъл подходът при изграждане на техните наименования представлява особен интерес за настоящото изследване. Дори при бегъл преглед на достигналите до нас петнадесетина наименования, включително и тези, които не са представени в словника, единадесет са директно транс-

---

[7] Титлата на протосеваста е известна от грамота на сръбския крал Милутин за Хиландар от 1300 г. и от Синодика на цар Борил (Новаковић, *Законски споменици...,* 391, 392; М. Попруженко, *Синодик царя Борила,* Български старини, кн. VIII, София, 1928, 90, No 132). Титлата на севастите е цитирана в няколко български грамоти (Ватопедска, Виргинска, Мрачка, Рилска) – вж. Ильинскій, *Грамоты,* 15 (14), 18 (98–99), 25 (28, 38), 27 (53); М. Ласкарис, *Ватопедската грамота*, с. 5 (9), както и от Станимашкия и Боженишкия надписи: В. Златарски, „Асеневият надпис при Станимака“, в: същи, *Избрани произведения*, т. II, Сифия, 1984, с. 405; П. Мутафчиев, „Боженишкия надпис“, в: същи, *Избранипроизведения,* т. I, София, 1973, с. 493.

[8] Мутафчиев, „Боженишкият надпис“, с. 494–495; Ласкарис, *Ватопедската грамота,* с. 37; В. Гюзелев, „Надписа от крепостта“, *Боженишки Урвич,* София, 1979, с. 43; П. Петров, „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’ в средневековом болгарском государстве“, *Византийский временик,* XVII (1959) 52 сл.; М. Андреев, „Службите на провинциалното управление на средновековна България и на средновековна Сърбия според данните от царствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII–XIV в.“ *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет,* 2 (1967) 11, 16, 19, 26–27; Билярски, *Институциите ...*, 119 сл., 125 сл.

литерирани от гръцки (протовестиарий, вестиарий, велик примикюр, епикерний, велик комис, протостратор, велик дукс, протокелиот, велик логотет, логотет и граматик), а четири са калкирани/преведени от същия език (пазител на палата/куропалат, столник, воевода, тайник). Добавянето на определението „велик“, което може да бъде превод от гръцкото „μέγας“ или да е добавено в България, не променя ситуацията, тъй като все пак наименованието се формира от основния термин.

3. 1. 4. До тук ставаше дума за гръцки термини, ала не такъв е случаят с думата „кънєт“, и то специално в претендирания смисъл на „знатен човек“, „велможа“. Тя е била вече обект на внимание и на (свръх)интерпретации в някои изследвания, като основно се използува за аргумент в полза на западнославянския произход на Закона за съдене на людете[9]. Тезата на К. Максимович далеч не е общоприета и намира справедлива критика и у някои руски автори. Така И. Добродомов изказва несъгласие с лансираните още от XIX век тези за смисъла на думата и я определя като „стопанин“, отричайки както моравския ѝ произход, така и пристигането ѝ направо в Русия, заедно със Закона за съдене на людете[10]. Всичко това поставя под сериозно съмнение детайлно изградените тези на К. Максимович, но поради чисто филологическия им характер тук няма да се опитваме да правим техен обстоен разбор.

3. 1. 5. Що се отнася до тюркските термини, то при тях трудно можем да отделим домашните от чуждите заемки. С относителна сигурност може да се твърди, че термини като „багаин“, „болярин“, „сан“ и „чергубиля“ имат домашен произход. Не бих взел категорично отношение за произхода на „бан“, „ватах“, „жупа“ и „жупан“, но смятам, че трябва да го търсим в традициите на Евразийската степ. Със сигурност чужда заемка е военно-административното наименование „сердар“, което е дошло в българската номенклатура от или посредством османските турци[11]. Мисля, че тази заемка трябва да се разглежда в рамките на процеса на проникване на чужда и по-специално тюркска лексика, започнал още в Константинопол с установяването

[9] Максимович, *ЗСЛ*, с. 90–92.

[10] Добродомов, „Иллюзорная семантика (къметь)“, с. 26–27.

[11] Билярски, *Институциите на средновековна България*, с. 323–325.

на селджуците в Анатолия. Такава например е службата на „великия чауш“ в имперската столица[12].

3. 2. *Преведените и калкирани термини* обхващат обикновено по-ниските санове, макар и да има известни изключения. Такава е службата на „куропалата“, която ще разгледаме по-долу. Тук можем да включим и „столника“ – една друга дворцова служба.

Най-значимият военно-административен термин, който е калкиран от гръцки е този на „воеводата“. Той представлява един типичен пример за ранно влияние на Константинопол върху българската институционна система и тъкмо като такъв ще бъде разгледан в частта за провинциалните управители.

От служителите във владетелската канцелария, преводно е наименованието на „*тайника*“ (тѧиникъ), който не е представен в словника, тъй като го откриваме само в текста на Житието на св. Филотея от патриарх Евтимий[13]. Той е калкиран от гръцкия μυστικός, който пък от своя страна е от латинския secretarius [14].

На практика всички наименования на български административно-териториални единици, освен пряко заимствуваните „хора“ и „клисура“, представляват превод или калка от гръцки и в крайна сметка са заемка от административната система на Империята[15].

3. 2. 1. Накрая бих искал да се спра на няколко групи термини, които не представляват точни наименования на институции, ала несъмнено имат отношение към институционната система и тъкмо във връзка с нея са били заети посредством калка или превод от гръцки език. Това са „властел“, „глава“, „господин/госпо-

[12] Verpeaux, *Pseudo Kodinos. Traité des offices*, p. 138, 154, 174, 300, 302, 305, 307, 309, 320, 334, 344, 347.

[13] E. Kałużniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393),* Wien, 1901, S. 96 ; Iv. Biliarsky, „Les institutions de la Bulgarie médiévale: taïnik-mystikos“, *Byzantinoslavica,* LIII, 1 (1992) 53–56; същи, *Институциите на средновековна България,* с. 237–239.

[14] Oikonomidès, *Les listes...,* 324; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* p. 138_{11}, $160_{11\,sq.}$, 179_{5-6}; R. Guilland, „Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός“, *Revue des études byzantines*, XXVI, 1968, pp. 279–296; P. Magdalino, „The Not-so-secret Function of the Mystikos“, *Revue des études byzantines,* XLII (1984), pp. 229–240.

[15] По този въпрос вж. Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, p. 190 сл.

дар“ и производните им, „настолник“ и „настойник“, заедно със свързаните с тях думи, „начало“ и „началник“, „работник“ и „работати“, „чин“ и производните ѝ.

Думата „глава“ е свързана с началствуване и упражняване на власт, без да е точно наименование на някаква институция. Моето мнение е, че тя представлява точен превод на гръцката дума κεφαλή, която има и характер на административен термин, обозначаващ областен управител, под ръководството на когото се намира административно-териториалната единица на късната Империя, назована *катепаникион*[16]. Този точен термин е бил транслитериран, а не преведен в България. Това е кефалия и така е представен и тук в словника. От своя страна „глава“ остава название най-общо на лице с начални чески функции, а не на специална институция. Това ни показва и подходът към изграждането на административната лексика: точният термин, название на определена институция, е директно заимствуван, а общото неинституционално наименование е преведено.

Смятам, че думите „властел“, „начало“ и „началник“ трябва да бъдат представени заедно, тъй като произхождат от богатата на значения дума ἀρχή, означаваща както „начало“ (в смисъл на „започване“, „отправна точка“, но и на „принцип“), така и „власт“. „Властел“ би трябвало да се разглежда като производно от ἄρχων, като и двете думи нямат точно институционно значение. С това не твърдя, че имат точно съответствени позиции в преводните текстове. Напротив, двете думи имат самостоятелен живот в различните си среди. „Началник“ на практика също съответствува лексикално на ἄρχων, макар и значението на термина в българското общество да е съвършено различно. Така стои въпросът и с думата „начало“, която тук разглеждам само в смисъла ѝ на „принцип“, „ръководство“ и въобще което има отношение към властта и нейното упражняване.

Бих искал да се спра с няколко думи на термина „властел“

[16] Мутафчиев, „Боженишкият надпис...“, с. 495–496; Дуйчевъ, СБК, II, с. 345; Максимовић, *Провинцијска управа,* с. 71 сл.; Острогорски, *Серска област...,* с. 94; Андреев, „Служби на провинциалното управление...“, 15–16; *Institutii feudale*, p. 95; Ив. Билярски, „Бележки върху институционната система на Второто българско царство: кефалия“, *Търновска книжовна школа*, т. V, Велико Търново, 1994, с. 553–562; Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 286–292.

и на това, което той обозначава. За него има немалко изследвания, базирани главно върху сръбския материал и извори. Относно „властелите“ в България е писал преди десетилетия Стр. Лишев. В свое изследване със силен идеологически акцент, посветено на „зараждането на феодализма в България“, той утвърждава, че думи като „властел“ или „владика“ обозначават лица, разполагащи с политическа власт: държавни служители, сановници, функционери[17]. Така те са противопоставени на термини като господинъ или wcподарь, които обозначават местния земевладелец[18]. Без да поставям под съмнение изводите на автора, базирани на конкретните текстове, бих искал да кажа, че втората група също обозначава лица с власт, макар и в друга ситуация.

Думите „господин“, „господар“, „господствувам“ и сродните им имат произхода си в гръцките αὐθέντης, αὐθεντεύω или (но по-малко вероятно) от κύρ(ιος), κυριάρχης, κυριάρχω, макар и да не са калки, а смислови преводи. За отбелязване е обаче и следването на маниера да се създават различни термини, както и да се употребяват по сходен начин с тези на гръцки.

Групата „работник“ и „работати“ ни интересува само в административния си смисъл, тъй като така („работники царства ми“) са назовавани общо служителите на владетеля. Както съм отбелязал в словника, тези думи произлизат от „раб“/„роб“ и така носят в себе си идеята за „работата“, „робството“ и в крайна сметка наказанието, което постига човешкия род след Грехопадението. Тук бих искал да обърна внимание, че в интересуващия ни смисъл, както и като обикновени думи с най-общо значение, нямащо нищо общо с правото и администрацията, посочената група лексеми напълно отговаря на семантиката, носена от гръцките „δούλος“, „δουλεύειν“ и свързаните с тях производни. Смятам, че имаме основание да твърдим, че тези термини имат далечния си произход в гръцките им съответствия, което е напълно нормално, имайки предвид начина, по който се е изграждал книжовния славянски език през Ранното средновековие.

Накрая искам да отбележа думите „настойник“, „настояти“, „наместник“, „настолник“, които са със съвършено различно значение, ала със сходна структура. По моему тук трябва да търсим сътворяването на лексемите въз основата на гръцкия глагол ἐφίστημι или ἐπιστατέω и производното ἐπιστάτης със сход-

[17] Лишев, *За генезиса на феодализма,* с. 151–156.

[18] Лишев, *За генезиса на феодализма,* с. 156 сл.

ното значение на „стоя на“, „стоя над“, „ръководя“. Разбира се, нямам претенции, че точните технически термини на гръцки отговарят на лексемите, въз основа на които са били изградени българските.

3. 3. Чисто *славянските думи от административната лексика* обикновено имат по-тясна връзка с разговорната реч, не винаги имат точно институционно значение и често обозначават по-нископоставени лица.

3. 3. 1. На първо място си заслужава да се цитира твърде широко разпространената дума „княз“/“кнез“ (кнѣзъ от кънзъ), макар и да става дума за праславянска заемка от германските езици[19]. Нейното значение би могло да бъде твърде различно. Първоначалното е „княз“, „принц“, „вожд“, т. е. военният ръководител на племето, което впоследствие се превръща в монаршеска титла. В България това значение не съществува като конкретна титла или административно наименование, а само най-общо разговорно наименование на високопоставени лица или владетели. Като технически термин думата присъствува в българската номенклатура само в смисъл на селски първенец или ръководител на малка общност[20].

3. 4. Накрая ще дам два примера, които, според мен, чудесно илюстрират *механизмите, по които се е изграждала административната лексика* на средновековна България през Първото и през Второто царство: това са институциите на „протоспатарий“/„чигот“/„меченоша“ и тази на „епикерний“/„чванчий“. Забележителното при тези две институции, които ще бъдат по-подробно представени на съответното място за систематично изложение на институциите в средновековна България, е, че можем да проследим развитието на правната лексика от прабългарския тюркски термин към по-късните форми, представляващи влияние на Империята[21]. Така се наблюдава, че при рецепция на някоя особена държавна функция и на свързаната с нея служба (както при царския виночерпец, например) първоначално се създава прабългарска дума, въз основа на гръцкия оригинал, зает от Константинопол, а след това тя бива заменена или със славянска (калка или превод на гръцката), или с транслитериране на самата гръцка дума. Така пътят на възприемане по същество на институцията и свързаните с нея функции в управлението или обслужването върви заедно със съответното възприемане на лексиката, която ги обозначава.

[19] Цитиранията от грамотите са посочени в словника. Вж. също и интересното цитиране на „местните князе“ в житието на Йоаким Осоговски: Ивановъ, *Български старини изъ Македония,* с. 412. За князе в средновековна Сърбия вж.: Новаковић, *Законски споменици*..., с. 105, 107, 108, 109, 177, 182, 255, 260, 310, 312, 389, 424, 453, 455, 456, 471, 473, 494, 601, 614, 616, 620, 662, 680, 683, 704, 720, 759.

[20] P. Petrov, E. Grozdanova, „Mittelalterlische balkanämter und Titel ...“, 95 sq.; Билярски, *Институциите* ..., с. 296–303.

4. Систематично изложение на българските институции, включени в изследването.

4. 1. Почетни титли. Както вече бе отбелязано, почетните титли носят наименования, които са изцяло заето от гръцки и просто преписани на кирилица със съответните фонетични изменения. Най-ясно стоят нещата с прякото заемане от гръцки език на наименованията на т. нар. „царски титли“ (ἀξίαι τοῦ βασιλέως): деспот, севастократор и кесар. Данните и за трите се свързват с периода на Второто царство, което ще рече, че са резултат от силното политическо и културно влияние на Империята.

4. 1. 1. *Деспотската титла* е характерна за България през XIV век, тя е най-висшата, несъмнено остава „чиста титла“ (без служба в административния апарат) и следва основните характеристики на деспотската титла в Империята, без съществени отклонения[22].

[21] На тези проблеми съм посветил и особена статия, към която си позволявам да препратя: Ив. Билярски, „Примери за ранно влияние на Империята“, с. 16–27.

[22] За деспотското достойнство вж. класическото изследване на Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд, 1960, както и по-ранната студия на R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines,* vol. II (*Berliner byzantinische Arbeiten,* Bd. 35, 2) (Berlin-Amsterdam 1967) 1–24 (=*Revue des études byzantines*, 17 (1959) 52–89). За деспотите в България вж.: Iv. Biliarsky, „The Despots in Mediaeval Bulgaria“, *Byzantinobulgarica,* t. IX, Sofia, 1995, passim; същи, *Институциите на средновековна България,* с. 17–84.

4. 1. 1. 1. Произход на титлата. Терминът δεσπότης е от гръцки произход, но има стар индоевропейски корен. Разлага се на δεσ и –потης. Частта δεσ- (от δεμσ-) е стара генетивна форма на δω, δωμα = „дом“, а –потης (латински potest, potestas) е от корен, свързан със значение на „можене“, „владеене“, „сила“ и т. н.[23] Буквалният превод и първоначалното значение на думата е „господар на дома“, „домовладика“, но още през Античността тя придобива значението най-общо на „господар“. През езическия период думата δεσπότης = лат. „dominus“ няма някакво друго специално значение. След Константин Велики два гръцки термина с твърде близко съдържание – κύριος и δεσπότης – стават обичайни в народния език за обозначаване на императора[24]. По-късно терминът „деспот“ бива употребяван също за обръщение към висши духовници, т. е. в смисъл подобен на „владика“ в съвременния български език. Според Прокопий Кесарийски, Юстиниан е този, който го въвежда за императора. По-сетне се утвърждава и е в употреба до XII век. Най-дълго терминът се запазва в монетите, по които го срещаме в употреба за императора чак до рухването на Империята в 1453 г. Въпреки общо взето точната институционна употреба, думата „деспот“ до края запазва и значението си на „господар“.

Деспотската титла с особено значение, отделно от владетелската титулатура, е създадено от Мануил I Комнин през 1163 г. за неговия зет – маджарския принц Бела-Алексий[25], с което василевсът е целял една бъдеща лична уния. Бела е престолонаследник на своята страна и носи титлата Urum (Uron), а оженвайки се за дъщерята на василевса става и евентуален негов наследник, по този случай се създава и деспотската титла. Интересно в случая е, че на маджарски Urum означава „мой господар“ и следователно по смисъл отговаря на гръцкото „деспот“[26]. Тук се срещаме с един рядък феномен: създаването на една титла в Империята (макар и по конкретен случай), отговаряща на традициите на някоя друга държава, в случая Маджарско.

[23] Prellwit, *Etymologisches Worterbuch der Griechischen Sprachen,* Gottingen, 1905, S. 112.

[24] Guilland, „Despote“, pp. 52–53; Ферјанчић, *Деспоти*, с. 3.

[25] Ioannis Cinnami *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 125; Ostrogorsky, „Urum-Despotes“, S. 449; Guilland, „Despote“. p. 53; Ферјанчић, *Деспоти,* с. 27–28.

[26] Ostrogorsky, „Urum-Despotes“, S. 454.

Бела-Алексий скоро се разделя с деспотското достойнство[27], но титлата запазва своето значение на зет-престолонаследник до 1204 г. Самият факт на установяването ѝ свидетелствува за едно ново династично мислене, развоят на което и отражението му върху йерархичната система можем да проследим още от края на XI век с реформите на Алексей I Комнин. До завземането на Константинопол от кръстоносците деспотите запазват качеството си на зет-престолонаследник[28]. След 1204 г. и особено след реконкистата на Константинопол в 1261 г. титлата претърпява голямо развитие. Именно тогава тя придобива значение на висше дворцово достойнство, несвързано с никакви функции, нито пък с престолонаследие.

Титуларната система на средновековна Сърбия също познава деспотското достойнство[29]. И там се проследяват основните характеристики на образеца от Империята, но все пак има някои особености. Първите сведения за деспоти в Сърбия са още отпреди царската коронация на Стефан Душан, което означава, че титлата е получавана от чужбина – от Константинопол или Търново. Носителите на високото достойнство от втората половина на XIV век – Йоан Оливер, Деян, Йоан Комнин Асен, Вълкашин, Йоан Углеша, Йоан Драгаш и др. – са го получили от сръбските царе.

Петнадесетото столетие носи нова специфика. Вече няма сръбски цар и титлата се получава от Константинопол – тя се носи от владетелите на страната: Стефан Лазаревич, Гюрг Бранкович, Лазар Бранкович и др. Това, както ще стане видно, не дава основание да се говори за „сръбски деспотат“.

4. 1. 1. 2. Титуларен характер на деспотското достойнство. Постановката за чисто титуларния, а не служебен характер на деспотите е безспорна в чуждестранната историография. В това отношение Псевдо Кодинос, е категоричен: Ὁ δεσπότης, σεβαστοκράτωρ καὶ καῖσαρ οὐδεμίαν ὑπερεσίαν ἔχουσιν, ἐὰν μὴ

[27] Ioannis Cinnami *Epitome*, p. 287.

[28] Ostrogorsky „ Urum-Despotes“, S. 458–469; Guilland, „Despote“, p. 56–57; Wirth, „Die Genesis“, S. 421–426.

[29] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с 237–244; Ферјанчић, *Деспоти*, с. 156–204.

[30] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 167.

ταχθῶσιν εἰς ἡγεμονίαν[30]. Деспотът, както и севастократорът и кесарят нямат служба в държавния апарат. Те са могли да бъдат натоварвани от василевса εἰς ἡγεμονίαν, което означава командуване на военен подход в строго определени случаи. Впрочем едва ли това са били единствените държавни дейности, с които суверенът е могъл да натовари един деспот. Важното в случая е, че тези дейности не са необходимо свързани с титлата така, че да я превърнат в част от държавния апарат.

Що се отнася до участието на деспота в дворцовия ритуал, то ще ни бъде трудно да отнесем ромейските извори към българските условия. Въпреки че търновските царе са се стремили силно да наподобяват василевсите, надали в техния двор е могла да се осъществи цялата сложна и скъпоструваща практика на Константинопол. Още повече че в България нямаме данни за повечето от титулуваните лица, участвуващи в нея.

4. 1. 1. 3. Проблемът за „деспотатите“. Може да се каже, че отхвърлянето на идеята за служебния характер на деспотската титла не представлява предмет на големи дискусии. Не така стои въпросът с т. нар. „*деспотати*“, където вече се претендира не държавна служба, а владетелска титулатура на определена територия. По тази въпрос има натрупана значителна литература, но за съжаление главно с оглед на положението в Империята и в Сърбия. Ще си позволя и да добавя няколко думи с цел изясняването на ситуацията в България[31]. Другаде подробно съм се спрял на този проблем и не смятам за необходимо тук да го разискваме нашироко[32]. Ще кажа единствено, че няма никакви сведения за съществуване на „*деспотати*“ в България. Това не се потвърждава нито от спорните споменавания, нито от конкретната история и институционални и публичноправни отношение в териториите, за които се претендира да са били такива политически образования.

И все пак терминът „*деспотат*“ съществува. Той не е плод на съвременната ни историография, а напротив – нееднократно се среща в наличните извори от XIII–XIV век. Не е необходимо да се спираме подробно на неговото присъствие в западните из-

[31] Тук ми се струва излишно да се спираме подробно на положението в Империята и в Сърбия, още повече че това е сторено другаде – Biliarsky, „The Despots“, p. 126 sq.

[32] Biliarsky, „The Despots“, pp. 126–133; Билярски, *Институциите,* с. 22–26.

вори. В тях той е много разпространен, но отразява външен поглед върху положението на Балканите. Именно тези латиноезични извори стават причина за преминаването на понятието в гръцкия и славянските езици. Неговата дълга употреба в документи от западен произход относно Епир и Морея не може да не е оказало влияние в хода на общуването. За нас особен интерес представлява срещането на интересуващото ни понятие в гръцки и славянски текстове. Намираме го у Йоан Кантакузин, у Георгиос Сфранцес, в Морейската хроника, в Янинската хроника, в титлата на цар Стефан Душан. В много от случаите той е употребен, за да се обозначи точно определен географски район – Епир – без в него да се влага някакъв особен политически или правен смисъл. Понякога „деспотат“ е употребено не в смисъл на някаква територия, а на самата титла. В титлата на сръбския цар „деспотат западни земли“ идва просто да посочи Епир, който по това време е включен в територията на неговата държава. Присъствието на сходния термин „деспотия“ в някои гръцки грамоти на сръбски владетели също не може да бъде тълкуван в смисъл на някакво политическо образувание.

Както виждаме, наличният материал не ни позволява да твърдим за съществуването на такива обособени територии, които да са така свързани с титлата на своите владетели, че взаимно до се обуславят. Въпреки това терминът „*деспотат*“ има място като езиков факт в изворите от интересуващия ни период. Явно е, че той е имал преди всичко разговорен характер и е могъл да означава (освен посочените случаи) просто „владенията на деспота“, без това да има смисъл на строго юридическо понятие. Като такъв би трябвало да го четем и ние.

4. 1. 1. 4. Специфични проблеми около деспотската титла в България. Историята на деспотската титла в средновековна България, въпреки че повтаря основното от ромейската титуларна традиция, поставя някои специфични питания. На първо място е този за появата ѝ в българската държава. Първият българин, носител на титлата, е Алексий Слав. Във връзка с това възниква въпросът доколко неговото достойнство се вписва в българската титуларна система. Алексий Слав получава сана си от император Анри – негов тъст и сюзерен[33]. Същевременно

[33] Acropolitae Opera, t. I, p. 39; Божилов, Асеневци, с. 96–97; Biliarsky, „The Despots“, p. 147; Билярски, *Институциите,* с. 50.

той присъствува в българския Синодик заедно с царските братя Стрез и Александър. Това ни дава основание да твърдим, че след 1230 г., когато Йоан II Асен завзема по-голямата част от бившите територии на Теодор Комнин, включително земите на Алексий Слав, българският цар признава неговата титла и тя присъствувала в Българския държавен живот.

Титлата на Алексий Слав поставя и някои други проблеми. Както бе казано, до 1204 г. деспоти са зетьовете престолонаследници. Латинските императори на Константинопол се стремят да поддържат традицията на Източната империя и продължават да раздават висшите ромейски титли. Така след 1204 г. деспоти са доджът Енрико Дандоло и след него Марино Зено. Както виждаме настъпили са някои съществени изменения в държавно-политическия смисъл на титлата, защото нито един от тях двамата не е зет-престолонаследник. Следващият известен ни деспот от Латинската империя е Алексий Слав. Той е зет на императора, но едва ли бихме могли да твърдим, че е бил престолонаследник, още повече че е женен за извънбрачна дъщеря на Анри. Така смисълът, който има титлата по-рано, е вече загубен. Не бихме могли да го търсим и в България. По време на Второто царство са известни двама деспоти, които са царски зетьове. Първият е крънският владетел Елтимир, но за него не можем да поддържаме със сигурност дали е получил титлата в това си качество. Вторият е деспот Константин от Лондонското Евангелие. И двамата не са престолонаследници. Въобще изворите оставят малко място за спекулация относно деспотската титла на царските зетьове в България.

Следващият известен нам български велможа, носител на деспотското звание, е Яков Светослав. Неговата титла също поставя определени въпроси. По повод това откъде тя произхожда, ще се задоволим само да кажем, че вероятно я е получил от Константинопол. Това според мен не пречи на присъствието на титлата в политическия живот в България и в българската йерархична система. Този извод се потвърждава от домашните извори, в които срещаме Яков Светослав като деспот: а именно писмото му до киевския митрополит и Боянския поменик[34].

Случаят с този болярин е типичен пример за някои интересни проблеми, които стоят във връзка с деспотската титла в България през XIII век. Както е известно, той не се задоволява с това достойнство, ала си присвоява и царска титла – така е назован не само в някои маджарски кралски документи, но и в помениците. Теоретично съотношението между деспотската и царската титла на Яков Светослав е ясно – става дума за могъщ български местен владетел, който, след като спечелва известна самостоятелност в северозападните покрайнини, се обявява за цар с или без прякото съдействие за това на маджарския крал. Въпросът придобива малко по-друг вид, ако го поставим на фона на цялата българска история през XIII век и ако го свържем със смисъла на деспотската титла в Империята преди нейното девалвиране. Самата логика на нейното възникване и утвърждаване показва, че тя е съпричастна на владетелския институт. А кои са носителите на деспотско достойнство в България през XIII столетие? Алексий Слав, Яков Светослав, Георги Тертер. Първият е потомък на Асеневци и претендент за престола, вторият – могъщ местен владетел, присвоил си царска титла, а третият – силният човек в Търново, завладял по-сетне трона. Първият получава своята титла от император Анри, вторият – вероятно от Никея, третият – поне със съдействието на василевса, ако не направо от него. Това до голяма степен гарантира една силна и независима позиция по отношение на българския владетел. Така поставен, въпросът заслужава внимание. Изглежда, че през първото столетие на Второто царство деспотската титла се противопоставя на царската и в известен смисъл я дублира. За съжаление, изворите не позволяват да направим нещо повече от едно предположение.

Този проблем става още по-интересен, ако го свържем с изказаната от Б. Ферянчич теза, че българските царе започват да дават доста късно деспотски достойнства – едва от Елтимир насетне[35]. Трудно е както да се подкрепи, така и да се отхвърли това твърдение. Не подлежи на съмнение, че титлата присъствува в България през XIII столетие, независимо откъде произхожда. Дори и да отхвърлим случая с Алексий Слав, то Яков Светослав и Георги Тертер са несъмнено на българска държавна територия. От друга страна, изглежда, че тази титла остава малко чужда на българската действителност – не само във връзка с казаното погоре, но и с явното забъркване на чужди сили и в трите случая.

Действително през XIII век деспотската титла остава като че ли малко изместена от севастократорската.

[34] Б. Ангелов, *Из старата...*, т. II, с. 143; Й. Иванов, *Поменици*, с. 146; С. Станчев, Станчева, *Боянския поменик*, с. 28.

[35] Ферјанчић, *Деспоти*, с. 155.

около половин столетие можем да наблюдаваме трима севастократори, които са твърде силни политически – Стрез, Александър и Петър. При това първите двама са братя на владетеля, а третият, макар и само негов зет по сестра, изглежда да доминира над политическия живот в държавата към 1253 г. Не бива да се забравя голямото значение, което се отдава на степента на родство в ромейската титуларна система. Разбира се, с това не бих искал да поставя под съмнение йерархичното степенуване на титлите на деспота и севастократора в България, но отново ще подчертая, че деспотската тила изглежда е била чужда на двора в Търново през първото столетие след възстановяването на българската държава, което може да се дължи и на едно цялостно забавяне и по-късно изживяване на предидущата епоха.

Интерес представлява и развитието на взаимоотношенията между тези две титли впоследствие. Изглежда, че през XIV век деспотската титла заменя севастократорската. Броят на известните български деспоти значително се увеличава, докато нямаме данни за нито един севастократор. Това косвено се потвърждава и от един малко използуван извор – „Молитва за поставяне на кесар и деспот“[36], – където не се упоменава второто по срепен достойноство. Макар да е трудно да допуснем, че титлата на севастократора е „изпаднала“ от йерархията, то липсата ѝ в извори говори, че тя е станала нетипична за българската действителност и чужда за двора в Търново.

Поставя се и въпросът в какви роднински отношения се намират носителите на титлата през XIII век с владеещия цар. Ромейските извори изрично посочват, че що се отнася до Империята, там тя е притежавана само от най-близките роднини на василевса. Това има значение преди всичко за давенето на титлата. В България нещата са различни, тъй като тя по всяка вероятност е получавана от Константинопол. Все пак достойнствата на Алексий Слав, Яков Светослав и Георги Тертер са били признавани и зачитани от Търново, което поставя въпроса за връзките с българския двор. Съпоставяйки данните и за тримата български деспоти от XIII век ще видим, че те са били в родствени връзки и с двете царуващи фамилии – в българската столица и в Константинопол. Алексей Слав получава титлата си от император Анри, комуто е зет, но той е и племенник на първите Асеневци. Яков Светослав получава титлата след женитбата си с дъщерята на Теодор II Ласкирис, но именно по тази линия той е роднина и с Константин Асен, който е женен за нейна сестра. Георги Тертер е зет по сестра на Йоан III Асен, а чрез това се свързва и с Палеолозите. В този случай специално е подчертано значението на роднинската връзка при почитането с деспотско достойноство, защото Георги Тертер е принуден да се разведе с първата си жена.

[36] B i l i a r k y, „Le rite de couronnement,“ pp. 106–107, 126–127.

Що се отнася до отношенията цар – деспот в средновековна България, то тук се срещаме отново с някои специфични проблеми. Получаването на титлата самò по себе си поставя нейния носител в известен смисъл под суверенитета на тогова, който му я е дал, поне в йерархично отношение. В нашия случай нещата стават още по-объркани, тъй като интересуващите ни лица получават всеки своята титла от една външна сила. Нейното придобиване ги приобщава към ромейската йерархична система, на върха на която стои константинополския василевс. Въпросът е чисто теоретичен, защото и Алексий Слав, и Яков Светослав твърде често сменят господарите си, като при това някои от тях нямат царска титла. Върховната власт на коя държава признават и какъв е характерът на отношенията им с владетеля ѝ, тук въпросът е практически и няма нищо общо с титулатурата.

Четиринадесетото столетие поставя някои специфични проблеми. Това се дължи преди всичко на факта, че деспотската титла става по-близка на българската действителност. Като говоря за деспоти в България обаче, не ще имам предвид само тези, които са удостоени от българските царе, но и други, чиято съпричастност към нашата история е такава, щото да могат да влязат в темата. Все пак трябва да се отбележи, че получаването на титлата от Константинопол става вече нетипично за представителите на българското болярство през XIV век.

Защо на границата между двете столетия българските царе започват да дават деспотски титли? Нещо биха могли да ни подскажат грамотите, които дават данни за цялостното усложняване и обогатяване на институционната система. Най-вероятното обяснение е, че относително късното възприемане на тази практика от Търново се дължи на цялостно забавяне в процеса на възприемане на културата на Империята в България.

Едно от основните различия с ромейската практика е в кръга на удостоените лица. По времето на Палеолозите съществува системата най-големият син и престолонаследник да носи царс-

ката титла (василевс), а по-малките синове да са деспоти[37]. Всичко това е във връзка с династичната политика на владетеля с оглед осигуряване на наследяването на короната и запазване на най-висшите титли за управляващото семейство. В България тази практика не може да бъде посочена като нещо установено. От известните ни български деспоти само за един може да се каже, че е бил царски син – Михаил от фреските в с. Долна Каменица. Този случай, изглежда, е бил точно такъв – Михаил III обявява по-големия си син Йоан Стефан за цар, а поне един от по-малките си синове – за деспот. Въобще практиката да се обявява престолонаследникът за цар не е била чужда на българските владетели – така постъпват Константин Асен, Георги I Тертер и почти всички владетели през XIV век. Това обаче не се свързва с ромейската практика да се дава деспотска титла на по-малките синове. В тази насока случаите на Михаил III и Йоан Александър предоставят най-интересен материал.

От двата брака на цар Михаил Шишман са ни известни само четиримата синове от дъщерята на крал Милутин. От тях Йоан Стефан носи царската титла още приживе на баща си. Йоан Кантакузин, който отделя немалко внимание на другия син – Шишман – не го споменава с никаква титла и ако такава съществуваше, той едва ли би я пропуснал. Единственото упоменаване на Людовик в един неаполитански документ не говори нищо за неговото звание. Остава само Михаил, който е известен с деспотска титла.

Особеността при цар Йоан Александър се състои в това, че всички негови синове носят царска титла – безпрецедентен случай в българската средновековна история. Докато за някои от тях – Михаил Асен, Йоан Срацимир и Йоан Шишман – може да се каже, че става дума за син-престолонаследник, то това не е тъй при другите двама синове, носещи името Йоан Асен. Всичко това навежда на мисълта за една целенасочена политика на Йоан Александър в тази посока. Разбира се, при това положение деспоти помежду преките наследници липсват.

Както виждаме, единственият случай с деспот Михаил не би могъл да ни убеди, че в България е била съблюдавана ромейската практика да се дава деспотска титла на по-малките синове. Напротив, можем да твърдим, че у нас такава традиция не е имало. Интерес в това отношение представлява и фактът, че

[37] Guilland, „Despote“, p. 61.

при даването на титлата българските царе даже не се ограничават в кръга на най-близките роднини – синове, братя и зетьове. За синовете вече говорихме. Братя засвидетелствувани няма, тъй като Елтимир получава титлата си не от Георги I Тертер, а Войсил не от цар Смилец. Зет е само деспот Константин и, евентуално, Елтимир. Степента на родство понякога е доста опосредствувана. Според Дубровнишкия историк Джакомо ди Пиеро Лукари, Михаил Шишман е бил братовчед на Теодор Светослав, но става дума за твърде далечна и даже изкуствена връзка по линия на втория брак на цар Георги I Тертер. Ако приемем, че деспот Срацимир е получил титлата от него, то става дума за същото „родство“ по линия на жена му, а ако я е получил от Михаил Шишман – то той е зет по сестра. Йоан Александър е племенник на Михаил III, от когото вероятно е получил и титлата. Добротица и синът му Йоан Тертер не са в родствени връзки с българското владетелско семейство. Тяхната политика е насочена по-скоро към Константинопол.

Пред нас се открива един доста широк кръг от роднини, които са носели най-високата дворцова титла. Това ни кара да мислим, че при раздаването ѝ българските царе са провеждали политика, различна от тази на василевсите. Деспотското достойнство в известен смисъл губи в България (а и в Сърбия) династическата си характеристика.

Във връзка с практиката на раздаване на деспотската титла в България през XIV век интерес представлява и въпросът за удостояването на чужденци. Както е известно, Империята широко я използува за привличането на могъщи властелини към своята политика. Питането дали е била тя използувана и от българските царе, представлява нарочен интерес, тъй като би се отразил и върху цялостната преценка на външната политика на Царството и би дал една нова характеристика на неговата политическата доктрина. Даването на най-висшата дворцова титла и особено в чужбина е една ярка проява на имперската идея, на която рано или късно стават съпричастни всички православни страни.

Единствената страна, където бихме могли да търсим титли, давани от българските царе, е Сърбия. По мое мнение е несъстоятелно да предполагаме ромейски велможи да са били поставяни за деспоти от Търново. Тъй като във Влашко и в Молдова не откриваме деспотски титли през интересуващия ни период, остава единствено Сърбия. Положението тук се усложня-

ва от това, че след 1346 г. Стефан Душан е цар и може сам да раздава титлите. Така отговорът на интересуващия ни въпрос трябва да бъде търсен в предидущия период. Изворите ни предоставят само една възможност – а именно деспот Драгослав. Ще се присъединим към мнението на Б. Ферянчич, че е по-вероятно той да е получил титлата си от Търново, нежели от Константинопол[38]. Изглежда да е съществувала практика за даване на деспотски титли в чужбина, но други данни отсъствуват.

4. 1. 1. 5. Инсигнии. За да разберем правилно деспотската титла, както и правата и положението на нейния носител, би трябвало да отделим съответното внимание на инсигниите. Всеки елемент от облеклото и другите атрибути на деспота – като се започне от венеца и се свърши с цвета на сбруята и палатката – има знаково значение, бележещо неговото място в йерархията. Ромейските извори достатъчно ясно свидетелствуват в това отношение. За съжаление обаче трябва предварително да отбележа, че изучаването на деспотските инсигнии не се вписва достатъчно ясно в настоящото изследване, което е посветено на езика на властта. Това е така, защото не разполагаме с тяхното истинско описание в България, а можем да съдим какви са били само по съхранени изображения. Самите те също не са многобройни: това от църквата в с. Долна Каменица и това на деспот Константин от Лондонското евангелие. Има още едно изображение – това на деспот Яков Светослав върху неговата монета. Той е представен стоящ насреща с военни доспехи, лорос и стема[39]. То обаче е от такъв характер, че едва ли можем да получим богата представа за инсигниите на интересуващата ни институция. Образът се свързва повече със западни модели и отбелязва по-скоро царските претенции на видинския господар, нежели неговото деспотско достойнство.

Предвид оскъдицата на домашните извори отново ще трябва да се обърнем към чуждия първообраз. Трактатът на Псевдо Кодинос съдържа едно доста пълно изложение, което ни предоставя възможност да си изградим представа за одеждите на ромейските деспоти към средата на XIV столетие[40]. Скиадионът на деспота е изцяло покрит с бисери и съдържа неговото собственo име, бродирано със златна нишка. Висулките са като тези на василевса, но без възли и палми. Туниката е червена, като на василевса, с бродерии, но без военни знаци. Тампарионът е червен с ширити. Чорапите са червени, а обувките – двуцветни: виолетови и червени, с бродирани с бисери орли. Шпорите са като царските, а каишите – двуцветни. Седлото отново е двуцветно, с бродирани орли на същото двуцветно покривало. Деспотската палатка е бяла, осеяна с червени орлета. Изрично е отбелязано, че деспотите деца не носят своя скиадион в двореца. Скараниконът на носителите на титлата е украсен със скъпоценни камъни, а каввадионът е виолетов или червен, бродиран с бисери според собственото желание на велможата.

За съжаление, такова описание не бихме могли да постигнем относно деспотите в никоя от съседните на Империята страни, а и едва ли униформата при дворовете в Търново или Скопие е била толкова изящна. Във всеки случай заслужава да се отбележи, че в изследването бихме могли да привлечем като допълнителен извор и изображенията на сръбски деспоти, с които разполагаме. Данните от тях обаче би трябвало да се ползуват много внимателно. Разлики с България безспорно има, особено що се отнася до XV век, когато владетелите на Сърбия притежават обикновено деспотско достойнство.

Разбира се, и данните, произхождащи от двата портрета на български деспоти, не позволяват да се направи пълно описание, подобно на това от трактата на Псевдо Кодинос. По тази причина ще се спрем на някои от най-важните елементи между инсигниите, с данни за които разполагаме. Преди всичко на деспотския венец. Деспотите Михаил и Константин носят доста различни корони, което заслужава нашето внимание. Ето как Д. Панайотова описва тази от фреските в Долна Каменица: „Деспот Михаил има на главата си корона, която се състои от метална лента, комбинирана с дъно от дебела и твърда материя. В основата на короната, върху металната лента скъпоценните камъни (рубини и изумруди) са обковани с малки метални скобки, а всичко това е осеяно с бисери. Отпред металната лента се издига в правоъгълна форма (kamara), върху която блести сияещ камък – характерен за деспотската корона. Две бисерни висулки се спускат от короната пред ушите“[41]. От своя страна, югославските изследователи М. Чорович-Любинкович и Р. Лю-

[38] Ферјанчић, *Деспоти*, с. 157–158.
[39] Юрукова, Пенчев, *Български средновековни печати и монети*, с. 178.
[40] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, pp. 141–147.
[41] Panàyotova, „Les portraits des donateurs“, pp. 146–147.

бинкович отбелязват, че този вид корона е твърде архаичен. Според тях, подобни, но не еднакви, се срещат у ранните константинополски, български и нормански владетели. Такава корона не откриваме у нито един балкански деспот през XIV–XV век[42]. Венецът на деспот Константин е от съвсем друг вид. Той представлява златен обръч, на който отпред и отстрани се виждат плочки с прикрепен върху тях по един голям червен скъпоценен камък (рубин). Целият венец е украсен с бисери[43].

Какво определя разликата във венците? В трактата на Псевдо Кодинос се прави разлика между деспотите синове и зетьове на василевса. В нашия случай разликата между Михаил и Константин е именно такава. Не на последно място остава и това, че двамата са разделени от около половин столетие – време, което би могло да има значение.

Друг интересен елемент е скиптърът. И двамата деспоти са изобразени със скиптри. Такива могат да бъдат открити и в Сърбия, но не и в трактата на Псевдо Кодинос. Деспот Михаил е изобразен държащ в дясната си ръка кръст, украсен с бисери и скъпоценни камъни. Изследователите виждат в него знак за връзка с царствуващото семейство[44]. Такъв кръст не се среща в Сърбия, но го откриваме у константинополските василевси след Теодор Ласкарис, а също в изображението на цар Йоан Александър и на младия цар Йоан Шишман в Лондонското евангелие[45]. Напротив, царският зет – деспот Константин, е изобразен с червен жезъл, в края на който има украшение във форма на два конуса, опиращи се един в друг с върховете си, като в точката на допирането са съединени с топче[46]. Украшението е от същия материал, както и жезълът – изглежда боядисано дърво. Други орнаменти няма. Прави впечатление, че такива жезли носят, освен деспотът, и трите царски дъщери (неговата съпруга и двете ѝ сестри), а освен това и царица Теодора и дори цар Йоан Асен. Тук бихме могли да потърсим разликата между отделните лица, за които скиптърът е

[42] Љубинковић, Ђ о р о в и ћ- Љубинковић, „Црква у Доњој Каменици“, с. 69.

[43] Ж и в к о в а Л., *Четвероевангелието на цар Иван Александър*, София 1980, с. 82, табл. I, л. 2.

[44] P a n a y o t o v a, „Les portraits des donateurs“, p. 147.

[45] Љубинковић, Ђ о р о в и ћ- Љубинковић, „Црква у Доњој Каменици“, с. 70; Ж и в к о в а, *Четвероевангилието...*, с. 83р табл. II.

[46] Ж и в к о в а., *Четвероевангелието...*, с. 82, табл. I, л. 2.

знак. Кръстове имат само самодържецът и неговият престолонаследник, но при този на младия цар липсва украшението от скъпоценни камъни. За отбелязване са и някои други разлики – само Йоан Александър и Йоан Шишман имат затворени корони, но вторият е без перпендулии, докато цар Йоан Асен има венец като този на зет си по сестра. Освен това единствено самодържецът и младият цар имат лорос. Трябва да се посочи и разликата в цветовете на дрехите. Безспорно всичко това не може да се пренебрегне – суверенът и престолонаследникът са разграничени от останалите. В този план трябва да се осмисля и разликата в скиптрите, което налага заключението, че кръстът по всяка вероятност принадлежи към владетелските инсигнии.

Облеклото на деспотатите от двата известни портрета е твърде близко по тип и кройка. Михаил е с дълга далматика с два реда бродирани двуглави орли отпред. Така е и при деспот Константин. И у двамата дрехата се закопчава отпред, като през гърдите минава златотъкана и обсипана с бисери лента, върху която у деспот Михаил се виждат копчетата. От лявата и дясната страна минава по още една лента, а при деспот Константин, чието изображение е запазено изцяло, тя обрамчва дрехата и отдолу. Това, че одеждите на Михаил са по-богато украсени, както и по-късите ръкави, не представлява сериозна разлика. По-важно е различието в цветовете. Дрехата от фреските в Долна Каменица е тъмносиня, а не червена или пурпурна, както бихме могли да очакваме. Освен това деспот Михаил носи отдолу риза от бял плат с украсени маншети – един сравнително късен елемент. Разлика намираме и в колана. Този на деспот Михаил е много по-близък до царския лорос, макар и да има известни разлики и да не е прехвърлен през лявата ръка.

За обувките можем да съдим само по миниатюрите от Лондонското евангелие, тъй като долната част от изображението на деспот Михаил не е запазена. Веднага бие на очи, че тези на Константин са различни от обувките на останалите членове на царското семейство. Цветът им е по-тъмен и, изглежда, има съпоставени по-светла и по-тъмна част. Съотношението в цветовете е същото, както между одеждите на младия човек и тези на неговия царствен тъст. Разлика има и в цвета на възглавниците, върху които са стъпили. Тази на деспот Константин е потъмна и е както при цар Йоан Асен.

Би могло да се каже по няколко думи и за изображенията на съпруги на деспоти. Кера Тамара, макар и изрично посочена с

титлата, не се отличава по нищо в облеклото от двете си сестри. Тук тя присъствува повече като царска дъщеря, отколкото като „деспотица“. Що се отнася до съпругата на деспот Михаил, то някои елементи от нейното облекло и украшения – затворената корона с наушници, двуглавият орел, многото бисери – подчертават определени особености в инсигниите. Въобще би трябвало да не се забравя, че жените на тези сановници само условно носят титлата, доколкото тя е притежание на техния съпруг. В този смисъл знаковото значение на одеждите им се ограничава с това да отразява това на съпрузите. Именно затова Псевдо Кодинас не говори за женските одежди.

Накрая трябва да отбележим, че въз основа на наличните данни трудно бихме могли да направим някакви обобщения. Не бихме могли също така да обосновем стриктно следване на ромейския модел, нито неговото пренебрегване. Одеждите на деспот Михаил, както и тези на деспот Константин са достатъчно различни, за да не можем да изтъкваме особености на деспотското облекло в средновековна България, и достатъчно близки, за да имаме все пак един и същ подход към тях. Не бива да се забравя и твърде различното положение на двамата – единият е син, а другият само зет на царя. Особено важен е фактът, че в случая с фреските в Долна Каменица става дума за владетелско изображение, макар и костюмът на деспот Михаил да не е обичайното владетелско облекло. За това говорят не само споменатите вече инсигнии, но и благославящият Иисус Христос над деспота и жена му.

4. 1. 1. 6. Получаване на титлата. Деспотските инсигнии се връчват на удостоения при спазването на особен ритуал. Такава промоция е могла да бъде извършена единствено от цар (василевс). Всички титли, включени в ромейската йерархична система, са давани на определен човек, обикновено пожизнено. Те не са наследствени. В своя трактат Псевдо Кодинас не отбелязва това изрично, но за един автор от XIV век такъв въпрос не стои. Самата логика изключва наследствения характер на титлата поне по начина, по който тя е представена в трактата. Изворите относно средновековна България не свидетелствуват за сериозни отклонения от ромейската практика.[47]

[47] Biliarsky, „The Despots“, pp. 139–142; Билярски, *Институциите,* с.36–40.

В трактата си Псевдо Кодинос очертава и кръга от лица, носители на титлата. Става дума за най-близките роднини – синове, братя и зетьове на василевса. Разбира се, изворите свидетелствуват, че този кръг не е бил стриктно спазван. През различните епохи са правени значителни отклонения, даже в Империята, да не говорим за славянските страни. Те могат да бъдат особено добре проследени в процеса на постепенното девалвиране на титлата през XIV век. Именно в кръга на удостояваните лица е и един от пунктовете, при който практиката в България (а също и в Сърбия) се отличава най-много от константинополската. Все пак не може да се твърди, че това довежда до съществени отклонения от ромейския първообраз в характера на самата титла и в акта на даването ѝ в славянските православни страни.

Трактатът на Псевдо Кодинос ни дава сравнително пълно описание на ритуала на поставяне на деспот[48]. За отбелязване е, че той твърде много напомня владетелската коронация. Друг интересен извор е запазената в няколко преписа молитва за поставяне на деспот и на други висши достойнства[49]. Става дума за чисто църковен ритуал, което го прави твърде различен от гореказания. Нейният най-ранен препис – този от Синодика – произхожда от България от края на XIV век, когато титлата е била актуална в живота на Царството и преводът едва ли би могъл да не се съобрази с това. Същото е положението в Сърбия през XV столетие.

Накрая би трябвало да се спрем на някои изключения при давенето на деспотското достойнство, които именно като изключения, имащи място при извънредни обстоятелства, подчертават правилото. На първо място това е съобщението на Георгиос Сфранцес, че папата е удостоил като деспот Андрей Палеолог – първия син на деспот Тома[50]. Смятам, че в този случай имаме всички основания да твърдим, че става дума за изключение. Освен това папата несъмнено е една от институциите, които претендират да наследят традициите на Римската империя, включително тази от Изтока. Случаят предлага именно такава

[48] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, pp. 274–275.

[49] Гръцкият оригинал, в който деспотското достойнство не присъствува вж. у A r r a n z, „Couronnement royal…“, p. 103; славянските – B i l i a r s k y, „Le rite du couronnement“, pp. 106–107.

[50] Ф е р ј а н ч и ћ, *Деспоти*, с. 122.

възможност за тълкуване – поставянето на деспот може да се разглежда като претенция за наследяване на имперските традиции на Константинопол от страна на Светия Престол.

Сходно положение се наблюдава и в сръбско-маджарските отношения. През втората половина на XV до средата на XVI век маджарските крале дават деспотски титли на последните представители на сръбските владетелски родове[51]. И тук трябва да се изтъкне, че това става едва след 1453 г., когато в Константинопол вече няма василевси. Без съмнение в този случай отново откриваме данни за известни претенции върху ромейското наследство. При проникването си на Балканите Маджарското кралство се оформя като една от силите, способни да окажат съпротива на ислямския завоевател. Става дума за борба за господство над полуострова, а това господство несъмнено е свързано идеологически с традициите на Константинопол. В този смисъл е изключително важно отново да се изтъкне, че маджарските крале си позволяват да дават титли едва след като Империята е унищожена от османлиите.

След като разгледахме даването на деспотската титла, би трябвало да отредим няколко думи и на въпроса може ли тя да бъде отнемана. По принцип йерархичната система на Империята изключва такава възможност. Титлите са давани лично и пожизнено. Възможността те да бъдат кумулирани довежда до това, те да не се загубват даже когато се получава нова, по-висша титла.

4. 1. 1. 7. Титулатура и формули за назоваване. Като носител на най-висшето дворцово достойнство, деспотът има право на съответната титла и формули за обръщение към него. За съжаление, домашните извори отново ни предоставят съвсем малко и недостатъчни данни, поради което ще трябва да прибегнем към съпоставки. Основните ромейски извори в това отношение са актите на деспотите, трактатът на Псевдо Кодинос, както и някои формули за писма. Не е нужно да проследяваме цялостното развитие на деспотската титулатура в Империята по запазените акти и наративни текстове. Затова ще се ограничa само с отбелязването, че докато по-ранните деспоти се задоволяват да се подписват само N. ὁ δεσπότης, то титлата на деспотите от Морея през XV век достига най-тържествен вид: ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος (ὁ Πορφυρογέννητος).

[51] Вж. подробно у Ф е р ј а н ч и ћ, *Деспоти*, с. 194–204.

Трактатът на Псевдо Кодинос си остава неоценим извор за ромейската система. Що се отнася до деспота, той съдържа сравнително подробно изложение за формулите за назоваване[52]. За съжаление нямаме данни за церемониала в българския двор и не бихме могли да търсим паралели с данните от този извор. Ценни податки съдържа и наръчникът за кореспонденция на патриаршеската канцелария „Ектесис неа“, още повече че бе открит сходен, макар и далеч не идентичен, славянски текст[53]. Тук отново срещаме формулите δέσποτά μου и ἡ βασιλεία σου. Интерес представлява и ползуваното обръщение, което се конкретизира във връзка с положението на самия деспот: 41–42 πανευτυχέστατε δέσποτά μου, 43 εὐτυχέστατε δέσποτα и 44 πανευτυχέστατε, ἐνδοξότατε, μεγαλοπρεπέστατε[54]. В ръкописа от БАН № 31 са употребени изразите вьсенарѡ́читъ́і деспотъ и вьсеблгонарочі̀тѡмѹ деспотѹ [55], които напълно съответствуват на гръцките варианти. Всичко това създава интересна основа за сравнения, особено със запазените акти на сръбски деспоти предоставят най-богатия славянски материал за решаването на този проблем[56].

По всяка вероятност именно сръбските акти стоят най-близо до тези, които са се практикували в средновековна България и ако трябва да търсим паралели, то това трябва да стане именно тук. От друга страна, е необходимо да се отбележи, че поради посочените специфики не бихме могли да ползуваме като сравнителен материал данните от XV столетие. А паралелите в нашия случай са задължителни, поради изключителната бедност откъм домашни извори. По мое мнение сигилионът на деспот Алексий Слав също не може да бъде използуван. Актът е издаден през 1220 г., когато неговите земи са били извън пределите на българската държава. Самата грамота е на гръцки език и отразява ромейската практика. Т.е. това не е български документ.

Един от оскъдните текстове, с които разполагаме за деспотската титулатура, е писмото на Яков Светослав до киевс-

[52] V e r p a u x, *Pseudo Kodinos*, pp. 148–151.

[53] В един празничен миней от XVI век, архив на Българската Академия на научите, № 31, л. 239а–244а – вж. Б и л я р с к и, „Два наръчника за питакиа от Късното средновековие“, с. 233–297.

[54] Darrouzes, „Ekthesis nea“, pp. 56–57.

[55] Б и л я р с к и „Два наръчника за питакиа от Късното средновековие“, с. $287_{20,28}$, 288_{29}, вж. и с. 266.

[56] Biliarsky, „The Despots“, pp. 142–143; Билярски, *Институциите...*, с. 40–42.

кия митрополит. Пълната титла не е дадена, но затова пък това е единственото място, където е споменат начинът за назоваване. Формулата е господьство ми[57]. За съжаление, това свидетелство, откъснато само по себе си, не ни дава възможност да проследим някакво развитие. Господьство ми представлява превод на гръцкото δέσποτά μου. Имаме всички основния да предположим, че тази формула, славянският ѝ вариант, е възникнала в България, откъдето преминава в Сърбия. Можем да предположим също така, че и формулата „царство ми“ е била употребявана в България, но, за съжаление, нямаме никакви данни за това.

Другият извор, който е на наше разположение, е приписката от Ловчанския сборник. В него срещаме израза: при блогочтивѣмъ деспотѣ алеса҃дрѣ.[58] Макар и произлизащо от приписка, а не от документ, това сведение не би трябвало да бъде пренебрегвано. Доколкото можем да му се доверим, в него присъствува един друг елемент от титлата – блаꙋочьстивъıи, което напълно отговаря на гръцкото εὐσεβης. Както и в горепосочения случай, имаме всички основания да твърдим, че славянският вариант е възникнал в България.

4. 1. 1. 8. *Акти.* Като висш сановник деспотът има право да издава съответните акти[59]. Вероятно всички, а особено могъщите местни господари, са имали своя канцелария, където са се изготвяли официалните документи. Деспотските акти са сребропечантните слова или аргировули, за разлика от златопечатните царски слова – христовулите. И в това отношение обаче в Империята има известно разнообразие[60].

Текст, който може да се разглежда като излязъл от канцеларията на български деспот, е писмото на Яков Светослав до киевския митрополит Кирил. За съжаление, паметникът е такъв, че малко може да помогне при настоящото дирене. И в трите преписа писмото е съчетано с приписката на Йоан Драгослав, но въпреки това се разграничава от останалия текст. Самото то започва с обръщение към архиерея и се говори от първо лице на

[57] Б. А н г е л о в, *Из старата*...., II, с. 143, 146.

[58] Христова, Караджова, Узунова, *Бележки на българските книжовници*..., I, с. 56 No 77.

[59] За деспотските акти вж. по-подробно Biliarsky, „The Despots“, p. 144 и Билярски, *Институциите*..., с. 43–44.

[60] вж. у Ф е р ј а н ч и ћ, „О десптским повелама“, с. 93–103.

деспота. Формата обаче е безвъзвратно загубена, както и подписа, и печата, и другите елементи. Освен това, по всяка вероятност, не разполагаме с целия текст на посланието.

4. 1. 1. 9. *Монетосечене.* Една особеност, която различава българските деспоти от ромейските, е монетосечението[61]. Не са известни монети на ромейски деспоти. Правото да сече такива е принадлежало изключително на василевса и то не е било накърнявано. В това отношение положението в съседните балкански страни е различно – средновековна Сърбия предоставя богат материал. Имаме запазени монети на деспот Йоан Оливер, както и на деспотите от XV век.

Монети на деспот в България срещаме още през XIII век – тези на видинския господар Яков Светослав. Другият български деспот, с чиито монети разполагаме, е Добротица – владетелят на Карвунската земя. Монети сече и неговият син – деспот Йоан Тертер.

Можем да си поставим въпроса дали монетосечението определя някаква същностна разлика между ромейските деспоти и тези в България и Сърбия. По този повод следва да се отбележи, че то едва ли влиза в самия комплекс от права, които определят статуса на титлата. По-скоро става дума за практическото положение на лицето. В това отношение на бива да се забравя, че деспотската титла през XV век е носена от владетелите на Сърбия. Положението в България е от сходно естество. Деспот Яков Светослав е самостоятелен и почти независим владетел в северозападните български земи, който постоянно сменя ориентацията си между България и Маджарско и даже си присвоява царска титла. Монетите, с които разполагаме, идват да потвърдят именно това. Типът на изображението върху тях води към западните паралели и не схожда напълно с практиката в балканските страни. Нещо повече, то отразява повече царските му претенции, нежели деспотската титла. При това положение не бива да търсим в дадения случай поставянето на начало на една българска традиция на деспотското монетосечене, а просто изява на самочувствие на един могъщ местен владетел.

Подобно е положението и в Добружа. Добротица може само условно да бъде наричан български деспот. Неговите владения

[61] За монетите на деспотите вж. Biliarsky, „The Despots“, pp. 145–146 и Билярски, *Институциите...,* с. 44–47.

са извън пределите на Царството, титлата си получава от Константинопол, а и цялата му политика има ориентация към Империята. Що се отнася до монетите – те не са просто монети на деспот, който ги сече в това си качество, а такива на един владетел, който господствува над почти целия западен бряг на Понта. Всичко това, по мое мнение, не дава основание посредством монетосечението да обосноваваме една и същностна разлика между българските и сръбските деспоти, от една страна, и тези на Империята, от друга.

Тук няма да предлагам просопографска част за българските деспоти от XIII–XIV век, тъй като съм го направил другаде[62]. Ще цитирам само техните имена: деспот Алексий Слав, деспот Яков Светослав, деспот Георги Тертер, деспот Куман, деспот Елтимир, деспот Михаил Шишман, деспот Войсил, деспот Михаил, деспот Срацимир, деспот Йоан Александър, деспот Владислав, деспот Константин, деспот Добротица, деспот Йоан Тертер.

4. 1. 2. *Севастократорското достойнство* също следва ромейския си първообраз без каквито и да било съществени отклонения[63].

4. 1. 2. 1. Възникване. Титлата в Империята и в Сърбия. Възникването на севастократорската титла е тясно свързано с династичната политика на Алексий I Комнин. Идвайки на власт в 1081 г., той поставя началото на цялостна реорганизация на йерархичната система на Империята. Раздаването на титли на най-близките роднини на василевса води до създаването около трона на тесен кръг от династична аристокрация, която в бъдеще играе решаваща роля в управлението на държавата.

От „*Алексиадата*“ на Анна Комнина знаем, че Никифор

[62] Билярски, *Институциите...*, с. 47–84; Biliarsky, „The Despots“, pp. 146–161.

[63] Б. Ферјанчић, „Севастократори у Византији“, *Зборник радова Византолошког института у Београду*, XI (1968) 141–190; същи, „Севастократори и ћесари у Српском царству“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI, 1 (1970) 255 сл.; Билярски, *Институциите на средновековна България*, с. 96–99. Трябва да се изкаже несъгласие с несъстоятелните тези на Е. Койчева (Савчева), която следва една линия, начертана по-рано от П. Петров: E. Savceva, „The Office and the Title of Sebastocrator in Bulgaria“, *Etudes balkaniques* 4 (1978) 70–74; eadem, „Particularités étatiques et juridiques du titre ‘sebastocrator’ en Bulgarie durant la période XIIIe–XIVe siècle“, *Etudes balkaniques* 3 (1979) 53–71.

Мелисин имал обещанието да получи кесарската титла още отпреди възкачването на Алексий I на трона. Същевременно най-големият от братята Комнини – Исаак – трябвало да получи повисше достойнство. За да задоволи неговите претенции, василевсът създал нова титла – севастократорската – като я поставил на първо място в йерархията след себе си. Така той понижил кесаря и му определил трето място в славословията при двора[64]. Особен интерес представлява предложената от самата Анна Комнина етимология на термина, свързана с основната характеристика на титлата, която може да бъде от полза за нейното изследване. Думите на авторката са следните: „...василевсът Алексий Комнин образувал нова дума и назовал брата си севастократор – сложна дума, състояща се от две части: севаст и автократор – и по този начин направил Исаак нещо като втори василевс.“[65] Σέβαστος е епитет на василевса и означава „почитан“, „свещен“, „божествен“ и т. н. Сетне той се превръща в отделна титла, на която ще се спрем по-долу. Αὐτοκράτωρ е една от най-съществените части от титулатурата на василевсите. В условията на Империята тя се свързва с икуменическата доктрина и с претенциите на константинополските владетели за световно господство. Всичко това, както и самото положение на Исаак Комнин, дава още по-голямо основание да се обърне сериозно внимание на думите на писателката, че севастократорът става нещо като „втори василевс“. В самото начало на своето развитие титлата действително има в известен смисъл характера на συμβασιλεύς, или по-точно има, така да се каже, царски характер (както и титлите на кесаря и на деспота), което намира отражение и в титулатурата, и в инсигниите.

Първоначално севастократорската титла е запазена само за най-тесния роднински кръг около василевсите. Алексий Комнин я дава първо на брат си, а после и на синовете си. Едва Алексий III Ангел започва да дава титлата и на зетьовете си, един от които – великият жупан Стефан Неманя – даже е чужденец. Севастократорското достойнство се запазва и в Никея. След реконкистата на Константинопол в 1261 г. се наблюдава бърз упадък на севастократорското достойнство. Това до голяма степен се дължи на все по-широко разпространение на деспот-

[64] Anna Comnena *Alexias*, I, pp. 102, 120–129; Bréhier, *Les institutions*, p. 137; Ферјанчић, „Севастократори у Византији“, с. 142.

[65] Anna Comnena *Alexias*, I, p. 102.

ската титла, която вече не се свързва с престолонаследие. Севастократорът не губи своето място в йерархията, но до голяма степен се лишава от династичната си характеристика. Наблюдава се обща деградация на титлата. Константин Палеолог е последният владетелски брат, който носи севастократорското достойнство – след него всички са деспоти. Стига се дотам, че титлата се дава на хора като родопския господар Момчил. Последните носители на титлата са представители на фамилията Кантакузин. След това сведения за интересуващото ни достойнство няма – то, изглежда, излиза от употреба в Империята през XIV век и вече не се споменава в изворите[66].

Константинополските латински императори се опитват във всяко едно отношение да копират василевсите. Това има своето отражение и в йерархичната система. Относно титлата на севастократора имаме едно-единствено сведение – за Конон дьо Бетюн в писмо на папа Хонорий III.

В средновековна Сърбия севастократорската титла се появява сравнително доста рано – получава я още Стефан Неманя като зет на василевса[67]. По този повод Б. Ферянчич правилно отбелязва, че той е бил само ромейски, но не и сръбски севастократор. Всъщност истинската история на севастократорската титла в държавата на Неманьичите започва през XIV век и се свързва преди всичко с епохата след царската коронация на Стефан Душан. Именно тогава бихме могли да говорим за сръбски севастократори в собствения смисъл на думата – т. е. такива, които са получили високото достойнство от сръбски владетел[68]. Както в повечето случаи и с други заети ромейски институции, и тук може да се каже, че се наблюдават същностни, сериозни отклонения от традициите на Константинопол – запазен е чисто титулярният характер на достойнството. И в Сърбия титлата замира към края на XIV столетие, заедно с края на царството. Интересно е да се отбележи, че и в този случай забелязваме общи тенденции и в двете балкански славянски страни. И в Търново, и в Скопие се спазва стриктно ромейската традиция и не се наблюдават сериозни отклонения от първообраза.

[66] B r é h i e r, *Les institutions*, p. 144.

[67] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 244; Ф е р ј а н ч и ћ, „Севастократори у Византији“, с. 168–170; Ф е р ј а н ч и ћ, „Севастократори и ћесари у Српском царству“, с. 256.

[68] Ф е р ј а н ч и ћ, „Севастократори и ћесари у Српском царству“, с. 257–262.

И в двете държави деспотската титла се оказва по-жизнена, севастократорската изчезва (както впрочем и в Империята) значително по-рано.

4. 1. 2. 2. Титуларен характер на севастократорското достойнство. Във връзка с поставената тема интерес за нас представлява въпросът за същността на севастократорското достойнство – т. е. дали това е една почетна титла, даваща на носителя си място в йерархията и съответното място в придворния ритуал, или е държавна служба и се свързва с упражняването на определени функции в централния управленски апарат или в провинциалната администрация. Този проблем, който в чуждестранната историография не стои, бе поставен през последните години от някои български историци.

По отношение на Империята няма съмнение. Наличните извори данни не позволяват в севастократорското достойнство да се търси някаква държавна служба. Не се откриват такива данни нито у Анна Комнина, нито у по-късните автори. Псевдо Кодинос е категоричен, че севастократорът няма никаква определена служба, ако не бъде натоварен от василевса с военното командване.

Всъщност проблемът титла ли е, или служба савастократорското достойнство бива поставен от П. Петров във връзка с негови дирения относно севастите в средновековна България. Идеите му намират доразвитие в търсенията на Е. Койчева. Тя посвещава няколко статии специално на севастократорите в България. В тях съвсем категорично се твърди, че севастократорът е административен и военен управител на крупна провинция и има за подчинени няколко севасти. Смятам тези опити за напълно несъстоятелни и съм ги коментирал на друго място, към което си позволявам да препратя[69]. Тук ще спомена единствено, че смятам българското севастократорско достойнство за напълно идентично с ромейското. То има изключително титуларна специфика, запазена е за най-тесния роднински кръг на владетеля и не е необходимо да е свързана с упражняването на някакви функции от публичноправен характер. Всъщност такава е и самата същност на рецепцията – да се възприеме нещо отвън заедно с цялостното трансплантиране на ромейската култура, а не да се осакати и непременно „национално видоизмени“ съществуващия модел.

[69] Билярски, *Институциите...,* с. 87–90.

4. 1. 2. 3. *Положение в йерархията*. В йерархичната система на Империята севастократорската титла заема първоначално първото, а впоследствие второто място след василевса. Това е пряко свързано с позициите на деспота, за които вече стана дума на съответното място, към което си позволявам да препратя. Тук само ще кажа, че няма основания да се смята, че заимствуваната от Империята йерархична система е била изменена в това отношение. Появата на деспотската титла в България е отвела севастократора на трета, ако броим и царя позиция.

4. 1. 2. 4. *Получаване* на достойнството. В Константинопол севастократорската титла се дава единствено от василевса[70]. Нямаме абсолютно никакви основания да смятаме, че в България е съществувала някаква друга практика. Макар и преки сведения да отсъствуват, можем да твърдим, че достойнството е било давано от царя при спазване на определени изискания. В Империята първоначално титлата е била запазена за най-тесния роднински кръг на владетеля – братя и синове, а от края на XII век и за зетьове. Същото е положението и в средновековна България: известните ни севастократори са по един или друг начин свързани с царското семейство. Стрез, Александър и Радослав са братя на царя, Петър е зет, а Калоян също е роднина. С течение на времето титлата в Империята девалвира, което съответно се отразява и върху кръга на удостояваните лица. За съжаление, такова развитие в България не може да бъде проследено. Може би единствената проява на това е липсата на сведения за съществуването на титлата през XIV век, което идва да подскаже, че тя евентуално е отпаднала от политическия живот на Царството през това столетие.

Интерес буди въпросът за церемонията по даването на титлата. Не е необходимо до се изтъква голямото значение на дворцовите ритуали в Константинопол. Йерархичната система на Империята ги изисква и те са едно от нейните най-характерни прояви. В своя трактат Псевдо Кодинос дава сравнително пълно описание на церемонията по връчване на деспотската титла и само споменава, че промоцията на севастократорите и кесарите е напълно идентична с някои различия единствено в инсигниите[71]. Не е необходимо отново да се спираме на този сложен ритуал, ала трябва да се отбележи, че тази практика сближава трите висши титли в йерархията в една отделна група, имаща някои общи характерни черти с василевсите. Относно българската ритуална практика не знаем нищо. Севастократорите не са упоменати дори в запазеното чинопоследование за поставяне на деспот и кесар. Няма данни и за Сърбия. Може само да се предполага, че церемониите са наподобявали ромейските, но едва ли в Търново са могли напълно да повторят сложния ритуал от Константинопол.

4. 1. 2. 5. *Титулатура* и формули за назоваване. Ромейските извори ни дават сравнително пълна представа за титулатурата и назоваването на носителите на севастократорско достойнство. Пълното проследяване на отделните податки би излязло извън поставените пред настоящото дирене задачи, поради което ще се ограничим с разглеждането на два основни извора: трактата на Псевдо Кодинос и наръчника за патриаршески питакиа от 1386 г. Първият от тях отделя особено място в глава II на начините за назоваване на деспота, севастократора и кесаря. Относно интересуващата ни титла се казва, че в присъствието на василевса формулите са: δέσποτά μου σεβαστοκράτωρ и ἡ βασιλεία σου[72]. От §45 и § 46 на наръчника „Екстесис неа“ узнаваме епитетите за обръщане, които се употребяват, когато патриархът или някой от митрополитите пише писмо до севастократор. Те, в зависимост от ранга на пишещия и от някои други положения, са следните: πανευτυχέστατε, εὐγενέστατε, ἐνδοξότατε, μεγαλοπρεπέστατε δέσποτα σεβαστοκράτωρ[73]. В § 50 е отразена формулата за назоваване, която напълно повтаря написаното в трактата на Псевдо Кодинос.

Българските данни са толкова бедни, че не можем да направим почти никакви изводи въз основа на тях. Единствено в това отношение, и то с известни резерви, е упоменаването на севастократор Петър в Дубровнишката грамота, където той е посочен неколкократно като: високого севастократора г҃на петра[74]. Дали това е някаква официална формула, не е известно и всякакви твърдения биха били произволни и недоказуеми. По тези причини тук ще се въздържа да взема някакво твърдо становище, но

[70] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 276.
[71] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 276.
[72] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, pp. 149–150; Ферјанчић, *Деспоти*, с. 245.
[73] Darrouzès, „Ekthésis néa“, p. 57.
[74] Ильинскій, *Грамоты болгарскихъ царей*, с. 156_{29}, $157_{31\text{-}36}$.

не мога да не отбележа, че в гръцки текст паралели за такова назоваване отсъствуват.

4. 1. 2. 6. *Акти*. Като едни от най-висшите сановници севастократорите са имали право да издават специално регламентирани акти. В Империята те са търпели развитие, но общо взето клонят към типа γραφή[75]. Подписът е бил със синьо мастило[76]. Отново трябва да се каже, че не разполагаме с акти на българските севастократори, но можем да предположим, че такива акти е имало и те са наподобявали ромейските.

4. 1. 2. 7. *Инсигнии*. Разполагаме с немалко сведения относно облеклото и инсигниите на ромейските севастократори. Първите данни получаваме от Анна Комнина в нейния разказ за създаването на това достойнство. Авторката съобщава, че Алексий I Комнин разрешава на севастократорите и кесарите да слагат на празненствата венци, които отстъпвали по пищност само на короната на василевса – те били само на отделни места украсени с бисери и скъпоценни камъни и нямали закръглено покритие[77]. На севастократорския венец особено място отделя и югославският изследовател Й. Ковачевич[78].

Доста пълно описание на облеклото и инсигниите на интересуващото ни достойнство предоставя трактатът на Псевдо Кодинос, който отразява положението към средата на XIV век. Според писаното в този извор скиадионът на севастократора е червен и златен, украсен със сърма. Воалът и висулките са като тези на деспота, както и неговата червена туника, но без бродерии. Не се знае какъв е бил някога неговият тампарион, но е известно, че чорапите му са били сини. Авторът на трактата съобщава, че Йоан Кантакузин е разрешил на своите шуреи – Йоан и Мануил Асен – да носят тампарии и чорапи като на деспотите. Обувките на севастократора са сини и имат сърмени орли на червен фон там, където имат и деспотите. Цялата сбруя е синя. Палатката е бяла с пришити сини квадрати[79]. Това, което прави впечатление в този случай, е трайната тенденция към

[75] Ферјанчић, „Повеље севастократора и ћесара“, с. 109–111.
[76] Ферјанчић, „Повеље севастократора и ћесара“, с. 112.
[77] Anna e Comnena e *Alexias*, I, pp. 102–103.
[78] Ковачевић, *Средновековни ношња балканских словена*, с. 240.
[79] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, pp. 147–148.

синия цвят, който е знаков за разглежданата тук титла. Друга забележима тенденция е тази за доближаване към деспота.

В общи линии сръбските севастократори не се отклоняват от традициите на Империята. За съжаление, с описание на техните одежди не разполагаме, но можем да направим някои изводи въз снова на съхранените портрети[80]. Някои от тях са твърде зле запазени като този в Трескавиц – и не съдържат голяма информация. Интерес представляват и някои други изображения, като портрета на севастократор Исаак Дука в св. Панталеймон в Охрид, където се откриват и двуглави орли – също един знаков елемент. Разполагаме и с портрета на севастократор Владко в малката църква в с. Псача. Бих искал да насоча вниманието и към цветовете – одеждите на последния велможа са пурпурни. Това не е характерно за Империята, поне според сведенията от Псевдо Кодинос, но, от друга страна, е в съгласие с тенденцията за приближаване към деспотските (и към царските инсигнии), която е обща за висшите титли.

Единствените налични данни за одеждите на българските севастократори черпим от ктиторските портрети в църквата в Бояна. Въз основа на тях не бихме могли да правим обобщения, нито пък да проследим някакво развитие, но все пак се получава известна представа[81]. Калоян носи севастократорски венец с камара, в която има скъпоценен камък. Облеклото му се състои от плащ и дивитисион. Плащът е зелен и се държи само на раменете, без да се закопчава отпред. Дивитисионът е тъмносин (според някои автори – тъмнозелен), дълъг, стегнат в кръста с пояс от метални плочки. На ръкавите има перибрахии. Направен е от пищна материя с орнамент. Десислава е с венец, забрадена отгоре с тънка материя, която покрива и ушите, ала позволява да се видят косите, украсени на слепоочията с наниз от бисери. Носи големи бисерни обеци. Облечена е с дреха от богато украсена тъкан. Това, на което бих искал да обърна внимание, е преобладаването на зеления цвят в одеждите на Калоян, вместо синия, който се смята за характерен за севастократорите в Империята. Разбира се, това единствено указание не може да бъде достатъчно, за да се претендира за някакво сериозно отклонение от ромейската тради-

[80] Ковачевић, *Средновековна ношња балканских словена*, с. 49, 54, табл. XXXVIII.
[81] Миятев, *Боянските стенописи*, с. 16–17, табл. 46–50; Грабар, *Боянската църква*, с. 68–70, табл. I–III.

ция, още повече че имаме и едно свидетелство от Мануил Фил, посочващо зелен цвят на севастократорските одежди и в Константинопол[82], което е по-близко по време до създаването на Боянските стенописи и вероятно отразява някакво положение, имащо място и в Империята, и в България.

4. 1. 2. 8. След като проследихме в общи линии основните характеристики на севастократорската титла в средновековна България, смятам, че може да се каже, че тя *няма същностни разлики от своя ромейски първообраз.* Дори и да има някакви особености на конкретната практика за нейното раздаване в България, те не биха могли да бъдат причина за аргументиране на някакво същностно различие от ромейската титла. Т. е. отново имаме случай на рецепция, или трансплантация, на константинополска институция при българите. Накрая бих искал, както и по-горе с деспотите, да спомена имената на известните ни български севастократори. Това са севастократор Стрез (брат на цар Борил), севастократор Александър (брат на цар Йоан II Асен), севастократор Петър (зет по сестра на цар Михаил II Асен), севастократор Калоян и севастократор Радослав (брат на цар Смилец и на деспот Войсил).

4. 1. 3. Малко повече проблеми поставя титлата на *кесаря*, която не е включена в словника, тъй като се среща само в един литургичен преводен текст[83]. Не ни е известен по име нито един български кесар, нито имаме някакви други конкретни сведения за дейността на такъв велможа. При все това смятам, че не бива да пренебрегваме сведението от молитвата за поставяне на този сановник при очевидната оскъдица на извори за средновековната ни история. Съществото за настоящото изследване е, че и наименованието на кесарската титла в България е транслитерирано от гръцки, макар и в крайна сметка думата да има латински произход[84]. Тя е най-старата измежду т. нар. „царски“

[82] Ферјанчић, „Севастократори“, с. 144.

[83] Вж.: Iv. Biliarsky, „Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres *axiai*“ *Orientalia Christiana Periodica* 59, 1 (1993) p. 106, 133–134; същи, „Титлата ‘кесар’ в средновековна България“, *Исторически преглед*, 11 (1989) 54–57; същи, *Институциите на средновековна България*, с. 111–115.

[84] За кесарите в Империята вж. Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, 134 (1), 148 sq.; Oikonomidès, *Les listes ...,* 293; Guilland, *Recherches...*, II, 25–43 [=*Orientalia Christiana periodica,* 13 (1947) 168–194].

титли. Както и другите две – деспот и севастократор, – тя се свързва по своя произход с титулатурата на василевсите. Ромейският καῖσαρ произлиза от латинската дума *caesar*, която по времето на Принципата е служела за обозначаване на императора. Постепенно още в Рим титлата изживява значителен упадък и отстъпва пред *augustus*. В тетрархията на Диоклетиан тя има вече съвсем друг характер, а след Константин Велики придобива тези си специфики, които именно ни занимават тук: т. е., превръща се в титла в йерархията[85]. Дълго време това достойнство е запазено за най-тесния кръг от владетелското семейство и съхранява първото място в ранглистата. Едва при Алексий I Комнин то отстъпва на второ място след севастократорското, а по-сетне и на трето след деспота. Макар и силно девалвирала, кесарската титла пази своя „царски“ характер, което личи от нейното място, инсигнии и формули, данни за които черпим от трактата на Псевдо Кодинос[86]. Изворите дават сведения и за кесари в Сърбия през XIV столетие – Прелюб, Войхна, Хрельо и др.[87]

Съществуването на тази титла в средновековна България е твърде проблематично[88]. Някои автори приемат, че тя е присъствувала в ранговата система на Царството, ала не обосновават това си твърдение[89]. Всъщност единствените сведения за кесари в България произхождат от запазения в няколко преписа чин за поставяне на деспот, кесар и на други титулувани лица. Той, разбира се, има ромейски произход, но бих искал преди всичко да подчертая, че поне заглавието не представлява точен превод от гръцки. Оригиналът е онасловен „Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει καίσαρος, νωβελισίμου (καὶ) κουροπαλάτου [90]. Най-близък до него е текстът в Синодика: **мл҃тва на поставленїе, ке́сара. се же и на поставленїе хранителѣ полатѣ. еже гл҃ета кѷропластись**[91]. Това е най-старият от известните

[85] Guilland, „Césarat“, p. 168.

[86] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 133, 147–150; Guilland, „Césarat“, p. 177–186, 189–191.

[87] Guilland, „Césarat“, p. 187; Ферјанчић, „Севастократори и ћесари у Српском царству“, с. 263–268.

[88] Вж. Ив. Билярски, „Титлата ‘кесар’ в средновековна България“, *Исторически преглед*, 11, 1989, с. 54–57.

[89] Андреев, Ангелов, *История*, с. 151.

[90] Goar, Εὐχολόγιον, p. 730; Arranz, „Couronnement royal“, p. 103.

[91] НБКМ, № 289 (55), f. 41v; Попруженко, *Синодикъ* (1898), с. 80; Biliarsky, „Le rite du couronnement“, p. 106 (note 215).

ни преписи и може да се каже, че има някои както правописни, така и текстови разлики от останалите. Известен ни е и сръбски превод (а дали става дума за друг превод?), публикуван от К. Невоструев преди повече от сто години: молитва на поставление кесаря и деспота и инъмь властелемъ. Той е представен по старата публикация в посочената по-горе моя статия.

И така, за да решим въпроса за съществуването на кесарската титла в средновековна България, ще трябва да определим значимостта на тези текстове като извор за нашата история и преди всичко дали те са имали някакво приложение и отразяват истинското положение на нещата или представляват само превод от гръцки без отношение към нашата институционна система. Другаде вече съм се спирал на този проблем[92], а тук ще си позволя само да напомня основните си изводи. Трябва да се каже, че в това отношение самият текст не може много да ни помогне. Можем само да отбележим, че гръцкият оригинал общо взето се следва и от него големи отклонения няма.

Най-голям интерес с оглед на поставената тема представляват различията в заглавието. Кесарската титла присъствува във всички от известните ни преписи. Тази на новелисима не присъствува никъде и това не буди учудване, тъй като тя, както изглежда, отмира някъде към края на XII век. Куропалатът присъствува само в текста от Синодика. На него ще се спрем подробно по-долу, а тук само ще отбележа, че титлата му е изписана със славянски букви, но с точния гръцки правопис и даже с окончанието за именителен падеж, което изобщо не е типично на преводните текстове. Основното различие между гръцкото и славянските заглавия е посочването на деспота в повечето от последните. Друго съществено различие е и упоменаването на „другите властели“ в преводите.

Както виждаме, отликите не са много. Все пак си позволявам да твърдя, че те свидетелствуват, че преводачът не е действувал механично, а е съставил чин за поставянето на най-висшите титулувани лица, който е трябвало да бъде наистина използуван в съответната страна. В това може да ни убеди и един по-общ поглед върху произведенията. Гръцката молитва отразява чина за поставяне на най-висшите титли в Империята за периода IX–XI век. Кесарят, новелисимът и куропалатът заемат първите три места в йерархията и в тактикона на Успенский, и в тези на Бенешевич и на Икономидис, и в трактата на Филотей[93]. Славянският текст отразява сходно положение – деспотът е на първо място в йерархията, а кесарят също принадлежи към нейния връх. Накрая, в по-късните преписи (или преводи) са посочени и „другите велики или малки владетели“, под което трябва да разбираме останалите носители на титли.

И така, разглежданият извор ни предоставя единствените сведения за кесари в средновековна България. Едно евентуално възражение, че става дума за сръбски превод, преминал впоследствие в България, не изглежда убедително не само поради посочените във връзка с отсъствието на савастократорското достойнство обстоятелства, но и поради факта, че най-старият запазен препис произхожда от българския Синодик. Кесарската титла навярно е била притежание на най-висшите слоеве на аристокрацията и учудване предизвиква фактът, дето няма никакви други съхранени сведения за нея. Това всъщност може да бъде и най-сериозният аргумент срещу тезата за нейното присъствие в българската рангова система. Разбира се, той не може да бъде пренебрегван, ала лично аз не съм склонен да го приема. Ще трябва отново да се позова на изключителната оскъдица откъм извори в това отношение. Да не забравяме, че за втората по значение титла – севастократорската – имаме само пет лица, две от които са споменати в запазените извори само веднъж, а едно – на две или три места. В този смисъл ние не бива да пренебрегваме едно, макар и проблематично, сведение, което би ни позволило да обогатим представата си за титуларната система на средновековна България.

Да се занимаваме подробно със статуса на кесаря би било излишно. С други данни не разполагаме, а молитвите не дават възможност да го отделим от другите посочени там лица – деспот, куропалат и др. Интерес за нас може да представлява питането кога тази титла се включва в българската йерархична система. Проблемът се усложнява от факта, че тя е позната още от езическия период, когато хан Тервел бива удостоен с нея от Юстиниан II[94]. Въпреки тези данни за съприкосновение на българ-

[92] Б и л я р с к и, „Титлата ‘кесар’ в средновековна България“, с. 54–57; Biliarsky, „Le rite du couronnement“, p. 125.

[93] O i k o n o m i d è s. *Les listes de préséanse*, p. 293.

[94] N i c e p h o r i a r c h i e p i s c o p i c o n s t a n t i n o p o l i t a n i *Opuscula historica*, p. 42; Z a c o s, V e g l e r y, *Byzantine Lead seales*, I/3, № 2672, p. 1441; З л а т а р с к и, *История*, I/1, с. 226–229.

рите с интересуващата ни титла още през най-древния период от нашата история, смятам, че нямаме основание да търсим корените ѝ в Първото българско царство. Данни за такова нещо няма и е невъзможно да се предположи тя да се е запазила след хан Тервел. Най-вероятно титлата е намерила място в политическия живот през Второ царство, когато цялата йерархична система се изгражда по ромейски образец. Все пак нужно е да се каже, че тя остава без много широко разпространение в средновековна България.

4. 1. 4. *Протосеваст.* Титлата на протосеваста в средновековна България е упомената в запазените извори само във връзка с две лица – в една грамота на крал Милутин по повод дарението на протосеваст Прибо и в Синодика, където става дума за бившия протосеваст, а сега монах Теодосий[95]. Данните са от такова естество, че само върху тях не би могла да бъде градена представата ни за титлата. По същество те свидетелстват единственото за съществуването ѝ в Царството. Именно затова ще се обърнем отново към ромейския първообраз.

Достойнството на протосеваста е едно от най-високите в йерархичната система на Империята по времето на Комнините, а в известна степен и при Палеолозите[96]. Наименованието е образувано на базата на σέβαστος, което от епитет, използуван за василевса, се превръща в самостоятелна титла. Впоследствие посредством представки (πανυπερσέβαστος или πρωτοσέβαστος) се образуват нови достойнства, стоящи значително по-високо в йерархията[97]. Възникването на титлата на протосевата в Империята се свързва с реформите и династичната политика на Алексий I Комнин, когато именно се създават множество титли на основата на σέβαστος. Създаден бил особен клас „севасти“. Първи носител на титлата е братът на василевса – Адриан Комнин[98]. Тя била давана и на чужденци, какъвто е случаят с дожа на Венеция. Въпреки общата девалвация на титлите, протосевастът

[95] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 391, 392; Ф е р ј а н ч и ћ, „Севаст и протосвеаст Прибо“, с. 91, 96; П о п р у ж е н к о, *Синодикъ*, № 132, с. 90.

[96] Л а с к а р и с ъ, Ватопедската грамота, с. 37; O i k o n o m i d è s, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 127.

[97] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, pp. 134–137.

[98] B r é h i e r, *Les institutions*, p. 139; O i k o n o m i d è s, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 127.

запазва своето високо място в йерархията. Негови носители са представители на един от най-именитите фамилии в Империята: Палеолог, Комнин, Тарханиот, Раул, Метохит[99].

Основните ни сведения за титлата черпим от трактата на Псевдо Кодинос. В неговата листа протосевастът заема четиринадесето място и стои непосредствено след великия логотет и преди пинкерна[100]. В другите съхранени до днес листи от XIV столетие интересуващата ни титла запазва, общо взето, сходно място в йерархията, като могат да се наблюдават само известни колебания между тринадесета и четиринадесета степен[101].

Псевдо Кодинос ни дава и ценни сведения относно одеждите на протосеваста, макар и да не прави пряко описание, а да препраща към тези на великия кондоставлос и на великия примикюр. Те се състоят от златно-зелен скиадион с копринена сърма. Кавадионът му е също копринен, както и скараниконът, в който се преплитат няколко цвята. На този скараникон има изображения на василевса – отред изправен, а отзад – седнал на трона. Жезъл протосевастът не притежава[102]. Дали българските носители на титлата са имали такива одежди, не е известно. Ако погледнем нещата като цяло, трудно може да се твърди в Търново да е бил напълно точно копиран сложният и скъп дворцов ритуал на Константинопол, част от който безспорно са одеждите.

Протосевасти има и в Сърбия, макар и данните за тях да не са много. За носител на титлата се споменава във времето след завземането на Прилеп от Стефан Душан[103]. Разбира се, най-известен сред сръбските протосевасти е Хрельо, който владее в Източна Македония. Безспорно той е в рамките на сръбската държава, грамотите му са потвърдени от сръбския крал[104], от когото сетне получава и кесарска титла. Произходът на протосевастското му достойнство не е така ясен. Затруднение предизвиква изказаното още от Ст. Новакович становище, че то било дадено от ромейския василевс[105]. Би трябвало да бъде оценявано само във връзка с тезата на същия автор, че протосевас-

[99] R a y b a u d, *Gouvernement*, pp. 180–181.

[100] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinios*, p. 137.

[101] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinios*, p. 300, 305, 307, 309, 320, 334, 344, 347.

[102] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, pp. 154–155.

[103] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 666; Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 256.

[104] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 399–401, 404.

[105] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 255.

тите са били нетипични за сръбската държава и вероятно всички носители на титлата са я получавали от Константинопол[106]. Целите, поставени пред настоящото изследване, изключват подробно обсъждане и решаване на сръбските проблеми. Тук ще се задоволя само да отбележа, че дори и да е била нетипична, титлата е съществувала и в Сърбия.

Основният въпрос, който трябва да разрешим, е дали протосевастът е само почетна дворцова титла, или се свързва с определени служебни функции. Псевдо Кодинос е категоричен – протосевастът няма никаква служба[107]. Дали е било така и в България? В родната историография съществува схващане, според което протосевастите са изпълнявали определени функции на държавна власт в провинцията. П. Петров твърди, че протосевастът е бил управител на крупна област, съставена от обединяването на няколко административни единици, начело на всяка от които стои севаст[108]. Това виждане е тясно свързано с тезата на споменатия автор за послужебния характер на българските севасти, на което ще се спрем по-сетне в изследването. Оттам се вади заключение и за безспорно сходното достойнство на протосеваста. Иначе това твърдение няма абсолютно никаква опора в изворите, които поради оскъдността си не оставят място за никакви обобщения.

Накрая трябва да се спрем и на един малко страничен въпрос. В ромейската политическа система се срещат наименованията „севаст“, „протосеваст“ и т. н. за обозначаване на хора, ръководители на етнически общности на територията на Империята, които обикновено са командвали и военни единици, съставени от тях[109]. Такъв е случаят с τὸν ἐπικράτουντα Μοσινόπολιν κῦρ Νικολάον τὸν Μίτον καὶ πρωτοσέβαστον τῶν Βουλγάρων[110]. Въпросният Мито не е носител на титлата „протосеваст“ в истинския смисъл на думата, а е именно водач на група българи. За такъв аспект на термина „протосеваст“ в средновековна България няма никакви данни, поради което той не е обект на нашите интереси.

В заключение бих искал да кажа, че не виждам никакво основание да се оспори идентичността на институцията на протосевастите в Империята и в България. Това е било ‘чиста титла’, която не е била свързана със задължения в администрацията. Известните ни български протосевасти са само Прибо и непознатият по светското си име бивш протосеваст, който е носел монашеското име Теодосий.

[106] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 257.

[107] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 175; Raybaud, *Gouvernement*, p. 184.

[108] Петров, „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’“, с. 63.

[109] Ahrweiler „Sébaste, chef des groupes ethniques“, pp. 34–38.

[110] *Actes d’Esphigménou*, app. E, v. 16–17; Božilov, „Les Bulgares dans la préséance“, p. 119; Božilov, „Les Bulgares dans l’Empire byzantin“, p. 163.

4. 1. 5. *Севаст.* В литературата няма единно мнение за характера на институцията в България и Сърбия, като се поставя въпросът дали става дума за служба, или за „чиста титла“[111]. Становището си по дискусията съм представил другаде, а тук ще представя термина и институцията. Самият термин σέβαστος е гръцки и означава „почитан“, „свещен“, „възвишен“, „величествен“ и т. н. До голяма степен той е гръцко съответствие на латинския „augustus“, което след Октавиан става титла на императора. До XI век σέβαστος се употребява именно като епитет за василевса[112]. Ана Комнина съобщава, че титлата на севаста, като нещо отделно от епитета за владетеля, е създадена от Алексий I Комнин[113], ала това едва ли може да се приеме, тъй като има и по-ранни сведения за нея, още повече че самият ѝ баща е бил удостоен като севаст преди да стане василевс. Ако вярваме на сведенията на Михаил Псел и на Йоан Зонара, титлата се появява за първи път при Константин IX Мономах (1042–1054), който я дава последователно на своите две метреси. По-сетне нейни носители са Константин Керулариос, Исаак Комнин и брат му Алексий получават титлата от Никифор III Вотаниат. В този смисъл може да се твърди, че създаването на това ново достойнство е най-съществено нововъведение в йерархичната система на Импе-

[111] Мутафчиев, „Боженишкия надпис“, с. 494–495; Ласкарис, *Ватопедската грамота,* с. 37; В. Гюзелев, „Надписа от крепостта“, *Боженишки Урвич,* София, 1979, с. 43; П. Петров, „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’ в средневековом болгарском государстве“, *Византийский временик,* XVII (1959) 52 сл.; М. Андреев, „Службите на провинциалното управление на средновековна България и на средновековна Сърбия според данните от царствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII–XIV в.“ *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет,* 2 (1967) 11, 16, 19, 26–27; Билярски, *Институциите* ..., 119 сл., 125 сл.

[112] L. Bréhier, „L’origine des titres impériaux à Byzance“, *Byz. Zeitschrift*, XV, S. 150; Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 209–210, 254; Мутафчиев, „Боженшкият надпис“, с. 493–494; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 316–347.

[113] Annae Comnenae *Alexias*, I, p. 148; Brehier, *Les institutions*, p. 139.

рията преди реформите на Алексий I Комнин[114]. Първоначално титлата стои твърде високо, но много бързо губи значението си и през XIV век вече е към края на листата.

Севасти има и в средновековна Сърбия[115]. Титлата е много често споменавана и в грамотите на сръбските владетели след средата на XIII век. Част от тези случаи визират именно имунитетните формули на грамотите, където севастите стоят редом с чиновници от провинциалната администрация[116]. Същевременно не може да се отрече, дето на други места, достойнството на севаста е представено по-скоро като титла или е направена изрична разлика между държавата (кралство ми) и държвания чиновник, от една страна, и някои местни господари (инимь господьствовъштимь по кралиевствѣ ми)[117]. Получава се една доста заплетена картина. По същество може да се каже, че проблемът е сходен с този в България, тъй като и данните са сходни. Бих искал само изрично да отбележа категоричното становище на Новакович, че сръбските севасти не се различават съществено от ромейския първообраз на титлата и че те не могат да бъдат причислявани към административния апарат[118].

Терминът „севаст“ се среща многократно и в българските извори от периода XIII–XIV век. Преди всичко трябва да се подчертае присъствието му в грамотите[119]: Ватопедската на цар Йоан II Асен, Виргинската на цар Константин Асен, Мрачката на цар Йоан Александър и Рилската на цар Йоан Шишман. Това положение създава вече една сравнително добра основа за работа, а има и няколко надписа – Станимашкия, Боженишкия, от църквата св. Никола в Мелник и др.

Трябва отсега да се отбележи, че различните извори имат съвсем нееднаква стойност. Естествено най-високо стоят грамотите, които са официални документи, издавани по определен

[114] S t i e r n o n, „Sébaste et gambros“, pp. 228–227; O i k o n o m i d è s, „Organsation administrative (1025–1118)“, pp. 126–127, V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 139_{30}.

[115] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 354–358.

[116] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 177, 310, 388, 401, 407, 415, 423, 424, 455, 471, 473, 609, 614, 620, 662, 673, 680, 720.

[117] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 394, 415, 613.

[118] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 257.

[119] И л ь и н с к і й, *Грамоты*, с. 15_{14}, 18_{98-99}, $25_{28,38}$, 27_{53}; Л а с к а р и с ъ, *Ватопедската грамота*, с. 5_{9}; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 52_{53}.

ред. Измежду другите текстове по-голямо внимание заслужават надписите от Станимака и от Боженишки Урвич, съдържащи значително по-пълна информация. Много от другите податки свидетелствуват единствено за съществуването на титлата в България и притежаването ѝ от съответното лице.

Пред нас стои преди всичко въпросът за характера на достойнството на севастите в български условия. Дали се следва ромейският първообраз, или са настъпили съществени промени, които да доведат до това, че ромейската титла да се превърне в България в някаква държавна служба – т. е. притежаването ѝ да се свързва с упражняване на определени държавни функции. Такъв проблем пред чуждата историография не стои, а у нас той е създаден с една статия, отпечатана преди половин столетие[120]. Тук не ще разисквам наново тази теза, която по моему е несъстоятелна, и критиката и разискването на която съм отделил внимание другаде[121]. За интересуващите се ще препратя към това мое изследване, а тук ще го резюмирам накратко. Бих искал предварително да заявя, че смятам, че такова същностно отклонение от ромейския първообраз на титлата трябва да се докаже убедително, то не може само да бъде предположено.

Очевидно е, че текстовете на някои грамоти поставят българската медиевистика пред един сериозен проблем. Внимание му отрежда П. Мутафчиев в своя студия, посветена на Боженишкия надпис, където той категорично заема становището, че в средновековна България, както и в Империята, севастът е носител на „чиста“ дворцова титла, несвързана с никакви служебни задължения[122]. С него се солидаризира и М. Ласкарис, а по-късно и В. Гюзелев.

Засега положението на Империята не се поставя под съмнение – севастите не са длъжности лица и титлата им не се свързва с никаква държавна служба[123]. Съвсем друг проблем представляват споменаванията на севаст като шеф на етническа група на територията на Империята, в която той разполага с определена власт[124], но такава институция не съществува в България и тя не

[120] П е т р о в, „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’“, с. 52–64.

[121] Билярски, *Институциите,* с. 127–131.

[122] М у т а ф ч и е в, „Боженишкият надпис“, с. 494–495, Л а с к а р и с ъ, *Ватопедската грамота*, с. 37.

[123] R a y b a u d, *Gouvernement*, p. 181.

[124] A h r w e i l e r, „Sebaste, chef des groupes ethniques“, pp. 34–38.

влиза в обсега на настоящото изследване. Всъщност основният аргумент срещу тезата за П. Петров може да бъде намерен в Боженишкия надпис: аꙁь севастъ wгнѣнь бихъ при цари шишманѣ кефалиа и много ꙁло патихъ вь то врѣмь тѣрци воюахъ аꙁь са дрьжа(хъ ꙁ)а вѣрѣ шишмана царѣ [125]. Текстът е недвусмислен: севаст Огнян е бил при цар Шишман кефалия. „Севаст“ в този случай е титлата на лицето, докато „кефалия“ е службата, която изпълнява.

Боженишкият надпис несъмнено навежда на мисълта за титуларния характер на севастското достойнство. Това положение обаче изглежда в противоречие с данните на някои от грамотите, където севастите са посочени заедно с различни провинциални чиновници. Това противоречие може да бъде избегнато. Както по-горе бе отбелязано, в Мрачката и в Рилската грамоти изброените лица са назовани не само „работники царства ми“, но и „боляри“. Не ни ли дава това право да отнесем севастите към болярите, а останалите изброени към чиновниците? Така ще се върнем отново към казаното още от П. Мутафчиев, че грамотите наистина свидетелстват за определена власт на севастите, ала те не упражняват тази власт като чиновници, а като динати – провинциални земевладелци и дребни местни господари[126]. Така севастите от грамотите биха се разкрили като един клас сред титулуваните лица. Остава обаче въпросът дали имаме право на такъв подход към извора, още повече че във Ватопедската и във Виргинската грамоти терминът „боляри“ не стои в текста редом с „работники царства ми“. По моему отговорът би трябвало да е положителен. Именно затова тук се опитвам да защитя становището, че севасткото достойнство в средновековна България (както и в Сърбия, където положението е идентично) запазва основните си характеристики такива, каквито са и в Империята. Нарая бих рекъл, че именно принципната идентичност на институционните системи на православните страни на Балканите и техният произход и зависимост от тази на Империята е и основният аргумент за характера на „чиста титла“ на достойнството на севаста в България.

Известните ни по име български севасти са: севаст Цузмен, севаст Владимир и неговият брат, севаст Прибо, севаст Алексий, севаст Берислав, севаст Хинат, севаст Огнян.

[125] М у т а ф ч и е в, „Боженишкият надпис“, с. 493.
[126] М у т а ф ч и е в, „Боженишкият надпис“, с. 494–495.

4. 2. *Служители от централната администрация. Дворцови служби.*

За съжаление, не разполагаме с текстове, които съдържат подробна информация за двора на българските царе. Представата си за него ще трябва да формираме на базата на откъслечни споменавания. За съществуващите в него институции знаем главно от техните имена, което още веднъж показва значимостта на лексикалните изследвания. Като цяло за организацията на двора обаче можем да съдим само по съпоставки или по странични сведения. В това отношение си заслужава да обърнем внимание на множеството посочвания в преводните литургични произведения на патриарх Евтимий: о благовѣрнѣмь и христолюбивем цари нашем, имарек, о въсеи полатѣ и вѡех его, господоу помолим са, или сходния, но по-ясно текст: помани, господи, всакое начальство и власть и иже во полатѣ братїю нашѵ и все воинство[127]. Без съмнение тук се имат предвид именно придворните – сановниците от личното обслужване на владетеля и неговите приближени. Интересно сведение за царския двор се съдържа и във фалшивия своден зографски хрисовул: ѿ самого чрьтога цр҃ева[128]. Макар и да визира пряко времето на Леон VI Мъдри, то не може да бъде пренебрегвано като присъствие в съзнанието на писача, още повече че е употребена една чисто (пра)българска дума – „чертог“. Смятам, че именно податки за двора се съдържат в множеството разкази за пренасяне на мощи, особено когато те биват посрещани от знатните в столицата. В тези случаи обикновено се употребява терминът „боляри“, като вероятно, поне отчасти, се визира дворът. Всъщност веднага трябва да кажем, че бедните извори не ни позволяват да направим разлика между двор и столична знат, каквато разлика вероятно е съществувала. Все пак по този начин получаваме известна представа за двор и дворцова култура.

Едно от най-интересните сведения по интересуващия ни въпрос получаваме от историята на Георги Акрополит, повторено сетне и от Теодор Скутариот: „Провъзгласен за василевс, Теодор постъпил по царски – назначил деспоти, велики севастократори и доместици, протовестиарии и целия останал царски чин. Но понеже бил невежа в царските обичаи, той внесъл в основата нещо българско, по-скоро варварско. Той не познавал нито чина, нито устройството, нито древните обичаи, кои-

[127] K a ł u ż n i a c k i, *Werke*…, S. 289–290, 295, 309, 326, 358, 370, 383–384, 392.
[128] Й. И в а н о в ъ, *БСМ*, с. 541.

то съществували в дворовете“[129]. По същество това е единственото сведение, което съдържа някаква, макар и косвена, информация за обичаите и устройството на българския царски двор. Говорейки за палата на Теодор Дука Ангел Комнин, авторът всъщност посочва някои характеристики на търновския царски двор или поне отразява виждането на ромеите за него. Кое в случая е най-характерното? На първо място трябва да се посочи, че дворът е изграден по образец на константинополската традиция или поне е направен опит в това отношение. В този смисъл особено важно е указанието, че това става след и във връзка с въздигането на владетеля (Теодор Комнин) в цар. По царски направената му постъпка е именно даването на най-висшите дворцови достойнства според константинополската традиция – деспоти, севастократори, доместици – за които е известно, че могат да бъдат давани само от владетел с царска титла. Когато авторите говорят за незнание и неспазване точно на традициите, те имат предвид именно тези традиции, които солунският владетел се опитва да спазва – константинополските. Няма съмнение, че в Епир се създава център, който се опитва да възстанови Империята и да отвоюва столицата на Босфора. В този смисъл едва ли бихме могли да се усъмним, че дворът около новокоронования василевс се стреми във всичко да се представя за легитимен продължител на старите ромейски традиции. Но, видите ли, в него имало нещо „българско“, по-скоро „варварско“! Можем ли да приемем, че в този случай „българско“ е противопоставено на „ромейско“ и в какъв смисъл? Отговорът не бива да бъде еднозначен. Да, „българско“ е противопоставено на „ромейско“, тъй като то е и „варварско“, ала то не е противопоставено като нещо коренно различно, а в смисъл на профанизация и изопачаване от непознаване. В този смисъл не би трябвало да смятаме, че става дума за смесване на константинополски и български традидии при организирането на двора в Солун. Напротив, това е сведение за следване именно на константинополските традиции, но не както трябва, тъй като те явно не са достатъчно добре познати на неуките българи или на „невежата“ Теодор. Смятам това сведение за изключително ценно, тъй като указва недвусмислено, макар и косвено, за опита на Търново да следва традициите на двора на василевсите.

[129] Acropolita *Opera*, I, pp. 33–34 (ГИБИ, VIII /=ИБИ, XV/, с. 158); Scutariota *Historia*, *Biblioteca graeca medii aevi*, vol. VII, Paris 1894, pp. 468–469 (ГИБИ, VIII /=ИБИ, XV/1, с. 267).

След казаното по-горе се вижда, че имаме пълното основание да твърдим, че във възобновената българска държава около царя бива формиран двор, който в много отношения се стреми да напомня този от палатите край Босфора. Така коментираните по-сетне в изложението институции могат да си дойдат на мястото и ще могат да бъдат разглеждани в тази придворна среда, за която са създадени. Тук обаче би трябвало да се подчертае, че ние не твърдим, че българският двор във всичко е наподобявал константинополския. Напротив, разлики е имало и те са очевидни, а и в посочения вече извор бяха изтъкнати. България едва ли е могла да поддържа такъв голям персонал и да следва толкова скъп и сложен ритуал, какъвто е имало в двора на василевсите. Профанизиция при възприемането на ромейските образци е неминуема и тя не е нужно да бъде доказвана.

Накрая, за да обобщим достигнатите резултати, би трябвало да се каже, че все пак в българската столица се изгражда двор, който по своя тип и постройка се стреми да наподобява константинополския. Той представлява неделима част от културното влияние на Империята, осъществявано посредством силното духовно въздействие на Православната църква, на преводната книжнина, на начина на живот. Дворцовата култура идва в България и с ромейските принцеси, пристигащи в столицата със своя свита още от времето на цар Петър насетне. Решаващо обаче навряно си остава съзнателното насаждане на ромейските традиции от страна на българските владетели след цар Симеон I. Те се стремят да повторят константинополския двор, за да могат да „повторят“ и Православната империя. Така или иначе разглеждането на този създал се първоначално в Преслав, а след това и в Търново двор дава добра основа за изучаване на отделните институции при него, които би трябвало да ситуираме в собствената им среда.

4. 2. 1. Започвам изложението за отделните институции на двора с най-висшите санове. Такъв е и този на *куропалата*, кой-

[130] Iv. Biliarsky, „Le rite de couronnement...“, 134–135; Билярски, *Институциите на средновековна България,* pp. 148–156. За куропалатите в Империята вж.: Oikonomidès, *Les listes* ..., 97, 293; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* 137_{11}, $175_{20\text{-}22}$.

то навярно е носил преведено наименование: „*хранител (пазител) на палата*“. При все това трябва да се отбележи, че поради характера и оскъдицата от извори самото съществуване на институцията, както и наименованието ѝ може да бъде поставено под съмнение[130]. Тя ни е известна единствено от текста на църковното чинопоследование за поставянето на висшите титли, сред които е и интересуващата ни дворцова институция: „Мл҃тва на поставленіе кесаря се же и на поставленіе хранителѣ полатѣ, иже глѣ҃т куропалатись“ [131]. Той представлява превод на гръцката молитва по същия случай, която е онасловена: „Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει Καίσαρος, Νωβελισσίμου, Κουροπαλάτου“ [132]. Както виждаме, санът на нобелисима напълно отсъствува от славянското заглавие и не се появява в никой от известните преписи. Този факт би могъл да означава, че преводачът се е стремял да адаптира предназначението на църковното чинопоследование към реалностите на българската действителност. В същия смисъл би могъл да се тълкува и фактът, че куропалатът е представен по особен начин: първоначално е даден славянски превод на наименованието на институцията хранитель полатѣ, поставен в родителен падеж, а сетне и гръцкият термин (самият той зает от латински) в именителен падеж, заедно с гръцкото падежно окончание: куропалатись. Такъв подход е странен и не отговаря на установилата се практика за заемане на гръцки думи. Това ме кара да мисля, че в България ще да е функционирал преведеният термин, доколкото другият остава извънредно нехарактерен.

Службата на куропалата има, без съмнение, ромейски произход. Корените ѝ би трябвало да търсим в късната Античност, в институционната система на Римската империя от времето на Домината. Думата κουροπαλάτης произлиза от латински и се състои от съставките, идещи от *cura*, *curare* и *palatium*. Това ще рече, че по чисто езиков път можем да заключим, че става дума за някаква грижа за двореца. Що се отнася до по-ранния период – там проблемът е в търсенето на разграничение или идентичност със засвидетелствуваната още в *Notitia Dignitatum* институция *cura palatii*. Безспорно е, че термините са с еднакъв произход, което не означава, че те произлизат една от друга. Напротив, изследванията показват тъкмо обратното[133]. Действително разликите са твърде съществени: *cura palatii* е служител, който се грижи за поддържането на сградите, за строежа на нови и за тяхното разкрасяване. Той има ранг само на *spectabilis*, докато куропалатът е един от най-висшите функционери в Империята, шеф на дворцовата гвардия и често втори човек след владетеля и негов роднина[134]. Самият факт, че това достойнство е било притежание на Юстин II, а подир него и на други бъдещи императори, свидетелствува не само за неговото много високо място в йерархията, но и за известна връзка със заемането на властта.

Особен интерес предизвиква самото развитие на институцията. Без да вземаме предвид службата на *curae palatiorum*, трябва да се отбележи, че първоначално куропалатът е висш дворцов функционер, който е имал определени задължения в централната администрация. От изворите може да се достигне до заключението, че той е бил комендант на дворцовата гвардия и нещо като майордом. Службата се е заемала само от едноединствено лице, роднина на владетеля. С течение на времето куропалатът постепенно губи реално изпълняваните от него функции и се превръща в носител на почетна титла[135]. В трактата на Филотей той вече е поставен между достойнствата, давани посредством инсигнии[136]. Псевдо Кодинос също е категоричен, че коуропалатът е имал някога някаква служба в двореца (сега забравена), ала вече няма никакви функции[137]. От всичко това става ясно, че тенденцията към превръщане в титла, оформила се окончателно към VIII век, е трайна и се запазва до края на съществуването на Империята.

Твърде съществено развитие претърпява санът на куропалата и по отношение на своето място в йерархичната листа на Константинопол. В ранния период носителят му е изключител-

[131] М. Попруженко, *Синодикъ царя Бориса,* Одесса, 1898, p. 80; Biliarsky, „Le rite de couronnement ...“, p. 106 (бел. 215).

[132] J. Goar, Ἐυχολόγιον *sive rituale Graecorum...* (Venetiis MDCCXXX) 730; M. Arranz, S. J. „Couronnement royanl et autres promotions de cour. Les sacrements de l’institution de l’ancien Euchologe constantinopolitain“, *Orientalia Christiana Periodica,* 56 (1990), p. 103 сл.

[133] J. B u r y, *The Imperial Administrative System*, pp. 33–34; M a r t r o y e, „L’origine du curopalate“, p. 79 suiv.

[134] M a r t r o y e, „L’origine du curopalate“, pp. 80–81; G u i l l a n d, „Curapalate“, pp. 187–189, относно отредените лица, заемали службата до XI век вж. там, pp. 197–205.

[135] G u i l l a n d, „Curopalate“, pp. 187–190.

[136] O i k o n o m i d è s, *Les listes de preséance*, p. 97.

[137] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. $175_{20\text{-}22}$.

но високопоставен по ранг, роднина с владетеля, който има отношение към наследяването на престола. Упадъкът на достойнството започва още към IX век, когато то бива давано и на някои чужди, главно иверийски принцове. У Филотей куропалатът е на челните места в йерархията, но у Псевдо Кодинос е вече седемнадесети, а през XV столетие този сан изглежда не е даван или поне липсват данни за конкретни лица, които са го притежавали.

В Константинопол куропалатите са притежавали съответните за ранга си инсигнии. За по-ранния период черпим сведения от трактата на Филотей, където са посочени червен хитон, обшит със злато, хламида и пояс, давани лично от василевса[138]. Освен това сановниците са имали право да се движат в зелена карета. Най-богати сведения относно епохата на Палеолозите се съдържат в трактата на Псевдо Кодинос, който отразява положението към средата на XIV столетие. Говорейки за инсигниите на куропалата, авторът препраща към тези на пинкерна. Така, след съответните съпоставки, се достига до следната картина: златно-червен сърмен скиадион и копринен каввадион, като тези на великия дукс; скараниконът му е копринен с кайсиев цвят, бродиран със злато; на този скараникон има образи на василевса от цветно стъкло – отпред прав, а отзад седнал; жезъл (диканикион) не притежава[139].

Използуваният за куропалатите епитет е μεγαλεπιφανέστατος, който замества след IV век запазения за царското семейство термин ἐπιφανέστατος, западнал в края на IX век[140]. Бившият куропалат се назовава ἀποκουροπαλάτης а жената на сановника – κουροπαλατήσσα. Канцеларията му е κουροπαλατήκιον.

Титлата на куропалата е една от тези, чието съществуване в средновековна България е твърде проблематично. Както вече казах, тя е спомената на едно-единствено място в изворите – в заглавието на молитвата за поставяне на най-висшите сановници, която е намерила място в Синодика: мл҃тва на поставленїе кѣсара. се же и на поставленїе хранителѣ полатѣ. иже гл҃ета кѵ҃рополатись. По мое мнение това чинопоследование има стойността на исторически извор. Неговото присъствие в ритуалната практика по време на Второто царство ни предоставя извънредно ценни сведения за титуларната система. Приемам, че куропалатите са съществували в средновековна България, но наименованието им може да не е било заетата гръцка дума, а присъствуващият в заглавието на молитвата превод. Т. е. българската титла може би изобщо не се е наричала „куропалат“, а е носела славянското наименование хранитель полатѣ, като другата форма присъствува само за пояснение.

За нашето дирене интерес би представлявала и съпоставката с другите балкански страни. Още навремето Стоян Новакович предлага виждането, че придворните управители, които в средновековна Сърбия са регистрирани с различни наименования, както и влашките, и молдовските *дворници* са идентични с ромейския куропалат[141]. Дали можем да смятаме тази теза за актуална и днес? В една босненска грамота от 1454 г. се говори за ... нашега дворскога кнеѕа радичь копиевика...[142]. Тя завършва традицията на споменаване на интересуващото ни достойнство, започнала още в края на XIV столетие. Без съмнение става дума за висш сановник, един от приближените на владетеля, който по всяка вероятност се е грижел за дворцовия живот и управа. В самата сръбска държава вниманието привлича и терминът двородрьжица[143]. Това наименование се среща неколкократно в изворите, но за съжаление ми се струва, че връзката с ромейския куропалат е твърде далечна и хипотетична. Бихме могли да я съзрем донякъде само в наименованието.

Данните за *дворниците* във Влашко и Молдова са значително по-богати. Употребяваното наименование за тях в Мунтения е дворникъ, а през XVII век понякога и великїи дворнъıи сѣдїа, а в латинските документи: *iudex et palatinus curie nostre, palatinus, dvornic... sive iudice, provisor curie, iudex curie, iudex generalis*[144]. В Молдова се среща като дворникь и рядко ворникь, а в латиноезичните грамоти *marscalcus, magnus provisor, supremus provisor, provisor curie, supremus iudex curie*[145]. Институцията се появява и в двете княжества още в края на XIV столетие – във Влашко за

[138] Oikonomides, *Les listes de preñeance*, p. 97.
[139] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 156 (v. et pp. 153–155).
[140] Guilland „Curopalate“, pp. 196–196.
[141] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 264–265.
[142] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 252.
[143] Новаковић, *Законски споменици*, с. 520, 751; Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 265–266.
[144] Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 186.
[145] Grigoraş, *Instituıoii feudale din Moldova*, p. 255; Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 193.

първи път я срещаме на 4 септември 1389 г., а в Молдова в полски текст от 1387 г. и във вътрешен текст 18 ноември 1398 г.

Самите компетенции на службата на румънските дворници са добре известни и не поставят никакви проблеми[146]. Без съмнение самото наименование на службата произлиза от славянската дума „двор“ и се свързва с нуждата да се администрира животът в палата, неговите приходи и домените на господаря воевода. На първо място в задълженията на дворника обаче стоят правораздавателните му компетенции. Този сановник се оформя като главен съдия в държавния център, който има юрисдикция и върху граждански (даже за големи наследствени дела при аристокрацията), и върху финансови, и върху наказателни дела. През XIV и началото на XV век тя е била ограничена от множество привилегии, с които са се ползували различните светски господари и манастири, но през втората половина на същото столетие дворникът вече може да поема дела от цялата територия на съответното княжество. Правораздавателните компетенции на дворника намират много ясен израз в наименованието на службата му в латиноезичните документи. В Молдова този сановник има и военни функции, особено в началния период. Службата се дублира и в двете княжества, но трябва да се отбележи, че дето това е тенденция, произлязла от Молдова. Там великите дворници на Горната и на Долната земя резидират в своите райони и в много отношения действуват като истински губернатори, ала това е най-рано от началото на XVI век.

Казаното по-горе не дава основание да правим преки паралели между ромейската институция и тази във Влашко и Молдова или в Сърбия. Това е отразено и в съвременната румънска историография, където сходства се търсят по-скоро в Средна Европа. В този смисъл румънските дворници, макар и със славянско наименование на службата, изглежда са били по-близки с маджарския *палатин*, нежели с константинополския *куропалат*.

Какво можем с относителна сигурност да твърдим за българската институция? Домашните сведения (или по-точно сведение) не дават възможност за никакви обобщения, ала бихме могли да посочим някои неща. Преди всичко би трябвало да се спрем на

[146] G. Duzinchevici, „Vornicia moldovanească până la 1504“, *Cercetari istorice*, an. V–VII (1929–1931), pp. 216–252; Th. Balan, „Vornicia în Moldova“, *Codrul Cosminului*, an. VII (1931–1932), pp. 6–204; Stoicescu, *Sfatul domnesc*, pp. 185–204; Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 255–263; *Instituţii feudale* …, pp. 511–512.

самото наименование. Проблемът е в това, че то ни е известно единствено от текста на Синодика, от заглавието на молитвата, където наименованията са две. Предварително искам да кажа, че за мен по-приемливо изглежда хранитель полатъ („пазител на палата“). То е включено интегрално в заглавието на чинопоследованието, докато другото („куропалатись“) стои само като пояснение, и то в своята чисто гръцка номинативна форма, както вече стана дума. Същевременно трябва да се отчетат две неща. Първото е, че този сановник е бил включен в превода на ромейската молитва, която визира кесаря, новелисима и куропалата, а второто – че самият български преводач и писачът на текста са сметнали за нужно изрично да изяснят положението на българския сановник с ромейския куропалат. Този факт, без съмнение, говори, че съпоставянето между двете институции е било на лице.

И така, търсенето на първообраза на българския „пазител на палата“ в константинополския куропалат се налага от самия извор. Трябва освен това да се подчертае, че и самото наименование хранитель полатъ представлява калка от латинския термин през гръцката заемка κουροπαλάτης. При правенето на паралели обаче бих искал да напомня нещо, казано по-горе, а именно, че ромейският куропалат още съвсем рано загубва реалните си функции и се превръща в „чиста“ титла. У Филотей той е включен между достойнствата, давани посредством инсигнии. В такъв случай се поставя въпросът дали и българският сан има чисто титуларна стойност. Ако приемем тезата за директно заимстване на Константинопол, то би трябвало да заключим, че и „пазителя на палатата“ е бил носител на титла, несвързана с никакви задължения на двора. Не би трябвало обаче да се забравя, че това би бил единственият случай на една т. нар. „чиста“ титла от ромейската йерархична система, която присъствува в България не с оригиналното си гръцко (трансилитерирано на кирилица) наименование, а с калка – т. е. буквален превод на термина. Във всички други случаи – деспот, севастократор, протосеваст, севаст и т. н. – оригиналното звучение на наименованието се запазва. Напротив, калкират се обикновено тези термини, които бележат различни служби. За отбелязване на съответното качество на лицето – т. е. именно титлата – не е необходимо разбиране на словесното съдържание на термина. Неразбираемата гръцка дума придава даже по-голяма дистанцираност, което е характерно за отношение към титуловани лица. В такъв случай

защо е преведено, при това в крайна сметка от латински, наименованието на куропалата? Това би могло да бъде обяснено с факта, че става дума за някаква дворцова институция, чийто носител действително е имал определени служебни задължения. Тъкмо те биха могли да наложат наименованието на длъжността да бъде славянско, за да може да отразява и да прави разбираемо нейното съдържание.

И така, единственият по-сигурен извор на сведения си остава самият текст. Относно характера на институцията можем да съдим най-вече по наименованието ѝ: хранитель полатъ. Без съмнение това указва на някакви грижи за двореца, неговата охрана и, вероятно, цялостното му ръководство. Вече имах възможност да изтъкна, че става дума за действително изпълнявани задължения. С това обаче не бих искал да поставя под съмнение титуларния характер на институцията. Напротив, тя безспорно е присъствувала в йерархията, което се потвърждава и от самия факт на молитвата, която предвижда особено чинопоследование за въздигането на сановника. Бих искал специално да подчертая, че става дума за едно от най-висшите достойнства в Царството. До този извод се достига не само от характера на задълженията като надзорник на двореца или от съпоставката с положението на ромейския куропалат, но и от историята на самата молитва, която се отнася до трите най-висши достойнства в Империята.

4. 2. 2. Длъжността и титлата на *протовестиария*[147] в България ни е известна само от един гръцки текст – историята на бившия василевс Йоан Кантакузин[148]. При все това си позволявам да възстановя славянското ѝ наименование като транслитерирано с отпадане на гръцкото окончание за именителен падеж, поради факта, че я откриваме в други славянски текстове, макар и не от български произход, от Сърбия, Влашко и Молдова[149]. Допълнително основание за това ми дава и терминът „вестиарий“, който е представен в словника.

[147] Guilland, *Recherches ...,* I, 216–236; Bréhier, *Les institutions...,* 130–131; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* 134$_{2}$, 167$_{7\text{-}11}$; Oikonomidès, *Les listes ...*, 305; Билярски, *Институциите,* с. 156 сл.

[148] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris *Historiarum libri IV,* ed. L. Schopen (Bonnae 1828) t. I, l. II.26, p. 458$_{19}$.

[149] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњего века,* Београд, 1912, с. 97, 174–175, 198, 200, 213, 236, 601; *Documenta Romaniae historica,* ser. B, vol. I, 43 No 17 (протовистиаръ); ser. A, vol. I, 14 No 10 (вистиаръ).

Протовестиарият в Империята е наследник на *comes sacrae vestis* от V век. Той е шеф на частния вестиарий на василевса. Съществено е да се направи разлика с публичния вестиарий, който има съвсем друг характер и се ръководи от един χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου. Тази служба дължи своята значимост до голяма степен на сложния дворцов церемониал, изискващ множество костюми. Трябва да се отбележи, че във вестиария са се съхранявали не само дрехите на владетеля, но и различни скъпоценности, което придава на службата характер на съкровищница[150]. Първоначално длъжността на протовестиария е запазена изключително за евнуси, но с течение на времето спецификата ѝ значително се променя. Постепенно тя придобива титуларен характер. И през XIV век, според трактата на Псевдо Кодинос, протовестиарият запазва някои функции в двореца, но те са изключително парадни[151]. В по-късния период титлата все по-често започва да се раздава на роднини на василевса и на лица, натоварени с военно командуване, а това само по себе си изключва дейното участие в дворцовите церемонии. По същото време протовестиарият е сред най-висшите сановници на Империята – заема едно от първите места в листата. Знае се, че е имал правото на епитета-назоваване μεγαλοδοξότατος[152].

Интерес предизвиква службата на сръбските протовестиарии[153], тъй като институционната система на тази страна стои най-близо до българската. За първи път този сановник е споменат в едно писмо на Владислав Милутинович от 1323 г., където става дума за *protobistial Jurech*. Протовестиариите присъствуват неднократно в документите на сръбските и на босненските владетели, както и в тези на някои господари по днешните албански земи. Съхранените данни не поставят никакви особени проблеми при изучаването на институцията, която изглежда не се е отклонявала значително от ромейския си първообраз. В средновековна Сърбия интересуващият ни придворен сановник, покрай

[150] Bury, *The Imperial Administrative System*, p. 125; Bréhier, *Les institutions*, p. 130; Guilland. „Protovestiaire“, p. 202; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, p. 305.

[151] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 167, 198–216; Bréhier, *Les institutions*, p. 151; Guilland. „Protovestisire“, pp. 202–204.

[152] Guilland. Protovestiaire, p. 205.

[153] Новаковић, *Законски споменици*, с. 97, 174–175, 198, 200, 213, 236, 601; Новаковић „Византијски чинови и титуле“, с. 261–263.

титуларната си характеристика, запазва и много от първоначалните функции по съхраняване на владетелската съкровищница.

Имаме данни и за одеждите на сръбските протовестиарии. Дължим ги на портрета на неизвестен протовестиарий (Константин?) от втората половина на XIV век в Добрун[154]. Той е относително добре запазен, ала само до коленете. Велможата е облечен в остро изрязана около врата дреха, която се закопчава отпред с низ от бисери. Ръкавите са тесни и имат наръкавници също с ред бисери (може би отново закопчалки) на китките. Има и пояс, съставен от различни метални плочки и голяма катарама. Интерес представлява съпоставката с ромейските протовестиарии. Трактатът на Псевдо Кодинос съобщава, че протовестиарият има зелен жезъл, украсен със злато, зелени чорапи, както и зелен тампарион с ширити[155]. При това положение е трудно да се прави каквото и да било сравнение с данни за цвета, който явно има знаков характер. Отликите са очевидни, но не бихме могли да претендираме, че на портрета протовестиарият е изобразен с дворцовата си униформа – това е очаквано, но не задължително. Във всеки случай едно такова отклонение не би могло да обосновава съществени различия в самия характер на интересуващия ни сан. От друга страна, посочените данни не дават никакви възможности да правим каквито и да било изводи относно униформата на българските протовестиарии. Вярно е, че България по-стриктно спазва ромейските образци, ала профанизиране е налице и тук. Така всякакви предложения биха имали съвършено произволен характер.

Интересни данни получаваме за сходната служба във Влашко и Молдова. В изворите този сановник се появява още от XIV столетие. За първи път го срещаме в Угровлахийската земя – протовистиаръ попшоръ е упоменат като член на Съвета в една грамота на Мирча Стари от 8 януари 1392 г. Трябва да се отбележи, че терминът протовистиаръ е сравнително рядко срещан, и то главно през XIV–XV век. По-често се употребява вистиаръ или вистиарникъ, а в XVII в. (6 март 1628, 13 януари и 5 август 1634, 3 август 1639 и др.) – също и великїи съкровишникъ. В латинските текстове от Влашко употребяваните термини са: *thesaurarius, supremus thesaurarius, Camerae praefectus*. В Молдова този служител се нарича вистиарникъ или вистиарь, като за първи път се появява в

[154] К о в а ч е в и ћ, *Средновековна ношња балканских словена*, с. 58–59.

[155] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 153.

Съвета по времето на Александру Добрия. В латиноезичните документи от Молдова употребяваните наименования са: *wysthernik, thezawrarius, thesaurarius magnus, supremus thesaurarius*, а на немски *Schatzmeister*. Тезата за ромейския произход на гореспоменатите институции на двете румънски княжества не би могла сериозно да бъде поставена под съмнение. Смятам за безспорно и приемането ѝ посредством посредничеството на славянските страни на Балканите – България и Сърбия. Именно затова възниква и писанието за сходството с българската институция и доколко можем да правим изводи посредством сравнение. За щастие интересуващият ни сановник е добре изяснен от румънската историография, което дава добра основа за сетнешни проучвания[156].

При разглеждане на задълженията на румънските вистиерници на първо място би трябвало да се изтъкне, че те запазват първоначалния характер на ромейската служба като завеждащи и пазители на владетелския гардероб-съкровищница. Това се потвърждава и от задължението на угровлахийския вистиерник да доставя скъпи платове и кожи за двора на господаря воевода. В княжествата на север от Дунава господарската съкровищница е и държавната хазна, където се съхраняват приходите от данъци и др. Този факт до голяма степен определя и службата на вистиерника, който във Влашко и Молдова е началник на фискалното ведомство[157]. Той се грижи не само за съкровищата, ала и за прибирането на доходите, разрешава необходимите разходи и периодично дава отчет за дейността си пред господаря воевода или пред натоварен от него болярин. В Молдова вистиерникът е бил длъжен да се отчита всеки три месеца пред Съвета. При своята дейност този сановник има в подчинение цял чиновнически апарат. След служителите в него на първо място трябва да посочим втория и третия вистиерници, които се появяват в изворите към XVI–XVII в. и са имали задача да подпомагат своя шеф и да водят регистрите за инкасиране и разходи. Логотетът на вистиерията е нещо като секретар на хазната, а

[156] G r i g o r a ş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 270–273; S t o i c e s c u, *Sfatul domnesc*, pp. 217–227; V . Georgescu, P. Strihan, *Judecata domneasca*, pp. 134–135; *Instituţii feudale …*, pp. 502–504.

[157] G r i g o r a ş, *Instituţii feudale din Moldova*, p. 271–273; S t o i c e s c u, *Sfatul domnesc*, pp. 219–220, 224; V . Georgescu, P. Strihan, *Judecata domneasca*, pp. 134–135; *Instituţii feudale …*, pp. 502–503.

дияците, камарашите и писарите на вистиерията са имали преди всичко изпълнителни функции[158].

Следи от разглеждания тук сан са се запазили и в султанския двор. Сред личните служители на падишаха, изброени в Кануннамето на султан Мехмед II, впечатление прави хазинедарбашията, който е трети по ранг и стои веднага след „капуагасъ и одабашията“[159]. Приликата на този сановник с ромейския протовестиарий се затвърждава и от факта, че той, както изглежда, не е най-действената фигура при управлението на финансите. Хазната в османската държава е създадена през втората половина на XIV век, като държавната хазна (*Hazine-i Âmire*) е различна от султанската съкровищница (*Hazine-i Hassa*). В нея с приходите и разходите се разпорежда вече великият дефтердарин (*baş defterdar*) и дефтердарите, които същевременно имат и своето място при подреждането на достойнствата. В този комплекс би трябвало да се разглеждат и позициите на хазинедарбашията, чието твърде почетно място сред личните обслужващи на падишаха, отново ще подчертая, твърде много напомня ромейския протовестиарий[160].

Както вече имахме възможност да установим, данните за протовестиарии в средновековна България са твърде бедни – всъщност само едно споменаване – което именно дава основание на френския учен Р. Гийан да твърди, че посоченият от Йоан Кантакузин Раксин е български принц, получил титла от константинополския василевс[161]. По същество това твърдение отрича тезата за съществуването на протовестиарии в средновековна България или, най-малкото, отрича единственото сведение за тях. Аз не бих се осмелил да подкрепя едно такова становище. Въпросният болярин е тясно свързан с двора в Търново и участвува активно в преврата срещу младия цар Йоан Стефан. Всичко това прави твърде малко вероятно твърдението, че той е бил ромейски велможа.

[158] S t o i c e s c u, Sfatul domnesc, pp. 221–222, 226–227; G r i g o r a ş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 271–272, *Instituţii feudale …*, p. 503.

[159] *Турски извори за историята на правото*, I, с. 12.

[160] L y b y e r, *The Government of the Ottoman Empire*, p. 167 sq., 247; S h a w, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, pp. 119–120; *Турски извори за историята на правото*, I, с. 12–13; вж. и Б. Н е д к о в, *Османотурска дипломатика и палеография*, т. I, с. 49 ff., 59.

[161] G u i l l a n d „Protovestiaire“, p. 205.

Протовестиарии в средновековна България е имало, но е трудно да кажем нещо повече от тази констатация. Преди всичко посоченият извор не дава възможност да решим въпроса дали това е служба, или почетна титла. През интересуващия ни период в Империята санът има чисто титуларен характер. От друга страна, в Сърбия, и особено във Влашко и Молдова, като че ли преобладават служебните характеристики като шеф на централната финансова администрация. При липсата на каквито и да било по-конкретни данни относно България предпочитането на което и да било от двете предложения би имало до голяма степен произволен и съмнителен характер. И все пак тук ще си позволя да изкажа становището, че протовестиарият и в Търново вероятно е имал някакви служебни характеристики, свързани с царското съкровище и с управлението на финансите.

За да бъдем пълни в аргументацията си, ще изложим и едно възражение, направено от покойния П. Коледаров. Става дума за това, че и двата термина – протовестиарий и вестиарий – са застъпени в извори на гръцки език, което поставя питане не за съществуването на службите, но за точното им наименование в България. Тук би трябвало да се отбележи, че още в Супрасълския сборник се среща наименованието ризьница[162], а във Виргинската грамота – демосионъ[163]. Второто наименование иде от гръцки и бележи същата реалия, но като че ли има по-експликативен характер. Имайки предвид проблемите около Виргинската грамота, не е излишно да се отбележи, че този термин, макар и рядко, се среща и в Сърбия, но в гръцки акти[164]. От своя страна, думата „ризница“ има същото словесно съдържание като „вестиарион“, а може би е и калка. Тя, безспорно, е популярна в славянските езици. Именно това дава основание на П. Коледаров да изложи становището, че това именно е било наименованието на царската хазна в България през Средновековието, а нейният началник се е наричал чельникъ ризьничьскъ[165]. За съжаление, този автор не е ползувал текста на чинопоследованието за царска коронация, където терминът „вестиарий“ се среща и на славянски език. Все пак не изключвам възможността в употреба да са били и двата термина, но се осмелявам да твърдя, че „вес-

[162] *Супрасълски или Ретков сборник*, I, с. 120_{25}.

[163] И л ь и н с к і й, *Грамоты*, с. 18_{79}.

[164] Н о в а к о в и ћ, *Законски споменици*, с. 492.

[165] K o l e d a r o v „Le titulariat des boyards“, p. 202.

тиарий“ или „протовестиарий“ вероятно са имали по-официален характер. Разбира се, може да е имало известни различия през отделните периоди.

4. 2. 3. *Великият примикюр* е един от важните служители при царския двор[166]. В словника е представен терминът *примикюр*, който обозначава съвършено различна институция, ала очевидно наименованието се изгражда въз основата на един и същ термин. Това е латинският *primmicerius*, който е преминал в гръцки като πριμμικήριος и оттам в славянски примикюръ. Имаме едно-единствено сведение за велик примикюр в средновековна България – това е упоменаването на великия примикюр Цамблак в Синодика[167]. Този текст сам по себе си не дава възможност да правим някакви заключения относно статуса на интересуващия ни дворцов сановник. Неговата стойност се състои главно в това, че съобщава за съществуването на такъв. Затова, понеже отново става дума за заемка от институционната система на Империята, ще се обърнем към първообраза, за да обсъдим възможността и допустимостта за правене на паралели, което да даде възможност за изграждане на известна представа за положението в България.

Макар и службата да има твърде древни корени, първите сведения за велик примикюр в собствения смисъл на думата произхождат от втората половина на XI век. Л. Брейе ги свързва с времето на управление на Никифор Вотаниат, а Р. Гийан – с това на Алексий I Комнин[168]. Първоначално, както и повечето дворцови служители, великите примикюри са били евнуси. Те са били отговорни за задълженията, които по-рано е изпълнявал ректорът, и то не само в двора, но и изобщо в свитата на василевса. В трактата си Псевдо Кодинос дава подробно описание на изключително почетната служба на великия примикюр по време на приеми. Той има привилегията да дава на василевса

[166] Тази институция в България ни е известна единствено от цитирането на великия примикюр Цамблак в Синодика: М. Попруженко, *Синодик царя Борила,* с. 90, No 135; Билярски, *Институциите...,* с. 164 сл. За великия примикюр в Империята вж.: Oikonomidès, *Les listes ...,* p. 300; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* p. 137$_6$, 174–175; Guilland, *Recherches...,* I, pp. 300–332; Bréhier, *Les institutions...,* p. 148.

[167] Попруженко, *Синодикъ*, с. 90, § 135.

[168] Bury, *The Imperial Administrative System*, pp. 122–123; Brehier, *Les institutions*, p. 148; Guilland, „Primicier“, p. 144.

неговия скиптър, който един паж на вистиерия донася, а ако василевсът му го върне, той има правото да го пази в ръка. Това, разбира се, е по-скоро участие в церемонията, нежели реална служба (в административен смисъл), ала великите примикюри са имали и други задължения, които ги нареждат ако не сред държавната администрация, то поне в кръга на дворцовите служители. Те са свързани с организирането на живота в двора и с кортежа на владетеля. Той е висш сановник, който у Псевдо Кодинос заема едно от челните места в йерархията, както и в другите листи от този период[169].

Разполагаме и с описание на одеждите на константинополските велики примикюри[170]. Те са имали право на бродиран със злато скиадион, на каввадион, подобен на този на висшите сановници, на коприна с кайсиев цвят. Скараниконът на великия примикюр е бил украсен с портрети на василевса от цветно стъкло; отпред – прав, а отзад – седнал. Жезълът на велможата е бил от позлатено дърво. Всеки елемент от униформата има знаково значение и ако я сравним с данните, които притежаваме относно другите сановници, ще получим реална представа за твърде високото положение на великия примикюр в константинополския двор.

Особен интерес за нас представлява развитието на институцията. Възникнала като дворцова служба за евнуси, тя все повече започва да се дава на близки роднини на василевса без връзка с предишните функции. По този начин санът се свързва вече главно с мястото, което дава в йерархията – т. е. придобива по-ясно титуларен характер. В подкрепа на казаното може да се посочи фактът, че в по-късните извори великите примикюри са повечето военни, натоварени с важни експедиции. Самото им отсъствие от столицата изключва възможността те да са изпълнявали някакви задължения при двора. Все пак санът на великия примикюр не се превръща в „чиста“ титла, тъй като, поне на книга, той остава свързан с някои, макар и церемонилани функции.

Единственото сведение за велик примикюр в България е от такъв характер, че не предоставя никаква възможност за правe-

[169] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 137$_6$, 174–175, 182$_{18-21}$, 185$_{5-14}$, 300$_8$, 307$_{8-9}$, 320$_{27}$, 334$_{37-38}$, 344$_{16}$, 347$_{11-12}$; Brehier, *Les institutions*, p. 148; Guilland, „Primicier“, pp. 144–145.

[170] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 155; Guilland, „Primicier“, p. 144.

не на каквито и да било заключения относно характера на институцията. По същество то дава информация само за нейното съществуване и за наименованието ѝ. Тук му е мястото да се отбележи, че българският велик примикюр е точна заемка от наименованието на ромейската институция μέγας πριμικήριος. Този факт, както и общата насока в конструирането на титуларната и административна система на Второто българско царство дава основание да се направи заключението, че двете институции са съответни не само по име, но и по основните си характеристики. В Търново службата едва ли е претърпяла значителни промени, ала, от друга страна, не може и да предположим, че тя напълно, дори и в детайли, копира константинополската, особено по одежди, церемониал и т. н. Доколкото нямаме данни за евнуси в България през XIV век, би трябвало да отпадне и тази възможност, още повече като се има предвид промененото отношение към тях в самия Константинопол.

Навярно българските велики примикюри са имали някакви придворни задължения, но едва ли те винаги и при всички случаи реално са ги изпълнявали. На тези въпроси твърд и безспорен отговор не може да бъде даден. Все пак аз съм склонен да предположа, че, следвайки ромейската традиция, и в Търново великият примикюр е бил придворен служител и е надзиравал различни дейности около обслужването на владетеля. Той е бил един от най-висшите сановници на Царството, ала, за съжаление, нищо по-конкретно от това не можем да кажем.

4. 2. 4. *Царският виночерпец* предоставя интересна възможност за терминологично изследване на институцията, тъй като разполагаме с няколко различни наименования, създадени в процеса на изграждане на институционната лексика[171]. Използваните термини са ѥпикєрнии, чьванъчии, чрьпчии.

4. 2. 4. 1. Прабългарското **čьvan*, **čugun*, чьванчии и производните им се срещат в множество и различни текстове, макар и нито един от тях да не съдържа преки свидетелства за конкретна такава българска институция. При все това става дума за придворния виночерпец, макар и не за такъв от България.

Бих искал специално да се спра на случая с цитата от Римския патерик, при който думата чьванъчии от Пог. 909 е заменена

[171] Билярски, „Примери за ранно влияние на Империята“, с. 25–26.

в Тол. с чрѫпчии[172]. Семантичната връзка между тях е очевидна, макар и етимологично те да нямат нищо общо. Чрѫпчии или чрѫпчиꙗ иде от праславянския глагол **čьrpo*, **čer(p)ti*, което намира разпространение във всички славянски езици и има връзка със значенията на „режа“, „плод“, „меч“, „ножница“ и сродни с тях[173]. От тях в крайна сметка се извежда и съвременното значение „черпя“ на български език. От своя страна, етимологията на чьванъчии или чьванъчиꙗ със значение на „виночерпец“[174], е съвършено различна и се свързва по произход с думите чьванъ или чьванъць, което е „съд с определена вместимост“, „чугун“ (като материал за направата на съда)[175]. Оттук иде и глаголът чьвановати със значение „изсипвам“, „наливам“[176] и, логично, „смесвам“ в такъв съд, който пък води и към прилагателното чьванъии, означаващо „смесен“ и запазило се до края на средновековната епоха[177]. Всичко това неизбежно ни отвежда към етимологията на ромейското наименование на институцията πιγκέρνης (от ἐπικέρνιος), което се свързва с глагола ἐπικεράννυμι със значение „изсипвам върху“, „смесвам“[178]. Такава съпоставка води към извода, че българската институция „чванчий“, т. е. владетелският виночерпец, не само е имала първообраза си в съответната институция от двора в Константинопол, ала и самото ѝ наименование е изградено на прабългарски език по модела на ромейския термин.

Същевременно би трябвало да се постави питането какво е

[172] Тихова, „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“, с. 302, 306.

[173] *Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелию Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бередникову, И. С. Кочетову,* изд. А. С. Суворина, Санкт Петербург, 1892, с. 926–927; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменным памятникам*, т. III, Санкт Петербург, 1912, кол. 1567; Фасмер, *Этимологический словарь,* т. IV, с. 346.

[174] *Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелию*, с. 919; Срезневский, *Материалы...*, т. III, кол. 1554.

[175] *Словарь церковно-славянскаго и руссако языка,* т. IV, Санкт Петербург, 1847, с. 427; *Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелию*, с. 918; Срезневский, *Материалы...*, т. III, кол. 1554; Тихова, „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“, с. 302.

[176] Срезневский, *Материалы...*, т. III, кол. 1554.

[177] Срезневский, *Материалы...*, т. III, кол. 1554.

[178] A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris, Hachette, 1950, p. 753.

било отношението между термините чьванъчии и чръпчии в българската административна номенклатура. То ще остане отворено, но искам да обърна внимание, че „чръпчий“ е по-ясно и разбираемо наименование, докато, доколкото ми е известно, употребата на „чванчий“ извън функцията на думата като технически термин би била безсмислена. Затова ще си позволя да изкажа становището, че именно тя е била институционното наименование, имащо характер на правен термин, докато „чръпчий“ е поблизо до описателното представяне на институцията. То е също както думата „виночерпец“, която е общо разбираема, ала никога не е била наименование на конкретна институция.

4. 2. 4. 2. Наименованието епикерьни, епїкерни, ипикерьни се среща неколкократно в изворите за средновековната история на България[179]. Както се вижда, думата има гръцки произход, а институцията представлява част от цялостното влияние, което дворцовият живот на Константинопол упражнява върху Търново. В този смисъл отново трябва да се подчертае, че тя би трябвало да бъде разглеждана в общобалкански план, което без съмнение ще допринесе за по-детайлното є проучване.

В Империята царският виночерпец е споменат за първи път по времето на василевса Леон VI. Най-често е наричан ἐπικέρνης или πιγκέρνης. Службата на този сановник е била да се грижи за царските вина, както и да налива по време на големи гощавки. Това определя и близостта му до владетеля. Първоначално длъжността е била заемана от евнуси. Общата промяна в дворцовата култура и придворния живот през последните столетия от съществуването на Империята се отразява и върху нея. Царските епикернии вече не са евнуси, от каквито дворът почти напълно се опразва. В този смисъл трябва да се разглежда и постепенното повишаване на значението и тежестта на епикерните в йерархията. У Псевдо Кодинос този служител заема вече 14-то място в листата[180].

[179] З л а т а р с к и, „Житие и жизнь“, с. 12; Й. И в а н о в ъ, „Български и византийски пръстени“, с. 2, табл. 1; В. Антонова, „Новооткрит старобългарски надпис от Шуменската крепост“, *Известия на Народния музей – Шумен*, т. IV, 1967, с. 81–82; П о п р у ж е н к о, *Синодикъ*, с. 90; Д у й ч е в ъ, *СБК*, II, с. 291.

[180] O i k o n o m i d e s, *Les listes de preñeance*, p. 135$_5$, 306; V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 137; B u r y, *The Imeperial Administrative System*, p. 128; B r e h i e r, *Les institutions*, p. 134; G u i l l a n d, „Maitre d’hotel“, pp. 188–189.

Основният въпрос, който стои пред нас във връзка с поставените пред настоящото дирене задачи, е дали при Палеолозите епикерният се превръща само в почетна титла, даваща единствено място в йерархията и несвързана с никакви функции. На това настояват писалите по въпроса автори. В случаите, когато става дума за „чиста“ титла, авторът на трактата изрично посочва липсата на каквито и да било функции, ала в този случай не е така. Церемониалната служба на епикерниите е изрично отбелязана[181]. От друга страна, знаем, че някои достойнства са могли да бъдат давани само заради мястото в йерархията и да не са били реално свързвани с никакви задължения за конкретното лице, макар и по принцип такива задължения да са съществували. В този смисъл съответната титла-служба се дава като „чиста“ титла. Примери за това могат да бъдат приведени, включително и за пинкерните. Когато говорим за самата институция обаче, не бива да забравяме, че тя никога не губи напълно церемониалните си функции и ,в този смисъл нямаме правото да я причисляваме към т. нар. „чисти“ титли[182].

Както и другите титуловани лица, пинкернът има своите инсигнии, съответни на мястото му в церемониала. Благодарение на Псевдо Кодинос знаем, че одеждите му са били като тези на великия примикюр, ала без жезъл[183].

Сходна служба, но с известна разлика в наименованието съществува и при двора на сръбските владетели. Новакович смята, че наименованието „пехарник“ свидетелствува за най-голямото отдалечаване на босненския двор от константинополските традиции[184]. Без съмнение обаче, за тъкмо обратното свидетелствува сръбското наименование „енохиар“, което произлиза от гръцкия термин οἰνοχόος. Що се отнася до самата служба на интересуващия ни сановник в сръбските земи, то не може да има съмнение, че той в общи линии следва ромейския си първообраз – т. е. задълженията му са свързани с царското вино и обслужването на приемите[185].

Значително повече данни можем да получим от грамотите на угровлахийските и молдовски владетели. В първите инсти-

[181] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 175$_{17}$, 207–218.

[182] Билярски, *Институциите...*, с. 167–174.

[183] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 155.

[184] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 264.

[185] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 263–264.

туцията се нарича обикновено „пехарник“ („пахарнек“) или „чашник“[186], а в един-единствен случай и „пичерник“[187]. Както личи от самото му наименование, „пичерникът“, „пахарникът“ или „чашникът“ се е занимавал с виното на господаря[188]. Той е имал за задача да опитва от чашата, за да удостоверява, че в питието няма отрова. Сервирал е лично само на големите празници, а инак е заместван от свои подчинени. Посочените задължения дават представа за пахарника като за изключително доверено лице, близък до владетеля. Споменатите по-горе функции обаче представляват само парадната страна на службата. Основната задача на интересуващия ни сановник е била да се грижи за господарките лозя и изби, както и да събира доходите от това производство – напр. десетината от виното. Неговата тежест нараства през XVI век, когато прибавя към званието си епитета „велик“ и се включва между най-висшите сановници.

В Молдова интересуващият ни сановник се е зовял най-често чашникь, в латиноезичните документи *tisifer, paharnig* или *pincerna*[189]. Службата е напълно сходна с тази на влашкия сановник, но тук няма данни за военни атрибуции[190]. Изключително близко до владетеля лице – през XVI–XVII в. той е първи след личните служители на господаря воевода.

Интерес във връзка с настоящото дирене представлява твърде разнообразната терминология за обозначаване на виночерпеца във Влашко и Молдова: „чашник“, „пахарник“, „пичерник“ и др. Това поставя въпроса доколко съпоставката с положението в Империята и в България е допустимо. Разбира се, сходна служба е имало при дворовете на всички владетели и средновековна Европа – това са френският *grand échanson*, германският *Mundschenk*. В Маджарско сходната институция се нарича *regalium magister* или *paharnok*, ала там няма особена власт и тежест при двора. В Полша също има виночерпец с типично дворцови задължения, който разполага с цял апарат от

[186] *DRH*, ser. B, vol. I, Na 52, 56, 58, 60, 61 etc.; *Dicţionarul elementilor române,* pp. 37–38.

[187] *DRH*, ser. B, vol. I, No 17 p. 43 (8 .I. 1392).

[188] S t o i c e s c u, *Sfatul domnesc*, p. 273–276; G e o r g e s c u, S t r i h a n, *Judecata domneasca*, pp. 135–136; *Instituţii feudale*, p. 350.

[189] *DRH*, ser. A, vol. I, Na 13, 23–25, 27–32 etc.; S t o i c e s c u, *Sfatul domnesc*, p. 277.

[190] G i g o r a ş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 272–273; S t o i c e s c u, *Sfatul domnesc*, p. 277.

подчинени. Тук му е мястото да се изтъкне, че същностната разлика между тези служители и визираните по-горе сановници от двора в Константинопол и в другите балкански страни се корени в някои характерни различия в самата дворцова култура. Мистичното преклонение пред василевса натоварва и личните му служители с особена роля в един полурелигиозен ритуал, което, от своя страна, определя и мястото им в йерархизираната обществена стурктура. В този смисъл би трябвало да вземем предвид факта, че Влашко и Молдова чисто географски са на границата на двата християнски свята, а с надживяването на завоеванието от XV век те и темпорално преминават раздела на две епохи, определили съдбините на народите от европейския Югоизток. Това се отразява и на посочените по-горе наименования. Най-силно впечатление прави употребата на термина „*пичерник*“, който при това е най-ранен от всички – още от края на XIV век. Няма съмнение, че думата представлява транслитерация на гръцкото πιγκέρνης, вероятно през българския „*епикерний*“. Това свидетелствува за по-голямо влияние на страните, разположени на юг от Дунава през по-ранния период. Най-често употребяваният във Влашко термин „*пахарник*“ също отвежда към следи от южнославянско влияние, но се свързва преди всичко със Сърбия и Босна. Типичното пък за Молдова „*чашник*“ изглежда представлява влияние предимно на Полша и Литва. Както вече имах възможност да отбележа, смятам, че предлаганото разнообразие на термите е свързано и с разнообразие на следваните традиции. Положението във Влашко и Молдова наистина не е еднозначно, ала след направения по-горе преглед смятам, че може да се твърди, че и в двете княжества доминират традициите от Империята, дошли вероятно чрез България или Сърбия.

Сведенията, с които разполагаме, сочат епикерния като едно от най-високопоставените лица в Царството. Този пост е заеман често от царски роднини. За изключително високото положение на интересуващия ни сановник в българското общество през Късното средновековие говори и фактът, че те са притежавали ктиторско право – т. е. правото да създават манастири. Това, от една страна, свидетелствува за солидно ниво, а от друга – дава големи възможности на дарителя.

В обобщение може да се каже, че има всички основания да се твърди, че епикерниевият сан в средновековна България не се е различавал много от своя първообраз в Империята, нито от паралелните институции във Влашко и Молдова. Това е бил висш

титулован велможа от най-близкото обкръжение на владетеля. Непосредствената му задача е била да се грижи за виното на царската трапеза, която той лично е обслужвал на големите празници. Във връзка с това стои и администрирането на лозята и избите на владетеля, както вероятно и отговорността за събирането на десятъка върху виното. Великият епикерний навярно е имал свой апарат от подчинени, ала данни за тях в изворите отсъствуват. Стриктното придържане към запазените текстове не позволява някакви по-конкретни заключения.

Така, с проследяването на наименованията на царските виночерпци, получаваме много рядката възможност да достигнем до възстановяването на терминологичното развитие на една придворна институция на Първото и на Второто българско царство. Пътят ѝ започва със създаването на прабългарска дума въз основа на гръцкото наименование за виночерпеца. Това говори за вероятно ранно възприемане на институцията, когато тюркският език на степния народ е бил още в дейна употреба в администрацията и властовите структури. Липсата на данни не ни позволява да твърдим нещо по-конкретно. Ромеизацията на политическите структури, правото и институциите по време на Второто царство рефлектира и върху интересуващия ни придворен служител. Прабългарското наименование е отпаднало и на негово място е възприет гръцкият термин. За отбелязване е, че в българската административна номенклатура той пази първоначалната си и най-разгърната форма ἐπικέρνιος/епикернии[191], която не съществува даже в двора в Константинопол, където се употребява съкратената форма πιγκέρνης. Така въз основа само на тази институция можем да проследим и потвърдим основните си изводи от изследването на българската средновековна административна терминология като цяло.

4. 2. 5. От придворните служители единственият сан, който е имал и стойност на титла с преведено наименование, е този на *столника* (столникъ), който се е грижел за царската трапеза и е представен в словника[192]. Наименованието на институцията е

[191] За епикерниите в България вж. Билярски, *Институциите*..., с. 167–177.

[192] Терминът ни е познат единствено от пръстена-печат на столника Слав, братовчед царев: вж. Ph. Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Haemus-Halbinsel,* Teil I, *Die bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki, 1979, S. 103; Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 177–181.

формирано от гръцкото ὁ ἐπί τῆς τραπέζης,[193] като на практика субстантивираното име е образувано на основата на τράπεζα/столъ (= „маса“) по правилата на славянския език. Терминът ни е познат единствено от надписа върху златен пръстен, принадлежал на царския столник Слав[194]. Разбира се, това единствено сведение може да свидетелствува само за съществуването на институцията, но не и да служи за основа на цялостното ѝ осмисляне. За тази цел ще трябва отново да се обърнем към съответните служби в съседните балкански страни, и преди всичко в Империята.

За царската трапеза в Константинопол се грижи особен състав, начело на който стои дворцов функционер, наречен както бе казано: ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης. През VII век това вече е твърде важен пост. Макар и да е споменат нееднократно в трактата на Филотей[195], той не намира място в нито една от листите, произхождащи от периода IX–X век. Става дума за една от придворните институции, запазени за евнуси. От самото наименование става ясно, че това е лице, което се е грижело за масата – както за нейното снабдяване, така и за особения церемониал на банкета[196]. За тази цел той е имал под свое ръководство специални обслужващи.

След 1204 г. значението на столника нараства. У Псевдо Кодинос той вече присъствува в листата и заема своето място в нейната среда[197]. От този автор получаваме данни и за особената му униформа: бродиран скиадион, копринен каввадион и златно-червен жезъл[198]. Макар и подчертано ритуални, константинополският столник запазва задълженията си по обслужване на царската маса[199]. Все пак трябва да се отбележи, че съществува забележима тенденция тази придворна служба да придобива все по-церемониален характер и да се превръща в титла – това са

[193] Oikonomidès, *Les listes...*, pp. 305–306; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* p. 138_2, $157_{15\text{ сл.}}$, 207 сл.; Guilland, *Recherches ...,* I, pp. 237–241.

[194] Д у й ч е в ъ, *СБК*, II, с. 291; M a l i n g o u d i s, *Die kyrillische Inschriften*, S. 103.

[195] O i k o n o m i d è s, *Les listes de pereséance*, p. 97_4, $135_{1\text{-}2}$ etc.

[196] B u r y, *The Imperial Administrative System*, pp. 125–126; G u i l l a n d, „Maître d'hôtel“, pp. 179–180; Oikonomidès, *Les listes de pereséance*, pp. 305–306.

[197] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 138_2.

[198] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. $157_{15\text{-}23}$.

[199] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, pp. 207–218; G u i l l a n d, „Maitre d'hotel“, pp. 181–185.

немалкото случаи, когато тя се дава на лицата само за място в йерархията, без конкретния сановник да е обвързан с действителни грижи за банкетите в двореца. При василевсите в Никея и при Палеолозите са познати множество членове на властващата династия, които са били носители на този сан.

В средновековна Сърбия терминът „столник“ не е регистриран в изворите, ала нееднократно откриваме наименованието ставильць[200]. Най-ранното му споменаване произхожда от времето на крал Стефан Дечански, а повечето се свързват с годините след реформите на цар Стефан Душан. Самò по себе си това навява на мисълта, че става дума за някакво приближаване към ромейските традиции. В това отношение Стоян Новакович е категоричен, че сръбският ставилац представлява институция, паралелна на ромейския ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης.

Със значително повече сведения разполагаме относно земите на север от Дунава. Столникът присъствува в дворцовия живот и на Угровлахийското, и на Молдовското княжество[201]. Откриваме го още през XIV век – в Мунтения през 1392 г., а в Молдова – през 1393 г. За обозначаване на институцията се използуват най-различни наименования. Най-често, разбира се, се среща столникъ, ала откриваме също така и трапезоустроитель (6 март 1628 г.), а в латинските документи и в някои наративни извори: *stolnig, magister mensarum, dapifer, cucinae praefectus, supremus dapifer*. Функциите на столника са пряко свързани с обслужването на господарката маса: той се грижи за набавянето и подготвянето на храната, лично обслужва владетеля при големи празници и даже има задължението да опитва от блюдата, за да гарантира, че яденето не е отровно. За изпълнение на тези си задачи влашките и молдовски столници са били подпомагани от свой апарат.

За съжаление, въз основа на единственото българско сведение не можем да твърдим друго освен факта на съществуването на службата. Смятам, че извършените по-горе наблюдения дават достатъчно основание да се направи изводът, че става дума за едно общобалканско явление. Това заключение, от своя страна, позволява да сравняваме българските столници с тези от

[200] Новаковић, *Законски споменици*, с. 298, 653, 691; Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 252–254.

[201] Stoicescu, *Sfatul domnesc*, pp. 280–284; *Instituţii feudale*, p. 456; *Dicţionar elementilor romaneşti*, p. 223.

Империята, Сърбия или от двете княжества. Не може да има съмнение, че и в Търново този сановник се е грижел за царската трапеза. Всъщност царят е изрично упоменат в надписа на столника Слав. От друга страна, в България отсъствуват сведения за апарата от подчинени на интересуващия ни служител. Такива той по всяка вероятност е имал, но в изворите няма сведения за тях.

За изследване на лексиката е важно да се подчертае, че столникът е една от малкото дворцови служби-титли, наименованието на която е преведено на славянски. Това вероятно може да се обясни с необходимостта да се посочат неговите задължения за царската трапеза и за всичко, свързано с нея.

4. 2. 6. Наименованието на *великия комис на царските обори* е предполагаемо, тъй като не го срещаме в български текст. Сведенията за съществуването на тази придворна служба черпим от преписката на папа Инокентий III, където става дума за *comestabulus Sergius*[202]. Като допълнителни можем да приемем и данните от грамотите, където присъствуват комись съ коньми и комись[203]. Явно е, че тези два случая не визират една и съща служба, тъй като в единия случай става дума за висш функционер от столицата, а в другите – за провинциални чиновници от средна ръка. Същевременно не би могло да има съмнение, че това са служители от една и съща система, същността на която ще се опитаме да изясним.

Наименованието на институцията е достигнало до нас само в латинската си форма (или превод?) – comestabulus – тъй като известията са запазени само в три латински документа, излизащи от канцеларията на Св. Престол. Това прави институцията не особено подходяща за терминологично изследване, но все пак тя не бива да бъде отстранявана от него. По мое мнение имаме основание да смятаме, че и на български то е имало сходно звучене, тъй като такова е и на гръцки. Всъщност става дума за транскрибиране на латински термин. На български самата дума комись иде от гръцкото κόμης, което от своя страна е транслитерация на латинското *comes, –mitis*. Като се има предвид силното влияние на Империята върху българската институционна сис-

[202] Дуйчевъ, „Преписката....“, No IX с. 31, No X с. 33, No XVI с. 45.

[203] Ильинскій, *Грамоты*, с. $18_{99\text{-}100}$, 29_{10}; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 52_{56}.

тема, архетипа на службата би трябвало да дирим преди всичко в Константинопол. Разбира се, лице, което се е грижело за конете и оборите на владетеля, е имало при всички дворове в Европа, ала най-голямо внимание би трябвало да обърнем на две ромейски институции: κόμης τοῦ σταύλου и μέγας κοντοσταύλος.

Службата на κόμης τοῦ σταύλου (т. е. „комис на [царските] обори“) се среща твърде често в тактиконите от края на X век[204]. Този служител се е грижел за конете на василевса, за тяхното събиране и прехрана. През X век е имал доста широки пълномощия, особено в случай на война. По време на кампания той командува военните конвои, а в мирно време в столицата придружава василевса при завръщането му от църквата на свв. Апостоли. Институцията е упомената за последен път в Ескориалския тактикон (Тактикон на Икономидис) и по всяка вероятност изчезва към края на XI век. През XIV столетие в изворите срещаме един κόμης τῶν βασιλικῶν ὑππῶν, който не е имал ранг в йерархията, тъй като не е посочен в листата на Псевдо Кодинос. По мое мнение именно службата на κόμης τοῦ σταύλου е най-подходяща при търсене на паралели на българската институция. Тя отговаря и на тенденцията да се възприемат някои постари ромейски образци.

Полезно може да бъде сравнението с великия комис от Влашко и Молдова, когото срещаме в изворите от XV век насетне. В Мунтения той е упоменат за първи път в една грамота от 10 юни 1415 г., а в Молдова малко по-късно – на 14 април 1435 г. И в двете княжества характерът на службата на великия комис е сходен – той се е грижел за господарските коне и обори[205]. Едно от основните му задължения е снабдяването на животните с фураж. В този смисъл той е участвувал в администрирането на постъпленията от натуралния данък върху сеното, а в Молдова е управлявал и бранищата около река Прут, подпомаган в това от особени свои подчинени – бранищари. Великият комис е придружавал господаря при езда. Освен това той се е грижел за откарването на конете, които Влашко и Молдова са дължали като данък на Високата порта. Присъствувал е и на празниците (Богоявление и Георгьовен), на които се представят конете, включително и талма-баша (конят, подаряван от султана на господаря воевода).

[204] Oikonomides, *Les listes de preseance*, p. 53_{20}, 103_{16}, 107_{16}, 123_{57}, 141_{9}, 145_{30}, 249_{30}, 271_{16}, 338–339; Bury, *The Imperial Administrative System*, pp. 113–114; Jones, *The Later Roman Empire*, II, pp. 625–626; Guilland, „Grand Conetable“, pp. 99–102.

[205] Stoicescu, *Sfatul domnesc*, pp. 293–298; *Instituţii feudale*, pp. 111–112.

Смятам, че съществуват всички основания да се твърди, че румънската институция е тясно свързана и вероятно произхожда от българската. За това свидетелствува и самото наименование. В славянските документи тя стои като комись, а по-рядко и в по-претенциозни текстове – конюш или конохранитель (вж. една молдовска грамота от 20 януари 1657 г.). В латиноезичните документи този служител е назоваван *magister agazonum, agazonum magister alias comiss, stabuli praefectus, agazonum et stabuli praefectus*. Все пак именно славянските наименования са първични, което и позволява правене на изводи по сходство относно положението в България с цел получаване на по-пълна представа за търновската институция.

Едва ли положението в България е било много по-различно, ала все пак трябва да се отговори на някои съществени питания. На първо място това е проблемът с точното наименование на службата. Латинската форма *comestabulus* би могла да служи само за отправна точка. Смятам, че с относително голяма сигурност може да се твърди, че наименованието се е изграждало около думата „комис“. Към този извод ни водят както запазената латинска форма, така и паралелите с Константинопол и с Влашко и Молдова, а най-вече засвидетелствуването на „комиси“ в грамотите. Разбира се, може да се твърди, че формата *comestabulus* е преведена и представлява по-скоро смислово съответствие, нежели транслитерация, ала това не предлага никакво решение и само затруднява единствено възможното такова. Все пак със съжаление ще трябва да кажем, че присъствието на елемента „комис“ е единственото, което може да бъде поддържано с относителна сигурност относно търсеното наименование. Твърде вероятно е той да е бил назоваван и „велик“ или да е бил свързан с царските обори, за да се подчертае положението му в столицата, но преки сведения в този смисъл отсъствуват.

Що се отнася до самия характер на задълженията на интересуващия ни придворен функционер, то, по мое мнение, сериозни разногласия не биха могли да възникнат. Той се е грижел за конете на владетеля, надзиравал е царските обори, тяхното поддържане, отглеждането на животните и снабдяването им с фураж. Вероятно великият комис е стоял начело на голяма служба, която е имала своите поделения както в Търново, така и в провинцията. За съжаление, за нейната организация, както и за

вероятното ѝ отношение към администриране на постъпленията от някои данъци или изпълнението на ангарии, имащи отношение към посочената по-горе дейност, почти нищо определено не може да се твърди.

Смятам, че имаме всички основания да заключим, че великият комис е бил един от висшите сановници при царския двор. За това свидетелствуват не само характерът и значението на службата му и паралелите със съседните страни, но и данните за *comestabulus* Сергий. В преписката на папа Инокентий III той е представен като много влиятелен човек, който е един от пратениците до Св. Престол, а сетне и продължава мисията след задържането на архиепископ Василий в Дирахиум. Разбира се, това не би могъл да бъде случаен човек. Той е и единственото лице, заемало службата, името на което е достигнало до нас.

4. 3. *Служители от централната администрация. Царска канцелария.*

Владетелската канцелария е един от основните центрове на властта в почти всички държави през предмодерната епоха. Тя е прототип на съвременното правителство или Министерски съвет и това най-добре се вижда в запазения в немския език термин *Kanzellariat*. Нейното значение и тежест в управлението е в пряка зависимост от монархизацията на властта. Така в Рим тя се появява в I в. сл. Хр. и този факт се свързва с едно сериозно изместване на компетенциите или по-скоро реалното управление от Сената към императора. Тази традиция се запазва почти през цялото хилядогодишно съществуване на Империята. Реалната власт и действията по нейното осъществяване са съсредоточени именно в канцеларията на василевсите и това не зависи от капризите на придворния живот.

За съжаление, отново трябва да се каже, че преки податки за организацията на царската канцелария в България липсват. За нея трябва да съдим по запазените данни за някои от служителите ѝ и по актите, съставени и изготвени в нея. Именно те ми дават основание да смятам, че в много отношения канцеларията в Търново е била изграждана по образеца на тази в Константинопол. На практика всички известни служители в нея имат своя първообраз – и като наименование, и като съдържание на службата – в институционната система на Империята. Това са различни логотети, начело с великия логотет, тайникът-мистик и граматиците. Трудно е да предположим, че такива заемки могат да бъдат правени случайно, без да се заимствува като цяло структурата, към която те принадлежат. Същите наблюдения могат да бъдат направени и върху грамотите, произхождащи от царската канцелария, които в своите характерни особености следват именно ромейските образци.

Предварително бих искал да подчертая, че за пълна идентичност между двете едва ли би могло да се претендира. България не може да повтори или да пренебрегне хилядолетната традиция на Империята. Историята на имперската канцелария е изключително интересна. Тя се оформя като една от най-близките и доверени на василевса служби. Това е може би най-доброто място за начало на кариера в администрацията. Същевременно обаче канцеларските служби, с изключение на най-висшите, никога не биват включени в йерархичната система. За разлика от личните обслужващи на василевса, никой от тези функционери, които в много по-голяма степен представляват действителните трансмисии на властта, не получава особено високо място в листата по силата на самата си служба. Това дава още един повод сериозно да оспорим схващанията за идентичност между титуларна система и управленски апарат в Империята.

Имперската канцелария на Константинопол оказва силно въздействие върху почти всички балкански страни. Това се дължи не само на цялостното културно излъчване на Империята към православния свят, ала и на преки контакти с тази служба, която именно е натоварена с външните отношения. Сръбските владетели изграждат своята канцелария така, че да може да задоволи потребностите от административно обслужване и на завоюваните бивши ромейски територии в Македония, Тесалия и Епир. Още по-комплициран е въпросът във Влашко и Молдова, в които има и славянска, и гръцка, и латинска канцеларии. Работата в тях е изисквала твърде добро образование и познаване на понякога твърде различни дипломатически практики. Известно ни е и разделението на компетенциите между различните логотети в тях, дияците, писарите и другите по-дребни служители.

Би било интересно при правения тук преглед да се кажат някоклко думи и за канцеларията в султанския османски двор, който наследява много традиции от василевсите. Нейният ръководител се зове „нишанджи“, а главният секретар – „калфа“. Великият везир също имал своя канцелария, начело на която стои чиновник, наречен „реисюлкютаб“. Съществено място в разглеж-

даните служби заемат писарите, които имат възможност за много добра кариера чак до нишанджии или даже велики везири, но тярбвало да минат през степените на тескереджия и реискютаб.

Може да се каже, че и българската канцелария се е стремяла да следва константинополските традиции, но не и да повтори това, което е съществувало там. Какво можем да твърдим с относителна сигурност за нея въз основа на наличните данни? Неин ръководител безспорно е бил, поне за определен период, великият логотет. От другите служители знаем за логотетите, тайника и граматиците. Те ще бъдат разгледани поотделно подолу. Вероятно към царската канцелария са принадлежали и много от споменатите като писачи в различни документи или надписи лица, ала поради отсъствие на преки данни за конкретната им служба или характер на дейност те не са включени в настоящото изложение.

4. 3. 1. *Велик логотет* и други *логотети*. Службата на великия логотет е спомената изрично само на два пъти в запазените извори: от текста на Синодика ни е известен великият логотет Добромир[206], а великият логотет Мита е споменат като меценат в приписка към сборника със слова на св. Григорий Богослов от XIV век[207]. Осталите логотети са упоменати на три места в средновековните текстове: логотетът от твърде неясната приписка от Песнивеца на цар Йоан Александър от 1337 г.[208] и логотетът Петър, който се е грижел за определени имоти в Никопол[209]. За съжаление, това сведение произхожда от неавтентичната Калиманова грамота и този факт го поставя под съмнение.

Службата на великия логотет и на логотетите изобщо представлява заемка от институционната система на Империята. Самият термин също е гръцки. Той е сложносъставен – състои се от λόγος и τίθημι и преведен би трябвало да означава „словослагател“, „този, който слага словото“ (в случая – печата). Това дава вече някаква насока на диренията, ориентирана към изпълнение на определени функции във владетелската канцелария. Тези наблюдения се доказват и от историческите свидетелства.

[206] П о п р у ж е н к о, *Синодикъ*, с. 90 § 137.

[207] Б . Ц о н е в ъ, *Описъ*, II, с. 200; Е. Коцева, „Приписка 1350–1360 г.“, с. 253.

[208] К о д о в, *Опис БАН*, с. 15.

[209] Й . И в а н о в ъ, *БСМ*, с. 606.

От самото си възникване службата на логотетите в Империята се свързва с финансите. Първоначално те са данъчни чиновници, натоварени да следят за точността на сметките на различните администрации, с контрол върху държавните плащания за наемници и др., а също и със самото събиране на данъците. През VII век логотетът става пръв контрольор на обществените финансии[210]. Разбира се, трябва да се отбележи, че още от самото начало службата не е единна, макар и впоследствие разделението да става по-ясно. Длъжността на великия логотет (ο μέγας λογοθέτης)[211] в Империята е създадена, може да се каже, при административните реформи на Алексий I Комнин под наименованието λογοθέτης τῶν σεκρέτων. Идеята е да има координатор на различните служби в столицата, докато василевсът отсъствува. През XIII–XIV век великият логотет е шеф на дипломацията и истински канцлер на суверена. В трактата на Псевдо Кодинос се казва, че великият логотет изготвя простагмите и хрисовулите, изпращани от василевса на кралете, султаните и топарсите, което е и собствената му функция. Интересно е да се отбележи това, че от всички логотети, споменати у този автор, единствено великият логотет запазва службата си и не се превръща в носител единствено на титла, осигуряваща му само място в йерархията. През интересуващия ни период той е един от най-висшите функционери в Империята.

Имаме достатъчно данни за логотети и в средновековна Сърбия. Проблемът тук е дали е имало някаква вътрешна диференциция („велик логотет“ – „други лототети“) в службата. По този въпрос Стоян Новакович е категоричен – разлика не е съществувала, имало е само велик логотет, но поради отсъствие на други чиновници със същото наименование, той се е наричал само „логотет“[212]. Все пак има един текст, отнасящ се както до

[210] B r e h i e r, *Les institutions*, pp. 254–255; Guilland, „Les logothetes“, pp. 5–8.

[211] Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* 137_8, 174; Brehier, *Les institutions...,* pp. 101–103, 276–277; R. Guilland, „Les logothetes“, pp. 5–16; Oikonomides, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 132; Oikonomides, „La Chancellerie imperiale“, pp. 168–169; Raybaud, *Gouvernement*, p. 213; Билярски, *Институциите...*, pp. 221–236.

[212] Н о в а к о в и ћ, „Византијски чинови и титуле“, с. 259; С т. Н о в а к о в и ћ, *Служба логотета (великог логотета) у старој српској држави*, Београд 1886.

Сърбия, така и до Босна, в който изрично се говори за „велик логотет“, и за „велико логотетство“ – това е една грамота на крал Стефан Томаш от 14 октомври 1458 г.[213]. Този текст, по мое мнение, е несъвместим с тезата на Ст. Новакович. В него присъствува не само наименованието „велик логотет“, но и това на службата му – „велико логотетство“. Изрично са посочени както Босненското кралство, така и сръбската държава. Това сведение, макар и късно, все пак съществува, а и сравнението с другите балкански страни води към приемане на съществуването на отделна длъжност „велик логотет“.

За съжаление, твърде малко са данните за самата същност на интересуващата ни служба в Сърбия. Без съмнение тя е пряко свързана с владетелската канцелария. Основание за това заключение ни дават нееднократните посочвания на логотетите като съставители на запазени документи. Особено внимание заслужава текстът от Законника на цар Стефан Душан, където е регламентирано колко перпера трябва да получи логотетът за изготвяне на съответния хрисовул. С тези констатации интересуващата ни институция напълно се вписва в общобалканския контекст. Това ни дава основание да твърдим, че нейните функции се припокриват с тези на ромейския ѝ първообраз и паралелните служби в другите съседни страни.

Значително повече и по-богати са изворите за Угровлахийското и за Молдовското княжество. В тях разграничението между велик логотет и другите логотети е добре отразено в изворите и в историографията и изобщо не подлежи на съмнение[214]. Във Влашко великият логотет се споменава за първи път в документите от последното десетилетие на XIV. Службата му е в господарската канцелария. На първо място следва да се отбележи фактът, че великият логотет е пазител на големия печат, с който били подпечатвани международните документи и тържествените хрисовули. Средният печат е бил за малките хрисовули, а малкият – за обикновените господарски решения и предписания и са се съхранявали съответно от втория и от третия логотети. Тази позиция е давала особено силно влияние на великия логотет в администрацията, още повече че той е изготвял и самите

[213] Новаковић, *Законски споменици*, с. 343–345.

[214] Stoicescu, *Sfatul dommesc*, p. 170–184; Grigoras, *Institutii feudale din Moldova*, pp. 244–254; Geîrgescu, Strihan, *Judecata domneasca*, pp. 125–129; *Institutii feudale …*, pp. 277–278.

документи – давал е инструкции за тяхното написване и ги е редактирал след това. Тази му дейност е от особено значение – става ясно, че в повечето случаи актите на владетеля са изцяло в ръцете на интересуващия ни функционер. До XVI век документите не са били подписвани от владетеля и единствено печатът е удостоверявал тяхната автентичност. По традиция великият логотет е приподписвал всички решения на Съвета, а в много случаи той е бил натоварен и с тяхното изпълнение. Имал е и някои особени съдебни правомощия, както и компетенциите на нотариус. Както виждаме, великите логотети (за определен период те били двама) във Влашко са висши държавни служители. Става дума за член на Съвета, който има трети ранг след великия бан и дворника. Средствата за издръжката на интересуващия ни функционер са идели от такси за издаване на документи – понякога твърде значителна сума. Самото изпълнение на службата е изисквало много добро познаване на славянския език и дипломатика, което сочи, че постът е бил заеман само от образовани люде от висшето болярство. Подчинена на великия логотет е била цялата владетелска канцелария – другите логотети, дияците, граматиците и др.

В Молдова службата на Великия логотет се споменава за първи път в документ от 7 януари 1403 г. Функциите му са били, може да се каже, идентични с тези на съответния влашки функционер, ала тук той заема най-високия ранг сред сановниците в княжеството.

Данните за България ни дават само името на институцията, но това е достатъчно основание да разглеждаме интересуващата ни българска институция в общобалкански контекст. В този смисъл можем и трябва да разграничаваме великия логотет от обикновените логотети – не толкова според характера на работата, колкото по ранг, по място в йерархията. Съвременната българска историография не е оставила незабелязан досега сана на великия логотет. Общо взето обаче разлика между него и другите логотети не се търси, а самият той бива определян като пръв министър или канцлер на царя[215]. Разбира се, тази оценка е в значителна степен осъвременена, ала тя по същество не е много далеч от истината. Наличните данни ни дават възможност да видим във великия логотет един твърде високопоставен сановник: Добромир е включен в текста на Синодика, Мита е

[215] Андреев, Ангелов, *История*, с. 149; *История на България*, III, с. 258.

столичен меценат, назован „всепочтен между велможите на българското царство“, а Филип, който по мое мнение е бил велик логотет, е бил един от ръководителите на превратa срещу цар Йоан Стефан. За по-конкретни изводи обаче можем да разчитаме главно на съпоставки със съседните страни. В този смисъл ще си позволя да настоя, че и в Търново великият логотет е бил преди всичко началник на царската канцелария. Веротяно той е съхранявал държавния печат и е изготвял основните владетелски документи. Под негово ръководство са били другите логотети, граматиците и другите служители в канцеларията. За съжаление, не можем да твърдим нещо друго по-конкретно за функциите и задълженията на великия логотет. Казаното за съответната служба в Империята, в Сърбия или във Влашко и в Молдова по всяка вероятност се отнася и за българските сановници, ала преки данни за това отсъствуват.

4. 3. 2. *Тайник*. В разказа си за пренасянето на мощите на св. Филотея в Търново патриарх Евтимий пише: „На сутринта, след като свърши божествената служба, царят се радваше и веселеше много заедно с цялото си воинство. Той си науми и добър план – да пренесе тялото на преподобната в своята държава. Обаче благоволи да изкаже ясно тази мисъл и на своите тайници и князе (и своимь таиникwм и кнaзeмь), което и строи. А те, чувайки това, от царя, възгласиха като едни устни: „Царевото сърце е в Божиите ръце! Прави по-скоро, царю, намисленото от тебе, че ако превърнеш в дело намеренията, ще принесеш голяма полза на нашите души. Не само това, ала и земята ни и нашият град ще получат велика помощ!“[216]. Това е единственият текст, в който се съобщава за тайници. Може би поради тази причина интересуващият ни термин дълго не бе забелязван от изследвачите[217]. Пренебрегван е той и от преводачите на новобългарските издания на текста, в които присъствува само като „съветник“ или „таен съветник“.

Самата дума таиникъ е славянска, ала все пак първообразът на институцията, която ни интересува, трябва да бъде търсен отново в институционната система на Империята. Езиково думата „тайник“ напълно съответствува на гръцката μυστικός (мистик), от която е калка така, както тя от латинската *secretarius*. Това дава известна насока в дирениятa.

[216] K a l u ž n i a c k i, *Werke*, S. 96.

[217] Biliarsky, „Les institutions de la Bulgsrie médiévale: tainik-mystikos“, p. 53 suiv.

Службата на константинополските мистици ни е позната още от времето на Македонската династия. В листите от IX–X в. (тази на Бенешевич и тази на Икономидис) тя заема съответно 31-во и 37-мо място[218]. В трактата на Псевдо Кодинос мистикът е 30-ти, а в другите запазени рангови таблици от късния период рангът му варира между 26-та и 31-ва степен[219]. Разполагаме и с описание на одеждите му – тюрбан и епилурикон, без скараникон[220]. Мистикът е служебно лице, а не носител на ‘чиста’ титла, която само да му дава място в йерархията. Това изрично се посочва в трактата на Псевдо Кодинос, но неизвестният автор не съобщава от какъв характер са задълженията му и се ограничава само с уточнението, че те си личат от наименованието на институцията[221]. Това сведение не ни дава кой знае колко много информация, но все пак насочва за търсене на принадлежността на интересуващия ни чиновник към канцеларията. Недостатъчните извори водят след себе си и различни мнения в историографията. Така Р. Гийан, а след него и Л.-П. Рейбо смятат, че мистикът е бил един вид частен секретар на василевса[222]. Посочва се с основание, че мистикът е бил особено близко и доверено на василевса лице, което е и предпоставка за много по-голямо влияние в политическия живот, отколкото му отрежда мястото в йерархията. По всяка вероятност тази служба е била много добра отправна точка за кариера в администрацията.

И все пак принадлежността на службата на мистика към канцеларията на константинополските василевси не е безспорна. Съвсем друго становище защитава Н. Икономидис[223]. Той отрича да имаме данни, че мистикът е бил секретар на василевса. Няма съмнение, че е бил доверено лице, но няма посочвания да е изготвял някои от царските акти. Напротив, знаем, че е стоял начело на един от секретите (дворцовите служби), който е имал правораздавателни функции. Това именно дава основание на Н. Икономидис да определи мистика като юрист, служител в правораздаването. Наблюденията на видния гръцки учен несъмнено обо-

[218] O i k o n o m i d è s, *Les listes de preseance*, p. 249_{31}, 271_{15}.

[219] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 138, 300, 305, 309, 321, 335, 344, 347.

[220] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 160.

[221] V e r p e a u x, *Pseudo Kodinos*, p. 179.

[222] R. Guilland, „Etudes sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός“, pp. 279–296, L.-P. Raybaud, *Le gouvemement*, p. 227.

[223] O i k o n o m i d è s, *Les listes de preséance*, p. 324.

гатяват познанията ни за институцията, ала не ми е лесно да ги съчетая с твърдението на Псевдо Кодинос, че служебните задължения стават видни от самото ѝ наименование.

На други страни от дейността на мистика се спира П. Магдалино[224]. Без да отрича да е имал и юридически компетенции, този автор настоява на някакви отговорности за дворцовото и обществено съкровище, особено за заплащане на заплатите. Освен това този функционер се е грижел и за имуществата на някои монастири, което дава основание на П. Магдалино да го определи като „министър на църковния патронаж по времето на Палеолозите“.

Какво бихме могли да кажем за положението в средновековна България? Преди всичко би трябвало да се отговори на питането дали правенето на изводи по паралел между българския тайник и ромейския мистик е коректно. На друго място вече се осмелих да изкажа становището, че думата „тайник“ представлява калка от гръцката μυστικός[225]. Езиково двата термина напълно си съответстват. Тези изводи водят към заключението, че си съответстват и двете институции – българската и ромейската. И двете произхождат от латинския *secretarius*, по същество същия термин.

Направените дотук наблюдения дават основание да се направи изводът, че българската институция на тайника е идентична или почти идентична с ромейските мистици. Това позволява някои обобщения за положението в търновския двор. Както и константинополските, така и българските тайници са били служители в канцеларията на владетеля. Те са изключително доверени и близки до суверена лица с голямо влияние, макар и с не много висок ранг в листата. Вероятно са имали и някои юридически задължения. За съжаление, службата на тайника не е позната в другите съседни страни и паралелът с тях е невъзможен. Единствената институция, която поне по име има някакво сходство, това е *logofăt de taina* у румъните, ала бедните сведения не позволяват да се вземе твърдо решение дали става дума за същия тип чиновник, още повече че пълно съвпадение в наименованията няма. Думата „*тайник*“ се е съхранила в съвременния хърватски език и означава „секретар“.

[224] M a g d a l i n o, „The Not-so-secret Function of the Mystikos“, REB, XLII, 1984, pp. 235–237, 240.

[225] Iv. B i l i a r s k y „Les institutions de la Bulgarie médiévale: tainik-mystikos“, p. 55.

4. 3. 3. *Граматик*. Тази институция на средновековното българско царство е позната от няколко надписа и приписки[226]. При изясняването на нейния характер възникват някои затруднения не само от оскъдицата откъм извори, но и поради големите различия в значението на самия термин през различните епохи. Още от самото начало би следвало да се отбележи, че ние не разполагаме с текст, който да дава някакви преки сведения за положението и за задълженията на този служител в държавния или придворния апарат. Единствените данни идат от посочвания на самия термин „граматик“ с или без името на конкретното лице. Поради този факт отново ще трябва да се обърнем към съседните балкански страни, за да видим какви са възможностите за правене на паралели.

Империята е основният център, който излъчва влияние, а и определено гръцкият произход на термина насочва търсенията именно към Константинопол. Ромейските граматици са писари, участвували в изготвянето на царските актове. Обикновено именно те са ги пишели под диктовката на василевса. Службата е скромна и няма официален характер, поради което не намира и място в йерархията, но тя често е била заемана от млади хора и е била много добра отправна точка за кариера в администрацията. Достатъчно е да се отбележи, че измежду граматиците излизат видни политици като Михаил Псел, Никита Хониат и др.[227] Югославският историк Л. Максимович отбелязва, че службата на граматика със сходни функции е съществувала и в провинциалната управа. Това вероятно е така във връзка със задълженията като секретар на висшестоящо лице, ала има основания да се смята, че е съществувала голяма разлика в конкретната работа, която е извършвал царският граматик и този в провинцията, както и в положението им в обществото.

Службата на граматика е позната и в сръбските земи, но, както изглежда, тя не е била типична за владетелските канцелярии там. Откриваме я в една грамота на босненския бан Матей

[226] А. В а с и л и е в, *Ивановските стенописи. Материали за историята на град Русе и Русенски окръг*, София 1953, с. 10–15; А. Маргос, „Надписът на Иво Граматик“, *Археология*, 1981, 1–2, с. 36–40 и особено с. 38; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 279; Каз. Попконстантинов, „Още веднаж за надписа на Иво Граматик“, *Археология*, 1983, 1–2, с. 102; Златарски, *История*, III, с. 425.

[227] B r é h i e r, *Les institutions*, pp. 166–167; Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 107.

Нинослав от 1235 г.[228] От текста става очевидно, че това е лицето, изготвило акта на владетеля. Това дава основание да се твърди, че службата на интересуващия ни чиновник и тук не се отклонява от характеристиките на ромейския първообраз. И все пак не можем да не отбележим факта, че тя твърде рядко се среща в сръбски владетелски документи.

Идентични са били и функциите на едноименния служител в княжествата на север от Дунава[229]. Там той е бил подчинен на великия логотет и е изготвял господарките акти. Във Влашко за първи път го откриваме в грамота от 10 юни 1415 г., а в Молдова – 1422 г. През XVIII век институцията има три степени. Великият граматик е бил равен по ранг на великия пахарник и е бил влиятелно лице. Службата се запазва до XIX век, когато тъй е бил назоваван първият секретар на владетеля.

Информацията, с която разполагаме за положението на граматиците в България не отхвърля – даже напротив – възможността за правене на изводи по сходство с ромейската институция, както и с тази от Влашко и Молдова. Това дава възможност да отнесем поне част от писаното по-горе и към българската служба. В този смисъл може да се каже, че и в Търново граматикът е бил секретар на владетеля, който е вземал дейно участие при изготвяне на царските акти. Казаното дава възможност да бъде изградена и по-пълна представа за структурата на царската канцелария. Същевременно нужно е изрично да се подчертае, че граматици е имало не само в столицата, но и в канцеларите на провинциалните управители. Смея да предположа, че вероятно почти всички от известните ни лица са били свързани именно с провинциалната администрация, особено като се има предвид местоположението на повечето от надписите.

4. 4. *Военни служби.*

4. 4. 1. Ще започна представянето на военните служби и командири с една институция, която дава много добра възможност за изучаване на терминологията, тъй като можем да проследим нейното вътрешно развитие: *протоспатарий/чигот/меченоша*[230].

[228] Новаковић, *Законски споменици*, с. 145.

[229] Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti*, p. 145, n. 117; *Instituţii feudale*..., p. 209.

[230] Вж. Билярски, „Примери за ранно влияние на Империята“, с. 21–25.

4. 4. 1. 1. Терминът „*чигот/ин/*“ не е неизвестен на науката, макар и да съществуват известни различия по неговото тълкуване[231]. Той се среща многократно и в различни преводни и оригинални домашни текстове. В своята Хронография, Теофан Изповедник съобщава, че хан Телериг „ἀπέστειλαν βοϊλὰν καὶ τζιγάτον“ в делегация за преговори с василевса Константин V[232]. В превода на Анастасий Библиотекар на това място стои *Tzigaton* и *Ezigaton*[233]. В историографията този термин несъмнено се възприема като наименование на институция[234].

Данни за институцията на чиготите ни предоставя и славянската агиография. Веселин Бешевлиев отбелязва, че в славянски пролог от XIV век Цок, който преследва християнските пленници, е назован „четкат“, в което авторът съзира форма на „чигот“[235]. В Михановичевия миней от XVI век, чиготът е предста-

[231] *Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелию Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бередникову, И. С. Кочетову,* изд. А. С. Суворина, Санкт Петербург, 1892, с. 923 (определя чигота като палач или някакъв съдебен пристав); Срезневский, *Материлы,* III, кол. 1517 (определя го, както и повечето автори, като съответствие на „прото/спатарий“, за което се привеждат и кореспондиращи термини от оригиналните гръцки текстове при превод). Вж. и у Moravcsik, *Byzantinoturcica,* II, p. 263.

[232] Theophanis *Chronographia*, ed. C. de Boor, I, p. 447_3.

[233] Anastasii Bibliothecarii *Chronographia tripartite,* ed. C. de Boor, p. 295_{31} et nota.

[234] J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene,* London, 1889, p. 228; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* II, *Sprachreste des Türkvölker in den byzantinischen Quellen,* Budapest, 1943, p. 263 ; В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. I, *Първо българско царство,* ч. 1, *Епоха на хуно-българското надмощие*, София, 1918, с. 228 бел. 1; Ив. Дуйчев, „Върху някои български имена и думи у византийските автори“, в: *Проучвания върху средновековната българска история и култура,* София, 1981, с. 341–342. Следвайки Бъри и Моравчик, тези автори свързват българската дума „чигот“ с тюркското „jigit“ и я определят като някаква военна институция или най-общо „войник“. Изказано е становището, че наименованието ѝ може да е сложно-съставно „боила чигот“. От своя страна Ю. Трифонов („Къмъ въпроса за старобългарското болярство“, *Списание на БАН,* XXVI, 1923, с. 16, 26) пръв свързва думата с ромейските спатарии и посочва някои локални нейни употреби, запазени до ново време. Името на село Чиготово откриваме и в документ на крал Стеган Урош II Милутин от 1314 г. – вж. Новаковић, *Законски споменици...*, с. 624.

[235] В. Бешевлиев, *Първобългари. История,* София, 1984, с. 205, бел. 20.

вен като носеи нагъı мьче ѕа цареми, рекоми чиготи[236]. Мария Тихова обръща внимание на неколкократната употреба на думата „чигот“ в Римския патерик[237]. В единия случай (Пог. 909, f. 56v17–19 [= Пог. 909]) на ѿ чиготъ его съответствува ѿ меченошецъ его (Толстой, Q. I. 275, f. 116v 8–12 [=Тол.]), а в другия на свои̑ чиготъ (Пог. 909, f. 36v) отговаря свои̑ слоугъ (Тол. f. 83v). Терминът се открива и във Великите Минеи-чети, които съдържат някои дометафрастови жития и очевидно са били преведени по време и в среда, когато множество прабългарски лексеми са били още живи. Ще приведа примера от житието на св. Никита Мидикийски от 2 април[238]. Там срещаме израза нѣкого ѿ чиготъ, което в гръцкия си оригинал съответствува на τινα ἀπὸ σπαθαρίων[239].

Бих искал да обърна внимание на още едно сведение за чиготи, което иде от оригинален български, макар и апокрифен текст, ала не става дума за българска реалия. Става дума за „*Сказание Исаево*“ – апокрифен текст от XI век[240]. Споменатия там в твърде легендарен вид „*цар Чигочин*“ обикновено се идентифицира с варяжкия предводител и бъдещ крал на Норвегия Харолд Хардрада. Той е имал титлата *спатарокандидат*, ала по-сетне достига и до по-високи звания[241].

Има още две регистрации на думата чиготъ у Срезневски (т. 3, стълб. 1715). Едната е в Житието на Григорий Акрагантски и там славянската лексема също превежда гръц. σπαθάριος.

Във всеки случай тези наблюдения ни дават още едно основание да дирим връзка между ромейската институция на *спатариите* (било *протоспатарии*, *спатарии* или *спатарокандидати*) и

[236] М. Тихова, „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“, *ГСУ, НЦСВП „Иван Дуйчев“*, т. I, 1987, с. 300.

[237] Тихова, „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“, с. 300–301, 306–307.

[238] Великие минеи чети, апрель, кол. 82.

[239] AAS Apr. I (3rd ed.), p. XXV.

[240] А. Милтенова. М. Каймакамова, „Неизвестно българско летописно съчинение от XI век“, *Palaeobulgarica*, 4 (1983), с. 52–73; A. Miltenova, M. Kajmakamova, „The Uprising of Patăr Deljan (1040–1041) in a New Old Bulgarian Source“, *Byzantinobulgarica*, VIII, 1986, pp. 227–240; А. Милтенова, В. Тъпкова-Заимова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*, София, 1996, с. 150, 155.

[241] Вж. статията за него с цялата по-нова литература в *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*, τ. Γ, Αθήνα, 1998, s. 134+138.

българските чиготи. Натам ни насочва и предложената етимология на термина[242]. Прочее, още от времето на Ю. Трифонов в българската историография има почти единодушие, че институцията на „чигота“ е съответна на ромейските „спатарии“[243]. Единствен Ив. Венедиков изказва екстравагантното становище, че не чиготите, а багатурите кореспондират с посочената ромейска институция, а и с очевидната ѝ българска заемка – меченосците[244].

4. 4. 1. 2. Такова заключение веднага ни отправя към горецитирания термин „меченосец“, който съответствува на „чигот“ в някои преводни текстове като този от Римския патерик. Това, от своя страна, отвежда към твърде слабо представената в изворите институция на „меченоша“. Като наименование на българска институция (а не ромейска такава, упомената в български текст) терминът е засвидетелстван само в надписа от златния пръстен-печат, намерен в Пазарджишко. Надписът на него гласи: мечѡнѡша тагчи, като носи и монограм на „Тагчи“[245].

Преди да продължим със самата институция на меченоша бих искал да се спрем на думата/името „Тагчи„, за което са изказани различни становища. Преобладаващото и традиционно мнение е, че иде реч за името на носителя на достойнството, като то обикновено се определя като „неславянско“ – тюркско или иранско. Неотдавна бе изказано по-особеното – макар и не категорично – мнение на М. Москов, който съзира в него възможен термин. Предлага се произход от основата daγ* или taγ* със значение на „дамга“, „клеймо“, „печат“[246]. От тук се достига

[242] Miltenova, Kajmakamova, „The Uprising…“, p. 235 ; *Древнетюркский словарь*, Москва-Ленинград, 1969, с. 147.

[243] Ю. Трифоновъ, „Къмъ въпроса за старобългарското болярство“, *Списание на БАН,* кн. XXVI, клонъ историко-филологически, 14, София, 1923, с. 16; Ст. Станчев, „Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав“, в: *Надписът на чъргубиля Мостич,* София, 1955, с. 13. Вж. и горецитираните статии на А. Милтенова и М. Каймакамова.

[244] Венедиков, *Военното и административното...,* с. 51–53.

[245] Станчев, „Надгробният надпис на чергубиля Мостич от Преслав“, с. 13; Ив. Йорданов, *Корпус на печатите на средновековна България*, София, 2001, с. 142 (IV.9 No 183).

[246] М. Москов, „Оними от булгарски произход“, в: *Protobulgarica et mediaevalia europensia. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново, 12–15.V. 2000,* София, 2003, с. 486; *Древнетюркский словарь*, с. 158, 527.

то името-титла tamγači със значение „пазител на печата“, „на знамето“, „знаменосец“, „човек, който поставя печат“[247]. Една от възможните интерпретации е, че става дума за лице от фискалната администрация – такъв, който е поставял клеймото на обмитените стоки на границата, митничар. В подкрепа на това се привежда и руската дума за митничар („таможеник“), която произлизала именно от татарската дума „тамга“[248]. Както вече казах, М. Москов не казва категорично дали смята Тагчи за лично име или за част от наименованието на институцията, ала все пак ми се струва, че клони към последното. Приемам го в реда на дискусията, без да смятам, че е убедително доказано, още по-малко, ако става дума за фискална институция, която е слабо съвместима с тази на спатариите, които са придворни и военни.

Неотдавна се появиха две статии, специално посветени на меченосците в ранносредновековна България, които предлагат съвсем ново тълкуване на институцията и на съотношението ѝ с тази на чигота[249]. Според автора думата „тагчи“ не е име, а наименование от ирански произход, идентично с „меченоша“[250], което е повторено след това и на славянски език. Изглежда и той е склонен да го свърже в багатурите и обосновава особеното му място в българската политическа система от времето на Първото царство. От своя страна, чиготите се свързват с думата „джигит“ и се определят като някаква младежко-юношеска

[247] Москов, „Оними от Булгарски произход“, с. 486–487; *Древнетюркский словарь*, с. 530.

[248] Москов, „Оними от булгарски произход“, с. 488; М. Фасмер, *Этимологический словарь русскаго языка,* т. IV, Москва, 1987, с. 18.

[249] Ст. Йорданов, „Мечоносците на Първото българско царство“, В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д-р Йордан Андреев. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин Йордан Андреев, 14–15 май 1999 г., В. Търново*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 2003, с. 384–404.

[250] За произхода на „Тагчи“ от лексемата със значение на „сабя“ вж. и друга статия на същия автор: Ст. Йорданов, „Термини за обозначаване на прободно-сечащи оръжия у прабългарите. – В: *Acta Musei Varnaensis I. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. Международна конференция. Варна 14–16 септември 2000*, Варна, 2002, 87–98.

военна степен. Очевидно не мога да се съглася с такава интерпретация и я отдавам на недостатъчните извори за прабългарските институции. Във всеки случай, тя не обяснява някои от употребите на „чигот“ като съответствие на /прото/спатарий в преводни текстове, както и конкретни заместявания на двата термина в някои от текстовете, които цитирах по-горе.

Повечето автори, писали по въпроса, датират пръстена с надписа на меченоша от времето на Първото царство, с едно единствено изключение – Ив. Йорданов в своя корпус на печатите от средновековна България, който го разполага в XIII–XIV век[251]. Своето становище той обосновава с начина на изписване на лигатурата на надписа. При целия ми респект към нашия известен сфрагист, за мен предатирането на паметника през времето на Второто царство е неубедително, а аргументът му ми се струва недостатъчен. Историческите свидетелства, както и името на лицето (ако приемем, че това е име „Тагчи“, макар и да съществуват различни мнения), отправят несъмнено към времето отпреди XI столетие.

Мога да кажа, че съм убеден, че няма начин да избегнем връзката между институциите „спатарий“, „чигот“, „меченоша“ и техните наименования. Разгледани в комплекс, те ни дават идея за развитие на българските институции под влиянието на Империята още от първите стъпки на българската държава, както и за съграждането на административната терминология. Трудно е да се докаже доколко наименованието „чигот“ е било създадено по подобие на ромейското „спатарий“ или производните му, ала е напълно ясно, че последващото му развитие е тъкмо като съответствие на ромейския термин. Все пак, аз смятам, че пътят е бил тъкмо такъв: първо, изграждане на прабългарска дума (или пригаждане на вече съществуваща такава) въз основа на гръцкия термин и като негово съответствие; второ, с въвеждането и налагането на доминиращото положение на славянския книжовен език като официален в държавата, прабългарският термин е заменен със славянски, който даже още по-точно съответствува на гръцкия си първообраз. Как е станала точно замяната и кога, не можем да кажем. Във всеки случай не непосредствено след първите стъпки на славянската книжовност, тъй като думата „чигот“ е имала своя живот и в славянската литературна среда и е оставила достатъчно следи в нея. Смятам, че

[251] Ив. Йорданов, *Корпус на печатите...*, с. 142.

двата термина („чигот“ и „меченоша“) са съществували известно време съвместно, като е възможно само единият да е бил официален. Окончателната замяна навярно е станала през X век, ала думата „чигот“ ще да е продължила да съществува и да се използува в различни текстове.

Смятам, че институцията на „чигота“ представлява пример за ранно влияние на Империята върху българската институционна система, а наличието на термина е свидетелство за адаптиране на българската терминология (тюркска/прабългарска или славянска) към административния език на Константинопол. Развитието на самия термин също е показателно: въз основа на гръцкия се изковава първо прабългарска, а сетне и славянска дума, което следва пътя на българската средновековна култура изобщо. Доколкото чиготите са засвидетелствувани в Хронографията на Теофан Изповедник още през VIII век, то виждаме колко от рано Империята започва да осъществява влиянието си в българската държава. Това е епоха, предшествуваща Покръстването, след което всъщност ромейската култура става изцяло доминираща в България.

4. 4. 2. Службата на *протостратора* (единствените данни за тази институция са на гръцки език, но смятам, че можем да я възстановим по съществуващото наименование „стратор“, което е представено в словника [252]) ни е известна само от съобщението на Георги Пахимер за протостратора Касимбек, чиято дейност е свързана с времето около размириците на Ивайло[253]. Това единствено споменаване не може да ни даде друго, освен факта на съществуването на институцията в българското царство. За да достигнем до нейната същина обаче, ще трябва отново да изхождаме от съпоставки с Империята. Същевременно искам изрично да подчертая, че споменаването на службата само в чуждоезичен текст я прави труднопригодна за изследване на правната лексика като настоящото. При все това я включвам,

[252] Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 207 сл. За протостратorите в Империята вж.: Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* p. 137$_4$, 173; Oikonomidès, *Les listes...*, pp. 337–338; Bréhier, *Les institutions...,* pp. 132–133; Oikonomidès, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 145; Guilland, *Recherches ...,* I, pp. 478–497.

[253] Georgii Pachymeris *De Michaeli et Andronico Palaeologis*, T. I, 1. VI. 19, pp. 466–468; Pachymeres, *Relations historiques* (ed. A. Failler), t. II, pp. 589–591.

защото представлява още едно свидетелство за влиянието на Константинопол в България.

В Империята протостраторът е един от приближените на василевса военни. Първите сведения за ромейски протостратори са от VIII век, през царуването на Константин V. Те са шефове на една от придворните служби и техни подчинени са страторите, армофилаксите и ставлокомитите. Протостраторът язди до василевса. Той е могъл да въвежда чужди пратеници вместо протоспатария. По времето на изготвянето на трактата на Филотей интересуващата ни институция не заема особено високо място в йерархията, ала впоследствие се издига. Протостраторът има силни позиции не толкова заради важността на службата си, колкото заради близостта до василевса[254]. В по-късния период Никита Хониат сравнява службата на протостратора с тази на френските маршали, а Псевдо Кодинос ни съобщава как той придружава владетеля, носи неговия меч и води коня му[255]. Имаме обаче основания да смятаме, че реалните функции на протостратора са били значително по-широки. Те са свързани преди всичко с военно командуване. По време на кампания той е начело на леката кавалерия, авангарда и патрулните войски. Понякога протостратори командуват цялата армия и стоят начело даже на военноморски сили. Всъщност това е един от най-висшите сановници в Империята, който стои сред първите в ранглистата.

В средновековна Сърбия службата на протостратора не е регистрирана, но Ст. Новакович като че ли е склонен да я идентифицира с тази на *тепчията*[256] – становище, което ми е трудно да приема за доказано. От друга страна, трябва изрично да се отбележи, че румънският *страторник* няма нищо общо с протостратора и по-пълна представа за неговата служба можем да получим от другото ѝ наименование – „*постелник*“.

Що се отнася до България, то и тук самото съществуване на институцията може да бъде поставено под съмнение. То се подсилва и от вече споменатия факт, че тя не присъствува в другите балкански страни. От своя страна Георги Пахимер изрич-

[254] Bury, *Impeiral Administrative System*, pp. 117–118; Bréhier *Les institutions*, pp. 132–133; Guilland, „Protostrator“, pp. 156–158; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, pp. 337–338; Oikonomides, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 145.

[255] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 168, 173, 176.

[256] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 200–201.

но подчертава, че Касимбек е удостоен като протостратор от Михаил VIII Палеолог[257]. Би могло да се предположи, че отново се сблъскваме с типичното за Империята даване на ранг на чужденци с цел да бъдат привлечени към политиката на Константинопол. Струва ми се обаче, че едно такова заключение би било малко прибързано. Произлизащ от ромейската система, санът на протостратора би могъл да бъде възприет и от българските владетели.

И така, в заключение можем да кажем, че българските протостратори са били едни от най-видните функционери в държавата. Свидетелства за това е близостта на Касимбек до царя. Задълженията им са били съсредоточени основно във военната област. Имайки предвид изключително бедните сведения, за едно толкова високопоставено лице може да се предположи, че институцията е била временно явление в България. Нищо по-конкретно не бих посмял да твърдя.

4. 4. 3. Службата на *великия дукс* (великъ доуѯ или доука великъ от ὁ μέγας δούξ)[258] ни е известна единствено от надписа на дука Врана, който е открит още от Стефан Веркович и е претърпял множество издания: ✠ азъ врана доука великъ сътворихъ града крицива маѣ мѣсяца sẕїв (?6712=1204 г.) за молитьвы калоiwана ц҃рѣ[259]. Това е цялата информация, идеща от средновековна България. Службата е съществувала поне по времето на цар Калоян, като е засвидетелствувана в Източна Македония. Самото наименование е калкирано от гръцки и това ни кара да търсим произхода ѝ в Империята. В Константинопол има институция със сходно име (μέγας δούξ), която се появява към края на XI век във връзка с реформите, предприети от Алексий I Комнин. До 1118 г. този функционер окончателно се оформя като командуващ ромейската флота. Като такъв той е споменат и в

[257] Georgii Pachymeris *De Michaeli et Andronico Palaeologis*, t. I, 1.VI. 19, p. 466; Pachymères, *Relations historiques (ed. A. Failler)*, t. II, p. 598_{8-9}.

[258] N. Oikonomidès, „Organisation administrative (1025–1118)“, p. 147; Verpeaux, *Pseudo Kodinos,* 137_3, 167; Guilland, *Recherches ...,* vol. I, 535 сл.; Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 210 сл. Единственото в България споменаване на „велик дукс“ е от надписа на дука Врана – вж. Ивановъ, *Български старини изъ Македония,* с. 47.

[259] Й. Ивановъ, *БСМ*, с. 30; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 27; Malingoudis, *Die kyrillische Inschriften*, S. 47.

трактата на Псевдо Кодинос[260]. В този документ той заема петото място в йерархията, което свидетелствува, че е запазил силната си позиция и по времето на Палеолозите.

Институцията е нетипична за Сърбия. Нейното наименование се среща в един документ на Балша III от 1420 г.: ѩ, самодрьжавни господарь балша, по милости божиеи доука велики и господарь зємли зетскои...[261]. Както виждаме, този текст отразява едно съвършено различно положение на нещата. Зетският господар демонстрира владетелско самочувствие, което отсъствува в българския надпис.

Имайки предвид направените по-горе наблюдения, би трябвало да се подчертае, че всякакви преки паралели с положението в Империята или в сръбските земи са неприемливи. Имаме всички основания да смятаме, че българската институция се е различавала твърде много от едноименната ѝ ромейска. С данни за български флот през интересуващия ни период почти не разполагаме и нямаме право да правим каквито и да било предположения за връзки на службата на великия дукс с военноморските сили. Все пак твърде вероятно си остава тази институция да има отношение към военното командуване.

За да обобщя, искам да кажа отново, че по мое мнение българските велики дуксове са били военни функционери в централната администрация. Без съмнение, санът е имал и титуларна стойност – да не забравяме, че все пак в него присъствува ромейското влияние, дори и само заради наименованието. Всякакви по-конкретни твърдения биха били произволни.

4. 4. 4. Накрая бих искал да обърна внимание на един транслитериран гръцки термин: „*протокелиот/ин/*“ (протокелиѥѡтинѹ дат. п.)[262]. Очевидно архетипа на думата е πρωτοκελλιώτης, ала такава институция в Константинопол не ни е известна. Наименованието на службата се среща на два пъти в Синодика – протокелїотинъ[263]. Безспорно е, че думата има гръцки произход и

[260] Bréhier, *Les institutions*, pp. 140–141; R. Guilland, „Le drongaire de la flotte, le duc de la flotte, le mégaduc“, *Byzantinische Zeitschrift*, XLIV, 1951, pp. 212–240; Oikonomidès. „Organisation administrarive (1025–1118)“, p. 147; Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 134.

[261] Новаковић, *Законски споменици*, с. 583.

[262] Попруженко, *Синодикъ царя Борила,* с. 90; Билярски, *Институциите на средновековна България*, с. 213–215.

[263] Попруженко, *Синодикъ*, с. 90.

че може да се свърже с близкото обкръжение на владетеля, ала такова наименование на чиновник в Империята не е известно. В изворите се среща терминът κελλιότης[264], но контекстът на употребата му не разрешава сравняване с българската институция.

Като че ли румънските извори предоставят по-добра възможност за съпоставки. Предварително обаче бих искал да отбележа, че и на север от Дунава терминът „протокелиотин“ не се среща в тази си форма. Вниманието ни трябва да се насочи към сходното наименование келарь[265], с което понякога се назовава службата, известна повече като ключарь или ключникъ. Самата дума и нейната етимология не поставят някакви трудноразрешими проблеми. Произходът иде от латинската дума cella, но прякото заимстване е станало от гръцката κελλάριος, а в румънския език е дошла от славянския. Доколкото посочения гръцки термин не бележи някаква дворцова институция от Константинопол, с него не ще се занимаваме. По-интересен е молдовският. Разбира се, той не е идентичен с българското наименование и в този смисъл едно евентуално сходство между двете институции не би могло само да се предположи.

Наименованието на службата на ключаря (идентичен, както вече отбелязах, с интересуващия ни термин келар) е засвидетелствувано за първи път в Угровлахия на 29 августа 1469 г., а в Молдова – на 12 май 1425. Още от самото начало великият ключар е висш сановник и понякога член на Съвета във Влашко. Той се е занимавал със снабдяването на двора с провизии. Имал е грижата за всичко, което се доставя в господарските складове и за това, което се харчи от тях[266].

Когато подхождаме към търсенето на паралели с България, трябва да се отбележи изрично, че формата келарь се среща само в Молдова, където и без друго преобладава българското, нежели сръбското влияние, за разлика от Влашко. Въпреки това правеното на изводи въз основа на съпоставки в този случай е много опасно. Наличните български извори свидетелствуват единствено за съществуването на институцията и не позволяват да

[264] Du Cange, *Glossarium*, col. 631.

[265] *Dicţionar elementilor romaneeti*, p. 40 (Mold. 16 oct. 1538–1540). Идентична по наименование монастирска служба се среща и в Русия – вж. Срезневскій, *Матеріалы для словаря древнерусскаго языка*, т. I, 1204.

[266] Билярски, *Институциите...,* с. 213–215.

се твърди нищо определено за характера на нейните задължения. Писалите по въпроса автори (а трябва да отбележим, че става дума само за отделни забележки) смятат, че протокелиотът е бил адютант на царя, като същевременно се е грижел за неговата безопасност[267]. Това, разбира се, е твърде възможно, но същевременно не може да бъде доказано. За съжаление ще трябва да отбележа и това, че сходство с молдовския ключар-келар също не може да се докаже. Едно сравнение би било напълно произволно, особено като се има предвид, че и термините не съвпадат. Затова тук ще се въздържа да настоявам за каквито и да било паралели.

В полза на тезата за военните задължения на интересуващия ни служител говори само фактът, че при упоменаването в Синодика се подсказва, че протокелиотите са загинали в бой, както изглежда, защитавайки своя господар. Дали това е достатъчно? С относителна сигурност бихме могли да твърдим само, че става дума за високопоставени сановници, близки до владетеля – двама от тях са намерили място в Синодика. Техните военни функции са много вероятни и аз съм склонен да ги приема.

4. 5. *Провинциална администрация*.

4. 5. 1. Преди да обърнем внимание на отделните служби в провинцията, бих искал да се спра на наименованията на *административно-териториалните единици*. Може спокойно да се твърди, че те, по един или друг начин, са свързани с териториалната управа на Империята от периода на разложение на темната организация. За нашето изследване е важно, че всички носят наименования, произхождащи от гръцката ромейска терминология.

4. 5. 1. 1. Пряко заети и само преписани с кирилица са две наименования на административно-териториални единици – „хора“ и „клисура“. Тук те само ще бъдат набелязани, тъй като на темата съм посветил особена статия[268]. И двете думи са гръцки (χώρα и κλεισούρα) и представляват пряка заемка като

[267] Koledarov. „Le titulariat des boyards“, p. 207 note 36; Андреев, Ангелов, *История*, с. 150; *История на България*, т. III, с. 259.

[268] Iv. Biliarsky, „Les circonscriptions administratives en Bulgarie au 13e siècle“, Σύμμεικτα τοῦ Ἰνστιτούτου βυζαντινῶν ἐρευνῶν, 13 (1999), pp. 177–201 (за „хора“ вж. pp. 179–180, а за „клисура“ вж. pp. 183–186).

технически термини от административната номенклатура на Империята.

Трябва да се отбележи, че думата „клисура“ е навлязла дълбоко в езика и се е съхранила, макар и не като административно, а само като географско понятие и в новобългарския език, означаващо стеснение в планинска местност. Това ни подсказва и че наименованието на териториалната единица също е било типично само за планински райони. Прочее, така е и в Империята.

Думата „хора“ остава само административен технически термин, макар и да има развитие в новобългарската лексика, образувайки множественото число на думата „човек“.

4. 5. 1. 2. На практика всички останали наименования на български административно-териториални единици, освен горепосочените, представляват превод или калка от гръцки и в крайна сметка са заемка от административната система на Империята[269]. Така „земля“ (ѕемлꙗ от γῆ), „страна“ (страна от χώρα), „предел“ (предѣлъ от μέρος) и „място“(мѣсто от τόπος) – всички представени в словника – са преведени от съответните ромейски териториално-административни наименования. От своя страна думата „област“ е калка от гръцката дума ἐπαρχία. Във всеки случай, от представения в словника лексикален материал става очевидно, че цялата териториална организация в България работи с терминология, заета от Империята.

4. 5. 1. 3. Както вече казах, тук няма да се занимаваме обстойно със самия характер на отделните видове административно-териториални единици. За по-голяма пълнота на изложението обаче бих искал само да отбележа тези разлики между тях, които ми се струват по-съществени. Преди всичко това е фактът, че както изглежда, в България е имало сложно деление, при което някои от областите, са се делели на по-малки единици. Така към големите области можем да причислим „хорите“, „страните“, „землята“, „областите“ и навярно „пределите“. Типичното наименование, поне през първата половина на XIII век, е било „хора“. Изглежда също, че наименованието „земля“ се е свързвало – поне в случая с Арбанашката земля, която единствено ни е позната – и с някакво етническо обособяване[270]. От малките единици са ни

[269] По този въпрос вж. Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…“, p. 190 сл.

[270] Biliarsky, „Terra Albanese“, pp. 259–271.

познати само клисурите, които са били в планинските райони, и градовете (наричани „град“ или „място“). Така можем да преминем от територията към тези, които са я управлявали.

4. 5. 2. *Управителите на провинции* са били различни през различните епохи, както и за различните провинции. По-долу ще представя основните от тях.

4. 5. 2. 1. На първо място това е *воеводата* (воєводд), който има очевидни военни характеристики, като същевременно е свързан и с териториалната провинциална управа[271]. Някои откъслечни сведения[272] ни дават основание да обосновем съществуването и на службата на *великия воевода* в България по време на Второто царство. Като става дума за нея, бих искал преди всичко да отбележа, че това е отделна служба, имаща своето особено място в управленската структура на държавата. Тя не представлява някакво вътрешно степенуване в рамките на воеводския сан. Същевременно е видно, че произходът на двете институции е общ, както и наименованието им. Другаде и в съответствие на писаното в речниците съм се присъединил към становището, че терминът представлява калка на гръцкия στρατηγός[273], който пък е композитум от съществително име στρατιά, στρατός („войска“) и глагола ἄγω („водя“). По негов модел на славянска

[271] За службата на воеводата вж.: P. Petrov, E. Grozdanova, „Woiwode in mittelalterlichen Balkanländer und im Osmanischen Reich“, *Etudes historiques,* IX (1979), pp. 99–127; I. Bogdan, *Originea voievodatului la români*, Bucureşti, 1902 [= *Analele Academiei Române,* Memoriile secţiuni istorice, III, t. 24, 191–207]; E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara românească si Moldova (pînă la secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1960, p. 105 sq.; *Instituţii feudale*, p. 168 sq.; Z. Wojciechowski, *L'Etat polonais au moyen Age. Histoire des institutions*, Paris, 1949, p. 243; Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 201–207, 270–286; Билярски, „Примери за ранно влияние на Империята“, с. 17–21.

[272] Поп ружен ко, *Синодикъ*, § 136 Пал. с. 90; P. Petrov, E. Grozdanova, „Woiwode“, S. 101.

[273] М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I, Москва, 1986, с. 332; Ив. Билярски, *Институциите на средновековна България,* с. 270. За отбелязване е сходното формиране чрез калка от гръцки на немската дума Herzog. Авторите на етимологичния речник по-скоро виждат домашен произход на думата и посочват гръцката ѝ съответка като илюстрация на сходно развил се словообразователен процес: *Български етимологичен речник*, т. I, София, 1971, с. 172–173.

почва – твърде вероятно в България или във Великоморавия – се изковава чрез калкиране и думата воєводѧ от воѥ ‘войска’ и глагола водити ‘водя’. Така се получава идеята за предводител на войската по същия начин, както в германска среда се е формирала думата Herzog. Безспорно е, че терминът „воевода“ е възникнал твърде рано в славянска среда. Срещаме го в Закона за съдене на людете[274], който всички изследователи датират в IX век, а също и у Константин Багрянородни, който назовава с тази славянска дума, изписана с гръцки букви племенните предводители на маджарите. Ученият василевс пише, че някой си Леведиас е бил първият предводител на маджарите, който е носел титлата „воевода“, както и всички след него. На това сведение няма да се спирам подробно, защото то за нас е важно само доколкото потвърждава ранното калкиране на гръцката дума „стратег“ в славянските езици и даже използуването ѝ от маджарите[275]. Доказателство за продължаването на тази тенденция намираме при съпоставка и с други преводни текстове, на които съм се спрял в моята книга за институциите на Второто царство и които няма да повтарям тук, а ще си позволя само да отпратя към тях[276]. Като имаме предвид, че основното контактно място между гръкоезичната ромейска култура и славяните през тази епоха е Балканският полуостров и като се отчете историческият контекст, то може да се твърди, че думата като публичноправен термин е изкована в България. Дори да се предположи, че тя е била създадена в рамките на апостолската мисия на славянските първоучители във Великоморавия, то там тя би могла да бъде само слово, използувано с оглед превода на текстове от гръцки, но не и конкретно институционно наименование, каквото смятам, че е станала на Балканите, в рамките на българската държавна система. Това само по себе си означава, че в България и в българската публичноправна терминология се реципира не само думата, но и самата институция на стратега-воевода.

[274] *Закон судный людем. Краткой редакции,* ред. М. Н. Тихомиров, Москва, 1961, с. 48 Уст. 3, с. 36 Нов. 3, с. 42 Варс. 3 (ἄρχων е преведен с кънѧзъ или воєводѧ).

[275] Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik et R. J. H. Jenkins, Washington D. C., 1967, p. 170; Gy Moravcsik, *Byzantinoturcica,* vol. II, Budapest, 1943, p. 91.

[276] Билярски, *Институциите...*, с. 270–273.

В подкрепа на това си твърдение бих искал да приведа и едно странично доказателство, свидетелстващо, че институцията на стратега като военен командир и провинциален управител е била възприета в България още отпреди Покръстването. Става дума за Хамбарлийския надпис от началото на IX век. В него се споменава, че войската и държавата са били разделени на център, лява и дясна част, ръководени съответно от брата на владетеля, боила кавхана и ичиргу боила, всеки с подчинени стратези[277]. Така на ханския брат е подчинен стратегът Леон, на ичиргу боила – стратезите Вардан и Яни, а на боила кавхана – стратезите Кордил и Григора. Очевидно е, че тези стратези не са българи, при все че са били служители на българския владетел. От цитираните пет имена три са гръцки (Леон, Яни и Григора) и две са ирански, навярно арменски (Вардан и Кордила)[278]. Доколкото арменците са били много добре представени в структурите на Империята, то именно с нея можем да свържем произхода на лицата. Има основание да се смята, че те са били християни. Изказано е предположението, че стратезите Яни и Леон са същите „стратези на християните“, посечени от хан Омуртаг, за които става дума в Константинополския синаксар[279]. Това става като част от голямото гонение срещу християните, пред-

[277] В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи,* второ преработено и допълнено издание, София, 1992, No 47, с. 186–187. Ив. Венедиков обяснява появата на стратези-християни на юг от Балкана, в новозавоюваните ромейски територии, с предполагаем стремеж на хан Крум да ги организира, запазвайки местните специфики на управлението (Ив. Венедиков, *Военното и административното устройство на България през IX и X век,* София, 1979, с. 63–65). Това твърдение е напълно произволно, както прочее и по-голяма част от тезите на автори, отразени в тази му книга.

[278] За имената Вардан и Кордила вж.: J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streigzüge*, Leipzig, 1903, S. 493; ж. р. Justi, *Iranisches Namenbuch,* Marburg, 1895, S. 351–353; м. р. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven,* I, *Die Iraner in Südrußland,* Leipzig, 1923, S. 35; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerkünste,* Prag, 1955, S. 335; Бешевлиев, *Първобългарски надписи,* 188–191.

[279] H. Delehaye, *Sinaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, p. 416; H. Grégoire, „Les sources épigraphiques de l’histoire bulgare“, *Byzantion,* IX, 1934, fasc 2, pp. 758–759; Fr. Halkin, „Inscriptions grecques relatives à l’hagiographie. (suite) VI. Grèce continentale et les pays balkaniques“, *Analecta Bollandiana*, 70 (1952), fasc. 1 et 2, p. 131; Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, с. 188–189.

прието от езическите български власти. Тези наблюдения ни дават някакви отправни точки. Преди всичко може да се заключи, че стратезите от ромейски произход са били на българска служба преди да загубят доверието на хана. Освен това трябва да се подчертае, че Хамбарлийският надпис, освен че съдържа военна заповед и представя организацията на войската, съдържа и най-ранното известно ни сведение за административно-териториално деление на българската държава. В този смисъл е от изключително значение фактът, че в текста присъствуват стратезите, които съчетават военно командуване с гражданска провинциална администрация. Това е същото положение, както в Империята при темната организация, последвала варварските нашествия. Разбира се, би трябвало да се пазим от търсене на идентичност между двете администрации – развитата ромейска и начеващата българска, – за да не отидем до несъответствуващи и грешни заключения.

Вследствие на това може да се твърди, че българската държава още през езическия период усвоява – макар и навярно в твърде рудиментарен вид – някои от основните принципи на ромейската провинциална управа, а вероятно заедно с тях и институцията на стратега като военен командир, поел и граждански управленски функции[280]. Така по-сетне се създава и предпоставките за изкованването на термина „воевода“ въз основа на гръцкия στρατηγός, т. е. от прототипа на самата служба. Тук няма да бъдат разгледани самите характерни черти на институцията на воеводите, тъй като подобно изследване съм направил другаде. Ще си позволя само да отбележа, че тя има много широко разпространение, като обхваща не само Балканите, но и Средна и Източна Европа, а чрез Османската Империя и Близкия изток и Северна Африка. Същевременно воеводи съществуват и до ден-днешен в административно-териториалната система на Полша.

Накрая бих искал да обърна внимание на едно твърде интересно сведение, което сякаш поставя под съмнение горното заключение и което има особено значение тъкмо с оглед на наименованията на институциите. Става дума за пасаж от трактата на Кекавмен, където по повод на събитията, свързани с движението на Петър Делян в 1040 г., той изрично пише, че на българ-

[280] Сходно становище излага и Ив. Венедиков, *Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София, 1979, с. 64–65.

ски език „стратегът“ се е зовял „челник“ (...στρατηγὸς τῆ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται....)[281]. Това споменаване е забелязано отдавна в научната литература. Доколкото ми е известно за пръв път с него се занимава българският автор Д. Матов още през XIX столетие. Той го свързва с гръцката дума τσελίγγας, което означава някакъв ръководител на пастири сред власите в Македония и Епир, „чобанин“, „джелепин“, но в крайна сметка произхожда от старата дума челникъ, която пък идела от „чело“.[282] В. Г. Васильевский и В. Н. Златарски са забелязали сведението, ала не са му посветили особено внимание. Заслужава си да се спрем на писаното от Ив. Дуйчев, който има особена статия за славянизмите у Кекавмен. По същество видиния български учен не внася нищо ново към изследването на думата, като цитира съществуващите становища и подчертава най-вече това на Д. Матов.[283] Накрая трябва да се спрем на коментара, предложен от Г. Литаврин в най-новото издание на трактата на Кекавмен. Руският учен споменава писаното от неговите предшественици и казва, че навярно думата „челник“ произхожда от „чело“ в смисъл на „главен“, „предводител“, като посочва определянето от Франц фон Миклошич на „челника“ като *praefectus*.[284] Като цяло има единодушие, че цитираната в гръцкия текст дума трябва да е била „челник“, ала не се интерпретира връзката ѝ с воеводата.

Службата на „челника“ е позната в средновековна Сърбия и е документирана в съхранените извори[285]. В началото тя като че ли е добре поставена в администрацията, но после се разпространява и размива сред други подобни. По времето на деспот Стефан Лазаревич се създава институцията *велик челник* като една върховна административна управа, а също и *челник на ризницата,* като висш служител на фиска. Важно е да се отбележи, че терминът придобива множество значения и навлиза в народния език, преминавайки в епохата след османското завоевание. Така освен строгото си

[281] Кекавмен, *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века,* изд. Г. Г. Литаврин, Санкт Петербург, 2003, с. 188 $_{30\text{-}31}$.

[282] Д. Матовъ, „Гръцко-български студии“, *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,* кн. IX, 1893, с. 83-84.

[283] Дуйчев, „Няколко бележки към Кекавмен“, с. 197.

[284] Кекавмен, *Советы и рассказы*, с. 417.

[285] Новаковић, „Византийски чинови и титуле...“, с. 195 сл.

институционно значение, той носи и множество други, явно свързани с началствуване, ръководене, упражняване на някаква власт.

Склонен съм да се съглася с писаното от Д. Матов, Ив. Дуйчев и Г. Литаврин относно произхода на словото с едно уточнение, което ще ни фокусира върху термина „началник“. Думата има сходен произход с „чело“, който иде от глагола начало, начати, начьнѫ, като навярно представлява калка от гръцката дума ἄρχων[286]. В България терминът „челник“ не се среща като административно наименование, ако не броим цитирания случай. Така достигаме до питането как да си обясним писаното от Кекавмен. Очевидно е, че това не е точен превод на термина „воевода“, и съм склонен да мисля, че тук навярно има цитиране на дума от народния говор, който е назовавал „стратега“ като „началник“ на крепостта, града или областта. Така е направена и връзката с „челник“, на пътя на създаването на която тук не ще се спираме. Бих искал само да си позволя едно предложение в реда на дискусията. В житието на св. Сава Сръбски се казва, че когато той починал в Търновград, блаженият патриарх Йоаким дошъл да погребе светото му тяло заедно с епископите, игумените и началниците на града (начелнѣми града).[287] Дали може да има връзка с този начин за използуване на думата „началник“? Трябва да се каже, че историческият контекст е съвършено различен, а и изобщо пряка връзка не би могло да има. Единственото, което може този цитат да ни помогне, е да проследим един начин на мислене и на използуване на термините от разговорния език, който навярно има общо с разглежданата тук ситуация около цитата на Кекавмен.

4. 5. 2. 2. Институцията и наименованието жоупанъ са едни от най-трайните сред публичноправните термини от Балканското средновековие. Тя е засвидетелствувана сравнително добре по времето на Първото българско царство, когато е присъствувала в институционната система на страната. Намираме я в гръкоезичните първобългарски надписи[288], както и в

[286] *Български етомологичен речник,* т. 4, София, 1995, с. 572–573.

[287] *Живот светога Саве, написао Дометијан,* изд. Б. Даничић, Београд, 1860, с.202; Билярски, *Институциите...*, с. 294–296.

[288] Бешевлиев, *Първобългарски надписи,* с. 200, 231, 234, 250.

славянския надпис на жупан Димитър от Добруджа[289]. За жупани става дума в Закона за съдене на людете. По време на Второто царство интересуващата ни служба не присъствува в институционната система на България, макар и да се среща като дума в някои текстове, отразяващи обикновено чужди (сръбски, средноевропейски или румънски) реалии[290].

Преди да представя накратко това, което знаем за същността на институцията, би трябвало да се спрем на произхода на нейното наименование. Етимологията му не е напълно ясна. Най-общо преобладават две основни становища: за неговия славянски или тюркско-аварски произход (или най-общо такъв, свързан с традициите на Евразийската степ). Привържениците на славянския произход на думата смятат, че произлиза от „жоупа“ с наставка „-анъ“ или че е свързано с индоевропейския корен *gheu-/*ghu-, което дава на гръцки γυπη, а на праславянски **gъpan*[291]. Изказано е също така предположението, че произходът на думата е свързан с обработката на земята посредством горене на горите, прилагана от славяните, и оттам през значението „жупел“ („огън“) идва „жупа“, откъдето и „жупан“[292]. Все пак преобладава схващането, че тя има тюркски произход, защото се намират паралели в езиците на степните народи. Първоначалното значение очевидно е било главатар или командир на някак-

[289] E. Comşa, D. Popescu, „Cercetari arheologice pe trascul canalului Dunare-Mare Neagra“, *Studii şi cercetari de istorie veche,* 1951, 1, 171; E. Comşa, D. P. Bogdan, P. P. Panaitescu, „Inscripţia slavă din Dobrugea din anul 943“, *Studii* (*Revistă de istorie şi filosofie*), IV, 1951, pp. 122–123; D. Bogdan, „Добруджанская надпись 943 г.“, *Romanoslavica,* 1, 1958, 88–104; В. Гюзелев, „Добруджанският надпис и събитията в България след 943 г.“, *Исторически преглед,* 1968, 6, 40–48; Ив. Божилов, „Надписът на жупан Димитър от 943 г.“, *Известия на окръжния исторически музей в Толбухин,* 1973, 37–58; Iv. Božilov, „L'inscription de jupan Dimitre de l'an 943 (theories et faits)“, *Etudes historiques,* VI, 1973, p. 11–28; *История на Добруджа,* т. II, с. 40–41, 62–63.

[290] За литературата по въпроса вж.: Грачев, Жупан 1965, 178 сл.; Грачев, Жупан 1967, 3 сл.; Добрев, Жупан, 383–387; Malingoudis, Župan, 61–76; *Instituţii feudale*…, 239–240, 260, Билярски, *Институциите...*, 266 сл.; Philippi, *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15 Jahrhundert*, 131; Гавликова, Трансформация, 62–63; Holzer, Zur Sprache, 57–63 ; Havlová, K pulikovaným, 24–27; Cleminson, „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира“, 370.

[291] V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha, 1968, p. 598; Malingoudis, Župan, 62–63; *БЕР*, I, 559–560; Фасмер, II, 66

[292] Добрев, „Жупан“, с. 385.

ва група или военна единица. А. Брюкнер смята, че то е от аварски произход, а К. Менгес го свързва с тюркското *čupan* (= „помощник на селски кмет“), като към тях аргументи от исторически характер прибавя Ф. Малингудис[293].

Историческите сведения за жупани дават много интересен материал. За първи път в изворите думата е засвидетелствувана в баварски документ от 777 г.[294] Неколкократно се среща той в първобългарските надписи, като два от тях са на прабългарския тюркски език. Този от съкровището от Nagy-Szent-Miklós не е съвсем ясен и безспорен в науката[295]. Затова пък инвентарният прабългарски надпис сочи ясно мястото на жупана във военната йерархия. Там го намираме във все още не съвсем ясното съчетание τωυρτωυνα πηλε ζωπαν[296]. В два гръцки възпоменателни надписа (у Бешевлиев номера 61 и 63) жупан тарканът Шун (Χσουνος) от рода Кюригир и неизвестният по име жупан от рода Ермиар са посочени като хранени хора на владетеля[297]. От своя страна имаме данни и за великия жупан Сивин, които получаваме от неговата сребърна чаша, намерена в гроб от Преслав[298].

Докато споменатите дотук данни за жупани се свързват главно със столицата (или държавния център изобщо) и с определени военни функции, то други ни ги представят като служители в провинцията – областни управители с ясно изразени компетенции по отбраната. Така е в случая с вече цитирания славянски надпис на жупан Димитър от 943 г.[299] Макар и силно

[293] A. Brükner, *Słownik etymologiczny języka polskiego,* Kraków, 1927, p. 667; K. H. Menges, *The Oriental Elementsin the Vocabulary of the Oldest Russian Epos,* New York, 1951; Malingoudis, „Župan“, p. 64, 74–76.

[294] Malingoudis, „Župan“, pp. 64–67.

[295] W. Thomsen, „Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós“, *Samlede. Aughandliger,* t. III, Kopenhagen, 1917 ; N. Mavrodinov, *Le trésor protobulgare de Nagy-Szent-Miklós*, Budapest, 1943, p. 203, 204–206 ; J. Németh, „The Runifirm Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe“, *Acta Linguistica,* t. XXI, 1–2, Budapest, 1971; С. Я. Байчоров, *Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам,* Ставропол, 1989.

[296] Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, No53, с. 202.

[297] Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, No 61 и 63, с. 231–232, 234.

[298] Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, No 87, с. 250–251.

[299] Вж. Гюзелев, „Добруджанския надпис и събитията в България през 943 г.“, с. 41.

фрагментарно запазен, той дава основание да се смята, че посоченото лице е български местен управител в Северна Добруджа, който е участвувал в някаква военна кампания. Тук изобщо няма да се спирам на несериозните твърдения за неговата власт като начало на ‘румънска държавност’ в Малка Скития, нито за нейното наследяване, нито пък за някакъв ‘руски остров в Добруджа’.

За жупани става дума и в Закона за съдене на людете (гл. III и XX)[300], ала споменаванията са от такова естество, че не внасят допълнителна яснота по въпроса за характера на институцията. Единият случай е свързан с разпределението на плячката и там „жупан“ е противопоставен, от една страна, на „княза“, а от друга – на обикновените хора. Без нашироко да обсъждаме този проблем, ще се ограничa да кажа, че в случая се визира не конкретна институция, а просто „велможа“, „военен предводител“, „високопоставено лице“, на които лица се пада княжеската част, т. е. част, равна на тази, отиваща за държавното съкровище. Сходно е положението и в члена (20-ти), регламентиращ свидетелски показания от втора ръка, които са забранени, дори и за „жупаните“. Това помоему отново не е конкретна институция, а има предвид държавния и социален елит на тогавашното общество.

Терминът „жупан“ се среща и в твърде ранния Супрасълски сборник, където обозначава близко до владетеля лице[301]. В трактата си, посветен на управлението на Империята, василевсът Константин Багрянородни на няколко пъти споменава за жупани, но сведенията не се отнасят до България, а до сръбско-хърватските земи[302].

Виждаме, че става дума за твърде разпространена институция, очевидно със сложен характер, същността на който е трудно да се определи еднозначно. Също така много ще зависи от определянето на нейния произход, което пък е тясно свързано с етимо-

[300] *Закон судный людем краткой редакции*, с. 48, 52, 105, 108; *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantins V.,* S. 216 (XIV.8 – тук терминът „жупан“ представлява превод на ταβουλάριος), 244 (XVIII.1 – тук е превод на ἄρχων).

[301] Става дума за текст от житието на ав. Анин, където жупаните са споменати сред останалите висши сановници: *Супрасълски или Ретков сборник,* с. 561 $_{24}$, 562 $_{26}$; Malingoudis, „Župan“, pp. 68–70.

[302] Constantini Porphyrogeniti *De administrando imperio,* p. 124, 144, 158.

логията на термина. Очевидно е, че става дума за остатък (и доразвитие) на племенна институция в държавна. Привържениците на славянската теза виждат в нея начин за участие на славянската аристокрация в политическия живот на България[303]. Всъщност не смятам изобщо да коментирам идеите, които са плод на предпоставената идеологическа теза за „федералния“ характер на държавата в Ранното средновековие и силното славянско присъствие в нея. Както вече казах, двете противостоящи си тези за етимологията на думата „жупан“ са славянската и тази за нейния тюркско-аварски произход, най-общо такъв от народите на Степта. Тук не е по силите ни, а и не влиза в нашата задача, да вземем окончателно становище по питането, което е от компетентността на филологическата наука. Нашата цел е да изясним статуса на българската институция и нейния произход. В този смисъл може да се каже, че каквато и да е етимологията на термина „жупан“, то той се е съхранил главно сред славянските народи и техните съседи, намиращи се под влиянието им (румънци, маджари, балтийци и др.). Същевременно обаче не бива да забравяме, че самите славяни търпят изключително силно влияние от народите от Степта. Положението на жупана въобще, и особено през Късното средновековие, се различава от това в България по времето на Първото Царство. Там споменаванията на институцията я разполагат изцяло в традициите на прабългарската езическа държавност, която няма нищо общо със славяните. Имената или родовите имена на всички нейни носители са неславянски, вероятно тюрко-български, което свидетелствува и по въпроса за принадлежност към властвуващата аристокрация. Единственото изключение е жупан Димитър, ала неговото име е християнско от гръцки произход и не предоставя сведения за етническата му принадлежност. Така можем с относителна сигурност да твърдим, че институцията на жупана (заедно с всичките ѝ композитни варианти) в ранносредновековна България има навярно произхода си в евразийската степ, визира военен командир с управителна власт в териториалната администрация и високопоставено лице в обществото. Запазването ѝ в славянска среда е леснообяснимо и навярно преминава по сходен път с този на думата „болярин“.

[303] Е. Койчева, „Титлата жупан и въпросите на българската държавност“, *България 1300. Институции и държавна традиция,* София, 1982, т. II, s. 215–224.

Институцията на жупана не съществува в България по време на Второто царство, когато е въведена несъвместимата ѝ ромейска система[304]. Тя обаче остава широкоразпространена у западните и северните съседи на българите. Първите сведения за жупани и велики жупани у сърбите са от XII век, но те нямат нищо общо с българската институция и не представляват интерес за нашето изследване[305]. Във всеки случай за нас е важно да отбележим, че титлата „велик жупан“, която до началото на XIII век е наименованието на сръбския владетел, няма нищо общо с „великия жупан“ от надписа на Сивин, който не е глава на държавата. Такова е и становището на всички, писали по въпроса, автори.

Във Влашко и Молдова има много сведения за жупани, ала това не е институция в собствения смисъл на думата, а по-скоро иде реч за „високопоставено лице“, „знатен човек“ като социална, а не правна категория. Това са обикновено болярите без конкретна служба, а от тези с такава – само най-висшите[306]. Всъщност жупаните са понякога така цитирани, че терминът много напомня за ‘чиста’ титла, особено когато се съчетава с длъжността на лицето: жѹпан иван великы вистїар, жоупань нѣгое великы бань кралевски, жѹпан дрѫгит лѹгофет и др.[307]

В своята история на похода на император Фридрих I Барбароса, Ансберт разказва за срещата на кръстоносците с един „*жупан или сатрап на България*“ (*iuppanum vel satrapam Bulgarie*)[308]. Този текст е доста неясен като сведение за институциите и по-скоро предизвиква дискусии около идентификацията на лицето, която в нашия случай не представлява интерес. Навярно става дума за някой местен господар в Македония, а не за конкретна служба или владетелска титла.

Във Виргинската грамота става дума за „жупи“[309], термин, който е широко разпространен сред съседните на българите славянски народи. На него и на сродния му „жупания“ е посветено особено изследване на Т. Василевски[310], който стига до извода,

[304] Petrov, Grozdanova, „Mittelalterliche Balkanämter“, S. 99.

[305] Malingoudis, „Župan“, pp. 72–74.

[306] *Instituţii feudale…*, p. 260.

[307] Хр. Кодов, Б. Райков, Ст. Кожухаров, *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, т. I, София, 1985, с. 78, 82, 85.

[308] Ansberte Historia – in: Chroust, *Quellen zur Geschichte…*, p. 56_{19-33}.

[309] Ильинскій, *Грамоты,* с. 17_{74}.

[310] Василевски, „Жупа и жупания“, с. 84–92.

че те не са идентични помежду си. „Жупанията“ през по-късното Средновековие представлявала голям административно-териториален окръг и е обхващала няколко „жупи“. Не мисля обаче, че можем да приемем съществуването нито на едната, нито на другата в България от XIII–XIV век и то не само поради неавтентичния характер на Виргинския хрисовул. Известно е, че той е антидатирано копие на Милутиновата грамота от 1300 г. и така много от сведенията в него са сръбски и нямат нищо общо с България. Освен това споменаването на „жупи“ не се повтаря в никой друг документ.

За жупан се говори и в писмото на цар Йоан Срацимир до властите в град Брашов (Кронщадт). Така е назован един от неговите ръководители, наречен в латинските документи „*judex*“, а в тези на немски „*Richter*“[311]. Той е поставен на първо място в адреса на писмото, което подсказва, че е бил и първенецът сред брашовските управляващи. Това не е българска институция, а славянско-маджарското наименование на саксонската немска такава в един от водещите градове в Седмиградско. В този смисъл тя не представлява интерес за настоящото изследване.

Интересно споменаване на „жупан“ се съдържа в Рилската повест на Владислав Граматик, в разказа за една спирка по пътя на мощите на св. Йоан Рилски от Търновград към основаната от отшелника обител. Така ние разбираме, че в Никопол процесията е била посрещната от велможата Богдан жупан, който отвел хората в палатите си, а мощите на светеца настанил в своя молитвен дом[312]. От текста става ясно, че Богдан жупан е бил много заможен и влиятелен човек. Говори се за неговите слуги, за богатата трапеза, с която е нагостил пристигналите. Затрудненията при решаване на случая иде от факта, че споменатите събития се датират през втората половина на XV век, т. е. повече от половин столетие след разгрома на българската държава. В този смисъл това не може да е ‘български жупан’ или някакво наследство от българското Средновековие. По-вероятно е да става дума за местен спахия или преминал през границата от север румънски велможа.

Явно под влияние от Влашко и Молдова и от сръбско-хърватските земи в Османската империя се използува – макар и за кратко в ранните векове – званието „жупан“ за обозначаване на мес-

[311] Ильинскій, *Грамоты,* с. 30_1.

[312] Kalužniacki, *Werke,* S. 420–421; *Стара българска литература,* т. IV, с. 388.

тни знатни люде. Така в един извор от около средата на XV век се говори за тимара за жупана Халил, син на Ибрахим бин Хаджъ от село Бусманци с лично военно задължение, бюрюме, с един боец и една палатка[313]. Нещо такова ще да е бил и Богдан жупан: спахия-християнин или влашки болярин с имоти и блага и на юг от Дунава.

Тези наблюдения потвърждават тезата, че жупани в България от времето на Второто царство няма и навярно причина за това е пълната „византинизация“ на институционната система.

4. 5. 2. 3. *Кефалия*. Наименованието на този служител се среща неколкократно в българските извори за периода на Второто царство. Преди всичко трябва да бъдат отбелязани грамотите – откриваме го в две от тях: Виргинския и Витошкия хрисовул [314]. Във втория текст кефалията е свързан вече с град София, като е поставен начело на изброените след него лица от провинциалната администрация. Интересуващият ни функционер е упоменат и в известния надпис на севаст Огнян от Боженишки Урвич[315]. Този извор представлява особен интерес във връзка с настоящото дирене, тъй като в него са посочени и титлата, и длъжността на българския сановник. Едно друго сведение се съдържа в житието на св. Ромил Видински от Григорий Добросписец. В него се разказва как скопелеският кефалия предупредил отшелниците за появата на разбойници-мюсюлмани[316]. Поставя се питането дали става дума за български или за ромейски служител, и като се има предвид разположението на град Скопелос, най-вероятно трябва да се приеме второто.

Самият термин „кефалия“ е с гръцки произход – от κεφαλή т. е. „глава“. Така достигаме и до етимологията на думата. Изказано е мнението, че кефалиите първоначално са били военни командири на отрядите в дадена област, но постепенно са поели и граждански функции[317]. Интерес представлява тезата на Л. Максимович, който смята, че потеклото на термина е неофици-

[313] *Извори за българската история,* т. XIII, Сифия, 1966, с. 21.

[314] Ильинскій, *Грамоты*, с. 16_{42}, $29_{5\text{-}8}$.

[315] Мутафчиев, „Боженишкият надпис“, с. 493.

[316] П. А. Сырку, „Монаха Григория Житие преподобнаго Ромила“, в: *Памятники древней письмености и искусства*, т. CXXXVI, СПб. 1900; *Стара българска литература*, т. IV, с. 493.

[317] Мутафчиев, „Боженишкият надпис“, с. 495–496; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 345; Zakythinos, *Despotat*, II, p. 65 sq., 85.

ално. Общият смисъл на „шеф“, „главен“ се превръща постепенно в най-широкия израз на управител на провинция през последните два века от историята на Империята[318]. На това не противоречи казаното на Д. Закитинос, че интересуващото ни понятие през по-ранния период е използвано за обобщаване на най-различни служби. Институцията на кефалията в собствения смисъл на думата се оформя през XIII столетие. Тя се среща преди всичко в европейските провинции – Пелопонес, Тракия, Тесалия и почти не в малоазийските.

От XIV век данни за кефалии имаме и в сръбските документи, при това те са толкова многобройни, че по всичко личи, че институцията става там особено популярна. И в Сърбия тя запазва характера си на шеф на областното управление[319].

И така, от гореказаното става ясно, че кефалиите в Империята и в средновековна Сърбия са служители в провинциалното управление. Службата няма титуларна стойност и за това свидетелствува и фактът, че отсъствува от йерархичната листа в трактата на Псевдо Кодинос. Показателно е, че този чиновник е могъл да бъде сменяван винаги, когато василевсът пожелаел. Трябва да бъде отхвърлена тезата, че кефалията можел да бъде не само служител, но и местен владетел.

Л. Максимович правилно уточнява, дето кефалията е имал под свое ръководство териториална единица, наречена *катепаникион* (а не *кефалатикион*, какъвто не съществува), която, макар и неголяма по размер, не би могла да бъде ограничена в рамките на един град или крепост. Имало е и служители с по-висш ранг, наречени καθολικαὶ κεφαλαί, които са ръководели значително по-големи територии[320].

Кефалията е разполагал с пълната гражданска и военна власт в поверената му територия. Преди всичко е трябвало да се грижи за спазването на законността, реда и отбраната. В този смисъл той е бил и командуващ на гарнизона в крепостта, и управител на гражданските дела. В по-късния период армията не е била свързана с териториалните структури, както при темната организация, а се е командувала централно. Така под ръководството на кефалията остават само местните териториални сили, но не и големи военни единици. Това е и причината на преден план да излязат гражданските функции на интересуващия ни служител, които, както изглежда, са били много по-широки от военните. Имаме данни и за участие на кефалиите в правораздаването.

Във Витошкия хрисовул на цар Йоан Шишман кефалията е директно свързан със София, т. е. с определена територия или град, като е поставен начело на цялата провинциална администрация. Всички провинциални чиновници – практори, кастрофилаци, десетници и др. – са наречени „негови служители“. Върху този текст си заслужава да се помисли, тъй като той вероятно бележи разликата между апарата на централно и на регионално подчинение.

В заключение може да се каже, че проследяването на изворовите свидетелства води до извода за почти пълно сходство между ромейските, сръбските и българските кефалии. Те са провинциални управители с обща компетентност, стоящи начело на основните административно-териториални единици. Службата се е оформила в Империята през XIII век и може да се предположи, че намира разпространение в съседните славянски страни през следващото столетие. Единственото различие, може би, е в наименованието на управляваните от кефалия административни единици. Не е известно в България те да са се зовяли *катепаникиони*, ала не е известно и друго наименование.

4. 5. 2. 4. *Дукс*. Названието на тази служба се среща в няколко извора за средновековната българска история. Във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамоти дуксът стои веднага след севаста при изброяването в защитната формула[321]. Терминът е отразен и в Сказанието за буквите от Константин Костенечки[322]. За дукс на Солунската тема се говори в Похвалното слово за св. Димитър Солунски от Григорий Цамблак[323], но това не е служител на средновековната българска държава и сведението може да бъде използувано само като езикова реалия. В текстовете на среднобългарски език терминът се среща и в двете форми: доуѫка и доуѫ.

[318] М а к с и м о в и ћ, *Провинцијска управа*, с. 71–72.

[319] Острогорски, *Серска област*, с. 94; М . Андреев „Служби на провинциалното управление“, с. 15–16, Билярски, *Институцијте,* с. 287–289.

[320] Zakythinos, *Despotat*, II, p. 61; М а к с и м о в и ћ, *Провинцијска управа*, с. 73, 78–79.

[321] Ильинскій, *Грамоты*, с. 18_{98-99},28_{28},; Ласкарисъ, *Ватопедската грамота*, с. 5_{9}; Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 193_{9}.

[322] Б. Ангелов, *Из старата...*, т. II, с. 215–216.

[323] *Стара българска литература*, т. II, с. 236.

Наименованието на ромейската институция δούξ произлиза от латинското *dux*. В историята на Империята тя изживява големи промени. В ранните векове дуксовете са типични военни командири, подчинени на стратега на темата, а сетне сами застават начело на някои административни единици[324]. Битката при Манцикерт, която нанася силен удар на темната система, се отразява и върху съдбата на интересуващата ни институция. Дуксовете се оформят като провинциални управители на намаленит по територия, но увеличени на брой административно-териториални единици. Като такива те се запазват още и през XIII век, главно в Мала Азия и на островите по Егея, където латинците нанасят по-малко разрушения[325]. При Палеолозите основна единица в териториалната организация става *катепаникионът*, начело с кефалия, а дуксът (много често в комбинацията δούξ καὶ ἀπογραφεύς) запазва известни функции в отбраната и във фискалния апарат[326].

Авторите, писали за службата на дукса в средновековна България са на мнение, че е бил областен управител, като М. Ласкарис смята, че това е било официалното наименование на управителя, а кефалия – разговорното[327]. Не мога да се съглася с последното твърдение, което не е доказано, а и се опровергава от данните за Империята и Сърбия. Въпреки това приемам тезата за дукса като областен управител в българската държава. Данните от грамотите съвсем определено го свързват с провинциалната администрация. Изглежда, че този служител постепенно е бил изместен от кефалията в последните десетилетия на Второто царство. Известен проблем създават случаите, когато данните за двете служби се засичат по едно и също време. Всъщност това е един-единствен случай – в неавтентичната и антидатирана Виргинска грамота. Ако я изключим, споменаванията на кефалии ще се съсредоточат след средата на XIV век и не ще се

[324] Guilland, „Drongaire“, p. 222; Ahrweiler, *Recherches sur l'administration*, p. 52–55; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, p. 343, 354; Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 65.

[325] Bréhier, *Les institutions*, pp. 140–141; Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 68–69.

[326] Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 67, 70.

[327] Ласкарисъ, *Ватопедската грамота*, с. 38; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 321; Андреев „Службите на провинциалното управление“, с. 12; Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 152; Андреев, Ангелов, *История*, с. 152–154; Андреев, *Българската държава*, с. 140; Билярски, *Институциите*, с. 292–294.

засекат с документалните споменавания за дуксове. При все това трябва да се изтъкне, че заменянето на двете институции не е станало изведнаж, а постепенно, при което може да се наблюдава един интересен процес. България изпитва силното влияние на Империята, но, както вече имах възможност да изтъкна по други поводи, не заема ромейските институции такива, каквито са те в съответния момент в Константинопол. При взаимодействието между двете страни се наблюдава едно по-късно изживяване на Комниновата епоха. Затова и заменянето на дукс с кефалия в България става едва през XIV век. Може би и в последващото си развитие службата на дукса е повторила това на ромейския си първообраз и се е съсредоточила във фискалната сфера, но за това данни отсъствуват и всяко такова твърдение би било произволно.

4. 5. 3. *Военни служби в провинцията*.

4. 5. 3. 1. *Катепано* е упоменат в два извора от периода на Второто царство: при изброяването във Ватопедската грамота и в Мрачката грамота (мн. ч. катепани)[328]. Терминът отново е от гръцки произход – κατεπάνω. Той е съставен и се състои от предлога κατά и наречието ἐπάνω (през κατ᾽ ἐπάνω) и в субстантивирания си вид би трябвало да се преведе буквално като „този, който е над/начело“. Етимологична връзка с латинската дума *caput* (на мисълта за което би могла да наведе формите *capitaneus*, *capitanus*, запазили се и в съвременните езици) не съществува[329].

В Империята службата се свързва преди всичко с военното дело в провинциите. През X век катепано се оформя като служител в провинциалната администрация с доста висок ранг[330]. Най-висока позиция – управител на голяма териториална единица – тази служба достига по време на Македонската динас-

[328] Ильинскій, *Грамоты*, с. 25$_{28}$; Ласкарисъ, *Ватопедската грамота*, с. 5 $_{9}$; Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 193 $_{9}$.

[329] A. N. Jannaris, „Κατεπάνω – Capitano – Capitain“, *Byzantinische Zeitschrift*, 2 (1901), p. 204.

[330] Zakythinos, *Despotat*, II, pp. 58–59; Guilland, „Le Commendant en chef“, p. 58; Oikonomides, *Les listes de preseance*, p. 343, 354; Ahweiler, *Recherches sur l'administration*, pp. 64–67; Ј. Ферлуга, „Ниже војно-административне јединице тематског уређења, *Зборник радова Византолошког института*, 2, 1953, с. 74; Ласкарисъ, *Ватопедската грамота*, с. 38; Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 152; Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 78–79.

тия, до битката при Манцикерт в 1071 г. Някои автори свързват службата с военно-морското дело. Във всеки случай безспорна е връзката с темната организация. През по-сетнешния период тя значително се обезценява, за да достигне до обикновен чиновник в провинциалното управление, под властта на когото не се намират такива големи единици. Тезата на М. Ласкарис, че катепано стои начело на *катепаникион*, е отхвърлена категорично в по-новите изследвания.

Въз основа на наличните данни трудно бихме могли да правим паралели между българската и ромейската служба. За сравнение с положението през X–XI век не би могло да става и дума. Заслужава си да обърнем поглед към някои данни, които се съдържат в сръбските извори. Тук трябва да се подчертае, че интересуващата ни институция не е типична за Сърбия. Даже наименованието ѝ не се среща. Имаме данни само за сходно звучащото *capitaneus* (*capitanus*, *capitano*) и капетань[331].

В княжествата на север от Дунава вниманието привлича институцията на великите капитани и на капитаните[332]. Макар и тя да не е останала пренебрегвана в румънската историография, то досега паралелите с положението в земите на южните славяни са били избягвани. Трудно е да се заеме категорично становище по въпроса доколко изводите, правени въз основа на сравнение между българската и румънските институции са допустими и коректни.

И така, въз основа на наличните данни, може да се каже, че катепаните в средновековна България са били относително висши функционери в провинциите, които са имали подчертани военно-полицейски и съдебни правомощия. И в двете горепосочени царски грамоти при изброяването те са поставени непосредствено след дуксовете и (ако сметнем севастите за първи) заемат третото място. Какви по-точно са били взаимоотношенията между дукс и катепано не може да се твърди със сигурност. Според В. Н. Златарски и Ив. Дуйчев те са били еднакви по служба, ала различни по ранг[333]. Трябва изрично да се отбележи обаче, че такова сравнение можем да правим единствено

[331] Новаковић, *Законски споменици*, с. 2–12, 47, 80–82, 118, 266, 569, 788.

[332] Stoicescu, *Curteni si slujitori*, pp. 246–260; Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 314–315; Georgescu, Strihan, *Judecata domneasca*, 149–150; *Instituţii feudale* …, p. 84.

[333] Златарски, *История...*, II, с. 10; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 322.

въз основа на данните относно положението в Империята (както това е сторил В. Златарски), а такъв подход, що се отнася до актуалността на изводите по отношение на България, внася елемент на несигурност.

4. 5. 3. 2. *Кастрофилакс*. Наименованието на тази служба под формата кастрофилакь (мн. ч. кастрофилаци) е засвидетелствувана в две от царските грамоти: Виргинската и Витошката[334]. Терминът е гръцки (καστροφύλαξ) и буквално означава „пазител на крепост“. Първоначално това е комендант на укрепен пункт, а по-късно става първи помощник на кефалията по военните въпроси[335]. Данните за кастрофилакси в Сърбия са относително доста бедни. Тези служители са посочени в Милутиновата грамота от 1300 г.[336] Не може да не направи впечатление фактът, че в този случай откриваме пълно съвпадение с текста на Виргинската грамота: севаст-практор-кнез-кастрофилакс. Това навежда на мисли не само относно мястото на интересуващия ни служител, но и относно подозренията, че неавтентичният български хрисовул е изготвен, за да обоснове акта на сръбския крал, който акт той до голяма степен повтаря. В друг документ, от времето на крал Стефан Душан се говори за кастрофилакса Драгоман[337].

В заключение искам да отбележа, че службата на кастрофилакса безспорно е имала своето място в административната система на Второто царство. Като се има предвид съмнителния характер на Виргинската грамота (що се отнася до датировката), можем да предположим, че тя се появява в българската управленска структура през XIV век и се свързва с една евентуална реорганизация на административно-териториалното деление и утвърждаването на новите единици, начело с кефалия.

4. 5. 3. 3. *Десетник*. При изброяването на служителите в защитната формула на Витошката грамота на цар Йоан Шишман на четвърто място след кефалията, прахтора и кастрофилакса стоят десатници[338]. Терминът е славянски. Явно е, че става

[334] И л ь и н с к і й, Грамоты, с. 15 $_{14\text{-}15}$, 18 $_{98\text{-}99}$, 29 $_{7\text{-}8}$.

[335] Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 342; Максимовић, *Провинцијска управа*, с. 106.

[336] Новаковић, *Законски споменици*, с. 609.

[337] Новаковић, *Законски споменици*, с. 670.

[338] Ильинскій, *Грамоты*, с. 29 $_{8}$.

дума за един от първенците в провинциалната администрация. За съжаление обаче, изворовата база е оскъдна, а не могат да се правят и паралели със съседните страни. Сходен термин – *desetnici* – можем да открием в земите на север от Дунава[339], ала той няма нищо общо с българската институция. Румънската служба визира събирачите на десятъка и по-скоро се сближава с десеткарите от домашните ни извори.

От самия текст на Витошката грамота става ясно, че десетникът е служител на кефалията, а не е на централно подчинение. Най-вероятно е тази служба да е свързана с военната организация и отбраната на областта. Наименования на военни чинове, образувани от сходен числителен корен – напр. латинското *centurio* – не са неизвестни на историята. Може да бъде поставено питането дали в нашия случай не става дума за калкиране. Бедните извори обаче не дават възможност за по-конкретни изводи. Не бих се ангажирал даже с твърдение и относно големината на командувания от интересуващия ни офицер военен отряд.

4. 5. 3. 4. *Алагаторите* са споменати в двете грамоти на цар Йоан Шишман – Рилската и Витошката[340]. Самият термин има гръцки произход – от ἄλογον (= „кон“)[341]. Без съмнение, отново имаме работа със заемка от административното устройство на Империята. Самата ромейска служба е добре зарегистрирана в изворите. Алагаторът е командувал един алагион – войскова единица, която е отразена още в тактикона на Леон VI. През XIII–XIV век гвардията на василевса се е състояла от два алагиона – конен и пеши – въоръжени със саби, които постепенно изместват бившите царски спатарии. Самата дума обаче запазва до края и обикновения си смисъл на войскова част, ескадрон. Двата алагиона, имащи начело всеки по един алагатор, се командуват общо от един проталагатор, който е под ръководството на великия примикюр[342].

Службата на алагатора се среща и в средновековна Сърбия. На нея се спира Ст. Новакович, според когото алагаторът трябва да бъде свързан с обслужването на пощите, и по-специално със смяната на конете на станциите[343].

Данни за алагатори (лагатори) има и в османската управленска система, установила се на Балканите след завоеването. Така се зове лице, натоварено с ръководството на привилегировани групи от християнското население, изпълняващи някакви военни функции[344]. Лагаторът е войнушки, доганджийски, дервентджийски и т. н. началник, който е организирал изпълнението на задълженията от страна на населението и е отслужвал ежегодно определен период в султанските конюшни (когато става дума за конари). Едно от основните негови задължения е било да надзирава за дисциплината на подчинените си и да залавя отклонилите се от службата си войнуци. Срещу службата си войнушките лагатори са били освободени от данъци, както и другите войнуци, а понякога са разполагали и с тимар.

Въз основа на казаното по-горе можем да направим определени изводи и относно характера на българската средновековна институция. Без съмнение, тя се свързва с провинциалната администрация. Смятам освен това, че имаме основания да настроим на военни вълни интересуващата ни служба. Гореказаните идеи на Ст. Новакович, че става дума за пощенски служител не се подкрепят нито от изворите, нито от някого другиго. Напротив, почти единодушно е мнението, че става дума за командир на ескадрон от териториалните въоръжени сили[345].

В такъв случай би могъл да бъде поставен въпросът какво е съотношението с другите две провинциални военни служби, свързани с конницата – страторите и комисите с коне. Интерес буди фактът, че и трите присъствуват в грамотите на цар Йоан Шишман. Споменаването на комиса с коне и на стратора във Виргинската грамота може да бъде пренебрегнато поради антидатирането на документа. Няма съмнение, че алагаторът стои най-високо в служебната йерархия от трите. При изб-

[339] *DRH*, ser. A, vol. I, No 195, p. 175 etc.; *Instituţii feudale* ..., p. 149.

[340] Ильинскій, *Грамоты*, с. 27_{54}, 29_{9}; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 52_{54}.

[341] Ив. Дуриданов, „Byzantino-slavica“, с. 182.

[342] Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, p. 138 $_{35}$, 163–164, 180 $_{6,7}$, 185 $_{5-14}$, 301, 305, 307–308, 309, 322, 337, 345, 348; Brehier, *Les institutions*, p. 148; Guilland, „Commandants de la garde“, pp. 83–92.

[343] Новаковић, „Византијски чинови и титуле“, с. 264.

[344] Снегаров, „Спахии-немохамедани“, с. 84; Дуриданов. „Byzantino-slavica“, с. 184–185; Petrov, Grozdanova, „Mittelalterliche Balkanamter“, S. 100; Beldiceanu, „La region de Timok-Morava“, pp. 112–113; Beldiceanu, „Les Valaques de Bosnie“, pp. 125–130; Билярски, *Институциите,* с. 315–316.

[345] Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 383; Андреев, „Службите на провинциалното управление“, с. 12; Андреев, Ангелов, *Исттория*, с. 162; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 63; Билярски, *Институциите,* с. 314–317.

явването той заема 4–6 място, докато комисът с коне е 13–14-ти, а страторът – 14–15-ти. Това обаче не ни позволява да обосноваваме някакви отношения на субординация между тях, тъй като точният характер на службите им не е напълно изяснен. Възможно е техните военни задължения да са били твърде различни и да са се свързвали само посредством конете.

4. 5. 3. 5. *Комис с коне.* Формата комись сь коньми се среща само във Виргинската грамота[346]. В двете грамоти на цар Йоан Шишман – Рилската и Витошката – срещаме само формата комиси (мн. ч.)[347]. Би могъл да се постави въпросът дали в двата случая става дума за една и съща институция. По мое мнение различията в наименованието не са дотам големи, че да възникне сериозна дискусия по този проблем. Лично аз не бих бил склонен да приема евентуално твърдение, че добавката „с коне“ променя характера на службата. По мое мнение тук се срещаме с различно написване в отделните документи. Вероятно официално е било пълното наименование, но това е трудно да бъде доказано.

Включването му в защитната формула на грамотите свидетелствува за това, че при изпълнение на задълженията си този провинциален чиновник би могъл да накърни дарените от владетеля права. Що се отнася до самото съдържание на задълженията му, то известна информация за тях предоставя посочването на конете. За паралели с положението в Империята, Влашко и Молдова ще си позволя да препратя към писаното за великия комис. Тук бих искал да спомена само няколко думи относно земите на север от Дунава. Освен великия комис там можем да открием и втори, и трети комис, както и дванадесет комишели (или комиси)[348]. Именно на тези, последните, би следвало да се обърне по-сериозно внимание. И тяхната служба е била във връзка с грижите за конете и доставянето на фураж за тях. Подчинени са били на великия комис и са работели както в столицата, така и в провинцията. В цялата страна те са образували особени чети, намиращи се под командата на един ватаф (ватах).

[346] Ильинскиій, *Грамоты*, с. $18_{99\text{-}100}$.

[347] Ильинскиій, *Грамоты*, с. 29_{10}; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 52_{56}.

[348] *DRH*, ser. A, vol. I, Na 139, 143, 144, 145 etc.; *DRH*, ser. B, vol. I, N 242, etc.; *Dictionarul elementilor romanesti*, p. 52; Stoicescu, *Sfatul domnesc*, pp. 295–297; *Instituţii feudale*, pp. 112–113.

Във Влашко ватахът е командувал комишелите при господарския двор, а тези в страната са били под ръководството на юзбашии на комишели и на капитани на комишели. Важно е да се отбележи и грижата и надзора при косенето, пренасянето и съхранението на сеното, която интересуващите ни чиновници са осъществявали. Освен това всички комиси са участвували при отвеждането на конете, които княжествата са дължели на османския двор.

В средновековна Сърбия също можем да открием данни за интересуващия ни служител, но изглежда, че той остава нетипичен за тамошната административна система. Неговото наименование срещаме в известната Милутинова грамота от 1300 г.[349] В този случай не бива да се забравя, че документът се отнася до неотдавна завладяната от сърбите Македония и е твърде възможно да търпи влияние от страна на заварената българска или ромейска администрация.

След направения преглед смятам, че може да се твърди, че румънската институция е идентична или почти с тази в средновековна България[350]. Това ни дава право да направим известни уточнения относно характера на последната, използувайки данните от нашите северни съседи. Така, с относително голяма сигурност може да се твърди, че става дума за провинциален чиновник, който се е грижел за конете в съответния регион, както и за снабдяването на двора с тези животни и с фураж за тях. Доколкото българският ватах е упоменат също във Виргинската грамота, имаме основание да търсим връзка между двете служби. За съжаление обаче, те не са споменати на едно и също място в текста, което не дава възможност да ги сравним при подреждането. При изясняване на характера на службите трябва да се отбележи и писаното за тях от акад. Ив. Дуйчев, че комисът е началник на конницата в своя район[351]. Смятам, че това не противоречи на казаното по-горе. Комисът е бил провинциален служител от средна ръка, за което свидетелствува и мястото (13–14), на което е споменат при изреждането на чиновниците в грамотите.

[349] Новаковић, *Законски споменици*, с. 620.

[350] Билярски, *Институциите*, с. 317–319.

[351] Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 64.

4. 5. 3. 6. *Стратор*. Наименованието на тази служба – страторъ (мн. ч. стратори, страторе) – се среща в три от грамотите, а именно във Виргинската, Рилската и Витошката[352]. Самият термин безспорно има гръцки произход и видимо се свързва с военното дело. Тези факти дават и основните насоки на диренето.

Без съмнение за изучаването на българската институция първо ще трябва да се обърнем към ромейския първообраз. Данни за стратори в Империята не липсват. Като придворни служители ги откриваме още в тактикона на Успенский и в трактата на Филотей. В Константинопол службата има титуларен характер. Страторите са били конният екскорт на василевса през по-ранния период. Те са представлявали една дворцова схола, начело с протостратора. Заемали са тринадесето място в йерархията. Последните споменавания за тях са от края на X и началото на XI век.[353]

Интерес представлява фактът, че в съседните на Империята балкански страни службата или поне наименованието ѝ се запазват и през по-сетнешния период. В Сърбия страторите присъствуват при изброяването на службите в защитната формула на Милутиновата грамота за манастиря св. Георги Бързи край Скопие от 1300 г.[354] В нея интересуващият ни служител заема шесто място, ала от контекста не може да се извади някакво по-конкретно заключение за характера на изпълняваните от него функции.

Очевидно е, че преки паралели са допустими само със сръбската институция, но и тя, за съжаление, е твърде слабо представена в документите и не дава особени възможности за правене на по-обобщаващи изводи. Трябва също да се има предвид, че тя е спомената в хрисовула на Милутин от 1300 г., който е в пряка връзка с Виргинския. Големият въпрос е доколко са допустими паралелите с ромейската институция. Авторите, спирали се досега на него, обикновено заемат положителна позиция. Изтъква се, че статорите представляват част от военната организация на областта, и по-специално отговарят за конницата[355]. Това навярно е така, но трябва да бъде доказано. Приемането му *a priori* е опасно по няколко причини. Преди всичко прави впечатление фактът, че в България и в Сърбия (вероятно под българско влияние, тъй като сведенията идат от новозавзетата Македония) се развива една институция, носеща името на вече изоставена ромейска такава. Това може да намери своето обяснение в общото закъснение при възприемането на някои черти на константинополската цивилизация в съседните страни. По-важно е обаче да се отговори на питането доколко ромейските стратори, като институция, могат да бъдат сравнявани с българските. Преди всичко трябва отново да се подчертае, че, що се отнася до Империята, това е една чисто почетна придворна (т. е. столична) служба, придобиваща все повече и повече титуларен характер. В България терминът „стратор“ визира един провинциален служител, който стои към дъното на списъка при изброяването в защитните формули на грамотите. Безспорно не става дума за една и съща институция. Безспорно е също така, че произходът на славянската дума е гръцки и вероятно носи някаква връзка с ромейската столична служба. За съжаление, ние не разполагаме с достатъчно данни за организацията на двора в Търново и не бихме могли убедено да дадем положителен или отрицателен отговор на питането дали е имало стратори, подобни на константинополските, също и около българския цар. Ако такава служба е съществувала, тя би могла да има и своя реплика в провинцията, какъвто е случаят с ловците, комисите, соколарите и др. Това обаче е само предположение.

В заключение ще кажа, че ако изобщо искаме да твърдим нещо относно службата на страторите по време на Второто българско царство, то трябва да приемем, макар и с резерви, известно съпоставяне с константинополската придворна институция[356]. В този смисъл ще се съглася с предложеното вече тълкуване за стратора като лице, чиято служба се свързва с конницата в съответната териториална единица. Това, което може да се твърди с относително по-голяма сигурност, е, че става дума за военен чин, който не е заемал особено високо място в служебната стълбица. Той е упоменат съответно на девето място при изброяването във Виргинската грамота, на четиринадесето място в Рилската и на петнадесето във Витошката.

[352] Ильинскій, *Грамоты*, с. 18_{100}, $29_{10\text{-}11}$; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 52_{56}.

[353] Bury, *The Impetial Administrative System*, p. 118; Guilland, „Protostrator“, p. 156; Bréhier, *Les institutions*, pp. 132–133; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, p. 61_{22}, 121_{30}, 155, 205_{26}, $227_{7,21}$, 298, 337–338; Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile române*, p. 55.

[354] Новаковић, *Законски споменици*, с. 620.

[355] Андреев, „Службите на провинциалното управление“, с. 12; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 65; Андреев, Ангелов, *История*, с. 162.

[356] Билярски, *Институциите,* с. 319–321.

4. 5. 3. 7. За *варари* (вараре) става дума единствено във Витошката грамота[357]. Значението на самия термин не е напълно ясно. Думата е образувана като към основата „вар-“ е прибавена наставката за образуване на съществителни от мъжки род „-ар“. Тя образува думи за обозначаване на лица според тяхната професия (напр. вратар, винар, грънчар и др.). В по-стария период на старобългарския език новообразуваните думи са мотивирани изцяло от съществителни, ала по-сетне се срещат и такива, мотивирани от глаголни основи.

По мое мнение предложените тълкувания на термина в смисъл на „готвач“ или „строител“[358] би трябвало да отпаднат. Това, което си позволявам в този случай да твърдя, е, че думата произлиза от глагола варовати сѧ, варити („изпреварвам“, „пазя“) и в този смисъл тълкуването ѝ води към смисъл на „пазач“, „вардянин“[359]. Това неволно поставя въпроса за съотношението между службата на варничия и тази на вараря. Тъй като и двата термина се срещат в документи, твърде близки по времето на тяхното издаване – от царуването на цар Йоан Шишман – различното им звучене би трябвало да се обясни или с различно съдържание на службата, или с грешка на писача. Тъй като второто е по-малко вероятно, би трябвало да се приеме, че варарят е бил пазач, а варничият – по-скоро зидар или служител по строителството.

Каква е била точно службата на варарите-пазачи е трудно да се каже. Можем само да твърдим с относителна сигурност, че не са били високо в йерархията, имайки предвид мястото им при изброяването в грамотата. При дейността си този служител е могъл вероятно с нещо да притеснява населението, поради което е вписан изрично в грамотата. Вероятно това е свързано с ангарията, наречена „градоблюдение“ и представляваща задължение да се пазят крепости, а също затвори и др. Смятам, че горепосочените сведения ни дават достатъчно основания да посочим варарите като едни от шефовете на стражата, които вероятно са се грижели и за осъществяването на охранителните повинности на населението[360].

[357] Ильинскій, *Грамоты*, с. 29$_{11}$.

[358] Ильинскій, *Грамоты*, с. 127; Иречек, *История*, с. 446; Дуйчев, *Рилската грамота*, с. 63.

[359] Biliarsky, „Trois institutions méconnues de la Bulgarie médiévale: вар'ничии, варарь, поварь“, *Ricerche slavistiche*, XLI, 1994, pp. 100–102.

[360] Билярски, *Институциите,* с. 321–323.

4. 5. 3. 8. *Сердарят* присъствува единствено във Витошката грамота на цар Йоан Шишман[361]. Самият термин явно има източен (персийско-турски) произход. Съдържанието на службата може да се изясни единствено посредством сравнение с положението в страните, откъдето е заета или в съседните балкански страни, доколкото тя съществува в някои от тях.

Преди всичко би трябвало да се вземе отношение по въпроса за времето, когато тази институция влиза в българската административна система. Наличието ѝ единствено във Витошката грамота естествено насочва към последните десетилетия преди османското завоевание. Към това могат да се прибавят и аргументи от историческо естество, свързани с проникването на малоазийските турци на Балканите. Подчертавам тези факти, тъй като те имат особено значение при решаване на въпроса откъде е заета интересуващата ни институция. По мое мнение би трябвало да се изключи някакво по-старо тюркско влияние. Такава, че дори и подобна прабългарска институция не е известна, а тя не би могла да се появи изведнаж в края на XIV век, без да остави никакви следи преди това. От друга страна, би трябвало да изключим и влияние на други тюркски народи и държави, проникнали в нашите земи – кумани, печенези и др. То би могло да се приеме, ако имахме някакви доказателства или поне малки податки в този смисъл. При тяхното отсъствие обаче ми се струва, че изграждането на такива хипотези е недопустимо. Така единственото приемливо решение остава, че тук се срещаме с една ранна заемка от военната организация на малоазийските турци и най-вероятно на ранната османска държава.

Горното твърдение вече определя насоката на по-нататъшните ни дирения. Ясно е, че единствено по пътя на сравнението бихме могли да достигнем до някаква информация за българската институция. Османските извори предоставят богат материал в това отношение. Преди всичко какво може да ни даде езиковото тълкуване на думата. Интересуващият ни термин е сложносъставен и има персийско-тюркски произход. Означава „глава или предводител на войската“. „Сердар“ е едно от наименованията на главнокомандуващия при определени случаи и думата понякога е равностойна на „сераскер“. По-голям интерес във връзка с настоящото дирене представляват т. нар. „еничерски сердари“. Те били назначавани от агата на еничарите и отговаряли за войни-

[361] Ильинскій, *Грамоты*, с. 29 $_{11}$.

ците на определена територия – еничари, аджамии, джебеджии, топчии. По време на война еничарските сердари отивали в поход заедно с командуваните от тях отреди[362].

Разбираем интерес представлява и търсенето на следи от интересуващата ни институция в християнските страни на Балканите. Нейното съществуване в Империята не е известно, макар и там да има някои много стари турски заемки, като например чаушите. Затова пък военен служител с идентично наименование е засвидетелствуван в княжествата на север от Дунава[363]. Във Влашко службата на сердаря е създадена през първата половина на XVII век. На 27 юли 1646 г. при управлението на Матей Басараб за сердар е назначен бъдещият господар Константин Шербан, което е и първото известно упоменаване в документите. Институцията има военни атрибуции, които доминират над политическите, административните и правораздавателните. В Молдова службата на сердаря е създадена при Василе Лупу и има значително по-разностранни атрибуции. Разбира се, военните отново доминират и особено що се отнася до пазенето на границата с татарите към Буджак и Крим. Мирон Костин даже нарича сердаря втори хетман или полски хетман. От командуването на пограничната конница постепенно се преминава към някои чисто административни правомощия, които могат да се сравнят с тези на пъркълабите и старостите в съответните области. Молдовските сердари са имали и правораздавателни правомощия и особено по отношение на някои кражби (в частност извършваните от турци или татари), както и налагането на глоби по тържищата. През XVIII век службата постепенно загубва активните си задължения, за да се превърне през XIX век в чисто почетно достойнство.

Казаното по-горе поставя въпроса доколко правенето на паралели с положението в България е допустимо. В позицията си по този въпрос Петър Коледаров не оставя място за съмнение: според него влашките и молдовски институции великъ сєрдарь и сєрдарь представляват заемки от българската административна система[364]. Аргументацията му обаче изглежда недостатъчна и аз не

[362] M. Z. Pakalın, *Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlügö*, t. III, Istanbul, 1954, pp. 178–179.

[363] Stoicescu, *Sfatul domnesc*, pp. 256–259; Grigoras, *Institutii feudale din Moldova*, pp. 309–310; Georgescu, Strihan, *Judecata domneasca*, p. 143; *Instituţii feudale*, pp. 434–435.

[364] Koledarov, „Le titulariat des boyards“, p. 199.

бих се осмелил да бъда толкова категоричен. Без съмнение, става дума за институция, заета от османлиите. Дали тя е минала през България преди да стигне до Угровлахийското и до Молдовското княжества? Да не забравяме факта, че във Витошката грамота тя е засвидетелствувана през XIV век, а във Влашко – едва към средата на XVII столетие (в Молдова още по-късно)! Близо триста години са напълно достатъчни, за да се загуби такава една, без друго, твърде несигурна традиция. В този смисъл искам да кажа, че предположението за директна заемка от османската административна система не може априорно да бъде отхвърлено, напротив – то ми изглежда по-вероятното.

Горното твърдение, разбира се, изобщо не бива да бъде разбирано в смисъл, че правенето на изводи за българската институция по паралел с румънските е недопустимо и опасно. Тъкмо обратното – безспорно общият произход на двете ме кара да виждам в него единствения път за достигане до някаква по-конкретна информация. По тази линия се движат и работилите досега по въпроса автори, които въз основа на по-новия турски материал определят сердарите предимно като военни служители[365].

Смятам, че връзката на българските сердари с армията не би могла сериозно да бъде поставена под съмнение. Става дума наистина за военен служител в провинциалната администрация. Въпреки това не би трябвало да се претендира за идентичност с която и да било институция, съществуваща в някоя от съседните страни. Спецификата на времето и на държавата дава своето отражение. Това, което може да се каже въз основа на българската грамота, е, че става дума не за висш военен служител в областта, а за чин, който стои при изброяването едва на шестнадесето място.

4. 5. 3. 9. *Ватахът* е упоменат само на едно място във Виргинската грамота: ... ни ватахъ[366]. При изброяването той заема пета позиция. Значението на термина, с който е наименован, не е съвсем ясно. Не са единни и авторите, писали по въпроса[367]. Константин Иречек смята, че ватахът е чиновник, който се за-

[365] Ильинскій, *Грамоты*, с. 120; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 394, Андреев, *Ватопедската грамота*, с. 156–157; Андреев, Ангелов, *История*, с. 162, Билярски, *Институциите,* с. 323–325.

[366] Ильинскій, *Грамоты*, с. 15 [15]

[367] И р е ч е к, *История*, с. 445; Ильинскій, *Грамоты*, с. 120; Андреев, Ангелов, *История*, с. 159, 253, 255.

нимава със съдебните и финансовите дела. Г. Ильинский е посклонен да тълкува термина като старейшина на племе. Михаил Андреев и Димитър Ангелов го определят като фискален чиновник с известна съдебна власт. При това положение, за да се достигне до някакви що-годе задоволителни заключения, ще трябва да се изясни произходът и съдържанието на самия термин, както и да се потърсят паралели със съседните страни.

Идея за търсене на етимологията на думата дава още К. Иречек, който посочва, че „ватажка“ се нарича старейшината на племето у карпатските гуцули; *watacha* и *wataha* на старополски език означава „съюз“, „дружество“; на руски „ватага“ означава рибарски еснаф на Волга. Всъщност, може да се твърди, че на Балканите думата е дошла от източнославянските езици, където е заимствувана от тюркски. На румънски, освен специализираното ѝ институционно значение, тя означава и „човек, който стои начело на някаква група“, „главатар“ (с посочване, че е заета от украински)[368]. Явно такъв произход имат и някои неинституционни български значения на думата. Например Найден Геров съобщава, че „ватаф“ се зове предводителят на калушарите, които ходят по време на русалийските празници[369]. От една страна, на руски се оформя значението, идещо от „ватага“ = „дружина“, „тълпа“, „шайка“, „артел“, а от друга страна, „ватаг“ = „атаман“, „старейшина“ = „предводител“. Другаде наблягат на значението за риболовния артел, което нас не ще ни интересува, освен като производно. Би трябвало да се обърне съответното внимание на староукраинската дума „ватаманъ“, която обозначава изборния селски старейшина, представляващ селото пред властта. В съвременния украински език думата „ватага“ означава „група хора“, „риболовен артел“, „банда“ или „стадо овце“, а „ватаг“ е предводителят на ватагата[370].

Както се вижда, общо взето смисълът на думата клони към предводител или главатар на група хора, около което се колебаят

[368] *Dicţionarul limbii romane literare contemporane*, vol. IV-ea, Bucureşti 1957 (vataf, vatag, vataş, vatav); *Скурт дикционар этимолоджик ал лимбий молдовенешть*, Кишинеу 1978, с. 82 (вэтаф, вэтав, вэтах, вэтащ).

[369] Н. Геровъ, *Речникъ на блъгарскый языкъ*, часть прьва (А–Д), Пловдивъ 1895, с. 109.

[370] Вл. Даль, *Толковый словарь живаго великоруссакаго языка*, т. I, Москва 1989, с. 167, *Словарь русских народних говоров*, вып. IV, Ленинград 1969, с. 66–67, *Словник староукраінськои мови (XIV–XV)*, т. I, Київ 1977, с. 156, *Словник украінськои мови*, т. I, Київ 1970, с. 296.

всички посочени езици. Самият произход на думата също води към такова значение. Той минава през староруското „ватага“ (= „шатра“) от стар тюркски корен, който означава „палатка“, „стая“, „дом“, „семейство“, „род“, откъдето се извежда и значението на „шайка“, „глутница“, „група хора“. Изказано е също предложението румънското *vataşь* (= „старж“) да се свърже с тюркското *vattas* (= „пастир“), което се оспорва от някои автори.

Всичко казано до тук, навежда на мисълта за военни функции, ала до по-твърдо становище може да се достигне само след изследване на сходни термини в съседните балкански страни. Така в статута на град Будва срещаме немного ясния термин *vataco*, който бележи низш съдебен чиновник[371]. За съжаление, неговият исторически и изворов контекст не позволява да се търсят преки връзки с българския термин. Далеч по-голям интерес представлява положението на север от Дунава. Там значението на термина е съвършено ясно и определено и той може да бъде добре проследен в изворите. Румънските ватафи (ватах, ваташ, ватав) са служители с функции от фискален, административен, съдебен и военен характер[372]. Във Влашко те са упоменати в изворите още през XV век (15. I. 1467 г.), а в Молдова – по-късно (1532 г.). Интерес представляват великите ватафи, които откриваме през първата половина на XVI столетие. Макар и твърде разностранни, техните функции, изглежда, произлизат от военните. По всичко личи, че тези служители са изпълнявали задачите на ръководители на местната полиция, осигурявали са събирането на данъците и са налагали някои наказания. Длъжностите им са сходни с тези на старостите и пъркълабите, но са по-низши и подчинени на последните. През XVIII в. службата на великите ватафи се поема от великите капитани. За отбелязване е, че са съществували и ватафи към отделните служби: ватаф на Дивана, ватаф на пехарницата, ватаф на столницата и т.н. По всичко личи, че техните задължения са се определяли от тези на функционера, към когото са били прикрепени.

И така, за да се изясни характерът на българската институция, е задължително да се прибегне към паралелно разглежда-

[371] Новаковић, *Законски споменици*, с. 46, 47, 51, 57, 58, 61, 63, 64; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 342.

[372] *Dicţionarul elementilor romanesti*, p. 257; Stoicescu, *Curteni si slujitori*, pp. 233–243; Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, pp. 310–314; Georgescu, Strihan, *Judecata domneasca*, pp. 148–149; *Instituţii feudale*, pp. 495–496.

не с тази във Влашко и Молдова[373]. За съжаление, текстът на Виргинската грамота не предоставя много информация. Сигурно е, че при упражняване на длъжността си този служител е могъл да притеснява с нещо населението, поради което е включен в грамотата. С относителна сигурност може да се претендират и известни съдебни правомощия. Изглежда, че ватасите са имали известно място в углавното съдопроизводство. Твърде голямата разностранност на задълженията им се потвърждава и от румънския материал. По всичко личи, че сходно е било и положението в България. Както свидетелствува и самият произход на думата, ватасите вероятно първоначално са били военни функционери, които сетне, както и във Влашко и Молдова, са получили и някои административни и полицейски, а оттук и съдебни правомощия. За мястото им в йерархията на провинциалната администрация е трудно да се каже каквото и да било, освен че при изреждането заемат пето място. Не бих се осмелил да взема окончателно становище и по въпроса кога и по какъв път е дошла интересуващата ни явно неромейска по произход институция в България, както и колко време се е задържала.

4. 5. 3. 10. *Топщикалът*, като служба от провинциалната администрация, се среща само два пъти, и то само във Виргинската грамота: топщикалль[374]. Данни за съществуването на институцията на топщикала в Сърбия не са ми известни нито в Милутиновата грамота, нито някъде другаде. Тъй като думата не е гръцка, имаме основание да смятаме, че е включена в текста след заемане от някакъв друг, днес несъхранен, български документ.

Конкретните функции на интересуващия ни служител са твърде неясни. За съжаление, почти нищо не можем да извлечем от словесното съдържание на термина. Затова има колебание и сред авторите, писали по въпроса[375]. Константин Иречек смята, че топщикалите са се занимавали със съдебни и финансови дела. Към определянето на този служител като нисш съдебен чиновник клони и Иван Дуйчев. От своя страна авторите на курса по история на българската държава и право виждат в него фискален агент, който разполагал и със съдебна власт. За съжаление, самият извор е твърде

[373] Билярски, *Институциите,* с. 333–335.

[374] Ильинскій, *Грамоты*, с. $15_{14\text{-}15}$, $18_{98\text{-}99}$.

[375] Иречек, *История*, с. 445; Дуйчевъ, *СБК*, II, с. 342; Андреев, Ангелов, *История*, с. 159, 253, 255; Ильинскій, *Грамоты*, с. $15_{14\text{-}15}$.

беден откъм сведения и не дава възможности за обобщения. Във всеки случай участието на топщикала в праворазбирането е твърде вероятно. Това дава все пак по-коркретна представа за неговите задължения. Тях в съответствие с текста бихме могли да определим като съдебно-полицейски[376]. Що се отнася до претендираните от други автори фискални компетенции, то те са само предположение, което не се отхвърля, ала не се и потвърждава от изворите. В този смисъл то ми изглежда произволно.

5. *Заключение*.

Така, ако трябва да се обобщи състоянието на институционната и административната терминология, то бихме могли да направим няколко заключения, които ще представя по-долу.

5.1. Изследването е съсредоточено върху административната лексика на средновековна България на официалния в държавата славянски език. Той става такъв известно време след Покръстването, съпроводено със смяна на културния и цивилизационен модел на страната. Доминиращото до този момент езичество на прабългарите, което е определяло характера на държавата на основата на културата на този етнос, принадлежащ към народите на Великата степ, е заменено с православното християнство. България попада и се развива под влиянието на Константинопол, което е особено ясно в процесите, отнасящи се до държавността и до правото. В този смисъл не е учудващо, че в терминологията от периода наблюдаваме доминиране на термини, които, по един или друг начин, имат произхода си в Империята. Колкото по-конкретно в институционен смисъл е значението на думата, толкова по-голяма вероятност е тя да е от гръцки произход.

Запазените тюркски термини са съвсем малко, макар и в повечето случаи да са доста конкретни. Би трябвало да се държи сметка и за факта, че не всички от тях могат да бъдат отнесени към наследството на прабългарите. Наблюдава се влияние и от късните номади, а също и ранно такова от османците.

5.2. Влиянието на Империята в България е започнало от съвсем ранната епоха, тъй като някои от термините, запазили прабългарските си форми, са изградени въз основа на ромейската правна и административна терминология. В изложението в тази глава бяха

[376] Билярски, *Институциите,* с. 335–336.

представени няколко такива случая, при които е възможно да проследим осъществяването на това влияние. Така през по-ранния период се създава прабългарски (имам предвид на тюркския език на прабългарите) термин, който обаче в много отношения следва ромейския си първообраз. През последващата епоха този термин обикновено е заменен със славянски такъв, който отново следва гръцкия си оригинал, но по правилата на славянското словообразуване. Възможно е той да съществува съвместно в прабългарското наименование на службата, при което едното да има по-официален, а другото – (обикновено славянското) по-разговорен характер. Накрая, особено по време на Второто царство, може да се стигне и до пряко заемане на гръцкото наименование, изписано с кирилски букви, което измества всички предишни.

5.3. Може да се проследи определена йерархия на предпочитанията за изграждане на термините.

Колкото по-висшестоящи са съответните институции и колкото по-голяма е тяхната идеологическа значимост, толкова наименованията им са по-близки до тези в Империята, откъдето в крайна сметка произхождат. Така, можем да забележим, че на практика всички „чисти титли“ носят имена, които са пряко заети и транслитерирани от гръцки. Те са и най-висшите достойнства, имащи отношение към владетелската институция и към йерархичното подреждане на обществото, което е в сърцевината на ромейското виждане за света и оттам на ромейската политическа идеология.

Придворните институции обикновено също имат титуларен характер и са силно натоварени с идеологическо значение като свързани с личното обслужване на владетеля и с организацията на владетелския култ и ритуал. Не е без значение, че гръцките форми на техните наименования преобладават отново. Така стои въпросът и с най-висшите служители в администрацията. Напротив, по-нискостоящите служители, които пряко контактуват с населението, и особено част от данъчните служби, имат славянски наименования.

Наблюдава се и едно разпределение във времето: през XIV век част от гръцките наименования се заменят със славянски, които обаче обикновено са изградени на основата на предхождащите ги гръцки термини. Така се оказва, че „славянизацията“ на терминологията през по-късната епоха не само не е свидетелство за откъсване от влиянието на Империята, ала напротив – показва как ромейската терминология се усвоява в българска среда.

Глава пета
ОБЩА ЦЪРКОВНА И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА. ЦЪРКОВНИ САНОВЕ И ИНСТИТУЦИИ

1. *Православната църква в системата на българското средновековно право.*

Църквата като институция заема особено и изключително важно място в обществения и политически живот, в бита, в културата и на практика във всички сфери на живота на средновековна Европа. Самото Средновековие по същество се дефинира посредством християнството, институционната форма на което се представлява от Църквата. Материализираща основната идеология на епохата, тя естествено има пряко отношение и към държавата и правото. В тази сфера обаче ситуацията е сложна и неоднозначна. Ще се опитам тук да я представя накратко, като изрично подчертая, че простото ѝ и едностранно дефиниране може да доведе до нейното неправилно, даже превратно разбиране.

1. 1. Преди всичко трябва да бъдат изтъкнати двете разбирания за това какво представлява Църквата: от гледна точка на християнската еклесиология и от гледна точка на институциите във видимия свят[1].

Християнското богословие отрежда особено внимание на Църквата и на нейното разбиране. Определението за нея е включено в самия Символ на вярата, изработен от Първия Вселенски събор, който дава най-краткото и по възможност ясно определение на основните положения на християнската религия. Не е случайно, че членът за Църквата следва непосредствено след представянето на трите лица от Св. Троица, което дава по същество обяснението за божествеността. Така Църквата е определена като „единна, свята, вселенска (съборна) и апостолска“[2], което ни дава и основните параметри за нейното разбиране: Тя е единна, защото обхваща всички християни в света, а и извън него[3]; единна е,

---

[1] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 1 сл., 223 сл; Troianos, Παράδοσεις..., 34 сл.; Г. Петрова, *Църква и църковно право,* с. 15 сл.

[2] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 227.

[3] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 228–232; Г. Петрова, *Църква и църковно право,* с. 19 сл.

защото обхваща както видимия, така и невидимия свят, в нея членове са не само живите вярващи, ала и покойниците, и светците, а също и безтелесните сили небесни – ангели, херувими и серафими. Тъкмо нейното единство я прави вселенска или съборна, независимо от различните църковни организации и администрации, отнасящи се само до йерархията във видимия свят. Вселенска е Църквата и защото и в най-малкото си проявление тя обхваща всички вярващи. Така всяка отделна православна литургия, евхаристийното тайнство, е не само за присъствуващите християни, но и за целия свят и тъкмо затова не се повтаря през същия ден в същия божи храм или от същия свещенослужител. Единна и вселенска, Църквата е апостолска, защото основаването ѝ ни отвежда към апостолските времена и се свързва със земния живот на Спасителя и с дейността на неговите преки ученици – светите апостоли, тя е основана от Бог на Петдесетница, Който слиза над тях във вид на огнени езици. Тя е свята, защото откриваме в нея Божието присъствие: Той е неин глава и продължава да присъствува в нея посредством евхаристийното тайнство[4].

Православната (а и католическата) еклесиология вижда Църквата като богочовешки организъм, който обхваща видимия и невидимия свят, съответен на богочовешката природа на Господ Иисус Христос. Според тази част от християнското богословие Църквата е Тяло Христово. Така християните, които принадлежат към Църквата, са членове на това Тяло и по този начин се изпълнява спасителната мисия на Сина Божий, въплътилото Се Слово, Който е станал син човечески, за да могат човеците да станат синове Божии. В този смисъл, разбирана по такъв начин, Църквата не съвпада със земната църковна организация, с йерархията във видимия свят, с администрацията и с всичките ѝ човешки елементи. Бихме могли да си помислим, че това разбиране за Църквата е чисто богословско и догматично, а не правно и то няма да ни интересува в рамките на настоящото изследване. Такова радикално изключване от нашия интерес на еклесиологичното разбиране за земната църковна организация би могло да доведе до погрешни резултати. Разбира се, богословската теория за Църквата не е предмет на правната наука, ала тя е толкова съществена, че навлиза и в правната област и влияе върху нея – пряко или косвено. Във всеки случай такова влияние можем да

[4] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 224–226, 239 сл.; Г. Петрова, *Църква и църковно право,* с. 17–18.

открием в рамките на разработваната в настоящото изследване тема. Разбирана като вселенски богочовешки организъм, Църквата запазва някои от своите универсални характеристики, дори и разделена в административно отношение във видимия свят. Това се отразява в правната област в две направления: от една страна, съществените елементи на църковното и канонично право остават общи за вселенската църква, като съборното, а и някои други законодателства покриват целия свят и не се ограничават в рамките на някоя отделна деноминация; от друга страна, макар и административно и организационно разделена, Църквата има навсякъде еднотипна организация, структура и институции, които в повечето случаи имат еднакви или сходни наименования. Последното очевидно рефлектира върху изследваната тук сфера на правната терминология.

Видимата църква, т. е. Църквата във видимия свят, се състои от вярващия народ, от събора, като видим неин глава според православното учение, и земната йерархия, състояща се от епископи, презвитери и дякони, както и от различните църковни административни служби. Тази организация във видимия свят се състои от хора и живее в правния мир, бидейки регламентирана от каноничното и църковното право, но и от правото на държавата. Тя има своя йерархия, своя администрация (териториална и централни служби), свои институции, като всички те се формират и функционират по един строго определен от правилата начин[5]. Другите страни на живота на Църквата също са строго регламентирани и особено литургичния ѝ живот, който включва различните тайнства и други треби. В крайна сметка може да се каже, че тази църква, нейната организация, институции, живот и регламентация ще бъде обект на нашия интерес. Това е Църквата, която съществува в правния мир, ала тя, както вече имах възможността да отбележа, е осмисляна в категориите не само на каноничното и на гражданското право, ала и на православното богословие.

1. 2. Църквата, разбирана като църковната йерархия и организация в света, през Средновековието е тясно свързана с държавата, но тя никога не е била част от нея[6]. За европейския Запад това е очевидно, но то е валидно и в православните страни. И в

[5] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 232 сл.

[6] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 661 сл.; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 254 сл.

двата големи дяла на Християнството Църквата винаги е смятана за вселенска, макар че Римската курия създава единна и централизирана организационна структура, а в източноправославните страни имаме автокефални поместни църкви. Това не е някаква същностна характеристика на източното Православие, а резултат от историческото му развитие. Римската църква се централизира и придобива сама по себе си вселенски характеристики и претенции, а на изток остават четири автокефални патриаршии – освен Вселенската, също и тези в Александрия, Антиохия и Иерусалим. Несъмнено сред тях доминира Константинопол, ала съществува една множественост, която бива посетне използувана от различните православни държави, сред които първа е България, стремящи се да създадат свои локални и т. нар. „народностни“ църкви, които да бъдат свързвани с отделната държава[7]. Така се получава, че съответната местна църковна организация все повече бива свързвана с държавата, а и загубата на единен световен център я поставя в зависимо положение спрямо политическата власт. Това, разбира се, не се отнася до чисто религиозната сфера, а до политическата и административната. Връзката между Империята и Църквата датира още от Античността, даже от времето на езическата римска държава. Християнската църква се ражда като организация в нейните рамки, на нейната територия и следва нейните административни структури. Ранните епархии съвпадат с провинциите и това положение се запазва в продължение на векове.

И все пак Църквата не става част от държавната администрация, макар и да е интегрирана в нейните най-общо политически структури. Макар и свързани и взаимно проникнати, двете се запазват като отделни структури. Така се оказва, че отделни светски лица от държавните структури имат и църковен сан в това си качество, а църковни предстоятели имат място в имперската йерархия отново в качеството си на прелати. В това отношение обаче църковните йерарси са в по-добро положение. Докато василевсът има в църковната йерархия право само на съвсем скромната позиция на депотат, то църковните йерарси заемат доста високо положение в имперските йерархични листи[8]. Тези примери не означават, че имаме следи от имперско свещенство[9] (това е съвършено отделна тема) или, че църковните йерарси са част от администрацията. Напротив, то означава само, че те имат своето място в йерархията на Империята в качеството си на йерарси, но са такива само в Църквата, където са Божии, а не царски служители.

[7] Б. Николова, *Неравният път на признанието*, с. 75 сл.; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 156 сл., 215 сл.

[8] По тези въпроси вж.: Biliarsky, *Hierarchia. L'ordre sacré,* pp. 52–61.

1. 3. Дадох тези примери, за да покажа взаимното проникване между държава и Църква през Средновековието, което представлява особен интерес за настоящото дирене, тъй като го откриваме и в правната сфера. По-конкретно имам предвид нормативните текстове, които въплъщават църковните правила[10]. Известно е, че извор на правото е волеизявлението, което поражда и налага правилата[11]. Така се оказва, гдето в случая с каноничното право проблемът за изворите се комплицира, тъй като това не е право на държавата, а на една институция, която, както вече бе отбелязано, бива разбирана като Богочовешка. В този смисъл има опасност това да доведе до разбиране за божествения произход на правото, което би поставило изследвания като настоящото в много деликатно състояние. Такива са случаите – при евреите и при мюсюлманите, – когато на Откровението се придава стойността на нормативен правен текст с пряко действие върху човешките отношения и така правото става вечно, неподвижно и изведено от възможността за въздействие от страна на хората. При християните обаче има ясно разделение на правната сфера от религиозната, което се опира на думите на Спасителя за разделението на „Божието от Кесаревото“[12]. В този смисъл дори и каноничното право не е с такъв божествен произход, какъвто откриваме при други гореспоменати религии.

Така, като цяло, основните извори на правото на Църквата

[9] По тези въпроси вж. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le 'césaropapisme' byzantin,* Paris, 1996 (и българското издание: Ж. Дагрон, *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския 'цезаропапизъм'*, София, 2006) и K. G. Pitsakis, „Sainteté et empire“, *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, serie seconda, anno III, Spoleto, 2001, pp. 155–227.

[10] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 81 сл.; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 67 сл.

[11] Струва ми се, че вариант на това е разбирането, че извор на правото е органът, който прави въпросното волеизявление. Вж: F. C. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts,* Bd. I, Berlin, 1840 (ND 1981), S. 11 sq.

[12] H. Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*, 4. Auglage, Heidelberg, 2004, S. 135–140.

могат да бъдат групирани в няколко направления. Преди всичко това е *Светото Писание* (или Божественото Откровение)[13]. Това са книгите на Ветхия и на Новия Завет, за които се смята, че са достигнали до хората по благодат, посредством разкриването им от Св. Дух. То обаче няма такова всеобхватно и пряко правно действие, както при евреите и мюсюлманите и дава само основните идеи и насоки на каноническото право, а конкретно служи за регламентиране единствено на някои най-съществени елементи на църковния живот, на тайнствата и др. Другият важен, но също не толкова конкретен извор на православното църковно право е *Св. Предание*[14], което би могло да се определи като въздигнатите в норма основни начала на църковния живот, положени в нея от Основателят ѝ и в крайна сметка нормативиране на църковната традиция. То е много близко (с някои детайли и различия) до *обичая* като извор на правото в тази сфера[15]. Така достигаме до църковното и гражданското законодателства като извори за правото на Църквата, а те представляват най-голям интерес с оглед поставените пред настоящото дирене задачи.

Църковното законодателство[16] се състои от правилата, изработени на вселенските и на поместните събори, а в по-локален план и от различни правила, създавани от църковните власти. Тук можем да прибавим и задължителното тълкуване от страна на тези власти, а като спомагателен извор и тълкуванията на влиятелни канонисти и юристи, които не са задължителни, ала имат огромно значение за правоналагането и правоприлагането. Накрая отделни *граждански закони*, които регламентират страни от църковния живот също са извор за правото на Църквата, макар и да са създадени от светските власти[17]. Бих искал да обърна особено внимание на степента на задължителност на последните две групи и на правото на Църквата като цяло.

[13] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 39–44; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 67–71.

[14] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 44–46; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 71–73.

[15] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 49–53; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 73–75.

[16] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 47–49; Г. Петрова, *Църква и църковно право*, с. 75 сл.

[17] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 54–58.

По принцип църковните правила би трябвало да важат само вътре в Църквата и по отношение на нейните членове. Догмите, засягащи основните положения на вярата, се смятат за част от откровението и поради тази причина са неизменни, тъй като Бог (в случая Св. Дух) е неподвижен и не променя мнението си. Те обаче са по-скоро от богословски, нежели от правен характер. Каноните на Църквата, напротив, се смятат дело на мъдростта на епископите, участвуващи в Събора и като човешко творение подлежат на изменение и подобрение. Те, по същество, са основата на църковното законодателство. Важно е обаче да се отбележи, че държавната власт не остава безучастна в създаването на църковното право. Решенията на съборите се промулгират с императорски конституции и така стават задължителни за всички поданици, включително и не-християните. Без съмнение, това е основният начин за интегриране на правото на държавата с това на Църквата. Другият способ е изготвянето на църковноправни сборници, които предоставят основните правни текстове от българското Средновековие, а и от това на православния свят[18].

Към тези наблюдения можем да прибавим и факта, че Църквата регламентира някои от основните правни области – като брака, статуса на лицата, някои страни от наказателното право, както и от устройствените норми – поставят извън съмнение правната релевантност на каноничното право, на устройствените и дисциплинарните норми на Църквата, както и регламентирането на важни области от църковния живот и най-вече богослужението и тайнствата. Това ни дава представа за съществото място, което църквата заема в средновековния правен мир, а също представлява аргумент за включването на църковната проблематика в настоящото изследване.

2. *Произход и основни характеристики на представената в словника правна лексика от областта на каноничното право и Църквата.*

Можем да кажем, че в предложения словник разполагаме с около двеста и двадесет думи от църковната и каноничноправната сфера. От тях пряко заети и транслитерирани от гръцки са петдесет и пет; преведени или калкирани основно от гръцки думи са над шестедесет; около деветдесет термина са славянски; два-

[18] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 170 сл.

надесет са латински по произход; две са готски, а една е от тюркско-монголски произход. Виждаме силно доминиране на думите, които имат по някакъв начин гръцки произход и това е напълно естествено, но все пак трябва да имаме предвид, че предложената статистика не ни дава точна представа. Този раздел от настоящото изследване включва термини от най-разнообразен характер, като обединяващото звено е единствено връзката с Църквата и вярата. Смятам, че сравнително по-точна картина ще получим, ако разделим думите на тематични групи и ги разгледаме поотделно.

2. 1. Разполагаме с над осемдесет термина, които ни представят различни църковни институции. От тях пряко заети от гръцки и просто написани с кирилски букви са четиридесет и пет, а калкирани или преведени от гръцки са шестнадесет. Така виждаме, че на практика три четвърти от думите, обозначаващи различни църковни санове, служби и установления, са по един или друг начин свързани с произхода си от Империята. Това е естествено, като имаме предвид историческия път на българската църква. Само осемнадесет от думите в тази група имат чисто славянски произход. Пет от термините са латински – на тях ще се спрем по-долу.

2. 2. В словника разполагаме с около четиридесетина термина из областта на *каноничното право.* Трябва да се отбележи обаче, че тази извадка е напълно непредставителна. От посочената бройка думи само четири са пряко заети от гръцки, а преводни или калкирани са само три. Напротив, тридесетина термина и думи имат славянски произход, а четири са латински. Мисля, че това съотношение е в резултат на непредставителния характер на извадката, дължащ се на текстовете, на основа на които е изработен словника.

2. 3. Същото може да се каже и за групата думи, представящи *литургични* термини, имащи правно релевантен характер. Те в словника са десетина на брой, като две са гръцки, а две са преводни от гръцки оригинали. Славянските думи са пет, а латинските са две. Като имаме предвид огромното влияние на Константинопол върху славянската литургия, както и факта, че на практика всички литургични текстове са преведени от гръцки, такова съотношение може да се обясни само с подбора-

ката на изворите, върху които е изготвен словника. Сред тях няма литургични такива.

2. 4. И накрая стигаме до *общата терминология, свързана с вярата и Църквата.* Тази група съдържа около осемдесет и пет думи с най-различен характер. От тях само четири са транслитерирани гръцки термини, но четиридесет и два са преводи или калки от гръцки. Славянските думи са тридесет и пет на брой. Две (думата „църква“ и производна от нея) са заети от германските езици, но в крайна сметка имат далечен гръцки произход. Една дума („хоругва“) има тюркско-монголски произход и е заета от славяните в процеса на контакти с Великата степ.

Последната група е твърде аморфна и не мога да твърдя, че дава реална представа за произхода на лексиката, свързана с проблемите на вярата и Църквата. Вече изказах своето становище, че предложената статистика не дава реална представа за терминологията в литургичната или в каноничната област. Навярно тя е най-съответна на съществуващата правно релевантна лексика само в областта на църковните и свързаните с тях институции.

3. Развитие и характеристики на основните правни понятия из областта на Църквата и каноничното право и на употребяваните за тях термини.

Както бе вече отбелязано, в текстовете, на основа на които е изграден Словникът, разполагаме с повече от двеста думи, които биха могли да бъдат включени в групата на църковната правна лексика. В много случаи иде реч за наименования на различни църковни или монастирски санове и институции, както и на термини, указващи принадлежността на съответното лице към клира или към монашеството. Има и прилагателни, които са производни от тези термини. Отделна група представляват различни думи, които имат отношение към вярата, религията, но не и пряко към църковния живот. Присъствието на някои от тях в словника би могло да се смята и за проблематично, ала при все това аз реших да ги оставя, доколкото те биха могли да представляват интерес за настоящото дирене. Накрая можем да споменем и обособените части на термините, свързани с литургията и с църковното право.

Особената област на църковния живот, институции, организация, ритуал, право и т. н. предопределя и характера на използу-

ваната терминология, която – поне частично – намира отражение и във владетелските документи. Вече отбелязах, че Църквата е вселенска, а България бива покръстена от Константинопол и след известно колебание окончателно се присъединява към Източното християнство през 870 г. Заедно с вярата идват и свещениците, извършили покръстването, богослужебните книги, ритуалът... Сетне литургичният език бива сменен и е въведено богослужение на славянски, ала този език е замислен и създаден като мисионерски с цел разпространяването на християнството сред славянското население на Централна Европа, и то такова, каквото е разбирано в Константинопол. Славянският език става литургичен и официален, става *lingua sacra,* тъкмо в България, но преводът да богослужебните текстове, извършен във Великоморавия или в Преслав, следва буквално ромейските образци. Това е и времето на неимоверно словотворчество. Създаването на нови думи, термини, конструкции – и то неминуемо изхождайки от оригинала – е необходимо условие, за да могат да бъдат преведени текстовете на една развита религиозна традиция на един лишен от книжовност и доскоро неписмен език. Обръщането в новата вяра, включването в нова култура и цивилизация изисква и пренагласа на езика като средство за комуникация и изразяване на тази вяра, култура, цивилизация.

Пътищата, по които се осъществява налагането на църковната терминология, са ясни и сравнително добре изучени. Това, което бих искал да подчертая, е, че възприемането в една или друга степен на тази терминология е неизбежно най-вече поради вселенския характер на Църквата и единното ѝ структуриране. Правото в епохата на създаването на славянската църковна терминология (сиреч през IX–X век) е било много сходно, Църквата не е разделена, текстовете на литургиите са определен брой и са нормативни. Това предопределя и терминологията. Искам да подчертая, че тук става дума не само за славянската, но и за латинската в Западна Европа или за тази в Източните църкви. В това отношение резултатите от нашето изследване по интерпретацията на църковните термини в Словника са предвидими и не дават особена възможност за теглене на общи заключения относно правната терминология като цяло.

И така, мисля, че сред църковните правни термини има очевидно преобладаване на тези, които са от гръцки произход или които са достигнали до официалния в българската държава славянски език посредством Източната църква. Това е естествено, имайки предвид

историческото развитие на България. Срещаме обаче и някои специфики в определени особени сфери на църковния живот, на които ще се спра по-долу. За да получим някаква представа, би трябвало да разгледаме горецитираните обособени групи поотделно.

3. 1. Термини-наименования на църковни санове, служби, представители на клира и йерархията, както и на други църковни институции.

Тук можем да обособим няколко подразделения, както следва:

3. 1. 1. Наименования на представителите на църковната йерархия и на висшите управителни тела на Църквата.

Разполагаме с петнадесет термина, обозначаващи представители на висшия клир, техните епархии или други висши управителни тела на Църквата. На практика всички те са от гръцки произход. Само думата „папа“ като наименование на главата на Римската църква е от латински произход, ала това е напълно разбираемо, като същевременно терминът не е част от българската църковна лексика, а бележи чужда институция. По-особен е случая с термина „събор“ – той е славянски, ала смятам, че имаме основание да видим в изграждането му следи от гръцки първообраз. Останалите дванадесет думи са или наименованията на различни епископски степени (епископ, архиепископ, митрополит, патриарх), или думи, производни от тях. Отделно стои думата „дед“ или „дедец“, която е чисто славянска и представлява наименование на високопоставено лице в еретическите среди.

Едва ли е необходимо да посочваме пътищата, по които е минало създаването (или по-точно заимстването) на тази терминология. Българската църква възниква през IX век, като дъщерна на Константинополската вселенска патриаршия[19]. След създаването на автономна и автокефална поместна църква се възприема структурата, наследена от практиката на църквата-майка и се създават съответните на нея управителни тела и църковни санове[20]. В това отношение се следва това, което се случва в другите области на обществения живот и културата с подавляващото ромейско влияние. То се усеща даже по-силно в интересуващата ни църковна сфера. Това води до заимстване на терминологията.

Трябва да имаме предвид и факта, че на практика навсякъ-

[19] Б. Николова, *Неравният път,* 17 сл.

[20] Б. Николова, *Устройство и управление,* с. 38 сл., 52 сл., 144 сл.

де наименованията на църковните санове имат сходен характер[21]. Различното им произнасяне в някои романски или германски езици не довежда до създаване на други думи. В този смисъл независимо от силното влияние на Константинопол в България, страната просто следва същите тенденции, които са типични за всички църкви: православни и инославни.

Казаното обяснява и факта, че единствената чисто славянска дума сред тези наименования се отнася до еретическата йерархия. Терминът „дѣдьць“, под формата „дѣдца срѣдечьскаго“, намираме в Синодика[22]. Институцията е известна и сравнително добре представена в изворите относно еретиците-дуалисти в Босна. Там се употребяват и други славянски наименования като „гост“, „старец“ или „стройник“[23]. Става дума за нещо като техен епископ, който би могъл да има някаква власт в общността, ала би могъл и да притежава само определени високи ритуални и чисто религиозни функции[24]. Упоменаването на „Средечки дедец“ в Синодика навежда на мисълта за териториалност или епархийност на институцията. Това би означавало, че става дума за лице, което има определена религиозна, а може и дисциплинарна власт над еретиците в определен район (в случая областта около град Средец). При все това едно такова съобщение не ни дава възможност за по-задълбочени интерпретации, макар и да е ясно, че богомилските общини е прябвало да бъдат управлявани от някого поне в култов аспект и това най-вероятно е бил дедецът. За нашето изследване е съществено да се подчертае, че славянската терминология в тази твърде специфична сфера на църковното управление се появява тъкмо при еретиците, където влиянието от Константинопол е най-малко поне в организационен смисъл. Смятам, че това наблюдение иде само да потвърди направените досега заключения за пълното доминиране на ромейското влияние в църковната сфера.

3. 1. 2. Термини за духовенството.

В тях се наблюдава по-голямо разнообразие. Разполагаме с двадесетина думи. Седем от тях са гръцки, написани с кирилски

[21] Милашъ, *Православно църковно право,* с. 414 сл.

[22] Попоруженко, *Синодикъ,* с. 68 § 78.

[23] Fr. Rački, *Bogomili i patareni*, I, Zagreb, 1870, p. 183; Fine, *The Bosnian Church,* passim; Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска,* с. 143–164.

[24] Ангелов, *Богомилството,* с. 282–284.

букви, а шест са преведени или калкирани от гръцки. Славянските термини са само три, латинските също три, но все производни от „поп“, което може да се разглежда като единствения термин от далечен латински произход.

Гръцките думи не поставят никакви проблеми. Те са всъщност всички, които имат по-ясен характер на термини. Обхващат наименованията на не-епископските църковни рангове „презвитери“ и „дякони“, както и някои съпътстващи наименования. Интересно е да се отбележи, че терминът „протопапас“ е цитиран без спазване на фонетичните норми и правилата за заимствуване на думи, като е запазено и окончанието за именителен падеж.

Калкираните и преведените думи не са определени наименования с характер на термини, а по-общи такива.

Славянските думи са „причт“, „пастир“ и „белец“ (като противопоставено на „чернец“). От тях само първата има характера на термин. Останалите са просто думи от черковния език.

За думата „поп“ се смята, че има *латински* произход. Трябва да се цитират и становищата, че става дума за заемка от германските езици или от гръцката дума „παππᾶς“. Интересът към термина се засилва и от факта на използуването му като аргумент за локализирането на първите стъпки на създаването на църковната лексика. По този повод сред филолозите има диспут относно това дали думата „поп“ е била заета от славяните в контактната зона на тяхното общуване с латинската култура и с франкската във Великоморавия, или е наследство от балканския народен латински език, който е бил широко разпространен както по Адриатическото крайбрежие, така и по дунавския лимес. За нашето изследване отговорът на този въпрос не е от особено значение, тъй като и в двата случая е ясно, че не става дума за заемка от ромейската църковна лексика. Думата има своя произход в говоримия език, откъдето е навлязла и в църковноправната лексика.

3. 1. 3. Термини, обозначаващи различни църковни служби и чиновниците в тях.

В словника са представени седем такива термина. Доминирането сред тях на чисто гръцките транслитерирани думи е очевидно – такива са пет термина. Има една славянска калка на гръцка дума: „първопрестолен“ от „прототронен“ и една дума от италиански произход – „пост“ (в смисъл на заемана длъжност),

която не бихме могли да смятаме за част от типично църковната лексика. Бих искал изрично да отбележа, че тези седем думички не обхващат всички служебни лица в църковната администрация, представени в словника. Част от тях несъмнено са сред висшите йерарси, преставени по-горе, а част ще срещнем сред монастирските служби. Тук са само тези, които не са цитирани в някой от другите раздели.

Не мисля, че конкретната извадка от думите, присъствуващи в словника, е представителна на терминологията, свързана с църковната администрация. При все това обаче смятам, че съотношението би било почти същото (във всеки случай сходно) с това, което намираме тук. Обяснението е ясно: българската църква копира устройството и организацията на Константинополската патриаршия, а заедно с това и лексиката, свързана с различните служби, служебни лица и органи. При изготвянето на словник в тази специална сфера би трябвало да се базираме да различен изворов материал, което би променило характера на цялото изследване. Съществено е, че в случая резултата потвърждава основната тенденция и характеристиките на църковноправната лексика в това направление.

3. 1. 4. Термини за монастирите, за монашеския живот, институции и организация.

Тази група е значително по-голяма. Тя се състои от тридесет и шест думи, от които двадесет са транслитерирани гръцки термини, а шест са преводни. Славянската терминология обхваща десет думи, предимно свързани с идеята за монашеството като „черно“ духовенство.

Можем да кажем, че българското монашество се ражда от ромейското и следва неговите основни характеристики и развитие. В България действуват и заменят един друг същите монастирски устави, които съществуват и са създадени в Империята: най-общо казано първоначално това е Студийския, а сетне Йерусалимския устав. Български монаси основават различни обители, след като са прекарали известно време в големите монашески центрове на Изток. За това влияние огромно значение имат и контактните точки на Източното православие[25]. На първо място това е Света Гора, а също и някои големи монашески центрове в Изтока или в самия Константинопол. Така се създава една общност, която е даже по-силна и стабилна, отколкото общението между църковните йерархии и управи. Това създава и възможността за изграждането на един общ църковен език, с общи наименования на различните общи явления.

[25] Ив. Дуйчев, „Центры византийско-славянского общения и сотрудничества“. – *Труды отдела древнерусской литературы*, 19, 1963, с. 107–129.

Тъкмо затова *гръцките* термини са преобладаващи сред тази група. Те са както самите наименования на представителите на монашеството („монах“, „калугер“ и женските им съответствия), на самите обители и техните подразделения („монастир“, „лавра“, „метох“, „келия“), така и за различните степени в монашеския живот: „йеромонах“, „схимник“. Заслужава си да се обърне внимание на монастирските институции, които също повтарят напълно ромейските си първообрази. Тук трябва да цитираме думата „авва“, която е еврейска, но в славянския език на България е дошла от Империята, а също и другите ръководители на монашеската общност: „игумен“ и „архимандрит“. Последната дума бележи както най-висшия ранг сред презвитерите (и така първи след епископа), така и ръководителя на братството. От своя страна различните монастирски служба също носят гръцки наименования. В словника е цитиран „келара“, но има и други като „портар“, „архондарик“, „магерница“ и други, които също са заети в славянския директно от гръцки.

Преведените термини в словника са шест: „инок“ и „свещеноинок“, и свързаните с концепцията за „пустинята“. В съответната част на словника съм обяснил, че смятам първата от тях за превод на гръцката дума „монах“. В такъв случай втората ще трябва да е калка на термина „йеромонах“, на който напълно съответствува като структура и значение. Темата за „пустинята“ предизвиква заслужен интерес, тъй като разкрива една от характерните особености на средновековната култура, а и бележи неин характерен феномен. „Пустинята“, „пустошта“ са неусвоените пространства: било пясъците на Северна Африка и Предна Азия, било гората, било западното и северното море, Океана. Тя е неусвоено, опасно и чуждо място, но същевременно е и място за монашески подвизи и борба с бесовете. Така се придобива особена святост поради победата над тях. Пустинята е и планината, чиято святост иде от Писанието и стига до наши дни.[26] Така представените в словника термини, свързани с „пустинята“, визират все монастирите и отшелническите мес-

[26] Поповић, „Пустиње и Свете Горе“, с. 253–273.

та. Тази концепция за пустошта като отшелническо място не е българска и въпросната лексика е превод от гръцкото „ἔρημος“ („пустиня“) или „ἐρημία“ („място за уединение“, „място за отшелничество“). Те са образувани по сходен начин със славянската дума – от глагола „ἐρμόω“, който означава „напускам“, „опразвам“, „обезлюдявам“. Смятам, че имаме сходно явление и в латинския, а сетне и във френския език, но там се наблюдава пряко заемане на думите в случая с „(h)ermite“ и „(h)ermitage“. Така виждаме как заетата концепция води или до заемане на термина или до изграждане на собствен, но въз основа на оригинала, като негова реплика.

Така преминаваме към *славянските* термини, представени в словника. Те са десет на брой, но няколко от тях са свързани с темата „пустиня“ и няколко с темата за „черното духовенство“. Тук трябва да насочим вниманието към думата „чрьньць“ и нейните производни (прилагателни от нея, нейния женски род, както и съставни думи, част от които е тя). При „черноризец“ се подчертава цвета на дрехите и характерните монашески одежди. Интересно е съществителното „чрьностарьць“, в което е преведена само съществената част от думата („старьць“), идентична с гръцката дума „γέρων“, а другата е добавена във връзка с одеждите на монасите. Във всеки случай редовният термин е „старьць“, а не „чрьностарьць“. Думата „обител“ също представлява интерес, доколкото обозначава монастирската институция. Тя носи в себе си идеята за нейното локализиране и тази за светостта ѝ.

3. 2. Термини из областта на каноничното право.

Както вече имах възможността да отбележа, извадката, върху която е изготвен словника, не дава адекватна възможност да бъде представена каноничноправната лексика. Разполагаме с общо четиридесетина термина, от които тридесетина са славянски, четири са гръцки, четири преводни и два латински. Това видимо преобладаване на славянската лексика се дължи на характера на извадката, както и на принципите на създаване на словника, ала не можем да кажем, че то дава реална представа за каноничноправната лексика. Словникът е изграден не само въз основа на термини в тесния смисъл на думата, нещо, което обосновах в първата глава на труда. Така в него е навлязла широка разговорна лексика, която не винаги има място в конкретните канонични текстове. А такива в материала, въз основа

на който е изграден словникът, са съвсем малко, доколкото този материал е само домашен, а не преводен. Така сред *славянската* лексика в словника преобладават няколко думи и техните производни: „грях“, „девство“, „клетва“, „лъст“, „наказание“ и „покаяние“. Както виждаме, никой от тях (освен може би последният цитиран) не принадлежи на специфичния език на каноничното право. От своя страна гръцките думи се сътоят единствено от „ерес“ и нейни производни, което също не е специфичен каноничен термин.

Бих искал да се спра малко по-подробно на *преведените и калкирани* термини, които са само четири, ала предизвикват особен интерес. Глаголът „отлъчвам“ и производните нему имена произлизат от гръцкото „ἀπολύω“, съграден на основа на калка. Идеята е за отстраняване и структурата на думите е еднаква, така че създаването на съставната славянска дума не може да е станало случайно и в разговорната реч. То е плод на заимстването на християнската дисциплина и спазване на определени изисквания. Същото се отнася и до глагола „прибегна“, който е от областта на наказателното право и някои привилегии на Църквата, по-точно азилното право. Юридическото значение е във връзка с правото на убежище[27] и думата е създадена в рамките на неговото реципиране от Империята като калка на гръцкия глагол „προσφεύγω“, „προσφεύγειν“. Така стоят нещата и с думата „предание“, което навярно е калка на гръцката „παράδοσις“ и напълно съответствува на латинската „traditio“. Тя несъмнено е релевантна за правото, макар и да има значение в множество и различни области. За нас най-съществено е, че тя обозначава един от изворите на правото – традицията. Относно каноничното право това е Светото Предание.

От своя страна думата „правило“ представлява особен случай. Тя може и да е самостоятелно възникнала в славянския език, ала във всички случаи концепцията е същата, която намираме в гръцки и латински, а от този последния и на практика във всички европейски езици. Съответките на думата „правило“ в гръцки и латински са „κανών“ и „norma“, като и двете

[27] За азилното право в средновековна България вж.: Вл. Алексиев, „За правото на убежище и на съдебен имунитет“, *Юридическа мисъл,* София, 1934, год. V, кн. 5–6, с. 1–45; Iv. Biliarsky, „La responsabilité liée au droit d'asile dans la plus ancienne loi slave“, *Responsabilité et l'Antiquité*, vol. 2 (= *Méditerranées*, No 36), Paris, 2003, pp. 13–32.

означават „отвес“. Това е инструментът, използуван при строителството, който указва на зидаря как да издига права стена. Т. е. откриваме идеята за правата черта, която стои в основана на концепцията за „право“ и „правилно“. Същата дума, а оттук и концепция, стои също така и в основата да идеята за „управлението“. Тази връзка откриваме в латинската дума „regula“, която е свързана с наименованието на владетеля на Рим в архаичната епоха (rex). Така в думата правило откриваме един културен феномен, който обединява идеята за право (в юридическия смисъл на думата) и за власт и управление, като ги поставя във формална връзка с „правилността“ и правата линия като израз в социалната сфера на едно понятие, което има видима форма „прав“ (в геометричния смисъл). В този случай „правото“, „правилността“ и вероятно „справедливостта“ са представени като функция на един формален аргумент, независимо какъв би бил неговият произход и съдържание. Същевременно обаче то ни показва и един абсолют в оценката, който във всички случаи би трябвало да е свързан с основните ценности на съответното общество.

Накрая бих искал да обърна внимание на *латинските* думи. Всичките те са свързани с „поганен“ (т. е. „езически“) и връзката им с каноническото право е по-скоро опосредствувана. На практика те представляват особен интерес от правна гледна точка. Пътят на думата е сравнително ясен и той минава през влияние на говоримата реч и не представлява пряко влияние от Константинопол посредством писаните правни текстове.

3. 3. Литургични термини.

Литургичната лексика е така зле представена в словника, че не си заслужава да отреждаме особено място на нейната интерпретация. От друга страна, си заслужава да се отбележи, че богослужението има особено място в църковното право на източноправославните страни. Тук ще си позволя да цитирам едно непубликувано изказване на гръцкия колега Константин Питсакис, който по този повод заяви, че докато в православния свят никога не е имало Corpus iuris canonici, то неговата функция е играла литургията. Този въпрос заслужава особена интерпретация, която не е тема на настоящото изследване.

Измежду литургичните термини, представени в словника има само два, на които бих искал да обърна внимание като по-особен случай, но и като потвърждение на определена тенденция. Това са думите комканиѥ и комкати, които произлизат от латинските communio и communico, което означава „причастие“ и „причастявам се“. Несъмнено те произлизат от народния латински език в контактната зона на славяните с романоезичните народи. Така това предоставя още едно свидетелство за проникване на латинска лексика, която иде не по официалния път, а по говорима линия.

3. 4. Общи термини, свързани с вярата и църковния живот. които не принадлежат към горните групи.

Тази група е твърде аморфна и поради това интерпретирането ѝ може да доведе до заблуждаващи резултати. Това се засилва от факта, че под „обща лексика, свързана с вярата“ могат да бъдат обединени толкова различни термини, че винаги остава съмнение в представителността на извадката. В нея са включени общо близо деветдесет думи, от които пряко заимствуваните гръцки думи са само четири, но разполагаме е около четиридесетина преведени или калкирани думи. Славянските думи са тридесет и пет. Има и четири думи от друг произход: една тюркско-монголска, две от германски произход, но в крайна сметка пак отвеждащи към гръцки корени, и една латинска.

Силното присъствие на *славянските* думи се определя от факта на аморфността на групата, в която има множество думи от разговорния език, които не са термини и така не е било необходимо да бъдат вземани от някакъв чужд оригинал. Част от тях (като „верен“ или „Господ“) биха могли да бъдат превод от гръцки, доколкото съответствуват на определена гръцка дума със същото съдържание, но биха могли да са възникнали направо в езика на славяните. Сред тази група има думи, които поставят определени питания пред езиковедите (като „неприязн“, например[28]), но това е проблематика, стояща далеч от едно настоящото историческо, а не филологическо изследване и затова няма да се спираме на нея.

Преведената или калкирана от гръцки лексика заема най-голямо място в тази група отново поради нейната аморфност. В словника присъствуват множество прилагателни имена, които имат правна релевантност като епитети на различни сановници или на различни реалии в по-общ смисъл, които демонстрират

[28] Вж. Христова-Шомова, „*Неприязнь*“, с. 161–171; Максимович, *Законъ соудныи людьмь,* с. 95–96.

определено отношение към тях и показват мястото им в йерархията. Това е и причината те са бъдат включени в словника. Тук са всички съставни прилагателни, първата сричка на които е било „благо-“, било „бого-“, било „все-“, било „вкупо-“ които като конструкции са пряко заимствувани от гръцки. Техни съответки там са „ευ-“, „θεο-“, „παν-“ и др. и така се получава едно ново словообразуване, гръцкият произход на което е очевиден.

Тук бих искал да обърна внимание на три термина от славянския текст на Синодика, които по един ясен начин показват калкирането на особените гръцки богословски термини, за които не е имало славянски съответки. Става дума за: **вькоупоповожьнъ** (калка на ὁμόθεος), **вькоупославьнъ** (калка на ὁμόδοξος) и **вькоупопрѣстольнъ** (калка на ὁμόθρονος)[29]. Те се срещат само в Дриновия препис на Синодика, като в Палаузовия второто и третото се намират на места, които са повредени, а първото е преведено с **единобожьнъ**. В случая очевидно става дума за Светата Троица, ала по своя характер думите могат да имат ясно изразено правно значение. Във всеки случай и в този конкретен цитат то е нормативно, тъй като става дума за една от основните троични догми на Църквата и несъмнено думите са изковани в старанието на преводачът да бъде максимално точен. Има и един друг съществен момент, долокото и трите термина имат отношение към текста на Символа на вярата и са пряко свързани с идеята за „единосъщността“ на ипостасите в Троицата. Тя се изразява посредством термина ὁμοούσιος, подсказан на Събора от император Константин. Той е преведен на славянски **единосѫщьнъ**, което е калка, в която представката „ὁμο-“, сочеща за еднаквост, е преведена с „**едино-**“, както е прочее и в цитата от Палаузовия препис. В Дриновия преводачът обаче се е престарал да търси по-точно съответствие с гръцкия оргинал и я е заменил с „**вькоупо-**“. Това ни дава една възможност да си изградим по-ясна представа за създаването на нормативния език на основата на оригинали, стоящи в центъра на ценностите на цивилизацията, към която средновековна България придалежи.

Другите *чужди* думи са любопитни, но не поставят някакви специфични правни проблеми. Терминът **цр҃къı** и производното му прилагателно имат също гръцки произход, ала са дошли у славяните посредством източногерманския готски език. Става дума за толкова стари и така добре усвоени заемки, които на

[29] Попруженко, *Синодикъ,* с. CXXXV.

практика не са чуждици. Тях не бих могъл да нарека наследство (поне не пряко наследство) от страна на Източната църква за българския нормативен език. Напротив, те са част от разговорната реч, която е навлязла в църковната и каноничноправна терминология. Думата „хоругва“ има монголски произход и е дошла у славяните посредством тюркските езици на Великата степ. В църковната област тя е навлязла едва по-късно, докато в началото си е означавала просто знаме и е била символ на някаква власт, без да е задължително да е в сакрална област. И накрая думата „олтар“, която има латински произход. Проблемът при нея е по какъв път е достигнала до славяните – посредством немския език във Великоморавия или посредством гръцкия[30]. Този спор и неговото разрешаване не променя факта, че терминът идва в църковния език не по официалния път на книжнината, а посредством народните говори, независимо къде се е случило това и в този смисъл не представлява външно влияние.

4. Заключение.

И така, виждаме несъмненото надмощие на ромейското наследство в сферата на църковните термини. В процеса на изложението вече изказах становище за причините за това положение. Българската църква възниква от недрата на Константинополската и като нейна дъщерна църква. Тя продължава да се развива в тези рамки и даже в моментите на тежки конфликти с майката никога принципно не се отклонява от поетия път. Дори и в кратките периоди на уния с Рим, тези формални връзки не се отразяват на вътрешния и литургичен живот на българите. Цялата нормативна, богослужебна, агиографска и друга книжнина в България е или преведена от гръцки или създадена в страната по модела на ромейската, която служи за парадигма на почти цялото източно християнство. Всичко това предопределя и резултата от изследванията в областта, която е предмет на нашето дирене – правната лексика в църковната и канонична сфера. Има обаче още един важен момент: на практика ромейското влияние в България минава главно именно по църковен път. Става дума не за институционалния път на Църквата или не само за него, а за определен религиозно-идеологичен комплекс, който предоставя и формулира основните ценности на обществото и така предопределя поетия от него път. Българската култу-

[30] Вж. Максимович, *Законъ соудныи людьмь,* с. 96–97.

ра е част от „Византийската общност“ защото България е православна страна, а не поради качествеността на византийската култура и нейната атрактивност. Без тези страни да бъдат отричани, то трябва да се каже, че и те са продукт на определена духовност, определяща по отношение на всичко останало. Най-близко – формално и по същество – тази духовност институционално стои до Църквата и тъкмо по тази причина разглежданият аспект от нейната дейност в правната сфера търпи най-силно влияние на онзи културен център, през който средновековна България става част от европейско-средиземноморската цивилизация, каквато остава и до днес.

Глава шеста
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ ИЗ ОБЛАСТТА НА ЦЪРКОВНАТА ЮРИСДИКЦИЯ. БРАЧНО И СЕМЕЙНОТО ПРАВО

1. *Регламентацията и уреждането на брака и семейните отношения в системата на българското средновековно право.*

1. 1. Семейството е основна структурна единица в човешката общност и неслучайно неговият характер е един от главните критерии за определяне степента на развитие на всяко общество. Съотношението между определящия тип на отношенията вътре в семейството (разбирано като съпруга и съпругата) и тези в рода или в други по-големи кръвно-родствени общности е в основата на определянето дали става дума за племенно устройство или за установен държавен модел. Различното състояние на тези отношения е свързано със собствеността и оттам с цялото стопанство на обществото, а несъмнено има отношение и към политическото му устройство. Освен това семейството създава единство между мъжа и жената, една – навярно главната – от целите на което е създаването на потомство и продължаването на рода и кръвната връзка между поколенията. Това означава, че отношенията, свързани със семейството, са силно емоционално натоварени и са част от основните ценности на всяко отделно взето общество.

Връзката между семейството и религията е несъмнена. Създаването на потомство е и създаване на продължители на семейните и родови култове към прадедите, които в много общества са и основните хтонични култове през езическата епоха. Освен това в почти всички общества връзката между съпруга и съпругата в семейството има поне частично сакрален характер, а бракът се подчинява на различни религиозни изисквания, обичаи и практики. Самото сключване на брака както в пред държавния период, така и след това в продължение на хилядолетия по един или друг начин, е било в ръцете на култовите служители, а също така и самият брак се подчинява на религиозни норми, различни за различните общества.

В държавоорганизираното общество бракът е строго правно регламентиран, ала всъщност трябва да се отбележи, че

държавата само санкционира, а понякога просто систематизира религиозните норми, които регламентират отношенията в брака, неговото сключване или неговото анулиране, или разторгване[1]. Тя се намесва в малко по-висока степен в семейноправните отношения и то главно тогава, когато не става дума за такива между родители и деца, които са по-скоро оставени на традиционната регламентация, само санкционирана от властта. Типичен пример в това отношение са осиновяването, отношенията с извънбрачните деца, семейната собственост, регламентирането на наследяването и др.

Така, що се отнася до нашата тема, можем да кажем, че в българското средновековно право доминира християнската концепция за брака и особено силно се чувствува влиянието на ромейското право[2]. Не знаем почти нищо конкретно за брачните и семейноправните отношения през езическата епоха от българската история[3]. Във всеки случай имаме всички основания да вярваме, че те са били напълно доминирани от традицията и обичаите на отделните общности, съставляващи населението на държавата. Тя едва ли се е намесвала в тях и се е ограничавала навярно само до закрилата на съществуващия порядък, и то единствено в по-важни случаи, когато традиционните механизми не са били достатъчни[4]. Най-съществената разлика между езическия и християнския брак все пак се е състояла във факта, че през периода до Покръстването на брака в много по-голяма степен се гледа като на фактическа връзка, отколкото на особен статут на лицата[5]. Доколкото не разполагаме с текстове, които да свидетелствуват за особена семейноправна терминология, основана на езическите виждания за брака на прабългари, славяни или на завареното население, то интересът ни в настоящото изследване ще бъде съсредоточен върху паметниците от периода след приемане на новата вяра за официална религия в държавата. Християнството носи със себе си различно разбиране за брака, което е базирано изцяло на богословски аргументи[6]. Това е от съществено значение за цялостното културно преориентира-

[1] Georgieva, „Marital Infidelity…“, p. 115.

[2] Георгиева, „Влияние на византийското законодателство“, с. 50–66.

[3] Г. Петрова, *История на българската държава и право,* ч. I, с. 122–125.

[4] Георгиева, „Междуполовите отношения“, с. 209.

[5] Georgieva, „Marital Infidelity…“, p. 113.

[6] Георгиева, „Многобрачието“, с. 3; Георгиева, „Междуполовите отношения“, с. 210–211.

не на българското общество след Покръстването. Същевременно естествено новата религия води и до нова регламентация, която поради спецификата си няма национален характер, а се отнася до всички християни. Така България въвежда уреждане на брачните отношения, което на практика действува в страната в продължение на повече от хилядолетие (до Наредбата-Закон за брака от 1945 г.), а в много отношения непряко и досега, доколкото тези връзки са твърде консервативни и модерното право по естествен начин се повлиява от традиционните за страната норми.

1. 2. 1. Преди да преминем към изложението бих искал да се спра с няколко думи на някои характерни черти на християнския брак от богословска гледна точка, които намират пряко отражение в правото и неговата терминология. Преди всичко трябва да се отбележи, че актът на сключване на християнския брак е правнорегламентиран църковен ритуал, който носи промяна в типа правна връзка между сключващите брак страни[7]. Тази новосъздадена връзка води и до съществена промяна в статуса на лицата, по отношение на които той е бил извършен. Сходни в този си характер на промяна в статуса са на практика всички църковни ритуали, които имат правно релевантно действие – и кръщението, и миропомазването, и бракът, и смъртта на човека, уреждането на събитията около които също е в ръцете на Църквата. Новопридобитият статус е вън от съмнение както по отношение на жената, така и по отношение на мъжа. Между тях е създадена връзка, която може да бъде разтрогната само при определени обстоятелства и ред, а тя влияе в почти всички останали сфери на правното състояние на двамата и в публичното право, и в частното, и в наказателното.

1. 2. 2. Бих искал обаче да обърна особено внимание на характера на връзката между мъжа и жената, защото тя има пряко отношение към друга същностна черта на християнския брак. Той е *тайнство* и по това се различава от брака в исляма или в други религии[8]. Какво означава това? Тайнството е строго регламентиран ритуал, който се извършва в иманентния свят от специално оторизирани лица, ала който предизвиква същинския си резултат

[7] Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement“, p. 250 suiv.

[8] Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement“, p. 247 suiv.

и същинското си действие в трансцедентния свят. Това е ритуал, който дава вътрешна благодат на лицата, по отношение на които се извършва, а такава според църковното гледище може да даде само Всевишния. По същество тайнството е Божие дело, на което в иманентния свят съответстват определени ритуални действия, които обаче са необходими за неговото осъществяване. Тук не ще се впускам в подробни богословски интерпретации, а ще отбележа само, че, разбира се, според християнската религия Бог е всесилен и свободен и човеците не могат нито да Го задължат да извърши нещо, нито да Му попречат да го извърши. В този смисъл участието на църковното лице е от благодат. Същевременно обаче Бог е непознаваем за нашите сетива и без участието на Църквата ние не ще знаем дали тайнството е осъществено. Тя предоставя единствения път, по който човеците могат да контактуват с Него. Сам Господ Иисус Христос, основавайки земната Църква, е дал на свещениците власт да извършват съответните култови действия, като е казал, че което те завържат на земята, ще е вързано на Небето и което те развържат на земята, ще е развързано на Небето (Матея, 18:18). Така тайнството е богочовешко действие, както и самата Църква е богочовешки организъм, Тяло Христово, което обединява и видимия, и невидимия свят.

1. 2. 2. 1. Брака има своите основания в Светото Писание. Първото чудо на Господ Иисус Христос е това на сватбата в Кана Галилейска (Иоан, 2:1–11). Освен това всъщност бракът се смята за сътворен от Бог заедно със Сътворението на света, и то тъкмо при сътворяването на Ева от реброто Адамово[9]. Тогава Господ казва на Адам: „Затова ще остави човек баща си и майка си и ще се прилепи към жена си; и ще бъдат (двамата) една плът.“ (Битие, 2:22–24) Това обаче се разглежда от църковното учение като пред-символ на истинския християнски брак, който се свързва с Пришествието на Спасителя и Неговата връзка с Църквата. В този смисъл, за същинска основа на тайнството на брака и оттам за каноничноправната му регламентация служат думите на св. ап. Павел в Посланието му до Ефесяните (5:22 сл.):

„*Вие*, жените, покорявайте се на мъжете си, като на Господа, **23** защото мъжът е глава на жената, както и Христос е глава на църквата, и Той е спасител на тялото. **24** Но както църквата се покорява на Христа, така и жените *да се покоряват* на мъжете си

[9] Георгиева, „Междуполовите отношения“, с. 211–212.

във всичко. **25** *Вие*, мъжете, обичайте жените си, както и Христос обикна църквата и предаде Себе Си за нея, **26** за да я освети, като я очисти с водната баня чрез словото; **27** за да я представи на Себе Си славна църква, която няма петно, или порок, или нещо подобно, но да бъде света и непорочна. **28** Тъй са длъжни мъжете да обичат жените си, както *обичат* телата си: който обича жена си, себе си обича. **29** Защото никой никога не е намразил плътта си, а я храни и съгрява, както и Господ – църквата, **30** понеже ние сме членове на тялото Му – от плътта Му и от костите Му. **31** ‘Затова ще остави човек баща си и майка си и ще се прилепи към жена си, и ще бъдат двамата една плът’. **32** Тази тайна е велика; но аз говоря за Христа и за църквата. **33** Тъй и всеки един от вас така да обича жена си, както *обича* себе си, а жената да се бои от мъжа си.“

1. 2. 2. 2. Православната, както и католическата църква, безусловно признават на християнския брак характер на тайнство, но не можем да кажем, че до това единно становище се е достигнало безпроблемно. В Църквата дълго време има спорове по този въпрос. Православната позиция е ясна и категорична: бракът е едно от седемте църковни тайнства[10].

В християнския Запад споровете са по-ожесточени, което от своя страна довежда до по-стройна богословска, канонична и догматична позиция на Римската църква. Окончателното становище се взема в решенията на Тридентския събор и то става по повод отричането от страна на протестантските богослови – както от Мартин Лутер, така и от Жан Калвин – на характера на тайнство на брака според Новия закон и апостолското установление. В своя, публикуван през 1530 г. на немски език, труд, посветен тъкмо на тези въпроси, Лутер пише, че никой не трябва да се съмнява, че бракът е външно и светско дело, както дрехите, храната и къщата и така е подчинен на светските власти и регламентиран от не една императорски конституции[11]. С това той само потвърждава своята по-ранна позиция, изложена в обнародвания му на латински труд „*De captivitate Babylonica*“ („За Вавилонския плен“), където аргументира, че бракът има

[10] Милашъ, *Православно църковно* право, с. 569–573; Б. Чифлянов, *Литургика,* София, 1997, с. 303–310.; Georgieva, „Marital Infidelity…“, pp. 113–114, note 3.

[11] M. Luther, *Von den Ehesachen,* Wittenberg, 1530, p. 1.

несъмнено човешки произход, няма никакво основание в Свето-то Писание и е измислен от хората в земната църква. От своя страна Калвин определя брака като Божие творение и благо, както земеделието, обущарството, архитектурата или фризьорството, без това обаче, както прочее и другите упоменати човешки дейности, да му придава характер на тайнство[12].

На това Римската църква отговаря с особен канон на Тридентския събор, който гласи: „*Ако някой каже, че бракът не е истински и собствено едно от Седемте тайнства на Евангелския Закон, установени от Иисус Христос, нашия Господ, ала е изобретен в Църквата от хора и не предоставя благодат, тому-ва да бъде анатема*“[13]. Още през началото на XIII век Католическата църква декларира позицията си по отношение на характера на тайнство на християнския брак. Откриваме я в изповеданието на вярата, предписано от папа Инокентий III за Валдезианците на 18 декември 1208 г., а след това през XV век в решенията на Флорентинския събор в Декрета за арменците, който се позовава на цитирания текст на св. ап. Павел в Посланието до Ефесяните. От западните отци характерът на тайнство на християнския брак е потвърден от Блажения Августин в неговите „De bono coniugii“[14] и „De nuptii et concupiscentia“[15]; от св. Амвросий Медиолански в по-сланията му до Сирций[16] и до Вигилий[17], както и в трактата му „De Abraham“[18]; от папа Инокентий I в посланието му до Проб[19]; от Тертулиан[20] и др. Към това трябва да се добави, че според всички големи източни християнски нехалкидонски църкви бракът представлява тайнство: тук можем да изброим несторианите, монофизитите, коптите, иаковитите и т. н.

1. 3. След този преглед би трябвало да обърнем внимание и на питането откъде иде особеното положение на брака сред църковните тайнства, тъй като наистина той се отличава от

[12] J. Calvin, *Institutions,* IV, xix, 34.
[13] *Concil. Trident.*, canon I, Sess. XXIV.
[14] cap. xxiv – *Patrologia Latina,* t. XL, col. 394.
[15] I, x – *Patrologia Latina,*t. XLIV, col. 420.
[16] Ep. xlii – *Patrologia Latina*, t. XVI, col. 1124.
[17] Ep. xix, 7 – *Patrologia Latina,* t. XVI, 984.
[18] I, vii – *Patrologia Latina,* t. XIV, col. 443.
[19] Ep. ix – *Patrologia Latina,* t. XX, col. 602.
[20] „Ad uxorem“ II, vii – *Patrologia Latina,* t. I, col 1299 sq.

повечето от тях. Още на пръв поглед се хвърля на очи, че бракът и покаянието образуват особена група. То иде и от външната страна на ритуала, който в случая с брака има множество общи характеристики с договор, двустранна правна сделка, в която се срещат две необходими насрещни волеизявления[21], а в случая с покаянието (и специално в Римската църква) – има външни характеристики на съдебен процес.

3. 1. Външната форма на договор, или по-общо казано на правна сделка, която християнският брак притежава, се отразя-ва на цялостния му характер. Той трябва да отговаря на всички законни изисквания за контрактите, да съдържа валидно и нео-порочено волеизявление, направено свободно и т. н. Всичко това определя и значението на участието на свещеника с бракосъче-таването. Макар и по въпроса да е имало много спорове, то се приема, че неговото участие е допълнително, докато основното е волята на лицата. Това заключение ни най-малко не намалява ролята на Църквата в акта за бракосъчетаване, но както и при Кръщението тя не се ограничава до обслужването на ритуала. Участието ѝ тук е в нейното разбиране като Богочовешки орга-низъм, принадлежащ и към видимия, и към невидимия свят. Бракът се случва в Църквата и само в нея, ала ритуалът е вто-ричен, доколкото самата воля на двете лица може да предизви-ка Божието участие в него. Това е и една основна разлика меж-ду християнския брак и обикновения договор. От правна гледна точка нас ще ни интересуват няколко съществени положения. Веднъж изказана, волята на сключващите брак довежда до осъ-ществяване на трайна и неразривна връзка между тях, но не само в света, ала и в отвъдното, тъй като Сам Бог я осъществява. Тази връзка не е само правна, ала и религиозна. В този смисъл християнският брак не може да бъде обикновен договор, доколкото волята на страните е конститутивна само по отношение на началния момент, на тяхното желание за намесата на Бог, Кой-то ги свързва помежду им. След това волята на мъжа и на жена-та по никакъв начин не може да влияе на тази връзка, тъй като тя не е тяхно дело, а Божие. Така виждаме как тайнството влияе пряко и предопределя правните последици, свързани с него.

[21] Ритуално това е много по-ясно в католическата традиция, макар и при православните взаимното желание да е в същността на акта на бра-косъчетанието.

Тук се сблъскваме с още една особена характеристика на брака. Както всички тайнства, той също има транзитивно действие, но то не е по отношение на участвуващите в него, а по отношение на връзката между тях. За разлика от Кръщението, Миропомазването, Причастието и други тайнства, след извършването на бракосъчетанието ние не намираме друго същество във физическия или духовния смисъл на думата, а двама души, свързани с друга правна и религиозна връзка помежду им[22].

1. 3. 2. Ще си позволя да дам един пример, който е пряко свързан с разглеждания в настоящата глава материал – брака. Очевидно е, че това е тайнството, което, заедно с Кръщението (даващо правосубектност на лицето), има най-ясно и безспорно отношение към правния статус. Смятам същевременно, че то оказва влияние не само в особената брачноправна сфера, а и по един твърде интересен начин и в малкоочакаваната сфера на публичното право и упражняването на властта. Ако разгледаме в детайли самия ритуал по венчавката, а и самото наименование на ритуала, ще видим, че той има много сходни черти с царската коронация. „Венчавка“, „венчание“ (гр. „στεφάνοσις“) иде от „венец“ (лат. „corona“, гр. „στέφανος“), което е една от най-характерните инсигнии на царската власт. Освен това в много отношения двата ритуала си приличат и следват една и съща схема[23]. Нека да разгледаме тяхното значение!

Виждаме, че от християнска гледна точка бракът се оказва връзка между мъжа и жената, осъществена в отвъдния свят посредством тайнството на венчавката и поради това по принцип неразторгваема, която връзка представлява отражение на своя първообраз – връзката между Господ Иисус Христос и Църквата. Тази връзка е предмет на множество интерпретации, които се основават на различни текстове на Ветхия и Новия Завет, сред които бих искал особено да подчертая значението на Песен на Песните, както и епизода около срещата на цар Соломон със Савската царица. Не е наша задача да проследяваме целия богословски комплекс, ала ми се струва неизбежно да направя някои уточнения, за да достигнем до същността на религиозноправния характер на християнския брак, който е доминиращ в средновековна България от средата на IX век насетне.

[22] Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement“, passim et p. 252. Именно поради това вторият, а още повече по-сетнешни третият, брак не са гледани с добро око от Църквата, макар и да са били допускани: Георгиева, „Многобрачието“, с. 5 сл.

[23] Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement“, p. 246 suiv.

Говорейки за Господ Иисус Христос в Посланието до Евреите (7:15–17), св. ап. Павел казва: „И още по-явно става *това*, когато подобно на Мелхиседека се въздига друг Свещеник, Който не по закона на плътска заповед е станал *такъв*, а по силата на безкраен живот. Защото свидетелствува се: ‘Ти си свещеник навеки по чина Мелхиседеков’.“ Това е текст, който се основава на Псалм 110:4. Бих искал веднага да отбележа обаче че Мелхиседековата парадигма не е само свещеническа, а и царска. Това е царят на Салем, който е и свещеник, и е ветхозаветен пред-образ на Спасителя, Който също е Цар и Първосвещеник по чина Мелхиседеков, макар и царството Му да не е от мира сего. Пророчества за царското свещенство на Иисус Христос и то в отношенията Му с Църквата се срещат неколкократно във Ветхия завет. Тук можем да посочим цялата история със Савската царица, която се разглежда тъкмо като предобраз на Вселенската църква на бившите езичници. Така пророк Захария (гл. 9: 9) казва: „Ликувай от радост, дъще Сионова, тържествувай, дъще Иерусалимова: ето, твоят Цар иде при тебе, праведен и спасяващ, кротък, възседнал на ослица и на младо осле, син на подяремница.“ Иисус Христос е Небесният Жених на Църквата, но Той идва при нея като цар, а не само като Първосвещеник. Затова, както пише в Йоркския аноним, тя е назована „царица“ („regina“), и се явява в образа на такава, както е в случая със Савската царица, а не като „попадия“ („sacerdotissa“), какъвто образ на Църквата по същество не мисля, че съществува[24].

В този смисъл, може да се каже, че царската коронация и християнският брак имат една и съща духовна основа, като между двете по-старо и послужило за образец е тайнството на бракосъчетанието. Тук можем да направим интересно наблюдение, което ни показва съответност между някои тайнства и някои от ритуалите при владетелската инвеститура. Така, ако венчавката е съответна на царската коронация, то миропомазването е съответно на царското помазание със свето миро. Първият от двата ритуала създава определен тип връзка и я легитимира, а втори-

[24] *Tractatus Eboracensis*, pp. 662–663.

ят има пряко транзитивно въздействие върху лицето, което се оказва един друг човек след него[25].

Този факт не е без значение за правната област, а може да се каже, че има пряко въздействие и върху терминологията, която на практика се дублира в много отношения. Бих искал да отбележа, също така, че тази царска характеристика на брака се отразява и в народната култура както на гърците, а оттам и на българите, така и на други източни народи, като арменци и др. По един специфичен начин св. цар Константин Велики и неговата майка св. царица Елена, погрешно схващани като съпружеска двойка, стават покровители на брака[26]. В българския фолклор женихът често носи чисто ритуалното име „Константин“, което е ограничено за времето на ритуала по бракосъчетаването и представлява „новото лице“ на съпруга, което е „царско лице“. Освен това съществуват данни за назоваването на самия сватбен ритуал „отивам в Цариград/Константинопол“, което би трябвало да означава „женя се“. Споменаването на градове като Константинопол (Новия Рим), без съмнение, има отношение към идеята за царството. В рамките на сватбения ритуал това не може да не е в пряка връзка със сходството на венчавката с владетелската коронация.

1. 4. Юридическата характеристика на християнския брак произлиза от неговата литургична и изобщо религиозна характеристика. Преди всичко тайнствата са строго регламентирана дейност. Бихме могли да наречем тази регламентация „правна“, доколкото църковните канони, приети на вселенски или поместен събор са промулгирани с императорски актове и са санкционирани и защитени и от държавата[27]. Такива са и нормите, представляващи резултат на заповеди и тълкувания на съответен църковен глава. Тайнствата са строго определени по брой и характер и самото им извършване е детайлно регламентирано. Бих искал обаче да обърна внимание на друга страна на юридическия характер на църковните тайнства. Последствията от тях в правната сфера са определящи за основни моменти от живота на всекиго. От религиозна гледна точка тайнствата са както казах действия, които предизвикват резултат в отвъдното. От юридическа такава обаче те са правнорелевантни действия, които пряко рефлектират в правната сфера и предизвикват определени правоотношения. Тези две характерни черти на църковното тайнство са единни и те не могат и не бива да бъдат разделяни и разглеждани поотделно. Чисто религиозният характер на тайнството рефлектира в правните последици, които то предизвиква в обществените отношения, макар и външно това да изглежда понякога сякаш незначително.

По отношение на брака тези последици можем да забележим както в статуса на лицата, така и по отношение на техните имуществени отношения. Бракът и неговият характер имат връзка и с някои от последиците от бракосъчетанието, които засягат трети лица. Тук на първо място са отношенията между родители и децата им, родени в брака, които през Средновековието са коренно различни от тези с деца, които са родени извън брака. Тази връзка се отразява обаче и на по-широк кръг от хора, които стават сватове и има последици както върху възможностите за по-сетнешни бракосъчетания, така и в други безспорно правнорелевантни области

Тези предварителни бележки имат за цел да покажат важното място, заемано исторически, а и по настоящем от брака в правната област и особената значимост на ритуала по бракосъчетанието в християнската църква. Неговата специална правна характеристика дава отражение не само в частноправната област, където по същество е мястото на семейното право, но дори и в публичноправната.

2. *Произход и основни морфологични характеристики на представената в словника правна лексика от областта на брака и семейството.*

2.1. В общия словник разполагаме с повече от петдесет думи из областта на брака и семейството, а в този, изграден на базата

[25] По този въпрос вж. моята неотдавна пуликувана статия: Iv. Biliarsky, „*Mutaberis in virum alium.* Onservations sur certains problèmes juridiques lies à l'onction royale“, *Ius et ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*, Sofia, 2006, pp. 83–125.

[26] Тук бих искал да се позова на изключително интересния доклад на тази тема, изнесен от гръцкия колега Константинос Питсакис на конференция за св. Константин в Сассари, Сардиния, който е публикуван в Интернет, в електронното списание „Diritto e storia“: G. C. Pitsakis, „Un theme marginal du culte de Staint Constantin dans l'Eglise d'Orient: saints Constantin et Helène, protecteurs de la famille“ **http://www.dirittoestoria.it/memorie2/Testi%20delle%20Comunicazioni/Pitsakis-marginal.htm**.

[27] Г. Петрова, *История на българската държава и право,* ч. I, с. 125–131; Georgieva, „Marital Infidelity…“, p. 115.

на Закона за съдене на людете – с повече от тридесет. Трябва да имаме предвид обаче че някои от тях се повтарят и след тяхното изваждане общата бройка става малко над седемдесет думи. Откриваме ясно преобладаване на славянските лексеми. На практика това са всички думи, с изключение на две от германски произход, представляващи древна заемка в славянските езици (мълъженъ, мълъженъство) и два латински термина (кѫмотра, кѫпетра).

2. 2. В представения словник не намираме нито една транслитерирана гръцка дума. Този факт може да повдигне множество питания, особено като се има предвид тясната връзка на брака и брачното право с църквата и каноничното право, под чиято юрисдикция той се намира в продължение на цяло хилядолетие от българската история. На фона на ясно преобладаващото влияние на Константинопол в църковната област и на гръцката терминология в църковно-правната сфера, това изглежда странно. При все това не мисля, че е трудно да достигнем до обяснението на това обстоятелство, което трябва да дирим в две насоки: самия характер на разглежданата правна област и на отношенията, които тя регламентира, както и в някои специфики на правната терминология, включена в словника.

2. 2. 1. Семейството и свързаната с него терминология принадлежи както на ежедневния живот, така и на специализираната сфера на правните и религиозни отношения и свързания с тях език. От една страна, семейството е основен градивен елемент и на традиционното, и на съвременното общество. То е мястото, където минава животът на човека, където се раждат и растат децата му, където той остарява и където в крайна сметка се пази паметта му и след неговата смърт. Естествено е по-голямата част от терминологията, свързана със семейството, да е част от всекидневния език. На практика има немного термини, които остават строго ограничени в църковната и каноничната сфери, докато всичко останало е свързано в езика на ежедневието, на разговорите у дома и сред близките. Не можем да очакваме, че този език ще бъде изпълнен със специализирани термини, заети от други езици, които малко или много принадлежат на някакъв професионален или изобщо групов жаргон, нежели на езика, с който човек контактува с най-близките си. Това е и една от причините, които определят и надмощието на славянската лексика в тази област. Наблюдава се и един друг специфичен момент, който потвърждава такова заключение.

Някои по-специални термини, принадлежащи очевидно на каноничноправния език, се дублират и даже на практика са изместени във всекидневния език от такива с по-ясно изразен разговорен характер. Тук ще посоча за пример само двойката „съпруг/съпруга“ и „мъж/жена“, при която първата даже и в съвременния език остава извън обикновената разговорна реч, заместена от втората.

2. 2. 2. Макар и славянската терминология явно да преобладава в брачноправната част на словника, би трябвало да обърнем внимание на нейния характер и произход, които могат да ни подскажат някои интересни тенденции. Макар и да няма пряко заети (т. е. просто транслитерирани на кирилица) гръцки думи, в словника намираме значителен брой славянски такива, които представляват калки или превод от ромейската брачноправна терминология. При това трябва да се отбележи, че преобладаващата част от тях имат характера на конкретни термини или обозначават правно релевантни действия. Най-ясно този подход на българските книжовници, изграждали правната лексика, се вижда при калки като „кръвь мѣсѧце“ („αἱμομίκται“), „съпрѫгъ“ („συζηγός“) и „разлѫчити“ („διαλύω“) или преводи като „колѣно“(„γονύ“). Те са резултат на едно дълго развитие на правните концепции или на разбирането за рода, някои от които са дошли в славянския език от гръцки, ала имат далеч по-стари корени. Същевременно обаче има и термини, които биха могли да бъдат калкирани или преведени от гръцки, но това не е напълно сигурно и едва ли може да бъде безспорно доказано, доколкото биха могли да възникнат и независимо от чуждо езиково влияние.

Трябва да се отбележи, също така, че далеч не всичките тясно специални термини от интересуващата ни област имат чужд произход. Тук, разбира се, нямам предвид наименованията на различни роднински връзки, които са свързани с бита и културата на обществото, ала и такива термини от високия език – като „вракъ“ например – които несъмнено имат правен характер и не представляват част от разговорната реч.

3. *Развитие и характеристики на основните правни понятия из областта на брака и семейноправните отношения и на употребяваните за тях термини.*

Семейноправната терминология и особено тази, свързана с роднинството и различните му разновидности, е изключително

богата и пряко отразява степента за обособяване на семейството от рода. Така тя е поставена в пряка зависимост от развитието на обществото и отразява определена степен от това развитие. Разбира се, цялата тази сложна система от връзки не е представена в словника и няма да бъде предмет на някакво наше особено внимание. Тук ще бъдат представени само някои от термините с акцент на правните такива като се опитаме чрез тях да достигнем до културната идентичност, която отразяват.

3. 1. Лексика за брака и семейството.

3. 1. 1. Както бе отбелязано в словника, терминът „бракъ“ е славянски и произхожда от глагола „бера“ („брати“), като се акцентира на значението, „вземам“, „грабвам“. Без съмнение, това отразява културното разбиране на брака у славяните, свързано с вземането на жена от страна на съпруга ѝ. Като концепция терминът носи твърде различно значение от латинския „coniugium“ или гръцките „σύζευξις“ и „συνοικέσιον“, като отразява по-категорично патриархалното разбиране за брачната връзка.

3. 1. 2. Терминът „съпрѫгъ“ е този, който представя връзката между средновековното (а и съвременното) българско и римското и ромейското право. По мое мнение думата е създадена в процеса на реципирането на брачната терминология от гръцки език било във Великоморавия, било в България и представлява калка от гръцки. Гръцката дума „συζηγός“, от своя страна, е калка от латинската „coniux“ и означават едно и също нещо: „впрегнати заедно в един и същи ярем (иго)“. За отбелязване е, че църковната лексика заема римскоправния термин, който несъмнено е предхристиянски и който отразява римскоправната, нежели християнската концепция за брака. Тъй или инак това е само част от множеството заемки както в правото, така и в организацията на Църквата от заварената римска държавна система. Този факт се обяснява със здравата връзка между Империята и Църквата в първите векове на Християнството, която е започнала още от апостолските времена и се е засилила особено след Константиновата епоха. Така, присъединявайки се към семейството на християнските народи, България заема не само регламентацията и разбирането за брака, но и частично терминологията, свързана с него. Пример за това е тъкмо терминът „съпруг“.

При все това бих искал да направя уточнението, че той остава във високия език и не е често срещан във всекидневната

реч, където, както през Средновековието, така и в съвременната епоха, се употребяват термините „мъж“ и „жена“ за обозначаване на двамата съпрузи. Тук веднага бих отбелязал, че българският език не е някакво изключение в това отношение. Терминът „συζηγός“ на гръцки също остава във високия официален език, докато в разговорния доминират „ἀνήρ“ и „γυναῖκα“. Те очевидно са съответни на българските, ала не мога да си позволя да твърдя, че става дума за заемка. Семейната връзка е разбирана като такава между представителите на двата пола и в този смисъл естествено се появява и употребата на наименованията на представителите им. Съвършено нормално е това да възникне без всякакво външно културно влияние.

3. 1. 3. Термините „малъженъ“, „малъженъство“ са резултат на заемане на германска форма за обозначаване на договор, в случая брачно споразумение, и прибавяне към нея на славянската дума „жена“. Така се получава дума за брак, а оттам и за наименование на страните в брака. Тези термини са предмет на особен интерес, който обаче не е определен от юридическите им характеристики, а от произхода, тъй като са един основен аргумент за създаването на Закона за съдене на людете във Великоморавия[28]. Наистина, безспорно е, че поне в настоящия момент интересуващият ни термин е разпространен основно сред западните славяни, слабо е представен в Русия и почти отсъствува в южнославянските езици. Все пак тук ще отбележа, че думата се среща у Презвитер Козма (вж. в основния словник), макар и това да е възможно да се дължи и на руския препис.

Произходът на Закона за съдене на людете, неговият характер и особеностите на неговото разпространение не са предмет на настоящото изследване, поради което тук няма да ги дискутираме. Ще отбележа само, че терминът не поставя никакви особени правни въпроси, а чисто езиковите са извън нашите компетенции и интереси, тъй като представеният труд не е филологически, а исторически. При все това си струва да видим съответствието му в Закона, където в много от случаите можем да правим пряка съпоставка с гръцкия оригинал на текста от титул XVII от Еклогата. В словника на термините от Закона за съдене на людете намираме формата „малъженомъ жи-

[28] Вж. последните изследвания на темата от Максимович, *Законъ сѹдьныи людьмь*, с. 94.

тельство“ (вж. на съответното място!), на която съответствуват „γαμικῶς συμβιούντων ἑνόσεως“ и „συνοικέσιον“. И в двата случая не може да става дума за калка или преведен термин, нито за каквато и да било пряка заемка. И все пак можем да забележим известно влияние на гръцкия текст над славянския. То е очевидно, а и неизбежно. Въпреки това не може да се твърди, че интересуващият ни термин е изкован във връзка с правната рецепция.

3. 1. 4. Термините „отпоущати“, „поущати“, „поущеница“, „разлѫчити“ обозначават различни случаи на край на брачната връзка или резултат от него[29]. По наше мнение те имат корените си в гръцките оригинални текстове, откъдето са преминали в славянския език. Същевременно обаче трябва да се отбележи, че това не са главните правни термини за разторгване на брака, а представляват вторични резултати от някакво опорочаване на връзката. Всъщност самият глагол „разторгвам„ има отношение към нашата тема, доколкото е свързан с „*разпрягането*“ на „*впрегнатите заедно*“ съпрузи. Тази концепция обаче не е типична за средновековното право, където идеята за развод не съществува, а само за анулиране на сключен брак.

„Отпоущати“/„отпоустити“ (и производните му „поущати“ и „поущеница“) е създаден като превод или поне под влияние на гръцкия глагол „ἀπολύω“. Неговото главно значение е „освобождавам“, откъдето произлиза и значението, свързано с края на брачната връзка между съпруга и съпругата, което несъмнено иде от идеята за съвместното впрягане в един ярем, освобождаването от който се осмисля и като край на връзката между двамата. Несъмнено думата образува единен комплекс с термина „съпруг“ и би трябвало да е изкована в процеса на създаването на семейноправната терминология в процеса на рецепцията.

Глаголът „разлѫчити“ също обозначава разделянето на брачната двойка по някакви причини. В Закона за съдене на людете на него отговарят глаголите „ἀποδιώκω“, „διαζεύγνυμι“ и „λύω“, на които той не е нито калка, нито точен превод. При все това мисля, че имаме всички основания да го свържем с друг глагол, значението на който е релевантно към църковноправната сфера

[29] Във връзка с някои от тези термини вж.: Георгиева, „Междуполовите отношения“, с. 227 сл.

– „отълѫчити“, – който пък от своя страна вероятно представлява превод на гръцкия „ἀπολύω“. Така можем да определим сродния му „разлѫчити“ като превод на гръцкия „διαλύω“. И двата са от специализирания език и не принадлежат към разговорната реч и можем да ги смятаме за нарочни обозначения на определени действия с правнорелевантен характер, създадени в процеса на рецепция на ромейското канонично право в България. В случая на конкретните цитати става дума за тежко нарушаване на правилата за бракосъчетание, което непоправимо го опорочава (като неспазване на изискванията за брак или кръвосмешение). Последствията са описани и те са не само от областта на семейното и на каноничното, но и на углавното право. Така виждаме още една лексема, която има своето начало в рецепцията на ромейското право и изграждането на славянската юридическа лексика.

3. 1. 5. Термините „блудъ“, „блудити“, „прѣлюбодѣи“, „прѣлюбодѣяти“ са славянски думи, които не дават основание за заключение за пряка заемка от правния език на Империята. На тях особено внимание в свое изследване отделя Сашка Георгиева, като специално се спира на някои проблеми в диференциацията в съществувалата славянска терминология[30]. Те обозначават различни действия, ала винаги (в интересуващия ни контекст на брачното право и семейството) са свързани с осъществяването на определен вид връзки и действия, които нарушават правилата на брака, а в определени случаи представляват и деяния, даващи основание за наказателно преследване от страна на държавата. Така правната им релевантност може да се разглежда в две направления – брачно и углавноправно. Първите две лексеми са широкозастъпени в Закона за съдене на людете, една от целите на който е укрепването на християнското разбиране за семейството. Базиран върху титул XVII-ти на Еклогата, този текст ни дава възможност в повечето случаи да проследим и гръцките оригинали, преведени със славянските думи. Обикновено става дума за глагола „πορνεύω“ и негови производни. Той има своите корени в глагола „πέρνημι“[31] със значение „продавам“ „изнасям за продан“, което от своя страна е свързано с характера на дейността на проституиращите, както и с факта,

[30] Georgieva, „Marital Infidelity…“, pp. 113–126 и особено 115–117.

[31] Hofmann, Ἐτυμολογικὸν λεξικόν, p. 339.

че те са били робини. На чисто лексикално ниво – имам предвид като етимология и строеж на думата – славянските лексеми не са директна заемка от византийския текст, което потвърждава заключенията, направени въз основа на етимологичното представяне. Така можем да твърдим, че става дума за лексеми, които възникват на славянска почва без пряко влияние на ромейската правна система и навярно произлизат от всекидневния език.

3. 2. Лексика за роднинството.

3. 2. 1. Терминът „отрокъ“[32] е славянски и както бе указано в словника, има първоначалното си значение на „този, който няма право да говори (в дома)“, сиреч „лице, намиращо се под фамилна власт“. Оттук се развиват двете значения на „роб“ и „дете“. Значението „роб“ по принцип не влиза в кръга на нашите интереси в тази глава, посветена на семейното право. От своя страна значението на „дете“ е резултат на развитието на значението „роб“, т. е. „подвластен“. На тези въпроси ще се спра другаде.

По-съществено в случая е, че свързването на двете значения в една дума демонстрира определено виждане за характера на семейните отношения с подвластните лица и за тези, свързани с робството. То е твърде древно и показва първоначалното отношение към робите, които са били домашни подвластни, като статусът им не е бил коренно различен от този на останалите членове на рода. За нас това има значение като разкритие на характера на отношенията между родители и деца. Те са ясно патриархални и се градят навярно на собствената традиция на народностите, населявали българската държава. Във всеки случай аз не забелязвам влияние на гръцката дума „παῖς“, нито на „δούλος“, която по същество не е елинска, а има малоазиатски, навярно лидийски произход[33].

3. 2. 2. Терминът „чадъ“ ни интересува в случая като обозначаване на децата, потомците. Той е разпространен на практика във всички славянски езици с еднакво или сходно значение. Както се вижда от писаното в словника, по произхода и

[32]Тук ще става дума само за „отрок“ в смисъл на „дете“, „низходящ“, а не за отроците като категория зависими селяни, които ще бъдат представени другаде.

[33] Hofmann, Ἐτυμολογικὸν λεξικόν, p. 339.

етимологията му няма единно становище, ала дори и да има някаква далечна заемка, не можем да твърдим, че става дума за чуждо влияние в роднинската терминология, а още по-малко – и което е основното в настоящото изследване – в семейноправната област. Във връзка с този термин бих искал да отбележа един друг съществен момент, който отново ни представя съответствието между публичната и частната сфера. Свързването на думите за „деца“, „потомство“ с думата за „народ“, демонстрира явно патриархално разбиране на обществения организъм, характерен не само за епохата, ала и за съответната етнокултурна среда.

Бих искал да кажа няколко думи и за външно сходния термин „челяд“ („чел҄адь“), който има различен произход[34], ала който ни демонстрира връзката на семейноправната терминология с тази от сферата на статуса на лицата и обозначаването на общността. Както се вижда от етимологичната справка, думата има в произхода си и в някои от конкретните си значение връзка с „народа“, „рода“, „потомството“, ала същевременно обозначава и „зависимите“, „слугите“, „робите“. В този случай отново – както при „отрок“ или „чедо“ – виждаме взаимната преплетеност на публичната и частната сфери, както и на зависимостта в рамките на семейната власт с идеята за робството.

3. 2. 3. Терминът „родитель“ е славянска и очевидно има общ корен с глагола „родити“, което е напълно обяснимо като значение. При все това бих искал да обърна внимание на факта, че той е обобщаващ и като такъв несъмнено има отношение по-скоро със специализирания език, нежели с всекидневната реч, която е значително по-конкретна в названията на родството („баща“, „майка“, „дядо“, „баба“ и т. н.). Същевременно лексемата логически съвпада с гръцките ἡ съответствия – „γεννήτωρ“ и „γονεῦς“ – които също произлизат от общ корен с глаголите „γίγνομαι“ или „γεννάω/γεννῶ“, които отново означават „раждам“, „създавам“ и т. н. Очевидно е, че значенията са свързани и думата би могла да възникне по сходен начин в славянска среда без каквото и да било влияние на гръцкия или на някой друг език.

[34] Вж. Vasmer, IV, с. 330. Тя иде от праслав. „čel’adь“, родствено със староинд. „kúlam“ = „стадо, рой, род“, ирланд. „clan“ = „потмство, род, клан“, литовските „kiltìs“ = „род“ и „kêlys“ = „коляно“ и латвийското „celis“ = „коляно“.

Въпреки това, ще си позволя да предложа едно тълкуване, което е по-склонно да съзре гръцко влияние. Преди всичко отново ще повторя, че и двата термина – славянският и гръцкият – са обобщаващи и обхващат не само бащата или майката, а в по-стария език и всички възходящи предшественици. В този контекст възможността за влияние на гръцкия се засилва.

Бих искал да обърна внимание и на още един факт, който е доволно страничен, ала който може да ни подскаже някои идеи около създаването на думата „род“ (несъмнено свързана с интересуващия ни проблем). В старославянския език, напр. в Супрасълския сборник[35], срещаме думата „родъ“ в значение на „ад“, „преизподня“, „геена“[36]. Макар и странен, този факт е лесно обясним, и то с прякото влияние на гръцкия език, или по-точно на неправилното му разбиране. При превода гръцката дума „γέεννα“ е преведена със славянската „родъ“, поради объркването ѝ с думата „γέννα“, която означава „раждане“, „рождение“ и произлиза от представения по-горе корен[37]. Всъщност двете нямат нищо общо, доколкото „геена“ произхожда от староеврейски „gehinnom“ (от „geben Hinnom“) и означава „градина на сина на Хиннам“, което е място край Иерусалим, където са били принасяни човешки жертвоприношения на бога Моллох[38]. Така едно просто обърквaне води до създаване на особено значение на думата род или по-скоро до създаване на неин омоним. Това обаче би могло да свидетелствува за свързване на славянската дума „родъ“ с нейната гръцка съответка и със значението „раждам“. Разбира се, става дума само за хипотеза, която ми се струва, че не може да бъде безспорно доказана и я предлагам в реда на дискусията. Съвсем естествено е обаче ако приемем едно такова решение, то да се отнася не само до „родъ“ и „родитель“, а и до всички свързани с тях лексеми, които са правнорелевантни по отношение на семейните връзки. Това би било свидетелство за доста значимо влияние на гръцкия език в това направление.

[35] *Супрасълски или Ретков сборник*, изд. Й. Заимов, М. Капалдо, т. I, София, 1982, с. 6 (20), 12 (3–4), 158 (26), 175 (19); т. II, София, 1983, с374 (13), 375 (2, 3–4), 383 (30–31), родъ: 514 (3), 523 (2).

[36] Slovníl jazyka staroslověnského (Lexicon linguae palaeoslavicae), t. 35, Praha, 1982, pp. 646–647.

[37] Фасмер, *Этимологический словарц русского языка*, III, с. 491.

[38] *БЕР*, I, с. 235.

3. 2. 4. Терминът „жжикъ“ е чисто славянски и произходът му носи идеята за „връзка“, „свързаност“ между роднините. В този смисъл той се противопоставя на самия термин „роднина“, който подчертава характера на връзката – т. е. нещо свързано с рода, с общото раждане и произход, и в крайна сметка с „обща кръв“, казано в смисъл на единен биологичен произход на свързаните лица. От своя страна кореспондиращите гръцки и латински термини за обозначаване на родството (или поне основните от тях, тъй като тази терминология в отминалите епохи би могла да бъде много богата и усложнена) също носят идеята за общия произход и „кръвна връзка“. Такива са термините „συγγενής“ (калка на който всъщност е славянската дума „сѫродьникъ“) или латинската „consanguineus“. Разбира се, можем да намерим поточни съответствия в тези езици, които да отразяват смисъла на интересуващия ни славянски термин, ала трудно бихме могли да докажем произхода му от някоя от тях (което все пак не може да бъде изключено). При все това бих искал да отбележа, че думата в настоящия словник се среща в приписка, която не е правен документ в тесен смисъл и би могла да бъде по-близка до разговорния език, който стои по-далеч от латинските или гръцки правни модели на термините.

3. 2. 5. Термините „къмотра“ и „кѫпетра“ са изключително интересни, ала тук няма да им отделяме твърде голямо внимание не само поради факта, че релевантността им към правото не е тяхната страна, поставяща проблеми от правен характер. На тях е отредена такава голяма литература и те са тъй изчерпателно изследвани и станали обект на такива интерпретации, че просто малко има, което да направим. Двата термина са латински, транслитерирани на славянски език: „cummater“ и „cumpater“, което означава „кум“/“кума“ или „кръстник“/„кръстница“.

4. *Обобщение*.

За да обобщим казаното до тук в раздела за семейноправната терминология, ще си позволя да повторя наблюдението, че преобладаващата част от представените лексеми са славянски, независимо от факта дали са били създадени посредством превод, или калкиране на гръцка или друга дума. Заетите термини са от латински или германски езици, като и те са достатъчно отдавна влезли в говора на различните славянски народи, за да не могат да бъдат разглеждани като чуждо влияние в семейноп-

равната сфера. При все това те могат да бъдат именно резултат на такова влияние в семейната терминология (съответно в осмислянето на самата семейна връзка) или в типа роднинство.

Аз лично си обяснявам преобладаването на славянските думи в тази област с широкото застъпване на разговорния език в наименованията на реалиите в рода или семейството. Някои типично правни термини пазят своя гръцко-латински произход, но това са предимно такива, които принадлежат на специализирания език или на правния жаргон. В това отношение семейноправната терминология, която представям тук в рамките на църковната, поради характера на брачното право като част от каноничното, се отличава съществено от нея. Това е преди всичко поради не-църковния характер на част от термините и поради посочените по-горе причини.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Не бих искал заключението на този труд да представлява някакво своеобразно обобщение на заключителните части на отделните глави, макар и да ми се струва, че това не може да бъде напълно избегнато. Все пак ще си позволя да кажа, че главите имат голяма степен на вътрешна завършеност и самостоятелност, поради което изводите, направени в края на всяка една от тях са напълно релевантни относно представения материал и съответния клон на средновековното българско право, за който иде там реч. Те обаче водят до някои заключения от по-общ характер, на които именно бих искал да обърна внимание тук.

С настоящия труд се опитах да извърша едно изследване на езика на правото в средновековна България и на юридическата лексика от историческа гледна точка. Казвам го, защото тази специфична сфера не е сред основните интереси на историците, оставили диренията в ръцете на специалисти в други области. Имам предвид, че ранните изследвания в областта на правния език – независимо дали чисто славянски[1], или индоевропейски[2] – обикновено се съдържат в по-общи културологични или антропологични трудове. Напоследък и у нас, и в чужбина изследването на правната лексика и на правните текстове като цяло – поне що се отнася до Средновековието – е почти изцяло в ръцете на филолозите. Имам предвид многобройните и изключително интересни трудове на Т. Славова, М. Цибранска, а също така и на чуждестранни учени като Кр. Илиевска или К. Максимович. Тяхната гледна точка е чисто филологическа и текстологическа, което помага в много отношения и на работата на историка, ала не я заменя. Аз се опитах да осъществя изследване на материала от юридическа гледна точка, представена в един по-

[1] L. Niederle, *Slovanské starožitnosti,* t. I–IV, Praha, 1901–1924; K. Kadlec, *Instoduction à l'histoire du droit slave,* Paris, 1925 и др.

[2] L. R. Palmer, *The Indo-European Origins of Greek Justice,* London, 1950; L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique,* III *Droit et prédroit,* Paris, 1968; E. Benveniste, *Vocabulaire des institutions indo-européennes,* vol. I–II, Paris, 1969; C. Watkins „ Studies in the Indo-European Legal Language, Institutions and Mythology", *IndoEuropean and Indo-Europeans,* Philadelphia, 1970, pp. 321–354; *Myth and Law among the Indo-Europeans,* ed. by J. Puhvel, Berkeley-Los Angeles-London, 1970.

широк културологичен контекст. В. В. Иванов и В. Н. Топоров в една своя програмна статия казват, че конкретният анализ на различни правни термини ги е довел до разбирането, че тези последните възникват не от вътрешено-юридически мотивировки, а от митопоетически (иначе казано „*религиозни*“) такива, които разкриват дълбинния процес и основа на изковаването на правната лексика[3]. Това навярно е точно така в зората на човешката история, а и продължава да бъде, доколкото идейната (религиозна, философска и т. н.) основа винаги представлява главна мотивация във всяка човешка дейност. Аз се опитах обаче да покажа и една историческа мотивация за изграждането на правния език: а именно рецепцията на правото (видяна като част от голямото културно присъединяване, извършено от България през IX век) като основна мотивация и за реципирането на специфичния правен език или жаргон.

Не ще кажа нищо ново, ако заявя, гдето изследването ми ме доведе до заключението за архаичността на правния език. Той *винаги* е архаичен в собствения си времеви контекст – както в епохата, предшествуваща възникването на държавата и правото, в средата на един предправен обичай, а сетне и преминавайки през Античността и Средновековието, така и в нашето съвремие. От историческа и от правно-техническа гледна точка този факт е лесно обясним: по-старият език (и като лексика, и като граматични конструкции) е по-ясен и по-малко търпи възможни двусмислици[4]. В по-общ философски план можем да кажем, че правото е по дефиниция консервативно и това се проявява в неговия език. То е част от нормативността в обществото, а нормата е призвана да стабилизира, а не да руши отношенията в него. Вече изказах становището, че правото възниква като феномен, свързан с религията. Нормата в правото или в пред-правния обичай се разглежда не като творение на хората, а като придобило иманентен вид правило, което иде от трансцедентното и изразява волята на боговете. Правото възниква на ръба на мита и първите правила и тяхното нарушаване и наказване се вземат

[3] В. В. Иванов, В. Н. Топоров, „О языке древнего славянского права (к анализу ключевых терминов)“, *Славянское языкознание. VIII международный съезд славистов (Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г.). Доклады советской делегации*, Москва, 1978, с. 221.

[4] Цибранска-Костова, *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина*, с. 25.

от митологичния текст[5]. Това може да бъде злото божество, което убива вечно възраждащия се бог и така нарушава всемирната хармония, установена според езическите религии с „историята“ от космогоничния мит. В монотеистичните религии това е падналият ангел, който нарушава Божиите заповеди и така става водач на силите на злото и Враг на спасението на людете. Той е първият престъпник, пред-образ или архетип на всички останали престъпници. А и самата човешка история според Библията започва с престъпване на Божията заповед, предизвикано отново от Първопрестъпника.

Така нормативността възниква на границата между религиозния текст и изискванията на живота в иманентния свят. Тя се състои от текстове, които представляват правила за поведение, но които първоначално са предавани само по устен път. Несигурността на последния на фона на строгото изискване за съхраняване на нормата води до вкаменяването на словесни конструкции, които да се запаметят и да не се променят, което от своя страна води до архаичността на правния език[6]. Това се отнася до примитивните култури, но ни помага да разберем и архаичността на съвременните правни текстове – изискването за яснота и недвусмисленост води до архаизация не само защото се ползуват стари и вече утвърдени формулировки, ала и защото по-консервативният език е по-коректен като предаване на смисъла. В нашето съвремие езикът се развива главно посредством навлизане на разговорни форми в писмеността, а те несъмнено са по-опростени и понякога двусмислени.

Какво става при рецепция на правен текст в различна езикова среда, какъвто е случаят със средновековна България? Както бе казано, на езика като средство за предаване на нормата в правната сфера е поставена задачата да съхрани максимално точно смисъла на нормативния текст. Става дума за стремеж да се каже същото нещо и да се изградят по същество същите понятия, но на друг език, и то в процеса на превода. Това означава рецепция на един тип нормативност, а не само на нейните външни белези и въплъщения, какъвто е конкретния закон. Така, както правилно отбелязва М. Цибранска: „Езиковата нор-

[5] Иванов, Топоров, „О языке древнего славянского права (к анализу ключевых терминов)“, с. 223.

[6] Иванов, Топоров, „О языке древнего славянского права (к анализу ключевых терминов)“, с. 221–222.

ма на славянските правни паметници е заложена във византийската правораздавателна стилистика“[7]. В своето изследване, посветено специално на Методиевия Номоканон, тя достига до изводите за познаваемостта на езика на преводача – св. Методий, архиепископ на Панония – и за принадлежност на неговия език и норми към класическите старобългарски паметници[8]. Бих искал да обърна специално внимание на едно от заключенията на авторката, което помоему се потвърждава и в настоящото изследване, макар и по друг път и на основата на други текстове. Тя казва: „Лексикалното влияние на гръцкия оригинал се усеща особено в сферата на терминологична номинация и заемките, но така също и в словообразователните модели при калкиране“[9].

Ако се върнем на резултатите от нашето изследване, ще видим, че в правната лексика и в специфичния правен език от българското Средновековие влиянието на гръцкия език е огромно. То е особено силно при специализираните термини с конкретно правно значение, които нямат самостоятелно битие извън юридическата сфера и не присъствуват или са извънредно слабо представени в разговорния език. Ромейското езиково влияние е различно и в различните правни сфери. Колкото по-силно натоварена идеологически е някоя от тях, толкова по-силно влияние на Империята се забелязва. Това е лесно обяснимо поради цялостния характер на политиката на българските власти през епохата. България се стреми на повтори и измести вселенската империя на Новия Рим и поради реална невъзможност да го постигне, тя го прави поне на идеологическо и знаково ниво и в рамките на един тесен елит. Тъкмо затова по-високите сфери са с по-силно гръцко присъствие.

Освен това трябва да се отбележи, че пътят на България към Византийската общност минава главно по църковна линия. Страната е в общността, защото е православна, а не обратното. Българската църква е дъщерна на константинополската и това несъмнено оказва силно влияние. Най-значим в този случай обаче е вселенския характер на самата Църква, което се проявява и в езиковата сфера, и особено в лексиката.

Изследването е проведено на основата на определен кръг текстове, а материалът от други е ползуван само като илюстративен и допълнителен. Освен това съм се стремил да включа по-голям брой думи, което оказва влияние върху крайния резултат. В словника присъствуват и голям брой думи, които са от разговорния език, а не от специализирания правен жаргон и това води до нарастване на броя на тези, които са чисто славянски. При все това, след отчитане на спецификите на терминологията смятам, че изказаната теза за зависимост на българската правна лексика от ромейските модели се потвърждава.

И накрая може да се каже, че правната лексика има по-голямо от обикновеното значение за българската средновековна култура и за тази на цялата *Slavia Orthodoxa*, на православното славянство. Писменият славянски език, този, който наричаме класически, е изграден в процеса на превод от гръцки оригинални текстове. Преводите са били осъществявани първоначално във Великоморавия, а по-сетне в България, и преди всичко в Преслав, т.е. че лексиката на интересуващия ни език (и особено тази от високия стил, където рядко се срещат думи от всекидневния разговорен език) е изграждана по вече съществуващ модел. Това се отнася както за специализираните термини, така и за словесните конструкции. Целта на това дело обаче не е филологическа, а апостолска и благовестителна. Това е главният смисъл на делото на светите братя Кирил и Методий. Именно тяхно дело е – и преди всичко на св. Методий – и създаването на правната лексика и на специализирания правен език. Една огромна част от текстовете, които панонският архиепископ превежда, са юридически или параюридически. Така се създава един модел, който бива следван неотклонно през средновековната епоха. Той не е нещо специфично правно, а част от голямата култура на средновековна България и на православното славянство.

[7] Цибранска-Костова, *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина*, с. 29.

[8] Цибранска-Костова, *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина*, с. 110–113.

[9] Цибранска-Костова, *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина*, с. 111.

СЪКРАЩЕНИЯ И ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

Айдаров, *Язык Орхонских памятников* = Айдаров Г., *Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века,* Алма-Ата, 1971.

Алексиев, „За правото на убежище и на съдебен имунитет“ = Алексиев, Вл., „За правото на убежище и на съдебен имунитет“, *Юридическа мисъл,* София, 1934, год. V, кн. 5–6, с. 1–45.

Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* = Ангелов Б. Ст., *Из старата българска, руска и сръбска литература*, т. II, София, 1967.

Ангелов, *Презвитер Козма* = Ангелов, Д., *Презвитер Козма и беседата му против богомилите*, София, 1945.

Ангелов, „Приходи на средновековната българска държава“ = Ангелов, Д., „Приходи на средновековната българска държава“, *Исторически преглед*, II, 1945–1946, кн. 4–5, с. 385–411.

Ангелов, „Робството...“ = Ангелов, Д., „Робството в средновековна България“, *Исторически преглед*, II, 1945–1946, No 2, с. 129–156.

Ангелов, „Принос към народностните и поземлени отношения...“ = Ангелов, Д., „Принос към народностните и поземлени отношения в Македония (Епирският деспотат) през първата четвърт на XIII в.“, *Известия на Камарата на народната култура,* г. IV, 1947, 3, с. 1–46.

Ангелов, „Принос към поземлените отношения във Византия...“ = Ангелов, Д., Принос към поземлените отношения във Византия през XIII век, *ГСУ, фиф,* II (1953).

Ангелов, „За зависимото население...“ = Ангелов, Д., „За зависимото население в Македония през XIVвек“, *Исторически преглед,* 1957, 1, с. 30–66.

Ангелов, *Аграрните отношения* = Ангелов, Д., *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век,* София, 1958.

Ангелов, „Към въпроса за царската власт в средновековна България“ = Ангелов, Д., „Към въпроса за царската власт в средновековна България“, *Сб. в памет на Ал. Бурмов,* София, 1973, с. 158–166.

Ангелов, *Богомилството* = Ангелов, Д., *Богомилството в България,* трето изд., София, 1980.

Ангелов, Андреев, *История* = Ангелов, Д., Андреев, М., *История на българската феодална държава и право,* София, 1972.

Андреев, „Народните събори...“ = Андреев, Й., „Народните събори в политическия живот на Първата българска държава“, *ИП,* 1971, 4, с. 96–105.

Андреев, „Титулът ‘багренородни’“ = Андреев, Й., „Титулът ‘багренородни’ на българските престолонаследници при Втората българска държава“, *ВТУ „Кирил и Методий“, Славистични проучвания в чест на VII Международен славистичен конгрес,* София, 1973, с. 305–312.

Андреев, Кутиков, „Договорът...“ = Андреев, М., Кутиков, Вл., „Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (Принос към изучаване на международните договори на средновековна България), *Годишник на Софийския Университет, Юридически факултет*, т. 51, 1960, No 1, с. 3–119.

Андреев, *Ватопедската грамота* = Андреев, М., *Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право*, София, 1965.

Андреев, „Службите на провинциалното управление...“ = Андреев, М., „Службите на провинциалното управление на средновековна България и на средновековна Сърбия според данните от царствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII–XIV в.“, *Годишник на Софийския Университет, Юридически факултет*, т. 58, No 2, 1967, с. 1–131.

Бакалов, *Средновековният български владетел* = Бакалов, Г., *Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии)*, София, 1995.

Баласчевъ, „Титлите на старобългарските господари“ = Баласчевъ, Г., „Титлите на старобългарските господари“, *Минало,* I, 1909/1910, с. 79–93.

Баласчев, „Същински ли е хрисовулът на цар Константин Тих“ = Баласчев, Г., „Същински ли е хрисовулът на цар Константин Тих (1257–1277)“, *Минало,* II, к.н. 5–6, 1911, с. 178–187.

Бегунов, *Козма презвитер* = Бегунов, Ю. К., *Козма презвитер в славянских литературах*, София, 1973.

БЕР = *Български етимологичен речник,* т. I.

Бешевлиев, *Първобългари. История* = Бешевлиев, В., *Първобългари. История,* София, 1984.

Бешевлиев, *Първобългарски надписи* = Бешевлиев, В., *Първобългарски надписи*, София, 1992.

Билярски, „Титлата ‘кесар’“ = Билярски, Ив., „Титлата ‘кесар’ в средновековна България“, *Исторически преглед*, 1989, 11, с. 54–57.

Билярски, „Два наръчника за питакиа от Късното средновековие“ = Билярски, Ив., „Два наръчника за питакиа от Късното средновековие“, *Зборник Радова Византолошког Института у Београду*, XXIX–XXX (1991), 233–300.

Билярски, „Кефалия“ = Билярски, Ив., „Бележки върху институционната система на Второто българско царство: кефалия“, *Търновска книжовна школа*, т. V, Велико Търново, 1994, с. 553–562.

Билярски, „Писмо на султан Баязид II до крал Матиаш Корвин“ = Билярски, Ив., „Писмо на султан Баязид II до крал Матиаш Корвин от 1487 г.“, *Ricerche slavistiche*, XLIV (1997), Rome, 1999, pp. 61–93.

Билярски, *Институциите...* = Билярски, Ив., *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век)*, София, 1998.

Билярски, „Средновековна България: Царството и народа“ = Билярски, Ив., „Средновековна България: Царството и народа“, ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Ив. Божилов, София, 2002, с. 25–40.

Билярски, „Примери за ранно влияние на Империята“ = Билярски, Ив., „Примери за ранно влияние на Империята върху формирането на българската публичноправна терминология: воевода, чигот, чванчий“, *Исторически преглед,* год. LXIV (2008), кн. 5–6, с. 16–27.

Благојевић, „Планине и пашњаци“ = Благојевић, М., „Планине и пашњаци у средњовековној Србии“, *Историски гласник*, 2–3 (1966), с. 3–95.

Благојевић, „Оброк и приселица“ = Благојевић, М., „Оброк и приселица“, *Историски часопис,* 18 (1971), с. 165–168.

Благојевић, „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији“ = Благојевић, М., „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији“, *ЗЕМ у Београду,* Београд, 2001, с. 115–129.

Благојевић, „Меропси и отроци“ = Благојевић, М., „Меропси и отроци – баштиници и посадници и грбаљском рукопису Душановог закона“, *Глас САНУ,* CCCXCVI (2004), с. 21–60.

Бобчевъ, „Князь или царь Борисъ?“ = Бобчевъ, С. С., „Князь или царь Борисъ?“, *Българска сбирка,* XIV, 5, 1907, с. 309–319.

Бобчевъ, „Титли и служби...“ = Бобчевъ, С. С., „Титли и служби в областното управление на старовремска България“, *Известия на Историческото дружество,* XI–XII, 1932, с. 228–247.

Божилов, „Бележки върху българската история през XIII век“ = Божилов, Ив., „Бележки върху българската история през XIII век“, в: *Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев,* София, 1980, с. 78–81.

Божилов, *Цар Симеон Велики* = Божилов, Ив., *Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България,* София, 1982.

Божилов, *Фамилията на Асеневци* = Божилов, Ив., *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография,* София, 1985.

Божилов, „Иван I Асен и Стефан Немања-Св. Симеон...“ = Божилов, Ив., „Иван I Асен и Стефан Немања-Св. Симеон: родоначалници две породице – две династије“, *Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање* (Научни скупови Српске Академије наука и уметности, књ. XCIV, Оделење историјских наука, књ. 26), Београд, 2000, с. 47–54.

Божилов, „Документи на българските царе“ = Божилов, Ив., „Документи на българските царе от XIII–XIV в.“. *Palaeobulgarica*, XXX (2006), 2, с. 37–51.

Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“ = Божилов, Ив., „Деспот Алексий Слав и Мелник“, *Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.), Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (Варна 12–14 септември 2002 г.), Acta Musei Varnensis,* III–1, Варна 2005, с. 79–85.

Боянич-Лукич, *Видин и Видинския санджак...* = Боянич-Лукич, Д., *Видин и Видинския санджак през XV–XVI век,* София, 1975.

Бурмов, „Зависимото население...“ = Бурмов, А., „Зависимото население в България през XIII и XIV в.“, *Исторически преглед,* III, 1946–1947, 3, с. 257–263.

Василевски, „Комитати“ = Василевски, Т., „Произход и административна организация на комитатите в средновековна България“, в: Т. Василевски, *България и Византия (IX–XV век),* София, 1997, с. 48–54.

Василевски, „Жупа и жупания“ = Василевски, Т., „Жупа и жупания у южните славяни и тяхното място в организацията на средновековните държави“, в: Т. Василевски, *България и Византия (IX–XV век),* София, 1997, с. 84–92.

Васильевский „Материалы для внутренней истории византийскаго государства“ = Васильевский, В., „Материалы для внутренней истории византийскаго государства“, *Журнал Министерства Народнаго Просвещения,* часть CCX, пятое десятилетие, июль 1880, с. 98–170.

Васильевскій, *Труды*, I = Васильевскій, В. Г., *Труды*, т. I–III, СПб, 1908 сл.

Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином* = Васић, М., *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XXIX, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 17, Сарајево 1967.

Венедиков, *Военното и административното устройство* = Венедиков, Ив., *Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София, 1979.

Гавликова, Трансформация = Гавликова, Л., „Трансформация, рецепция и адаптация византийской военно-политической терминологии в славянской среде“, *Византийский временик,* т. 50, 1989, с. 59–65.

Ганев, *ЗСЛ* = Ганев В., *Законъ судныи людемъ*, София, 1959.

Георгиев, „Печати от Равна„ = Георгиев, П., „Оловни *печати* от манастира при *Равна*, Провадийско“, – Известия на Народния музей – Варна, 26 (41), 1990, с. 103–109.

Георгиев, „Титлата и функциите на българския престолонаследник“ = Георгиев, П., „Титлата и функциите на българския престолонаследник“, *ИПр*, 1992, 8/9, с. 3–12.

Георгиева, „Влияние на византийското законодателство“ = Георгиева, С., „Влияние на византийското законодателство върху старобългарското брачно право“, *Исторически преглед*, 1997, 1, с. 50–66.

Георгиева, „Многобрачието“ = Георгиева, С., „Многобрачието в средновековното българско право“, *Исторически преглед,* 1991, 8, с. 44–52.

Георгиева, „Извънбрачните сексуални отношения“ = Георгиева, С., „Извънбрачните сексуални отношения в средновековното българско право“, *Историческо бъдеще*, 1999, 1–2, с. 206–213.

Георгиева, „Междуполовите отношения“ = Георгиева, С., „Междуполовите отношения в брачното и бракоразводното право, действало в средновековна България“, *Историческо бъдеще*, 2002, 1–2, с. 208–229.

Георгиева, *Еничарите в българските земи* = Георгиева, Цв., *Еничарите в българските земи*, София, 1988.

Горина, „К вопросу о подлинности Виргинской грамоты“ = Горина, Л., „К вопросу о подлинности Виргинской грамоты“, *Советское славяноведение*, 1965, 5, с. 171 сл.

Горский, *Древнерусская дружина* = Горский, А. А., *Древнерусская дружина,* Москва, 1989.

Грабар, *Боянската църква* = Грабар, А., *Боянската църква*, София 1978.

Грачев, Жупан 1965 = Грачев, В. П., „Из истории изучения славянских средневековых институтов (Вопорос о жупах и жупанах в историографии)“, *Ученые записки Института славяноведения,* т. XXIX, Москва, 1965, с. 178–209.

Грачев, Жупан 1967 = Грачев, В. П., „Термины ‘жупа’ и ‘жупан’ в сербских источниках XII–XIV вв. и трактовка их в историографии (К изучению политической организации в средневековой Себии)“, *Источники и историография славянского Средневековья. Сб статей и материалов,* Москва, 1967, с. 3–52.

Григорий Цамблак, *Житие на Стефан Дечански* = [Григорий Цамблак], *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак,* София, 1983, 328 с.

Грујић, „Три хиландарске повеље“ = Грујић, Р., „Три хиландарске повеље“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних областима*, Скопље, 1936, с. 5 сл.

Гюзелев, Ичиргу боилите = Гюзелев, В., „Ичиргу боилите в Първата българска държава (VII–XI в.)“, *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет*, 65, 3, 1973, 123–181.

Гюзелев, „Надписа от крепостта“ = Гюзелев, В., „Надписа от крепостта“, *Боженишки Урвич,* София, 1979, с. 43–44.

Гюзелев, *Очерци* = Гюзелев, В., *Очерци върху българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век),* София, 1995.

Гюзелев, *Венециански документи...* = Гюзелев, В., *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. (Архивите говорят,* 18*),* София, 2001.

Давидов = Давидов, А., *Речник-индекс на презвитер Козма,* София, 1976.

Дагрон, *Императорът и свещеникът* = Дагрон, Ж., *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския ‘цезаропапизъм’*, София, 2006.

Данаиловъ, „Страница изъ държавното стопанство“ = Данаиловъ, Г., „Страница изъ държавното стопанство в старобългарско време“, *Български преглед,* год. IV, 1898, кн. 12.

Даскалова, Райкова, *Грамоти...* = Даскалова, А., Райкова М., *Грамоти на българските царе,* София, 2005.

Димитров, „Златоструй“ = Димитров, П., „Около предисловието и названието на Златоструй“, *Език и литература,* т. 35 (1980), кн. 2, с. 17–28.

Добрев, „Кирило-Методиевите ученици“ = Добрев, Ив., „Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893)“, В: *Изследвания по Кирилометодиевистика*, София, 1985, с. 129–160.

Добрев, Жупан = Добрев, И., Праславянското *župa ‘χώρα’, старобългарското жоупанъ, старобългарското жоупелъ ‘θεῖον’, жоупице ‘μνῆμα’, среднобългарското жоупелевина ‘θύελλα’“, *Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му,* София, 1969, с. 383–387.

Добродомов, „Иллюзорная семантика (къметь)“ = Добродомов, И. Г., „Иллюзорная семантика в русских исторических словарях и её последствия (на примере слова *къметь*)“, *Древняя Русь,* 3 (21), сентябрь, 2005, с. 26–27.

Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска* = Драгојловић Др., *Крстјани и јеретичка црква босанска,* Балканолошки институт, посебна изд. 30, Београд, 1987.

Древнетюркский словарь = *Древнетюркский словарь*, Ленинград, 1969.

Дуйчевъ, „Преписката на папа Инокентия III“ = Дуйчевъ, Ив., „Преписката на папа Инокентия III с българитѣ“, *Годишникъ на Софийския университетъ, Историко-филологически факултетъ*, XXXVIII, 3, 1942, p. 1–116.

Дуйчевъ, *СБК*, т. I–II = Дуйчевъ, Ив., *Изъ старата българска книжнина*, т. I–II, София, 1943.

Дуйчев, „Езикови бележки“ = Дуйчев, Ив., „Езикови бележки към средновековни български паметници“, *Известия на Института за български език*, III, 1954.

Дуйчев, „Въпросът за византийско-славянските отношения...“ = Дуйчев, Ив., „Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век“, *Известия на института за българска история*, т. VII, 1957, с. 241–263.

Дуйчев, „Центры византийско-славянского общения и сотрудничества“ = Дуйчев, Ив., „Центры византийско-славянского общения и сотрудничества“. – *Труды отдела древнерусской литературы*, 19, 1963, с. 107–129.

Дуйчев, *Миниатюрите на Манасиевата летопис* = Дуйчев, Ив., *Миниатюрите на Манасиевата летопис*, София, 1964.

Дуйчев, „Няколко бележки към Кекавмен“ = Дуйчев, Ив., „Няколко бележки към Кекавмен“, в: същия, *Проучвания към средновековната българска история и култура,* с. 193–202.

Дуйчев, „Върху някои български имена и думи“ = Дуйчев, Ив., „Върху някои български имена и думи у византийските автори“, в: *Проучвания върху средновековната българска история и култура,* София, 1981, с. 337–342.

Дуриданов, „Byzantoni-slavica“ = Дуриданов, Ив., „Byzantoni-slavica. По следита на едно средновековно административно наименование“, *Известия на Института за български език,* кн. VIII, 1962, с. 181–187.

Дьолгер, „Царската власт в България и императорската във Византия“ = Дьолгер, Фр., „Царската власт в България и императорската във Византия“, *Родина,* I, 3, 1938/1939.

Дякович, „Сборник на Феридун бей“ = Дякович, Б., „Сборник на Феридун бей“, *Годишник на Народната библиотека в Пловдив,* 1922.

Ђурић, „Нови Исус Навин“ = Ђурић, В., „Нови Исус Навин“, *Зограф,* т. 14, Београд, 1983, с. 5–16.

Живојновић, „Хрисовуља ... о Лужачкој метохији“ = Живојновић, Д., „Хрисовуља цара Стефана Душана о Лужачкој метохији“, *Стари српски архив*, 5 (2006), с. 99–113.

Живот светога Саве, Београд, 1860 = *Живот светога Саве, написао Дометијан,* трудом Б. Даничића, У Београду, 1860.

Завадская, „О ‘старцах градских’...“ = Завадская, С. В., „О ‘старцах

градских' и 'старцах людских' в Древней Руси", *Восточная Европа в древности и средневековье,* Москва, 1978.

Заимов, *Битолски надпис на Иван Владислав* = Заимов, Й., *Битолски надпис на Иван Владислав, старобългарски паметник от 1015–1016 г.*, София, 1969.

Закон Судный людем. Краткой редакции = *Закон Судный людем. Краткой редакции*, под ред. М. Н. Тихомирова, Москва, 1961.

Златарски, „Житие и жизнь..." = Златарски, В. Н., „Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия", *Сб. НУНК,* XX, 1894, с. 1–14.

Златарски, *История ...*, т. I–III = Златарски, В. Н., *История на българската държава през средните векове*, т. I–III, София, 1918–1940.

Златарски, „Асеневият надпис при Станимака" = Златарски, В., „Асеневият надпис при Станимака", в; същи, *Избрани произведения*, т. II, София, 1984, с. 395–409.

Иванов, *БСМ* = Ивановъ, Й., *Български старини изъ Македония,* София, 1931.

Ивановъ, „Български и византийски пръстени" = Ивановъ, Й., „Български и византийски пръстени", ИБАД, II, св. 1, 1918, с. 1–14.

Иванов, „Поменици" = Иванов, Й., „Поменици на българските царе и царици", в: същи, Избрани произведения, т. I, София, 1982, с. 144–154.

Иванов, Топоров, „О языке древнего славянского права" = Иванов, В. В., Топоров, В. Н., „О языке древнего славянского права (к анализу ключевых терминов)", *Славянское языкознание. VIII международный съезд славистов (Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г.). Доклады советской делегации*, Москва, 1978, с. 221–240.

Ильинскій, *Грамоты* = Ильинскій, Г., *Грамоты болгарскихъ царей*, Москва, 1911.

Иречек, *История на българите* = Иречек, К., *История на българите,* София, 1978.

История на България, т. I- = *История на България,* т. I, София, 1979, т. II, София, 1981, т. III, София, 1982.

История на България, 1999, т. I = *История на България,* т. I–III: т. I, *История на средновековна България VII–XIV век,* София, 1999.

Истрин, *Хроника Георгия Амартола,* т. I–III = Истрин, В. М., *Хроника Георгия Амартола,* Петроград, т. I (1920), т. II (1922), т. III (1930).

Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе* = Истрин, В. М., *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе,* подг. изд. М. И. Чернышева, Москва, 1994.

Ихчиевъ, „Материали за историята ни подъ турско робство" = Ихчиевъ, Д., „Материали за историята ни подъ турско робство", *Известия на Историческото дружество*, II.

Йонова, *Белетристиката* = Йонова, М., *Белетристиката в системата на старата българска литература,* София, 1992.

Йорданов, *Корпус на печатите на средновековна България* = Йорданов, Ив., *Корпус на печатите на средновековна България,* София, 2001.

Йорданов, „Термини за обозначаване на прободно-сечащи оръжия у прабългарите" = Йорданов, Ст., „Термини за обозначаване на прободно-сечащи оръжия у прабългарите". – В: *Acta Musei Varnaensis I. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. Международна конференция. Варна 14–16 септември 2000*, Варна, 2002, с. 87–98.

Йорданов, „Мечоносците на Първото българско царство" = Йорданов Ст., „Мечоносците на Първото българско царство", В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д-р Йордан Андреев. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев, 14–15 май 1999 г., В. Търново*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий", 2003, с. 384–404.

Каждан, *Аграрные* = Каждан, А., *Аграрные отношения в Византии XIII–XV вв.*, Москва, 1952.

Каждан, „Севастократоры и деспоты" = Каждан, А., „Севастократоры и деспоты в Византии XII в.", ЗРВИ, XIV–XV, 1973, с. 41–44.

Кекавмен, *Советы и рассказы* = Кекавмен, *Советы и рассказы Кекавмен, Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века,* изд. Г. Г. Литаврин, Санкт Петербург, 2003.

Каждан, *Деревня* = Каждан, А. П., *Деревня и город в Византии IX–X вв.*, Москва, 1960.

Климент Охридски, *Събрани съчинения* = Климент Охридски, *Събрани съчинения,* т. I–III, София, 1973.

Ковачевић, *Средневековна ношња балканских словена* = Ковачевић, Ј., *Средневековна ношња балканских словена*, Београд, 1953.

Кодов, *Опис БАН* = Кодов, Хр., *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН*, София 1969.

Коларов, „Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии" = Коларов, Хр., „Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии", *Etudes balkaniques*, 1978, 3, с. 89–101.

Коцева, „Приписка 1350–1360" = Коцева, Е., „Приписка 1350–1360 г. в сборник Прывослава", *Byzantinobulgarica*, VI, 1980, с. 247–258.

Кръстанов, „Титлите екзарх и патриарх..." = Кръстанов, Тр., „Титлите екзарх и патриарх в българската църква от IX до XIX в. Св. Йоан Екзарх от Рим и патриарх на българските земи", *Държава и Църква – Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135-годишнината на Българската Екзархия,* София, 2006, с. 73–86.

Крысько, Русско-церковнославянские рукописи..." = Крысько, В., „Русско-церковнославянские рукописи XI–XIV вв. Как источник по истории старославянского и пусского языков: новые данные", в: *Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003. Доклады российской делегации*, Москва, 2003, с. 339–355.

Кутиков, „Българо-византийският договор от 716 г." = Кутиков, В., „Българо-византийският договор от 716 г. Правно-историческо изследва-

не“, *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет*, т. 65, 1974, No 1, с. 69–119.

Стр. Кучев, Ю. Кучев, *Данъчно право* = Кучев, Стр., Кучев, Ю., *Данъчно право*, София, 1997.

Кучев, *Финансово право* = Кучев, Стр., *Финансово право,* София, 2004.

Ласкарис, *Ватопедската грамота* = Ласкарис, М., *Ватопедската грамота*, София, 1930.

Литаврин, „Крестьянство Западной и Юго-западной Болгарии...“ = Литаврин, Г. Г., „Крестьянство Западной и Юго-западной Болгарии в XI–XII веке“, *Ученые записки Института славяноведения АН СССР,* т. XIV, 1956, с. 226–250.

Литаврин, *Болгария и Византия…* = Литаврин, Г., *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, Москва, 1960.

Лишев, *За стоковото производство* = Лишев, Стр., *За стоковото производство въ феодална България*, София, 1957.

Лишев, *За генезиса на феодализма...* = Лишев, Стр., *За генезиса на феодализма в България*, София, 1963, 224 с.

Лишев, *Българският средновековен град* = Лишев, Стр., *Българският средновековен град*, С., 1970.

Љубинковић, Ћоровић-Љубинковић, „Црква у Доњој Каменици“ = Љубинковић, Р., Ћоровић- Љубинковић, М., „Црква у Доњој Каменици“, *Старинар*, I, 1950, с. 55–86.

Лукин, „О так называемой многозначности понятия ‘вече’...“ = Лукин, П. В., „О так называемой многозначности понятия ‘вече’ в русских летописях. Домонгольское время“, *Неисчерпаемост источника. К 70-летию В. А. Кучкина,* Москва 2005.

Лукин, „Ранные нелетописные упоминания веча“ = Лукин, П. В., „Ранные нелетописные упоминания веча“, *Древняя Русь,* 3(21), 2005, с. 58–60.

Максимовић, *Провинцијска управа* = Максимовић, Љ., *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* Београд, 1972.

Максимович, ЗСЛ = Максимович, К. А., *Законъ соудыи людьмъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования юридического памятника,* Москва, 2004.

Малов, *Памятники древнетюркской письмености* = Малов, С. Е., *Памятники древнетюркской письмености. Тексты и исследования,* Москва, 1951.

Маслев, „Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов“ = Маслев, Ст., „Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов“, *Известия на института по история*, 19, 1967, с. 195–217.

Маслев, „Брашовската грамота на цар Иван Срацимир: принос към нейното проучване“ = Маслев, Ст., „Брашовската грамота на цар Иван Срацимир: принос към нейното проучване“, *Palaeobulgarica*, XIV (1990), 4, с. 84–99.

Матовъ, „Гръцко-български студии“ = Матовъ, Д., „Гръцко-български студии“, *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,* кн. IX, 1893, с. 21–84.

Меловски, „Кон прашањето за псомоземиата“ = Меловски, Х., „Кон прашањето за псомоземиата“, *Годишен Зборник Фолоз. Факулт.,* 30, Скопје, 1978.

Мијатовић, „Финанције...“ = Мијатовић, Ч., „Финанције српског краљевства, II, Извори за финанцијски доходак у XIII и XIV веку“, *Гласник Српског ученог друштва*, IX (26), У Београду, 1869, с. 152–219.

Милашъ, *Православно църковно право* = Милашъ, Н., *Православно църковно право,* София, 1904.

Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски* = Милев, Ал., *Гръцките жития на Климент Охридски,* София, 1966.

Милтенова, Каймакамова, „Неизвестно българско летописно съчинение от XI век“ = Милтенова, А., Каймакамова, М., „Неизвестно българско летописно съчинение от XI век“, *Palaeobulgarica*, 4 (1983), с. 52–73.

Михаљчић, *Закони у старим српским исправама* = Михаљчић, Р., *Закони у старим српским исправама (правни прописи, преводи, уводни текстови и објшњења,* (= Извори српског права, XIII), Београд, 2006.

Мишић, „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“ = Мишић, С., „Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару“, *Стари српски архив*, 5 (2006), с, 65–81.

Миятев, *Боянските стенописи* = Миятев, Кр., *Боянските стенописи*, Дрезден, 1961.

Москов, *Именник на българските ханове* = Москов, М., *Именник на българските ханове (Ново тълкуване),* София, 1988.

Мошин, „Битољска плоча из 1017 године“ = Мошин Вл., „Битољска плоча из 1017 године“, *Македонски јазик,* XVII, 1966, с. 51–61.

Мутафчиев, „Боженишкия надпис“ = Мутафчиев, П., „Боженишкия надпис“, в: същи, *Избрани произведения,* т. I, София, 1973, с. 486–517.

Найденова, „Правните паметници в Първото българско царство“ = Найденова, Д., „Правните паметници в Първото българско царство“, *Историческо бъдеще,* IX, 2005, 1–2, с. 136–163.

Найденова, „Историческата достоверност на Лексикоба ‘Суда’ като източник за законодателството на хан Крум“ = Найденова, Д., „Историческата достоверност на Лексикоба ‘Суда’ като източник за законодателството на хан Крум“, *Старобългарска литература*, т. 35–36, 2006, с. 167–180.

Недков, *Османотурска дипломатика и палеография* = Недков, Б., *Османотурска дипломатика и палеография*, т. I, София, 1966.

Неновски, *Право и ценности* = Неновски, Н., *Право и ценности,* София, 1983.

Николова, *Устройство и управление* = Николова, Б., *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век),* София, 1997.

Николова, *Неравният път на признанието* = Николова, Б., *Неравният път на признанието. Каноничното положение на българската църква през Средновековието,* София, 2001.

Ничев, „Двадесет и една етимологии“ = Ничев, Ал., „Двадесет и една етимологии“, *Език и литература,* 35 (1980), 2, с. 55–68.

Новаковић, „Византијски чинови и титуле“ = Новаковић, Ст., „Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века“, *Глас Српске краљевске Академије,* XXVIII, 1908, с. 178–279.

Новаковић, *Законски споменици* = Новаковић, Ст., *Законски споменици српских држава средњего века,* У Београду, 1912.

Новаковић, *Законик Стефана Душана* = Новаковић, Ст., *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354,* У Београду, 1898.

Оболенски, *Византийската общност* = Оболенски, Д., *Византийската общност. Източна Европа 500–1453 г.*, Университетска библиотека, No 396, София, 2001.

Острогорски, „Автократор и самодржац“ = Острогорски, Г., „Автократор и самодржац“, *Глас СКА*, други разред, 84, 1935, с. 95–187.

Острогорски, *Серска област* = Острогорски, Г., *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

Петров, „Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота“ = Петров, П., „Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения“, *Годишник на Софийския университет, Филсофско-исторически факултет,* I, 2, 1958, с. 171 сл.

Петров, „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’“ = Петров, П., „О титулах ‘севаст’ и ‘протосеваст’ в средневековом болгарском государстве“, *Византийский временик,* XVII (1959), с. 52–64.

Петрова, *История на българската държава и право,* ч. I = Петрова, Г., *История на българската държава и право,* ч. I, *Средновековие,* София, 2002.

Петрова, *Църква и църковно право* = Петрова, Г., *Църква и църковно право в средновековна България,* София, 2005.

Поповић, „Пустиње и Свете Горе“ = Поповић, Д., „Пустиње и Свете Горе в средњовековне Србије (писани извори, просторни обрасци, градитељска решења)“, *Зборник радова Византолошког института*, XLIV/1, 2007, с. 253–275.

Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику “ = Поповић, Р., „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о слобођању од царина“, *Стари српски архив*, 5 (2006), 149–156.

Попруженко, *Синодикъ царя Бориса* (1898) = Попруженко, М., *Синодикъ царя Бориса,* Одесса, 1898.

Попруженко, *Синодикъ царя Борила* (1928) = Попруженко, М., *Синодикъ царя Борила,* (= *Български старини, VIII*), София, 1928.

Попруженко, *Козма пресвитер* = Попруженко, М., *Козма пресвитер, болгарский писатель X века*, (Български старини, 12), София, 1936.

Порчић, „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима“ = Порчић, Н., „Повеља краља Стефана Душана дубровничанима о царини слуге Дабижива“, *Стари српски архив*, 5 (2006), с. 83–98.

Радојковић, *О сокалницима* = Радојковић, Б., *О сокалницима*, *Расправа из социјалних односа у старој српској држави средњега века,* Српска Краљевска Академија. Посебна издања, CXX, Београд, 1937, VIII+149 стр.

Радославовъ, „Титлите на българските владетели“ = Радославовъ, Цв., „Титлите на българските владетели“, *ИБАИ*, V, 1928/1929, с. 159–186.

Речник на редки, остарели и диалектни думи = *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София, 1974.

Романски, „Симеоновата титла ‘цѣсарь’“ = Романски, Ст., „Симеоновата титла ‘цѣсарь’“, *Български преглед,* I, 1, 1929.

Сакъзов, „Данъчната система...“ = Сакъзов, Ив., „Данъчната ситема в средновековните ни монастири“, *Духовна култура,* кн. 20–21, 1924, с. 122–151.

СБЛ, т. III, IV = *Стара българска литература*. т. III, *Исторически съчинения,* София, 1983; т. IV, *Житиеписни творби*, София, 1986.

Словарь древнерусского языка = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. I-, Москва, 1988.

Снегаров, „Спахии-немохамедани...“ = Снегаров, Ив., „По въпроса за спахиите-немохамедани“, *Исторически преглед,* 1955, 6, с. 83–86.

Соловјев, Мошин, *Грчке повеље српских владара* = Соловјев, А., Мошин, Вл., *Грчке повеље српских владара,* Београд, 1936.

Соловјев, „Сокалници и отроци“ = Соловјев, А., „Сокалници и отроци у упоредно-историској светлости“, *Гласник СНД*, XIX, 1938, с. 103–132.

Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии = *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературах*, изд. Ив. Дуйчев, М. А. Салмина, София, 1988.

Станчева, Станчев, *Боянския поменик* = Станчева, М., Станчев, Ст., *Боянския поменик*, София 1963.

Старобългарска литература. Речник = *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, София, 1992.

Стоянов, *Дипломатика* = Стоянов, В., *Дипломатика на средновековните извори (Владетелски документи),* София, 1991.

Стоянов, *Данъчно право. Обща част. Данъчен процес* = Стоянов, Ив. Г., *Данъчно право. Обща част. Данъчен процес*, София, 2001.

Стоянов, *Данъчно право* = Стоянов, П., *Данъчно право*, София, 1994.

Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* I = Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи,* I, Београд, 1902.

Супрасълски или Ретков сборник = *Супрасълски или Ретков сборник*, изд. Й. Заимов и М. Капалдо, т. I–II, София, 1982/1983.

Теодосије, *Житије светог Саве* = Теодосије, Хиландарац, *Житије светог Саве,* Београд, 1984.

Тихова, „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“ = Тихова, М., „Замяна на прабългарските думи в Римския патерик“, *Годишник на Софийския Университет, НЦСВП „Иван Дуйчев“*, т. I, 1987, с. 259–311.

Тотоманова, *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* = Тотоманова, А.-М., *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел,* Университетска библиотека, No 474, София, 2008.

Трифонов „Към въпроса за старобългарското болярство“ = Трифонов, Ю., „Към въпроса за старобългарското болярство“, *Списание на БАН,* XXVI, 1923, с. 1–70.

Турски извори за история на правото = *Турски извори за история на правото по българските земи,* т. I, София, 1962.

Тъпкова-Заимова, Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина* = Тъпкова-Заимова, В., Милтенова А., *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България,* София, 1996.

Успенский, *Царь и император* = Успенский, Б., *Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов,* Москва, 2000.

Фрђанчић, „О деспотским повелама“ = Фрђанчић, Б., „О деспотским повелама“, *Зборник радова Византолошког института*, IV, 1956, с. 89–112.

Фрђанчић, „Повеље севастократора и ћесара“ = Фрђанчић, Б., „Повеље севастократора и ћесара“, *Зборник радова Византолошког института*, XXIII, 1984, с. 105–117.

Фрђанчић, *Деспоти* = Фрђанчић, Б., *Деспоти у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд, 1960.

Фрђанчић, „Севастократори у Византији“ = Фрђанчић, Б., „Севастократори у Византији“, *Зборник радова Византолошког института у Београду*, XI (1968), с. 141–190.

Фрђанчић, „Севастократори и ћесари у Српском царству“ = Фрђанчић, Б., „Севастократори и ћесари у Српском царству“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI, 1 (1970), с. 255 сл.

Фрђанчић, „Севаст и протосвеаст Прибо“ = Фрђанчић, Б., „Севаст и протосвеаст Прибо“, *Зборник филозофског факултета у Београду*, XV–1, *Споменица Ивана Божића*, Београд 1985, с. 91–96.

Флоря, „Принятие християнства в Великой Моравии, Чехии и Польше“ = Флоря, Б. Н., „Принятие християнства в Великой Моравии, Чехии и Польше“, В: *Принятие християнства народами центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси*, Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1988, с. 122–158.

Хвостова, *Особености* = Хвостова, К. В., *Особености аграрноправных отношений в поздней Византии XIV–XV вв.*, Москва, 1968.

Христова, Караджова, Узунова, *Бележки* = Христова, Б., Караджова Д., Узунова, Е., *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, том 1 (X–XIV век), том 2 (XV–XVIII век), София, 2003–2004.

Христова-Шомова, „*Неприязнь*“ = Христова-Шомова, И., „Към въпроса за произхода и значението на думата *неприязнь*“, – В: *Acta Palaeoslavica*. Vol. 2. *In honorem professoris Angelinae Minčeva*, София, 2005, с. 161–171.

Хроника Константина Маннассии = *Среднеболгарский перевод хроники Константина Маннассии в славянских литературах,* София, 1988.

Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения* = Цанкова-Петкова, Г., *За аграрните отношения в средновековна България XI–XIII в.*, София, 1964

Цветкова, „Соколарството...“ = Цветкова, Б., „Соколарството в Северна България през XV–XVI век“, *Годишник на музеите в Северна България,* кн. IV, Варна, 1978, с. 66–82.

Цветкова, „Новые данные о християнах-спахиях“ = Цветкова, Б., „Новые данные о християнах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства“, *Византийский временик*, XIII, Москва, 1958, с. 184–197.

Цибранска-Костова, *Формиране и развитие* = Цибранска-Костова, М., *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюридическата книжнина,* София, 2000.

Цоневъ, *Описъ* = Цоневъ, Б., *Описъ на ръкописите и старопечатните книги въ Софийската народна библиотека*, т. I–II, София 1910–1923.

Чифлянов, *Литургика* = Чифлянов Б., *Литургика,* София, 1997.

Щепкин, *Русская палеография* = Щепкин, В. Н., *Русская палеография,* Москва, 1967.

ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Ред. О. Н. Трубачев, т. I -, Москва, 1974 -

Юрукова-Пенчев = Юрукова, Й., Пенчев, Вл., *Български средновековни печати и монети,* София, 1990.

Acropolita *Opera* = Georgii Acropolita *Opera,* t. I–II, Lipsiae, 1903.

Actes de Lavra, vol. I–IV = *Actes de Lavra*, vol. I–IV, Paris 1970, 1977, 1979, 1982.

Actes d'Esphigmenou = *Actes d'Esphigmenou*, Paris 1973.

Actes de Chilandar, I = *Actes de Chilandar,* vol. I (Dès origines à 1319), éd. M. Živojnović, Chr. Giros, V. Kravari, Paris, 1998.

Actes de Vatopédi, vol. I–II = *Actes de Vatopédi*, vol. I (Dès origins à 1329), éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros, Paris, 2001 ; vol. II (De 1330 à 1376), éd. J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros, K. Smyrlis, Paris, 2004.

Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IX–XI siècles* = Glykatzi-Ahrweiler H., *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IX–XI siècles*, Athènes-Paris, 1960/=Bull. Corr. Hell., 84/

Ahrweiler, „Le sébaste, chef des groupes ethniques“ = Ahrweiler, H., „Le sébaste, chef des groupes ethniques“, in: *Polychronion (Festschrift Franz Dölger)*, Heidelberg 1966, pp. 34–38.

Ahrweiler, *Byzance et la mer* = Ahrweiler, H., *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Paris, 1966.

Andreev, „Traits spécifiques du système fiscal“ = Andreev, M., „Sur certains traits spécifiques du système fiscal de la Bulgarie médiévale en conparaison avec le système fiscal byzantin“, *Etudes balkaniques*, 1978, 4, pp. 89–93.

Annae Comnenae *Alexias*, I–II = Annae Comnenae *Alexias*, vol. I–II, Lipsiae 1884.

Arranz, „Couronnement royal…“ = Arranz, M., S. J., „Couronnement royal et autres promotions de la cour. Les sacraments de l'institution de l'ancien Euchologe constantinopolitain“, *Orientalia Christiana periodica,* 56 (1990), pp. 85–133.

Bakalova, „The Image of the Ideal Ruler“ = Bakalova, E., „The Image of the Ideal Ruler in Medieval Bulgarian Literature and Art“, In: *Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'ideologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale. Actes du colloque international 17.01.2004. New Europe College*, Bucarest. Volume coordonné par I. Biliarsky et R. G. Păun. Bucarest, 2007, pp. 34–80.

Bartusis, „State Demands for Billeting…“ = Bartusis M., „State Demands for the Billeting of Soldiers in Late Byzantium “, *Зборник Радова Византолошког института у Београду*, 26 (1987), pp. 115–123

Bartusis, „State Demands for Building…“ = Bartusis, M., „State Demands for

Building and Repairing Fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia", *Byzantinoslavica*, 49 (1988), pp. 205–212.

Beldiceanu, „La region de Timok-Morava…" = Beldiceanu, N., „La region de Timok-Morava dans le documents de Mehmed II et de Selim I", *Revue des études roumaines,* III–IV, Paris, 1957, pp. 111–129.

Beldiceanu, „Vozarliq" = Beldiceanu, N., „Vozarliq: une institution pontodanubienne", *Südost-Forschungen,* XXXII, München, 1973, pp. 73–90.

Beldiceanu, „Le Valaques de Bosnie" = Beldiceanu, N., „Le Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions ", *Turcica,* VII, Paris, 1975, pp. 122–134.

Beldiceanu-Steinherr, *Recherches* = Beldiceanu-Steinherr, I., *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I* (=*Acta historica Societatis academicae dacoromanae,* tomus VII), Monachii 1967.

Benveniste, *Vocabulaire des institutions indo-européennes* = Benveniste, E., *Vocabulaire des institutions indo-européennes,* vol. I–II, Paris, 1969.

Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* = Bezlaj, F., *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana, 1976-, t. I.

Biliarsky, „Le rite du couronnement" = Biliarsky, Iv., „Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres *axiai*" *Orientalia Christiana Periodica* 59, 1 (1993), pp. 91–139.

Biliarsky, „Trois institutions méconnues…" = Biliarsky, Iv., „Trois institutions méconnues de la Bulgarie médiévale: варничіи, варарь, поварь", *Ricerche slavistiche*, XLI, 1994, pp. 95–104.

Biliarsky, „The Despots in Mediaeval Bulgaria" = Biliarsky, Iv., „The Despots in Mediaeval Bulgaria", *Byzantinobulgarica*, t. IX, Sofia, 1995, pp. 121–162.

Biliarsky, „Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquête turcque?" = Biliarsky, Iv., „Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquête turcque?", *Bulgarian Historical Review*, 1992, 1–2, p. 89 suiv.

Biliarsky, „Les institutions de la Bulgsrie médiévale: tainik-mystikos" = Biliarsky, Iv., „Les institutions de la Bulgsrie médiévale: tainik-mystikos", *Byzantinoslavica*, t. LIII (1), 1992, pp. 53–56.

Biliarsky, „Les circonscriptions administratives…" = Biliarsky, Iv., „Les circonscriptions administratives en Bulgarie au 13e siècle", *Symmeikta*, 13, 1999, pp. 177–202.

Biliarsky, „Some Observations on the Administrative Terminology of the Second Bulgarian Empire" = Biliarsky, Iv., „Some Observations on the Administrative Terminology of the Second Bulgarian Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Birmingham, (25) 2001, pp. 69–89.

Biliarsky, „Les perspectives" = Biliarsky, Iv., „Les perspectives des études sur les institutions du Premier empire bulgare", *Βυζαντινός δόμος*, (12), 2001, pp. 171–173.

Biliarsky, „Un cosmopolitisme entre la bauté et la sainteté" = Biliarsky, Iv., „Un cosmopolitisme entre la bauté et la sainteté", *Guerre et paix dans l'Orient méditerranéen, Méditerranées No 29,* 2001, pp. 39–50.

Biliarsky, „Réglementation du commerce" = Biliarsky, Iv., „Quelques observations sur la réglementation du commerce de l'Etat médiéval bulgare", *La pratique commerciale* (= *Méditerranées,* No 30/31, 2002), pp. 99–117.

Biliarsky, „La responsabilité liée au droit d'asile dans la plus ancienne loi slave" = Biliarsky, Iv., „La responsabilité liée au droit d'asile dans la plus ancienne loi slave", *Responsabilité et l'Antiquité*, vol. 2 (= *Méditerranées*, No 36), Paris, 2003, pp. 13–32.

Biliarsky, „*Mutaberis in virum alium*" = Biliarsky, Iv., „*Mutaberis in virum alium.* Onservations sur certains problèmes juridiques lies à l'onction royale", *Ius et ritus. Rechtshistorische Abhandlungen überRitus, Macht und Recht*, herausg. von Iv. Biliarsky, Sofia, 2006, pp. 83–125.

Biliarsky, „Baptême/Onction et Mariage/Couronnement" = Biliarsky, Iv., „Deux ensembles de rites concernant la personne et la Res Publica: Baptême/Onction et Mariage/Couronnement", *Personne et la Res Publica,* vol. I, Paris, 2008, pp. 239–253.

Biliarsky, „Terra Albanese" = Biliarsky, Iv., „La 'Terra Albanese' nel sistema amministrativo bulgaro", *Vocația istoriei: Prinos profesorului Şerban Papacostea*, Brăila, 2008, pp. 259–270.

Boehm, *Blood Revenge* = Boehm, Ch., *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and other Tribal Societies*, University of Pennsylvania Press, 1987, p. 263.

Bompaire, „Sur trois termes…" = Bompaire, J., „Sur trois termes de fiscalité byzantine", *Bulletin de correspondance hellénique*, 80 (1956), pp. 625–631.

Borsari, „Istituzioni feudali e parafeudali" = Borsari, S., „Istituzioni feudali e parafeudali nella Puglia bizantina", *Archivio strorico per le provinzie Napoletane,* N. S. 38 (1958), pp. 123–135.

Božilov, „Les Bulgares dans la préséance" = Božilov, Iv., „Les Bulgares dans la préséance et dans l'administration byzantines ", *Etudes balkaniques*, 1978, 3, pp. 112–120.

Božilov, „Les Bulgares dans l'Empire byzantin" = Božilov, Iv., „Les Bulgares dans l'Empire byzantin", *Годишник на Софийския Университет, Исторически факултет*, LIX, 1975, София 1980, pp. 145–194.

Božilov, „Preslav et Constantinople" = Božilov, Iv., „Preslav et Constantinople: dépendance et indépendance cuturelle", *The 17th International Byzantine Congress*. New Rochelle, New York 1986, pp. 429–446.

Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin* = Bréhier, L., *Les institutions de l'Empire byzantin,* (*Le monde byzantin,* vol. II), Paris 1949.

Bury, *A History of the Later Roman Empire* = Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene,* London, 1889.

Bury, The ἄπληκτα = Bury, J. B., The ἅπλικτα of Asia Minor, Βυζαντίς, 2 (1911), pp. 216–224.

Bury, *The Imperial Administrative System* = Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century,* London, 1911.

Cibranska, ZSL = Cibranska, M., Le Ѕаконъ Соудныи Людьмъ du point de vue de la lexicographie historique", *Etudes balkaniques*, 3–4, 1998, pp. 196–210.

Cleminson, „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира" = Cleminson, R., „Брашовская грамота царя Ивана Срацимира", *Археографски прилози*, кн. 20, 1998, с. 369–378.

Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* = Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik et R. J. H. Jenkins, Washington D. C., 1967.

Cvetkova, „Influence exrecée…“ = Cvetkova, B., „Influence exrcée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système feudal ottoman, *Byzantinobulgarica*, 1 (1962), pp. 237–257.

Dagron, *Empereur et prêtre* = Dagron, G., *Empereur et prêtre. Etude sur le ‘césaropapisme’ byzantin,* Paris, 1996.

Dagron, „Né dans la pourpre“ = Dagron, G., „Né dans la pourpre“, *Travaux et mémoires du Centre de recherches d’histoire et civilisation de Byzance*, 12, 1994, pp. 105–142.

da Mosto = da Mosto, A., *L’Archivio di stato di Venezia. Indice generale, storico descrittivo ed analitico*, t. I, *Archivi dell’ammnistrazionecentrale della Repubblica Veneta e archivi notarili,* Venezia, 1937.

Darrouzès, *Le régistre synodal* = Darrouzès, J., *Le régistre synodal du Patriarcat byzantin au XIVe siècle,* (Archives de l’Orient chrétien, 12), Paris, 1971.

Darrouzès, „Ekthésis néa“ = Darrouzès, J., „Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle“, *Revue des études byzantines,* XXVII, 1969, pp. 5–127.

Dicţionarul elementelor româneşti = Dicţionarul elementelor româneşti din documenteleslavo-române (1374–1600), Bucureşti, 1981.

Dölger, „Das ἀερικόν“ = Dölger, Fr., „Das ἀερικόν“, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929–1930), 450–457.

Dölger, *Finanzverwaltung* = Dölger, Fr., *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Darmstadt, 1960.

Dölger, *Schatzkammern* = Dölger, Fr., *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges,* München, 1948.

Dölger, *Zum Gebührenwesen des Byzantiner* = Dölger, Fr., *Zum Gebührenwesen des Byzantiner*, Athen, 1939.

Dölger, *Sechs byzantinische Praktika* = Dölger, Fr., *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhundert für das Athoskloster Iberon (Abhandl. der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., 28)*, 1949.

Dölger, *Staatenwelt* = Dölger, Fr., *Byzanz und europaeische Staatenwelt*, Ettal, 1953.

Dölger, *Diplomatik* = Dölger, Fr., *Byzantinische Diplomatik,* Ettal, 1956.

DRH = Documenta Romaniae Historica, ser. A (Moldova), ser. B (Ţara Românească).

Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantins V. = Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantins V., herausg. L. Burgmann (= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Bd. 10), Frankfurt-am-Main, 1983.

Feridun bey = Ahmed Feridun bey, *Megmu’a-i münsa’at üs-salatîn,* c. I, Qostantiniye 1274 (=1857–1858).

Ferrari della Spade, *Immunità ecclesiastiche* = Ferrari della Spade G., *Immunità ecclesiastiche nel Diritto Romano imperiale*, Venezia, 1939.

Fine, *The Bosnian Church* = Fine, J. V. A., Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in the State and Society from the 13th to the 15th Centuries,* New York and London, 1975.

Gallagher, „St. Methodios the Canonist“ = Gallagher, C., „St. Methodios the Canonist: The Greek Origin of Slavonic Canon Law“, In: Gallagher C., *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A Comparative Study*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, Vol. 8). Aldershot, 2002, pp. 85–113.

Georgescu, *Etudes de philologie juridique* = Georgescu V., *Etudes de philologie juridique et de Droit romain*, I, *Les rapports de la philologie classique et du Droit romain*, Bucarest-Paris, 1940, 530 p.

Georgescu, Strihan, *Judecată domnescă…* = Georgescu, V., Strihan, P., *Judecată domnescă dîn Ţară Românească şi Moldova,* part I, *Organizarea judecătorească*, vol. I (1611–1740), Bucureşti, 1979.

Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti* = Georgescu, V., *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti 1980.

Georgieva, „Marital Infidelity…“ = Georgieva, S., „Marital Infidelity in the Christian West European and Bulgarian Mediaeval Law (A Comparative Study)“, *Bulgarian Historical Review*, 3–4, 2003, pp. 113–126.

Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique,* III *Droit et prédroit* = Gernet, L., *Anthropologie de la Grèce antique,* III *Droit et prédroit,* Paris, 1968.

Gjuzelev, „Les relations bulgaro-vénitiennes…“ = Gjuzelev, V., „Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle“, *Etudes historiques,* t. IX, 1979, pp. 36–76.

Granberg, *Veche* = Granberg, J., *Veche in the Chronicals of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology,* Göteborg, 2004.

Grégoire, „Les sources épigraphiques de l’histoire bulgare“ = Grégoire, H., „Les sources épigraphiques de l’histoire bulgare“, *Byzantion,* IX, 1934, fasc 2, pp. 745–786.

Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova* = Grigoraş, N., *Instituţii feudale din Moldova*, vol. I, *Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1971.

Grivec, „Duo sermones s. Methodii Thessalonicensis“ = Grivec, F., „Duo sermones s. Methodii Thessalonicensis“, *Orientalia Christiana Periodica*, 16, 1950, pp. 440–448.

Guilland, „Protovestiaire…“ = Guilland, R., „Protovestiaire“, *Etudes byzantines*, 2, 1944, p. 202–220 (= Guilland, *Recherches*…, I, pp. 216–236).

Guilland, „Césarat“ = Guilland, R., „Etudes sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin, le césatat“, *Orientalia Christiana Periodica*, XIII, 1947, pp. 168–194 (= Guilland, *Recherches*…, II, pp. 25–43).

Guilland, „Protostrator“ = Guilland, R., „Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator“, *Revue des etudes byzantines*, VII, 1950, pp. 156–179 (= Guilland, *Recherches*…, I, pp. 478–497).

Guilland, „Commandants de la garde“ = Guilland, R., „Les commandants de la garde impériale sous les Paléologues: l’ἐπὶ τοῦ στρατοῦ et le juge de l’armée“, *Revue des études byzantines*, 18 (1960), pp. 79–96 (= Guilland, *Recherches*…, I, pp. 522–534).

Guilland, „Sur quelques grands dignitaries“ = Guilland R., „Sur quelques grands dignitaires byzantins du XIVe siècle“, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη, 1951, pp. 192–195.

Guilland, „Primicier“ = Guilland, R., „Etudes sur la titulature byzantine. Les titres auliques résérvés aux eunuques (suite). Le Primicier“, *Revue des etudes byzantines*, XIV, 1956, pp. 122–157 (= Guilland, *Recherches*…, I, pp. 300–332).

Guilland, „Maître d'hôtel" = Guilland, R., „Le Maître d'hôtel de l'empereur", *Etudes byzantines*, 3 (1945), pp. 179–187 (= Guilland, *Recherches*…, I, pp. 237–241).

Guilland, Despote = Guilland, R., Recherches sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le despote, REB, XVII, 1959, pp. 52–89 (= Guilland, *Recherches*…, II, pp. 1–24).

Guilland, „Curapalate" = Guilland, R., „Le Curapalate", Βυζαντινά, 2 (1970), 187–249.

Guilland, „Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός" = Guilland, R., „Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός", *Revue des etudes byzantines*, XXVI, 1968, pp. 279–296

Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines,* vol. I–II = Guilland, R., *Recherches sur les institutions byzantines,* vol. I–II (*Berliner byzantinische Arbeiten,* Bd. 35, 1–2) (Berlin-Amsterdam 1967).

Guilland, „Les logothètes" = Guilland, R., „Les logothètes", *Revue des etudes Byzantines*, XXIX, 1971, pp. 5–16.

Gyóni, „La transhumance des Valaques balkaniques" = Gyóni, M., „La transhumance des Valaques balkaniques au Moyen Age", *Byzantinoslavica,* XII, 1951, pp. 29–42.

Haldon, „Aerikon/Aerika: a Re-Interpretation" = Haldon, J., „Aerikon/Aerika : a Re-Interpretation", *JÖB*, 44 (1994), pp. 136–142.

Halkin, „Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie" = Halkin, Fr., „Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie. (suite)", *Analecta Bollandiana*, 70 (1952), fasc. 1 et 2, pp. 116–137.

Hattenhauer (ed.), *Thibaut und Savigny. Ihre programmatischen Schriften* = Hattenhauer, H. (ed.), *Thibaut und Savigny. Ihre programmatischen Schriften*, 2. Aufl., München 2002.

Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte* = Hattenhauer, H., *Europäische Rechtsgeschichte*, 4. Auglage, Heidelberg, 2004.

Harvey, *Expansion* = Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900–1200,* Cambridge, 1989.

Havlová, K publikovaným = Havlová, E., „K publikovaným i nepublikovaným pracím Ant. Matzenauera", *Studia etymologica Brunensia,* 2, 2003, pp. 11–28.

Hofmann, Ἐτυμολογικὸν λεξικόν = Hofmann, J. B., Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἐν Ἀθῆναις 1989.

Holzer, „Zur Sprache" = Holzer, G., „Zur Sprache des mittelatrelichen Slaventums in Österreich. Slavisch unter bairischen Einfluss", *Wiener Slavistisches Jahrbuch,* Bd. 48, 2002, S. 53–73.

Inalcik, „The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation" = Inalcik, H., „The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI. Interna. Byzant. Kongresses (1958)*, München, 1960 (= H. Inalcik, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation, Economy,* Variorum, II), pp. 237–242.

Inalcık, *The Ottoman Empire* = Inalcık, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300–1600)*, London, 1975.

Instituții feudale… = *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, Bucureşti, 1988.

Ioannis Cinnami *Epitome* = Ioannis Cinnami *Epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Aug. Meineke, Bonnae MDCCCXXXVI.

Ioannis Skylitzae *Synopsis historiarum* = Ioannis Skylitzae *Synopsis historiarum,* éd. I. Thurn (= *Corpus fontium historiae byzantinae,* series berolinensis, vol. V), Berolini – Novi Eboraci MCMLXXIII.

Iorga, *Contribuțiuni la istoria bisericii noastre* = Iorga, N., *Contribuțiuni la istoria bisericii noastre,* Bucureşti, 1912.

Ius et ritus = *Ius et ritus. Rechtshistorische Abhandlungen überRitus, Macht und Recht*, herausg. von Iv. Biliarsky, Sofia, 2006.

Jhering, *Geist des römischen Rechts* = von Jhering, R., *Geist des römischen Rechts,* t. I, Leipzig, 1891.

Jireček, *Staat und Geselschaft* = Jireček, K., *Staat und Geselschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jh.,* Bd. I–III, Wien, 1912–1914.

Jones, *The Later Roman Empire* = Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, vol. I.

Kadlec, *Instoduction à l'histoire du droit slave* = Kadlec, K., *Instoduction à l'histoire du droit slave,* Paris, 1925.

Karayannopoulos, *Finanzwesen* = Karayannopoulos, I., *Das Finanzwesen des fruebyzantinischen Staates*, Muenchen, 1958.

Koev, „Die Institution der *Apokrisiarioi*" = Koev, T., „Die Institution der *Apokrisiarioi*", *Etudes balkaniques*, 1978, 4, pp. 57–61.

Kojčeva, The Office and the Title of Sebastocrator" = Savčeva, E., „The Office and the Title of Sebastocrator in Bulgaria", *Etudes* balkaniques, 1978, 4, pp. 70–74.

Kojčeva, „Particularités étatiques" = Kojčeva, E., „Particularités étatiques et juridiques du titre 'sebastocrator' en Bulgarie durant la période XIIIe–XIVe siècle", *Etudes balkaniques*, 1979, 3, pp. 53–71.

Koledarov, „Le titulariat des boyards…" = Koledarov, P., „Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale et sa protée dans les autres pays", *Etudes historiques*, IV, 1968, p. 92 suiv.

Kolias, Περὶ ἀπλήκτου = Kolias, G., Περὶ ἀπλήκτου, ΕΕΒΣ, 17 (1941), p. 144–184.

Kutsch, *Salbung als Rechtsakt* = Kutsch, E., *Salbung als Rechtsakt im Alten Testament und im Alten Orient,* Berlin, 1963.

Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft* = Larenz, K., *Methodenlehre der Rechtswissenschaft,* Berlin-Heidelberg-New York, 1969, p. 26 ff.

Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium* = Lemerle, P., *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway, 1979.

Leroy-Molinghen, „Trois mots slaves…" = Leroy-Molinghen, A., „Trois mots slaves dans les lettres de Théophylacte de Bulgarie", *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves de l'Université de Bruxelles,* 6 (1938), pp. 111–117.

Linţa, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Braşov* = Linţa, E., *Catalogul manuscriselor slavo-române din Braşov*, Bucureşti, 1985.

Lybyer, *The government of the Ottoman Empire* = Lybyer, A., *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent,* Cambridge, 1913.

Magdalino, Mystikos = Magdalino, P., „The Not-so-secret Function of the Mystokos“, *Revue des etudes byzantines*, XLII, 1984, pp. 229–240.

Malingoudis, „Župan“ = Malingoudis, Ph., „Die Institution des Župans als Problem der frühslavischen Geschichte (Einige Bemerkungen)“, *Cyrillomethodianum*, II, Thessalonique, 1972–1973, S. 61–76.

Malingoudis, *Die kyrillischen Inschriften* = Malingoudis, Ph., *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel*, Teil. I, *Die bulgarischen Inschriften,* Thessaloniki, 1979.

Malingoudis, „Zu einigen Verfassungstermini des *Codex Suprasliensis*“ = Malingoudis, Ph., „Zu einigen Verfassungstermini des *Codex Suprasliensis*“, *Cyrillomethodianus,* V, 1981, S. 197–201.

Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* = Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften,* Leipzig, 1893.

Martroye, „L'origine de curopalate“ = Martroye, M. F., „L'origine de curopalate“, *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance (17. X. 1924)*, Paris 1924, t. I, pp. 79–84.

Menges, „Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions“ = Menges, K. H., „Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions“, *Byzantion,* 21, 1951, pp. 85–118.

MGH = *Monumenta Germaniae Historica.*

Miklosich von, *Lexicon* = Miklosich, Fr. von, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien, 1862–1865.

Miklošich von, *Die türkische Elemente* = Miklošich, Fr. von, *Die türkische Elemente in der südost- und osteuropäischen Sprachen*, Wien, 1884.

Miltenova, Kajmakamova, „The Uprising of Patăr Deljan (1040–1041) in a New Old Bulgarian Source“ = Miltenova, A., Kajmakamova, M., „The Uprising of Patăr Deljan (1040–1041) in a New Old Bulgarian Source“, *Byzantinobulgarica*, VIII, 1986, pp. 227–240.

Minčeva, „Entstehungswege“ = Minčeva, A., „Entstehungswege der frühesten christlichen Terminologie bei den Slaven“, *Orpheus*, 8 (1998), *Georgiev Memorial Volume,* S. 53–63.

MMFH = *Magnae Moraviae fontes historici*, t. IV, Brno, 1971.

Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I–II = Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica,* I–II, Budapest, 1943.

Moravcsik, „Komenton“ = Moravcsik, Gy., „Komenton – печенежкое или русское слово?“, *Acta antiqua Academiae Scienciarum Hungaricae,* I, 1951, pp. 225–231.

Mošin, „Zur Frage“ = Mošin, Vl., „Zur Frage der Abfassung der Chrysobullen bei den Südslaven und in Byzanz“, *Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии к 15-летию Общества,* Београд, 1936, с. 93–109.

Myth and Law = *Myth and Law among the Indo-Europeans,* ed. by J. Puhvel, Berkeley-Los Angeles-London, 1970.

Naydenova, „Die byzantinischen Gesetze une ihre slavische Übersetzung“ = Naydenova, D., „Die byzantinischen Gesetze une ihre slavische Übersetzung im Ersten Bulgarische Reich“, *Scripta & e-Scripta*, t. 3–4, 2006, S. 239–252.

Nicephori archiepiscopi constantinopolitani *Opuscula historica* = Nicephori archiepiscopi constantinopolitani *Opuscula historica*, ed. de Boor, Lipsiae 1870.

Niederle, *Slovanské starožitnosti* = Niederle L., *Slovanské starožitnosti,* t. I–IV, Praha, 1901–1924.

Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* = Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453,* London, 1971.

Oikonomidès, *Les listes ...* = Oikonomidès, N., *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles,* Paris, 1972.

Oikonomidès, „L'organisation administrative (1025–1118)“ = Oikonomidès, N., „L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)“, *Travaux et mémoires* VI (1976), pp. 125–152.

Oikonomidès, „Οἱ βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι“ = Oikonomidès, N., „Οἱ βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι“, Σύμμεικτα, 5, 1983, pp. 295–302.

Oikonomidès, „La chancellerie impériale“ = Oikonomidès, N., „La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle“, *Revue des etudes byzantines*, XLIII, 1985, pp. 167–196.

Oikonomidès, *Fiscalité* = Oikonomidès, N., *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.)*, Athènes, 1996.

Ostrogorsky, *Steuergemeinde* = Ostrogorsky, G., *Die ländiche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrh.*, Stuttgart, 1927.

Ostrogorsky, *Féodalité* = Ostrogorsky, G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1956.

Ostrogorsky, „Urum-Despotes“ = Ostrogorsky, G., „Urum-Despotes. Die anfänge der Despotewürde in Byzanz“, BZ, XLIV, 1951, S. 448–460.

Palmer, *The Indo-European Origins of Greek Justice* = Palmer, L. R., *The Indo-European Origins of Greek Justice,* London, 1950.

P. K. I–II = Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O., *Старобългарски надписи/ Albulgarische Inschriften,* vol. I–II (*Die slawischen Sprachen*, Bd. 36, 1994; Bd. 52, 1997).

Pachymeris *De Michaeli et Andronico Palaeologis*, t. I- = Georgii Pachymeris, *De Michaeli et Andronico Palaeologis libri XII*, rec. Im. Bekkerus, t. I–II, Bonnae 1835.

Pachymères, *Relations historiques* (ed. A. Failler), t. I–V = Pachymères, G., *Relations historiques*, ed. A. Failler, t. I–V, Paris, 1984–2000.

Panayotova, „Portraits“ = Panayotova, D., „Les portrais des donateurs de Dolna Kamenica“, *Зборник радова Византолошког института*, XII, 1970, pp. 43–156.

Papadopoulos-Kerameus, *Ἀναλέκτα* = Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως *Ἀναλέκτα Ἱεροσολυμιτικης σταχυολογίας*, τ. Α', ἐν Πετρουπόλει, 1891.

Papadopoulos, Vatopedinos, „Un acte officiel“ = Papadopoulos, J., père A. Vatopedinos, „Un acte officiel au sujet du couvent de Speleotissa près de Melenikon“, *Сп. БАН,* XLV, 1933, pp. 1–16.

Papastathis, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον* = Παπαστάθη, Χ. *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ,* Θεσσαλονίκη, 1978.

Papastathis, „The Procedural Principles“ = Papastathis, Ch., „The Procedural Principles of Methodius' Anonymous Homily“. – *Кирило-Методиевски студии*, 4, 1987, с. 272–273.

Petrov, Grozdanova, „Mittelalterliche balkanämter und Titel ...“ = Petrov, P., Grozdanova, E., „Mittelalterliche balkanämter und Titel im osmanischen Orts- und Selbsverwaltungssystem“, *Etudes balkaniques,* 1978, 4, S. 94–103.

Petrov, Grozdanova, „Woiwode…“ = Petrov, P., Grozdanova, E., „Woiwode in den mittelalterlichen Balkanländern und im Osmanischen Reich“, *Etudes historiques,* IX, 1979, S. 99–127.

Philippi, *Die Bürger von Kronstadt* = Philippi, M., *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert*, Köln/Wien 1986.

Pitsakis, „Sainteté et empire“ = Pitsakis, K. G., „Sainteté et empire“, *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, serie seconda, anno III, Spoleto, 2001, pp. 155–227.

Popkonstantinov, Kronsteiner, *Старобългарски надписи/Albulgarische Inschriften* = Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O., *Старобългарски надписи/ Albulgarische Inschriften,* vol. I–II (*Die slawischen Sprachen*, Bd. 36, 1994; Bd. 52, 1997).

Prellwit, *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache* = Prellwit, *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache*, Göttingen, 1905.

Procházka, „K historickoprávnímu…“ = Procházka, V., „K historickoprávnímuvýznamu csl. *pritъkn̥ti* a jeho parafrází z ruských pramenů“, *Slavia. Roč.* XXVI, 1957, pp. 336–340.

Proházka, ZSL = Proházka, Vl., „Le Zakon sudnyj ljudem et la Grande Moravie“, *Byzantinoslavica,* 28, 1967, pp. 359–375.

Rajkova, „Sur la terminologie juridique médiévale“, 37–47 = Rajkova, M., „Sur la terminologie juridique médiévale“, *Revue des études sud-est européennes,* 1–4 (2004), pp. 37–47.

Ramstedt, „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei“ = Ramstedt, G., „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei“, *Journal de la Société Finno-Ougrienne,* 30, 1913, H. 3, pp. 1–63.

Raybaud, *Gouvernement* = Raybaud, L.-P., *Le gouvernement et l’administration centrale a l’Empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258–1354)*, Paris 1968.

Reginonis *Chronicon* = Reginonis *Chronicon,* ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica, SS,* I, Leipzig, 1925, pp. 537–629.

de Sacy, „Mémoire sur un traité…“ = de Sacy baron Sylvestre, „Mémoire sur un traité fait entre les Gênois de Pera et un prince des Bulgares“, *Histoire et mémoires de l’Institut Royal de France, Académie des inscriptions et Belles-Lettres,* t. VII, Paris, 1824, pp. 292–326.

Saturník = Saturník, Th., *Příspěvky k šíření byzantiského práva u slovanů,* V Praze, 1922.

Schilbach, *Metrologie* = Schilbach, E., *Byzantinische Metrologie,* München, 1970.

Schmid, „Zehntwesen“ = Schmid, G., „Byzantinisches Zehntwesen“, *JÖB*, 6 (1957), pp. 45–110.

Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* = Shaw ,S., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* vol. I, *The Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280–1808),* Cambridge, 1976.

Skok, *Etimologijski rječnik*, I–IV = Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–IV, Zagreb, 1971–1974.

Slovnik jezyka staroslovenskeho = Slovnik jezyka staroslovenskeho, t. I-, Praha.

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika, t. I–V, Ljubljana, 1970–1991.

Stiernon, „Sébaste et gambros“ = Stiernon, L., Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros“, *Revue des etudes byzantine*, XXIII, 1965, pp. 222–243.

Stoicescu, *Sfatul domnesc…* = Stoicescu, N., *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţară Românească şi Moldova (sec. XV–XVII)*, Bucureşti, 1968.

Stoicescu, *Curteni şi slujitori* = Stoicescu, N., *Curteni şi slujitori. Contribuţii la istoria armatei române*, Bucureşti, 1968.

Theophylacti Achridensis *Epistulae* = Theophylacti Achridensis *Epistulae*, éd. P. Gautier, Thessalonique, 1986.

Thomsen, *Inscriptions de l’Orkhon* = Thomsen, V., *Inscriptions de l’Orkhon,* Helsinki, 1896.

Thomsen, „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei“ = Thomsen, V., „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei“, *Zeitschrift des deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 78 N.F. 3, 1924, pp. 120–175.

Tornaritès, „Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζαντινου ἀερικου“ = Tornaritès, J. Ch., „Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζαντινου ἀερικου“, *Ἀρχειον Βυζαντινου δικαίου,* I (1930), pp. 1–212.

Tornaritès, „Ἀερικός-aerarium-fiscus“ = Tornaritès, J. Ch., „Ἀερικός-aerarium-fiscus“, *Ἀρχει?ον Βυζαντινου? δικαίου,* ½ (1931), pp. 307–366.

Tractatus Eboracensis = Tractatus Eboracensis, ed. H. Boehmer, *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII.*, Hannoverae MDCCCXCVII.

Troianos, Καστροκτισία = Troianos, S., „Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues in byzantinischen Reich“, *Βυζαντινά,* 1 (1969), 39–57.

Troianos, Παράδοσεις... = Τρωιάνος Σπ., Πράδοσεις ἐκκλεσιαστικου δικαίου, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1984.

Vašica, L’origine cyrillo-méthodienne… = Vašica, J., „Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyj ljudem“, *Byzantinoslavica*, 12, 1951, pp. 154–169.

Vašica, „Anonimni homilie“ = Vašica, J., „Anonimni homilie v rukopise Clozove po strànce pràvnè“, *Slavia*, 25, 1956, № 2, pp. 221–233.

Vašica, *Literárni pámatky* = Vašica, J., *Literárni pámatky epochy velikomoravskè 863–885,* Praha, 1966.

Vašica, ZSL = Vašica, J., ZSL, in: *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. IV, Brno, 1971.

Vasmer = Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка,* Москва, т. I–IV.

Verpeaux, *Pseudo Kodinos. Traité des offices* = Verpeaux, J., *Pseudo Kodinos. Traité des offices*, Paris, 1966.

Verpeaux, „Hiérarchie et préséance“ = Verpeaux, J., „Hiérarchie et préséance sous les Paléologues“, *Travaux et mémoires*, I, 1965, pp. 421–438.

Watkins „Studies in the Indo-European Legal Language, Institutions and Mythology“ = Watkins, C., „Studies in the Indo-European Legal Language, Institutions and Mythology“, *IndoEuropean and Indo-Europeans,* Philadelphia, 1970, pp. 321–354.

Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte* = Xanalatos, D. A., *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächtlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida,* München, 1937.

Zacos, Veglery, *Seals* = Zacos, G., Veglery, A., *Byzantine Lead Seals*, t. I, Basel 1972.

Zakythinos, *Despotat,* I–II = Zakythinos, D., *Le Despotat grec de Morée*, t. I–II, London, Variorum Reprints 1975.

Zaphraka, „Ἡ ἀγγαρεία στο κάθισμα Βυζάντιο“ = Stauridou-Zaphraka, A., „Ἡ ἀγγαρεία στο κάθισμα Βυζάντιο“, *Βυζαντινά*, 11 (1982), pp. 21–54.

ПРИЛОЖЕНИЕ

В настоящото приложение съм представил два словника от група документи, имащи отношение към българската правна история, но които са на чужди езици, а не на славянски български език. Това са преписката на папа Инокентий III с българите, както и два гръцки документа от държавата на деспот Алексий Слав. Бих искал предварително да отбележа, че тук не е представена документацията на българо-венецианските отношения през XIV век, както и договорът на деспот Йоан Тертер с генуезците от Пера, които съм разработил отделно и представляват част от книгата ми за фискалната система на средновековна България.

СЛОВНИК
на термините от българските писма до папа Инокентий III

Кореспонденцията на папа Инокентий III с българите е един от най-съществените латински извори за историята на България през Средновековието. По отношение на конкретната тема, с която се занимаваме, тя може да ни предостави материал главно из областта на институциите, властта и църквата. Това е съвсем естествено и очаквано, като имаме предвид субектите на кореспонденцията, както и нейните цели и теми: утвърждаване на властта на цар Калоян и на статута на българската църква в сключване на уния с Рим.

Преди да представим самите думи бих искал да кажа нещо за езика на писмата. Очевидно, те са достигнали до нас на латински. Проблемът е на какъв език са били създадени и доколко оригиналът е оказал влияние на латинския превод. В първото писмо изрично е отбелязано, че те са съставени на български, а след това са преведени на гръцки и от него – на латински. Това очертава вече един твърде сложен път, който несъмнено затруднява изследването на терминологията. Можем да си зададем въпроси като: Къде и от кого е извършен преводът на гръцки? Къде и от кого е извършен преводът от гръцки на латински? Доколко е следван оригиналният текст и доколко е осъществена намеса от страна на преводача? Това последното ще зависи от предварително поставеното питане кой е този преводач и от

каква среда произлиза. Едно ще е положението, ако това се е случило в Търновград и преводът е правен от човек, свързан с българския двор, а друго, ако е осъществен в Рим. Разбира се, вторият вариант е значително по-вероятен, доколкото е твърде съмнително в българската столица да е имало достатъчно подготвени хора.

Оценявайки значението на този материал, тук ще си позволя да направя само няколко бележки по отделни термини или група такива:

На първо място бих искал да спомена термините „chrysma“ (миро) и „consecro“ (помазвам), които свидетелствуват за наличие поне на идея за ритуала за помазването – епископско или царско, доколкото и за двете става дума в текста. Това е практика с огромно идеологическо и правно значение, за която има натрупана голяма научна литература. Аз също съм написал особено изследване, с което е цитирана по-старата литература и към което ще си позволя да препратя[1].

Бих искал да обърна внимание и на думата „chysobolum“, която стои вместо очакваната на латински „bulla aurea“. Смятам, че това може да представлява влияние на славянския оригинал или на гръцкия превод върху латинския текст, достигнал до нас.

Терминът „comestabulus“ ни е известен само от тази преписка. Несъмнено зад него се крие някакъв български термин. Другаде съм си позволил да предложа идентифицирането му с κόμης τοῦ σταυλοῦ или „велик комис на царските обори“, от което не виждам основание да се отказвам[2].

Най-съществени са обаче термините, свързани с царската власт. От една страна, това е ясното разграничаване, което се прави между „rex“ и „imperator“, като българският термин „цар“, без всякакво съмнение, се идентифицира с второто. Друг израз, който има отношение към властта и който трябва да се спомене, е формулата за назоваване „imperium meum“, която понякога е заменяна с „regnum meum“. Става дума за използването ѝ точно като формула за назоваване, а не за обозначаването на „Царството“ или на властта на царя. Несъмнено нейното използуване може да бъде резултат от влияние на славянския или на гръцкия текст. Във всеки случай тя дава сравнително точна представа за формуляра, използуван от българския владетел в делика-

[1] Biliarsky, „Mutaberis in virum alium“, passim.

[2] Билярски, *Институцшите,* с. 181–186.

катната му кореспонденция с главата на Римската католическа църква, цел на която е тъкмо утвърждаването на неговата титла и позиция в християнския свят.

Доколкото се занимаваме само с домашните извори, тук ще бъде представен словник само на писмата, които произхождат от България и са изпратени до римския първосвещеник. Той е изграден на основата на изданието на Ив. Дуйчев (Ив. Дуйчевъ, „Преписката на папа Инокентия III с българитѣ“, *Годишникъ на Софийския университетъ, Историко-филологически факултетъ*, XXXVIII, 3, 1942, pp. 1–116), осъщесвено преди повече от половин столетие, като латинското число показва номера на писмото според това издание, а арабското – реда, на който се намира думата.

Словник

anulus – XXXI 14: „пръстен“ като знак за определена църковна позиция.

archidiaconus – IX 40: „архидякон“, църковен сан.

archiepiscopus – IV 2 ; IX 27, 34; XV 19, 23–24; XVI 3–4; XVIII 14, 17, 28; XXIII 1 (Trinovitanus): „Архиепископ“, църковен сан. Обикновено в кореспонденцията става дума за архиепископа на Търново, Василий.

archipresbyter – II 7, 25; IV 6–7, 24; V 3; IX 18: „архипрезвитер“. Църковен сан.

canonicus – XXIII 12: „Каноничен“, „имащ отношение към каноните“. Думата може да означава и „каноник“, член на клира, който служи в определена църква. Канониците образуват особена колегия към катедралите в католическа Западна Европа, намиращи се под ръководството на един „декан“. Монасите-каноници следват правила по примера на апостолите. Често колегията на канониците е натоварена с особени функции в рамките на диоцеза (епархията).

capellanus – XV 39; XVI 29, 35; XVIII 26: „капелан“.

cardinalis – IX 30–31; XVI 26; XVIII 6, 50; XXX 5, 26; XXXI 9, 20: кардинал, висш сановник на Римската католическа църква, член на Конклава.

cathedra (apostolica) – XVIII 24–25: „Катедра“, „епископска катедра“. Поста на епископ като ръководител на епархия. В слу-

чая става дума за „апостолическата катедра“ на наследниците на св. Петър, сиреч за „Светия престол“ в Рим.

cautio – XXIII 21–22 (iuratoria cautio): „обезпечение“, „клетва“, „клетвено обезпечение“.

christianus – XV 34: „Християнин“.

chrysma / crisma (sanctum crisma) – XVI 45, 48, 50; XVIII 45, 49; XXXI 15: „миро“. Материята, служеща за извършване на ритуала „помазване“.

chrysobolum – XV 28–29, 36: „хрисовул“, „златопечатник“, „bulla aurea“.

civitas – XV 17 (imperialis); XVIII 37–38 (prima civitas totius Bulgariae); XXXI 10–11 (nostra magna civitas Trinova): „град“, „държава“. Така в някои от писмата е наричана българската столица, което е свидетелство за създаването на една столична идеология и за особеното значение на престолния град.

clericus – IX 41: „клирик“, „член на клира“.

comes – IX 36: граф. Става дума за comes Walter, чиито пратеници архиепископ Василий заварва в Драч. Западноевропейска титла. Не е част от българската публичноправна терминология.

comestabulus – IX 43–44: „велик комис на царските обори“, „κόμης τοῦ σταυλοῦ“. Става дума за известния само от този извор comestabulus Sergius. Това е придворна столична институция, спомената единствено в този текст, официалното славянско (българско) наименование на която ни е неизвестно. Другаде съм писал за нея и съм предложил горното съставно наименование, образувано от няколко думи. Вероятно почетна длъжност, която номинално е имала грижата за царските коне и обори. (Билярски, *Институциите...*, с. 181–186).

concathedralis – XVI 2 (папата – „съпрестолен“ със Св. Петър): „съпрестолен“. Така е наричан папата, като наследник на св. Петър.

concedo – XV 20: „отстъпвам (права)“.

consecratio – XVIII 44: „посвещаване“, „помазване“. Ритуал с транзитивно правно значение, свързано с получаването на някакво ново качество на лицето. Такова се извършва при тайнството „кръщение“, както и при въздигането в църковен сан или при царското помазване като част от владетелската инвеститура. (вж. Biliarsky, „Mutaberis in virusm alium“, passim).

consecro – XV 19: „посвещавам“, „помазвам“ (в епископски сан или за цар); XVIII 43 (патриарх на Търново), 55 („...consecrent et coronent imperium meum...“); XXIII 18 (за епископ); XXXI 16. Става дума за помазването като ритуал, свързан с въздигането в епископски сан или за царското помазване. Правното значение на думата е свързано с получаването на ново качество на лицето (вж. Biliarsky, „Mutaberis in virusm alium“, passim).

consuetudo – XV 25: „Обичай“, „привичка“. Правното значение на термина (както е той и употребен в цитирания текст) се свързва с обичая като извор на правото.

corona – II 31–32; XV 6, 10, 13; XXX 15; XXXI 24 (regia): „венец“, „корона“. Една от най-съществените инсигнии на властта на владетеля.

corono – IX 23, 31; XVIII 55 („...consecrent et coronent imperium meum...“): увенчавам, короновам; XXIII 19; XXXI 22 (coronavit et benedixit). „короновам“, „давам венец /корона/“. Ритуал по царската инвеститура.

delegatus – XXXI 9: „пратеник“, „пълномощник“. Става дума за кардинал Леон, пратеника и пълномощник на папата в България

delictum – XXXI 8: „увреждане“, „(право)нарушение“

diadema – XVIII 51“ „корона“, „диадема“. Инсигния на царската власт.

dignitas – XXXI 12 (patriarchalis dignitas): „достойнство“, „титла“, „звание“. В случая става дума за патриаршеското достойнство на българския църковен глава.

dilectus – XXX 2 (in Christo dilectum – за папата): „Избран“, „обичан“. В цитата се употребява за папата.

dirigo – II 19: „Изправям“, „направлявам“, „управлявам“. Има отношение към терминологията, свързана с упражняването на властта.

dominator – XVIII 1 (Sanctissimus dominator = папата): „Господар“. Употребено е, за да опише позицията и властта на папата.

dominium vestrum – XXXI 7: „господство ви“. Така архиепископ Василий се обръща към папата в писмото си. Формулата може и да е под влиянието на славянската „господство ти“ (от „ἡ αὐθεντεία σου“ или „δέσποτά σου“).

dominus – II 1, 2; IV 10, 12, 16–17 (Господ), 17–18, 24–25, 29 (Господ); IX 2 (за папата), 6 (Господ), 17 (Господ), 45 (Господ);

XV 2 (Господ), 2 bis, 38 (и двете са за папата); XVI 1 (папата), 3 (папата), 25 (цар Калоян), 26 (папата), 35 (капеланът), 47 (папата); XVIII 2 (папата); XXIII 3 (папата); XXX 5, 13–14, 26 (и в трите случая става дума за кардинал Леон); XXXI 3 (за папата), 23, 28 (за цар Калоян): „Господ“, „господар“, „господин“.

dux – IX 39 (Dux Durachii – дукс, областният управител на Драч). „Дукс“. Областният управител на Драч.

ecclesia – II 28–29, 30, 31, 37 (Romana); IV 9 (Sancta catholica et apostolica ecclesia), 20 (Romana); XV 11, 14, 22, 24, 29; XVI 41; XVIII 3, 6 (Romana), 15 (Sanctae et magnae ecclesiae Trinovae, за Търновската църква става дума и на редове 37, 38, 42, 46–47, 54), 26, 41 (Romana), 61 (orthodoxae sanctae ecclesiae Romanae), 68–69; XXIII 18 (Romana), 23: „Църква“.

ecclesiasticus – XV 20 (reliquas ecclesiasticas obsequutiones sacramentales): „Църковен“.

edictum – XVI 35: „Едикт“.

eligo – XVIII 42 : „избирам“. Става дума за избиране на църковен глава на България (патриарх).

episcopatus – XVIII 67, 69: „Епископство“, „епископия“.

episcopus – XV 19, 24; XVI 40; XVIII 57, 70; XXIII 16–17; XXXI 19: „Епископ“. Църковен сан от най-висшата от трите групи (епископи, презвитери, дякони).

facere – XV 18 (става дума за въздигане в епископски сан, „*правя* някого епископ“): „Правя“. Има се предвид действието по издигане на някакво лице в църковен сан.

firmamentum – XV 6, 13 (firmamentum imperiale): „Укрепване“, „средство за укрепване“. В конкретния цитат става дума за намесата на Светия престол и даване на титлата на българския цар от него като укрепване на неговата царска позиция.

grammaticus – XXX 42: „граматик“. Става дума за учител по латински език.

honor – II 32 (imperialis): „Чест“, „достойнство“, „титла“. Става дума за царското достойнство, което българският владетел иска да получи от папата.

honorantissimus – IV 1 (за папата); „Достойнейший“. Формула за обръщение към папата.

honorificentissimus – XXX 2–3 (за папата): „почетнейший“, който прави най-голяма чест“. Формула за обръщение към папата.

humilis – XXXI 1–2 (за примаса на България): „смирен“, „покорен“, „недостоен“. Така архиепископ Василий говори за себе си. Обичайна формула при църковните люде. (Билярски, „Два наръчника за питтакия...“, с. 272)

humilitas mea – XVI 12–13; XXXI 6: „мое смирение“. Обикновено това е формула, с която митрополит пише за себе си (особено с висшестоящи), грц. „ταπεινος“. Не мога да твърдя, че има пряко влияние на славянската или гръцката формула върху тази, която намираме в посланието на архиепископ Василий до папа Инокентий III, но въпросът заслужава обсъждане.

imperator – II 5, 32–33; IV 10, 12, 14, 18, 25; IX 1 (Bulgarorum), 9, 21, 23, 31–32, 40, 43; XV 2, 4, 8, 26; XVI 24, 26; XVIII 7, 21, 22–23, 76; XXXI 23, 28, 31: „цар“, „император“.

imperialis – XV 6: „царски“, „импер(атор)ски“.

imperium – II 21, 29, 34, 36, 39–40 (nostrum); IV 19; IX 24 (в цитата става дума за империята, която не може да съществува без патриаршия); XV 10, 12, 13, 14, 20, 21, 23, 28 30–31, 31, 34, 36, 37, 39–40 (imperium meum = царство ми); XVIII (всичките в този текст са „imperium meum“ = „царство ми“) 9, 10, 13, 14, 16, 19–20, 29, 33, 35, 50, 54, 55, 59, 64, 67–68; XXIII 24; XXX (всичките са „imperium meum“) 6, 8, 9–10, 14, 15, 20, 22, 24, 26, 28, 28–29, 30, 32, 33, 35, 36, 37 39, 44: „Империя, царство“, „власт“ на царя, „царство ми (ви, ни)“. Интересна е взаимната свързаност и съответност на формулите „царство ми (ви, ни)“ с „imperium meum (nostrum, vestrum)“. Става дума или за самата държава, или за властта на владетеля в нея, или за специфична формула за назоваване на владетеля.

indulgentia – XXIII 20: „позволение“

iniustus – XXX 27: „несправедлив“.

iuratorius – XXIII 21 (iuratoria cautio): „клетвен“. В случая става дума за „клетвено обезпечение“, полагане на клетва, за гаранция.

iustus – XXX 27: „справедлив“

legatus – XV 38; XXIII 14; XXX 4, 14, 47: „Легат“, „пратеник“.

lex – XV 5, 25 (teneant legem): „Закон“. Нормативен акт от висш порядък, акт на някакъв вид народно събрание (в Античността и в Модерната епоха).

magister – XVIII 3 (magister totius mundi)“ „Магистър“, „учител“. Папата е назован „Учител на целия свят“.

magnificentissimus XXXI 3 (за папата): „Великолепнейший“, „славнейший“. Формула за обръщение към папата.

mandatum – XV 17: „Поръчение“.

metropolites – XV 19, 23; XVI 52; XXXI 18, 19: „Митрополит“. Глава на църквата в града-майка. Висш църковен сановник.

mitra – XXXI 20, 21: „Митра“. Особена шапка, която представлява знак за епископско достойнство.

nuntius – II 38, 43; IV 27; V 3; IX 4, 15, 36; XVIII 10, 24, 57: „Пратеник“, „нунций“.

obsequium – XV 20, 25: „последование“ (църковно служение)

officium – XVI 37 (officium pontificalis = „епископско служение“), 54: „Служба“, „служение“.

ordinatio – IX 27: В случая означава „служение“.

paganus – XV 34: „Езичник“

palleo – XVIII 27 : глагол „давам палиум“

palleum – XVI 37, 39, 52 ; XVIII 26–27 ; XXXI 20: „Палиум“. Знак за епископско достойнство.

papa – II 2, IV 1 ; IX 3 (papa romanus); XV 16 (universalis), 18, 38 ; XVI 3, 14 ; XVIII 1 (universalis), 2 ; XXIII 3; XXX4, 13: „Папа“. Римският епископ, който е и глава на Римската католическа църква.

papatum – XXIII 9: „Папство“.

pastor – IV 2 : „Пастир“, „свещеник“.

pastoralis – XVIII 35, 37: „Пастирски“

pater – II 4, 27, 42 (sanctissimus pater), II 13 (sactus pater), II 26 (pater spiritualis) ; IV 4 (pater spiritualis) ; XVI 3 (папата – pater gloriosissimus totius Christianitatis), 13, 33, 43 (sacntus), 51–52 (bonus – папата); XVIII 2 (папата); XXX 3; XXXI 2 (universorum – за папата), 3 (meum – за папата): „Отец“. В повечето случаи при посочените цитати става дума за Светия отец – папата.

patriarcha – IX 3 (за папата), 22, 23–24, 24, 32 (всичките тези са за бъдещия български църковен глава); XV 23; XVIII 36, 39, 41, 43; XXX 17 (sanctissimus); XXXI 16: „Патриарх“. Висш църковен сан от разряда на епископите.

patriarchalis – XV 6–7, 10, 14, 17; XXXI 12 (patriarchalis dignitas): „Патриаршески“. В цитата става дума за патриаршеско достойнство.

pertinentia – XV 21–22; XXX 22: „Владение“.

pius – XV 39 (за царя): „Благочестив“. Епитет за владетеля.

Pontifex – XXIII 17 (Romanus). В древния Рим това е жрец, член на колегията на понтифиците. Тя се ръководи от Pontifex maximus, който скоро се превръща в особено силна сакрална фигура със силно влияние в политическата, дисциплинарната и правната области. В християнската епоха това се използува за папата.

potestas – XV 22. „Власт“.

predecessor – XV 27: „Предходник“.

presbyter – II 24 ; IV 22–23 ; IX 44; XXXI 29: „Презвитер“. Църковен сан.

primas – XVIII 17, 36–37; XXIII 1; XXXI 1: „Примас“. Епископ, който стои начело на поместната църква в някоя страна от католическия свят.

princeps – V 1 (става дума за княз Белота); XV 12 (priceps apostolorum), 15, 30, 33, 31 (в цитата става дума за „князете“, т. е. „висшите сановници“ на царя); XVI 18 (princes apostolorum – св. Петър); XVIII 8 (князете на царството), 25, 53 (св. Петър); XXX 4 (apostolorum): „Княз“, „принц“, „първенец“. В единия от цитатите става дума за българския велможа Белота, който сам себе си нарича „княз“, но можем да предположим, че това е резултата на търсене на разбираема в Рим дума за някаква друга титла. „Княз“ през епохата не е част от официалната българска институционна номенклатура. В другия цитат така са назовани велможите на Царството. Във всички останали цитати става дума за св. Петър – „Княза на апостолите“.

privilegium – XVIII 53 (privilegium bullatum aurum); XXXI 14: „Привилегия“ (даряване на някакви права и възможности), „привилегиум“ (документът, който материализира предишното).

promotus – XV 39 („a Deo promotus“ – за царя); XXX 1–2 („a Deo promotus“ – за царя): „Въздигнат“. Става дума за формула, изразяваща концепцията за божествения произход на властта: „от Бога въздигнат...“

region – XXX 24, 26: Става дума за „регионите“, „областите“ на царството. Навярно не е точен правен термин. Най-близо стои „област“.

regnum – XV 5; XVIII 2 (regnum meum); XXX 3, 17, 30 („regnum meum“ – и трите): „Царство“ (държавата). В случая с формулата „regnum meum“ това е назоваване на владетеля = „царство ми“.

reverentissimus – XV 37 (reverentissimus vir): „Почтеннейший“. Учтива формула за назоваване.

rex – XVIII 65, 68 (и двете са „rex Hungariae“); XXIII 19 (за българския цар); XXX 1 (за цар Калоян); XXXI 30 (за цар Калоян): „Цар“, „крал“.

sacerdos – XV 24: „Свещеник“, „свещенослужител“.

sacerissimus – XXX 3: „Свещеннейший“. За папата.

sacrosancta – XV 32, 35: „Свята“ (за църквата).

sanctissimus – II 4, 27, 42 (sanctissimus pater) ; IV 1 ; IX 1 (за папата); XVIII 1 (папата); XXX 2 (за папата), 17 (за патриарха на Търново); XXXI 3 (за папата): „Светейший“. Формула за обръщение към папата.

Sanctitas tua – IX 14, 15–16, 25, 26 bis, 29, 31, 34, 35 ; XVI 10, 23, 28–29, 44, 47 ; XVIII 5, 5–6, 7, 10–11, 12, 19, 20, 24, 27, 29–30, 33, 39–40, 45, 46, 47, 48–49, 49, 56, 59, 62, 63–64, 71, 73 ; XXX 5, 8, 40 (magna): „Твоя свещенност“. Формула за назоваване на папата, съответна на сегашната „Ваше светейшество“.

Sanctitas vestra – II 6, 17, 21, 35–36 ; IV 2, 5–6, 12, 21, 27 ; V 1–2, 5–6; XVI 7, 30, 34–35, 36, 41, 53, 54–55 ; XVIII 30 ; XXX 12–13, 18, 19, 20, 23–24, 27, 29, 33, 35, 38–39, 47, 48 ; XXXI 8 (magna), 9–10, 13, 15, 26, 27–28, 30, 32: „Ваша свещенност“. Формула за назоваване на папата, съответна на сегашната „Ваше светейшество“.

sanctus – II 13 (sanctus pater): „Свети“. За папата.

sceptrum – XVIII 51; XXX 16; XXXI 24: „Скиптър“. Инсигния на владетелската власт.

sedes – II 14–15 (Sancta catholica et apostolica Sedes) ; XV 12 (apostolica sedes), 15, 29–30, 32, 35, 38 ; XVI 2 (apostolica), 9 (sancta); XVIII 1 (beati Petri), 2–3 (apostolica), 25 (principi apostolorum), 27 (apostolica), 51, 52; XXIII 3, 14, 21, 22, 25; XXX 5, 14; XXXI 10 (apostolica): „Престол“. Става дума за Светия престол в Рим.

servitium – IX 46 (в случая става дума за служението на папата): „Служение“.

servo – XXIII 25: „служа“.

servus – II 10; IV 8 ; IX 19, 25, 29: „Роб“, „служител“.

spolio – XXIII 6: „ограбвам“.

subsigno – XV 28, 39–40: „Подписвам“, „гарантирам с подписа си“, „приписвам (под текста)“.

successor – XXIII 20, 22; XXX 4 (за св. Петър): „Наследник“. Става дума за папата като наследник на св. Петър.

Summus pontifex – II 4, 27; IV 1: „Върховен понтифекс“. Става дума за папата.

synodus – XXIII 11: „Събор“.

teneo – XV 25 два пъти: „държа“.

tenumentum – XV 21, 23: „притежание“.

thronum / tronum – XVIII 5: „престол“, „трон“.

ungo – XXXI 15, 18: „помазвам“, църковно ритуално действие с правно значение при промяна на статуса.

venerabilis – II 4: „Почитаем“. Обръщение.

vexillum – XXX 16: „знаме“. Инсигния на владетелската власт.

yperper / hyperper – XVIII 74: „Перпер“. Монета.

ПРАВНА ЛЕКСИКА ОТ ДВА ГРЪЦКИ ДОКУМЕНТА ОТ ВЛАДЕНИЯТА НА ДЕСПОТ АЛЕКСИЙ СЛАВ

В настоящото приложение ще разгледаме правната лексика от два документа на гръцки език от владенията на деспот Алексий Слав. Те не са част от българската държава, а представляват самостоятелно държавно образувание, което не можем да наречем „българско“, доколкото е свързано главно с латинците или с владетелите на Епир, които се опитват да възстановят Империята. Езикът на канцеларията там очевидно е бил гръцки и актите се издават на него. При все това владетелят принадлежи към българския царски дом на Асеневци, а и това е бивша и бъдеща българска територия, с преобладаващо (поне извън градовете) българско население. В този смисъл смятам, че данните могат да имат отношение към настоящото изследване.

За разлика от сигилиона на деспот Алексий Слав, който е публикуван отдавна, завещанието на Павел Кавдиуполит до скоро бе неизвестно и стана достояние на науката благодарение на публикуването му в първия том от документи на Ватопед на френската колекция с документалното наследство, съхранено в Света Гора[3]. В научно обръщение в България документът бе вкаран съвсем неотдавна от Ив. Божилов[4]. Става дума за интересен частноправен акт – завещание на бившия архимандрит на монастира „Св. Богородица Спилеотиса“ и сетне митрополит на Мелник и Серес Павел Клавдиуполит. Той несъмнено не е българин по етническата си принадлежност, а произхожда от Клавдиуполис, Пафлагония (Анатолия). При все това става дума за документ от държавата на един от Асенвци.

За нашето изследване и двата текста не предоставят някакъв изключителен материал, макар да представляват съществени извори на сведения за положението в Мелник в началото на XIII век. Това се дължи на езика и спазвания чисто византийски формуляр, което не ни дава особени терминологични данни за настоящото дирене.

Смятам, че по същество най-интересни са титлите и формулите за назоваване на деспот Алексий Слав като владетел на княжеството си. На тях се спира Ив. Божилов[5] и аз няма кой

[3] *Actes de Vatopedi,* I, No. 13.

[4] Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“, с. 79 сл.

[5] Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“, с. 81.

знае какво още да добавя. Ще кажа само, че това са типичните ромейски титли и формули за назоваване – „αὐθέντης“ и „βασιλεία σου/μου“ – форми, които срещаме и в България. Все пак не мога да предполагам някакво влияние от страна на канцеларията на деспот Слав в Мелник върху българската практика, нито обратното. Тези формули и титли са били достатъчно разпространени в тогавашния източнохристиянски свят и навярно влиянието е идело направо от Константинопол.

Тук ще бъдат представени завещанието на Павел Клавдиуполит, митрополит на Мелник (в словника е отбелязвано като „Зав.“) от 1216 г. и сигилионът на деспот Алексий Слав (в словника отбелязван като „Сигил.“) от 1220 г. Бих искал все пак изрично да отбележа, че ползуването на двата документа би трябвало да се осъществява като се има предвид, че те са част от гръцката, а не от българската дипломатика и следват нейните правила и формат. Ползувал съм последното издание от френската колекция, представяща архивите на Света Гора (*Actes de Vatopédi*, vol. I (Dès origins à 1329), éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros, Paris, 2001).

ἀγγαρία – Сигил. 18: ангария, повинност, задължителен и безвъзмезден труд, който населението е полагало в полза на държавата.

ἀγοράζω – Завещ. 18: „Купувам“. Сключване на сделка за покупко-продажба.

ἄδεια – Сигил. 17, 20: „Разрешение“, „упълномощяване“, „сигурност“, „ненаказуемост“. Основното и първо значение на думата е „отсъствие на страх“ и от него идват останалите. Повечето от тях със сигурност имат отношение към правото.

ἀδέσποτος, η, ον – Сигил. 15: неподвластен, без господар. Става дума за статуса на монастира.

ἀληξούρος – Сигил. 22: „Безвъзмезден“.

ἀμέτοχος – Сигил. 16: „Неподчинен“. Става дума за статуса на монастира.

ἀναγνώστος – Завещ. 13: „Анагност“. Църковен сан.

ἀνακτορικός – Сигил. 25, 32: „Който принадлежи на (или е извършен от) владетеля“, „владетелски“, „царски“.

ἀνήψιος – Завещ. 21 два пъти: „Братовчед“.

ἀρά – Сигил. 32: „Клетва“.

ἀρχιερατεύων – Сигил. 16, 17, 35: „Който има първосвещенически сан“, „архиерей“, „епископ“, „владика“.

ἀρχιερατικός – Завещ. 17: „Който има отношение към архиерейството“, „архиерейски“, „епископски“.

ἀρχιερεύς – Завещ. 3; – Сигил. 8, 15, 20, 21, 26: „Архиерей“, „владика“.

ἀρχιμανδρίτης – Сигил. 7: „Архимандрит“, църковен ранг, обикновено ръководител (игумен) на монастир.

ἄρχω – Завещ. 4: „Властвувам“.

ἄρχων – Сигил. 26: „Първенец“, „началник“, „княз“.

αὐθέντης – Завещ. 3, 5 два пъти, 10, 14, 19, 22, 24; ἅγιός μου αὐθέντης 11; – Сигил. 26: „Господар, владетел“. Така е назоваван деспот Алексий Слав като владетел на държавата. Така са назовавани впоследствие и други (полу)независими владетели на Балканите, включително и господарите-воеводи на Влашко и Молдова. (Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“, с. 81 сл.)

ἀφορίζω – Завещ. 27: „Отлъчвам“, „изхвърлям, отделям“. Терминът означава „отделям някого посредством някаква граница“.

βασιλεία – Завещ. 4 (властта на деспот Алексий Слав); 5, 7, 22, 25 (ἁγία αὐτοῦ βασιλεία), 23: „Царство“. Често (каквито са и посочените случаи) терминът е използуван в по-абстрактния смисъл за обозначаване на царската власт, а не на държавата на царя. Така тук е назована властта на деспот Алексий Слав.

βασιλικός – Сигил. 25: „Царски“.

βουλή – Сигил. 34: „Съвет“. Става дума за събора (съвета на всечки монаси) на монастира.

γονής – Сигил. 5, 13: „Родител, предшественик“.

δέσποινα – Завещ. 6; – Сигил. 7: „Господарка“. В случая става дума за Богородица.

δεσπότης – Завещ. 4, 5 два пъти, 10, 11, 19, 22, 24; – Сигил. 38: „Деспот“. Висша почетна титла в Империята. (Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“, с. 81)

δεσποτικός – Сигил. 32: „Деспотски“, „господарски“.

δημοσιακός – Сигил. 20: В случая „данъчен“.

δηποτάτος – Завещ. 13. „Депотат“. Църковен ранг.

διαδόχος – Сигил. 34: „Наследник“.

διάκονος – Завещ. 28: „Дякон“, църковен сан.

διακράτησις – Сигил. 10: „Владение“.

διαπληκτίζω – Сигил. 29: „Тъпча“.

διάταξις – Завещ. 27: „Заповед“, „нареждане“, „слагане в ред“, „разпределение“.

διατίθημι – Завещ. 2: „Разполагам“, „разпределям“, „уреждам“.

διατύποσις – Завещ. 28: „Разпореждане“.

δικαίον – Сигил. 10, 28: „Право“.

διορίζω – Сигил. 16, 30: „Определям“, „изваждам извън граница“.

ἔγγραφον – Завещ. 28 два пъти: „Документ“.

ἐκδίκησις – Сигил. 28: „Наказание“.

ἔκδικος – Сигил. 28: „Екдик“, „който осъществява правосъдие / наказание“. Длъжност.

ἐκκλησία (καθολική) – Завещ. 12, 18: „Църква“.

ἐξέλασις – Сигил. 18: „Експулсиране“, „изгонване“.

ἐξουσία – Завещ. 7, 11: „Ексусия“, „освобождаване от определени задължения“, „отстъпване на властови правомощия“.

ἐπηρεάζω – Сигил. 29: „Увреждам“.

ἐπηρεία – Сигил. 19: „Влияние“, „заплаха“, „тежест“.

ἐφορέω – Сигил. 24: „Управлявам“.

ζευγολόγιον – Сигил. 18: „Зевгологион“, „волоберщина“. Особен вид финансово вземане.

ἡγουμενεία – Завещ. 7; – Сигил. 24, 35: „Игумения“. Службата на игумена.

ἡγουμενεύω – Сигил. 8: „Бивам игумен“, „игуменствувам“.

ἡγούμενος – Завещ. 6: „Игумен“. Ръководител на монастир.

θρόνος – Завещ. 3: „Престол“, „трон“.

ἱερεύς – Завещ. 25: „Свещеник“, „свещенослужител“. Обикновено се използува за презвитерите.

ἱεροδιάκονος – Завещ. 13: „Йеродякон“. Църковен ранг.

ἱεροσύνη – Завещ. 3: „Свещенство“.

ἰνδικτιῶν – Завещ. 29: „Индиктион“.

κανονικός – Завещ. 3: „Каноничен“, „имащ отношение към каноните“, „каноник“.

κατακρατέω – Сигил. 15: „Владея“, „упражнявам / държа власт“.

κατέχω – Завещ. 10; – Сигил. 9: „Владея“.

κλέπτης – Завещ. 1 два пъти: „крадец“.

κληρικος – Завещ. 12, 13: „Клирик“, „имащ отношение към клира“.

κληρονομία – Сигил. 34: „Наследство“.

κληρονομικός – Сигил. 34: „Наследствен“.

κοσμικός – Завещ. 25; – Сигил. 29: „Мирянин“.

κράτος – Завещ. 15 – „Власт“, „сила“, „държава“. В конкретния случай става дума за властта на деспот Алексий Слав. ἡμέτερον κράτος – Сигил. 13: „нашата държава“. Това е съответствие на формулите за назоваване „царство ми“ или „господтсво ми“.

κριτής – Сигил. 28: „Съдия“. В конкретния цитат става дума за Бог.

κῦρ – Завещ. 4; Сигил. 7: „Кир“, „господин“, „господар“.

λαϊκός – Сигил. 26: „Мирски“, „светски“, „народен“.

μάρτυρος – Завещ. 29: „Свидетел“.

μετόχος – Завещ. 8: „Метох“. Монастирска собственост.

μητροπολίτης – Завещ. 2, 13: „Митрополит“.

μοναχός – Завещ. 6, 7, 25: „Монах“.

μονή – Завещ. 6, 8, 9 два пъти, 11, 18, 20, 24; – Сигил. 4–5, 9, 14, 15, 18, 21, 24, 25, 30, 31, 32 два пъти: „Монастир“.

οἰκονομία – Сигил. 11: Думата е много богата на значения – от „домозаконие“ като принцип на всяко управление и грижа до „икономия“ като принцип за управление на църквата. Става дума винаги за добро управление и за грижа за подвластните.

ὀρθοδόξος – Завещ. 25: „Православен“.

ὁρισμός – Завещ. 9, 19: „Оризмо“, „заповед, нареждане, определение“.

πανευτυχέστατος – Завещ. 4: „Всеблагонарочен“. Епитет, използуван за определени държавни санове, в случая за деспот Алексий Слав. (Божилов, „Деспот Алексий Слав и Мелник“, с. 81).

παραγγαρία – Сигил. 18: „Парангария“; вид повинност, предвиждаща предоставяне на транспортни стредства за извършване на транспорт на държавни служители или на преминаваща войска.

πάτριος – Завещ. 22: „Тъст“.

πολιτεία – Сигил. 4: „Владение“, „държава“; (μοναδική) Сигил. 30: в конретния цитат става дума за установленията на монашеския живот.

πρακτορεύων – Сигил. 16, 17: „Който е практор“, „който изпълнява практорска служба“, „служител от локалната финансова администрация“.

πρακτορικός – Сигил. 20: „Практорски“, „свързан с практора“.

πριμμικήριος (τῶν ταβουλλαρίων) – Завещ. 29: „Примикюр на тавуларите“. Държавен служител.

προνομία – Сигил. 10: „Правдини“.

πρόσωδος – Завещ. 11: „Приход“.

ῥομφαία – Сигил. 28: „Меч“.

σιγίλλιον – Сигил. 17, 26, 36: „Сигилион“, владетелски акт от определен ранг.

συνφενικός (πρώσοπος) – Сигил. 33: „Роднина“.

σφραγίζω – Завещ. 6: „Подпечатвам“, „полагам печат“.

σφραγίς – Сигил. 24, 35: „Печат“.

ταπεινός – Завещ. 2: „Смирен“. Формула, използувана от църковни лица за себе си.

ὑπέρτιμος – Завещ. 2: „Ипертим“, „свръхдостоен“. Почетна титла, давана на църковни лица.

ὑπηρεσία – Сигил. 11: „Служба“ (в случая монашеско служение).

ὑπογράφω – Завещ. 2: „Подписвам“.Това е акт, материализиращ волеизявлението на лице или публичен орган.

χαρτοφύλαξ – Завещ. 29: „Хартофилакс“. Църковна служба.

χριστιανός – Завещ. 25: „Християнин“.

χωρίον – Завещ. 7, 10 два пъти, 18; – Сигил. 9, 17, 19, 21: „Село“.

ψωμοζημία – Сигил. 18: „Псомозимия“, задължително предоставяне на храна за нуждите на държавната управа и нейни представители.

Иван Билярски

ПУБЛИЧНО- И КАНОНИЧНОПРАВНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ПРОСТРАНСТВО

Първо издание

Художник
Олга Паскалева
Коректор
Стела Зидарова
Компютърен дизайн
Мариана Христова
Мениджър
Таня Цанова

Формат 16/60/90
Печатни коли 30,75

Адрес за контакти:
9007 Варна
„Златни пясъци“, курортен комплекс „Чайка“
тел.: 052/35-61-62